Мирзоди Маонӣ, Суннатуллоҳи Давлатзода

АДАБИЁТИ ТОҶИК

китоби дарсӣ барои синфи 9

Ҳайати мушовараи
Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон
ба чоп тавсия кардааст

Душанбе 2009
«Мавлавӣ»

ББК 83.3(2) тоҷик Я 72
М 65

Туйчӣ Мирзод, Суннатуллоҳи Давлатзода
Адабиёти тоҷик, китоби дарсӣ барои синфи 9.
Душанбе, Мавлавӣ, соли 2009,368 саҳифа

Истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли хониш	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

Муаллимони мӯҳтарам!

Хоҳишмандем, фикру мулоҳизаҳои худро оид ба мазмуни китоби мазкур ба нишонии 734024, ш.Душанбе, кӯчаи Айнӣ 45, Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ирсол намоед.

ISBN 978-99947-77-50-1

© **Мирзоди Маонӣ**
© **«Мавлавӣ»**

МУРОҶИАТ
БА ХОНАНДАИ КИТОБ

Дӯсти ҷавони ман. Бидон ва огоҳ бош, ки китоб дар радифи Модар ва Ватан арзандатарин муқаддасот ба ҳисоб меравад. Тамоми бузургон, донишмандон ва хирадмандони гузаштаву муосир китобро яке аз беҳтарин арзишҳои зиндагӣ дониста, онро «аниси кунҷи танҳоӣ» ва «фуруғи субҳи доноӣ» пиндоштаанд.

Китобе, ки дар даст доред, бо заҳмати ниҳоят зиёд аз чоп баромадааст. То дар ин шакли ниҳоят зебо ва мазмуни баланд ба дасти Шумо расидан муаллифон, ҳуруфчинон, рассомон, саҳифабандон ва ноширон ранҷи бисёре кашидаанд, маблағи зиёде сарф кардаанд. Бинобар ин, ба қадри меҳнати онҳо расидан камоли боодобист. Китобро азизу муқаддас донед, чун гавҳараки чашм онро эҳтиёт намоед. Китобро бо шавку завқи беандоза мутолиа созед, аз мундариҷаи он донишатонро афзун гардонед ва бомаърифату соҳибхирад шавед!

Бидонед, ки китобхониву китобдӯстӣ инсонро ҳатман ба куллаи мурод мерасонад, мартабаашро дар ҷамъият баланд мебардорад, ӯро ҳимматбаланду қадршинос мегардонад. Эҳтиром ба Ватан, ифтихор бо Тоҷикистони азиз, дӯст доштани ҳар гӯшаву канори он аз дуруст мутолиа кардани китоб ва азбар кардани мазмуни матнҳои он ба даст меояд.

Ба Шумо, дӯсти ҷавони ман, дар роҳи омӯзиш, азхуднамоии арзишҳои бузурги инсонӣ муваффақиятҳо таманно дорам.

Бо эҳтиром
Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон

Эмомалӣ Раҳмон

ШОГИРДИ АЗИЗ!

Китобе, ки ҳоло дар даст дорӣ, гулбоғи адаб аст. Ба он ворид шав, раста-раста гулгаштҳо ва гулҳои тару тозаро мебинӣ.

Аз растаи гулгаштҳо шитобон магзар, бо андешаву фаросат таваққуф намо, пас по гузор. Ҳаргиз аз ин гулистон дасти холӣ, бе гулдаста набаро! Дастаи гуле барои рӯзгори ояндаат гир! Вай дар шоҳроҳи ҳаёт бароят ҳамчун машъал раҳнамо, рӯҳбардору мададгор хоҳад гашт.

Китобатро хор мадор! Ифлос макун, варақҳояшро надаррон! Зеро вай дӯсти ҷонӣ, дӯсти беминнати туст. Бесабаб нест, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ китобро аз ҳамаи сарвату бойигариҳо боло гузоштааст. Сухани Ҷомии бузургро дар хотир дор ва ҳаргиз фаромӯш накун:

Хуштар зи китоб дар ҷаҳон ёре нест,
Дар ғамкадаи замона ғамхоре нест!
Ҳар лаҳза аз ӯ ба гӯшаи танҳоӣ
Сад роҳате ҳасту ҳаргиз озоре нест.

Хонандаи азиз, дар синфи VIII бо ҳаёту зиндагии бузургони адаб устод Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Умари Хайём, Низомии Ганҷавӣ ва дигарон шинос шудӣ, асарҳои ҷовидонаи онҳоро омӯхтӣ. Акнун, дар синфи IX, бо ҳаёту эҷодиёти пурбаракати адибони соҳибистеъдоди асрҳои XIII-XVI шинос мешавӣ.

Осори ҷовидонаи Саъдии Шерозӣ, Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ), Хусрави Деҳлавӣ, Сайфи Фаргонӣ, Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хуҷандӣ, Убайди Зоконӣ, Ибни Ямин, Муҳаммад Авфии Бухороӣ, Зиёвиддини Нахшабӣ, Сайфи Фаргонӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Камолиддини Биноӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ бароят дари ганҷинаи маърифатро мекушояд. Аз ин рӯ, ин ганҷи хирад, ин хазинаи хираду маърифатро дақиқназарона омӯз, то ки дар зиндагӣ мавқеъ ёбӣ ва ба халқу Ватан содиқона хизмат кунӣ, худшиносу худогоҳ шавӣ, то санъати волои сухангустариро омӯзӣ. Ба ин восита аз рӯзгори аҷдод, орзуву омоли онон беҳтар ва бештар бархурдор гардӣ.

АДАБИЁТИ АСРҲОИ XIII-XIV
Ҳаёти сиёсӣ.

Асрҳои XIII ва XIV дар таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ, Эрон, Осиёи Хурд як давраи ноором ва фалокатбор маҳсуб мешуд. Саркардаи муғулон Чингизхон (1155-1227) қабилаҳои парокандаи муғулро ба ҳам муттаҳид намуд ва дар нимаи аввали асри XIII нахуст Хитойро гирифт ва сипас ба Осиёи Марказӣ ҳуҷум кард. Чингизхон дар таърихи башарият хунхортарин, ҷаллодтарин ва госибтарин сарлашкар гузаштааст. Ӯ бо лашкараш соли 1219 ба сарзамини биҳиштосои Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳамла кард. Дар китобҳои таърихии ҳамон аср таърихнигорон дар бораи ҳуҷуми барқосои ин қотили гузаро маълумот додаанд. Ҳамдуллоҳи Муставфӣ дар «Таърихи гузида» овардааст: «Харобӣ ва қатли оми муғулҳо чунон аст, ки агар ҳазор сол пас фоҷиае рух надиҳад ҳам, ҷаҳон ба ҳолати пеш аз он бар нахоҳад гашт».

Қатли ом дар шаҳрҳои сераҳолии Самарқанд, Бухоро, Тирмиз, Балх, Марв, Нисо, Нишопур, Сабзавор, Рай, Қазвин, Ҳамадон, Гурганҷ, Хоразм ва кишварҳои Русия, Қафқоз, Сурия, Ҳиндустон анҷом шуд. Кору рафтори чингизиёнро Атомалик Ҷувайнӣ, Ёқути Ҳамавӣ дар асарҳои худ воқеӣ ба қалам додаанд.

Амалиёти ваҳшиёнаи Чингизро Темури ланг (1336-1405) давом дод. Темур ҳам аз қабилаи муғулии барлос ба дунё омада, бо қотиливу хунхории худ машҳури дунё гардид ва номаш дар таърих бо хатти сиёҳ сабт ёфт. Нахуст Темур саркори дуздону авбошон гардид ва раиятро мекушту молу сарват ҷамъ мекард. Ӯ дар яке аз ин задухӯрдҳо дар Сиистон аз дасту по захм бардошт. Дасти хунхораш сиҳат ёфту пояш ланг гардид ва ҳамин тавр халқ калимаи «ланг»-ро ба номаш лоиқ донистанд ва пасон ин саркардаи хунхор бо номи Темури ланг машҳур гардид. Чуноне ки таърихнигорон овардаанд, Темури ланг дар баъзе мавридҳо аз Чингиз ҳам гузаронд ва дар ҳаққи фарзанди инсон ваҳшониятҳои бемисл нишон дод. Нахуст ваҳшониятро аз Сиистон оғоз кард. Ӯ шаҳрро ба харобазор табдил дод ва мардумро ба қатл расонд.

Академик Б. Ғафуров асарҳои таърихии гузаштагон ва

ҳамасронашро омӯхта, дар бораи ваҳшонияти Темур дар китоби «Тоҷикон» маълумоти пуразиш додааст.

Дар бораи ин ду ҷаллод чӣ дар ҳамон замон ва чӣ дар асрҳои пасин асарҳои зиёди илмӣ ва адабӣ иншо шудаанд, ки дар бештарашон симои ин ду сарлашкар воқеӣ ба қалам дода шудааст.

Аз рафтору кирдори онҳо хашму газаби раъият барафрухт. Мардони мардона барои ҳифзи диёр, истиқлоли кишвар, саодати мардум ба по хестанд. Намунаи беҳамтои ин муқовиматҳо қаҳрамонию ҷонфидоии мардуми Хуҷанд бо сарварии қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик мебошад. Темурмалик барои истиқлоли диёр бо чингизиёни хунхор муборизаи шадид бурд, қаҳрамонии бемисл нишон дод ва оқибат дар роҳи озодӣ ҳалок гардид. Дар ин бора устод Айнӣ асари пуразише бо номи «Қаҳрамони халқи тоҷик - Темурмалик»-ро эҷод кард, ки шумо дар синфи V онро мутолиа кардед ва аз мазмуни он огоҳед.

Оташи муборизаҳои озодихоҳӣ тамоман хомӯш нагардид. Дар асрҳои XIII ва XIV шӯришҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон, Эрону Ироқ гоҳ-гоҳ сар мезаданд. Аммо чӣ метавон кард, ки ҷаллодон – Чингизу Темур дасти тавонову лашкари ҷаррори бешумор доштанд.

Ҳаёти илмӣ ва маданӣ

Бо сабабҳои маълум, яъне истило ва куштори лашкари Чингизиёну Темуриён водиҳои зархезу ҳосилхези Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, богу бӯстон, киштузироати мардум зарари калоне дид. Шаҳрҳову деҳаҳои сернуфузу обод ба хок яксон гардиданд. Масоҷиду мадорис оташ гирифт. Аҳли илму адаб ба кишварҳои дигар ҷилои ватан карданд. Як қисм дар Ватан монда, дар куштор ва қатли оми аҳолии шаҳрҳо ҷон ба Ҳақ супориданд. Файласуф ва шоири тавоно Шайх Аттори Нишопурӣ аз дасти мугулон ба қатл расид. Азбаски Чингизиён аз аҳли савод набуданд, пас аз фатҳи Мовароуннаҳру Хуросон, Эрону Ҳиндустон ва дигар кишварҳо барои ободии кишвар ва ривоҷу равнақи илму фарҳанг накӯшиданд, саъю талош наварзиданд. Барои онҳо фарқ надошт, ки ин шахс олим аст ё золим. Бо вуҷуди ин дар охирҳои салтанати Темур

Мовароуннаҳр, аз ҷумла шаҳрҳои Самарқанд, Шаҳри Сабз, Бухоро обод гардид, Темур барои обод кардани ин шаҳрҳо садҳо шаҳру деҳоти дигарро вайрону валангор карда, аҳли ҳунарро оварда ва дар Самарқанд масоҷиду мадорис ва кушкҳои осмонбӯс бунёд кард.

Ҳаёти илмӣ дар ин асрҳо бештар дар Эрон, Туркия, Ҳинд ва баъдтар дар Самарқанду Бухоро ҳам ривоҷ ёфт. Махсусан илми таърихнигорӣ хеле пеш рафт. Темури Ланг ба ҳар кишваре, ки лашкар мекашид, таърихнигорон ва дигар намояндагони илму адаб ҳамболаш буданд.

Онҳо хоҳу нохоҳ музаффариятҳои Темур, куштор, қатлу ғорати ин сарлашкари мутаассибро мадҳу ситоиш мекарданд. Яке аз ҳамин ғуна таърихнигорон Низомиддини Шомӣ буд. Ӯ дар асари худ «Зафарномаи Темурӣ» хунхориву ҷаллодии Темурро васфу ситоиш кардааст. Низомуддин пас аз марги Темур соли 1404 вафот кардааст. Инчунин, асарҳои таърихии Рашидуддини Фазлуллоҳ «Ҷомеъуттаворих», Атомалики Ҷувайнӣ «Таърихи ҷаҳонкушой», Ҳамдуллоҳи Муставфӣ «Таърихи гузида», Шаҳобуддин Вассофи Шерозӣ «Таърихи Вассоф» ва ғайра нигошта шудаанд. Таърихнигорон низ аз назари худ ба ҳодисоту воқеъоти ин асрҳо ва ин ду хонадони хунрези ҷаллод баҳо додаанд.

Дар ин асрҳо илмҳои риёзиёт, фалсафа, нуҷум, ҳандаса ва тиб ривоҷ ёфтанд. Асарҳои Насириддини Тӯсӣ, Хоҷа Афзалуддини Кошонӣ, Қутбиддини Шерозӣ, Шамсиддин Муҳаммади Омулӣ, Абулқодири Мароғӣ, Наҷмиддини Самарқандӣ, Ибни Нафиси Қаршигӣ ва дигарон чароғи илму ирфонро дар ин асрҳо фурӯзон нигоҳ доштанд. Вале бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки дар пешрафти илму адаби ин асрҳо хизмати Насириддини Тӯсӣ хеле зиёд аст. Ӯ дар Шероз мактаби хешро ташкил ва сарварӣ намуд. Уламои илмҳои дақиқ кулли илмҳоро тақсимбандӣ намудаанд. Аз ҷумла Насириддини Тусӣ дар асари худ «Ақсомулҳикмат» илми ҳикматро ба 45 бахш қисмат намудааст. Асарҳои дигари ӯ оид ба илмҳои калом, фалсафа, нуҷум, ахлоқ, адаб буда, аз дониши васеи ин олими забардаст гувоҳӣ медиҳанд.

Дар илми мусиқӣ ва ба меъёр овардани 12 мақом хизмати олимони мусиқашинос: Сайфиддини Балхӣ, Яҳё ибни Аҳмади

Кошӣ, Шамсиддини Омулӣ, Абулқодири Марогиро ёд кардан шоиста мебошад.

Илмҳои сегонаи адаб низ дар ин асрҳо хеле пеш рафтанд. Ба хусус асарҳои Насриддини Тӯсӣ, Сироҷиддини Хоразмӣ, Ҷалолуддини Хатиби Қазвинӣ, Саъдуддини Тафтозонӣ ва Шамси Қайси Розӣ пурмӯҳтаво буда, бисёр масъалаҳои муҳимро ҳаллу фасл намудаанд. Танҳо ёд кардани «Алмуҷам»-и Шамси Қайси Розӣ кофист. Шамси Қайс асарҳои арӯзиёни пешин ва илми қофияву саноеи адабиро омӯхта, мизони ягонаи илмии онҳоро аниқ гардонд ва ба як маром овард. Аҳамияти муҳими ин асар боз дар он аст, ки бисёр шеърҳои шоирони бузурги пешин танҳо дар асари ӯ боқӣ мондаанд. Инчунин Шамси Қайси Розӣ илми қофия, саноеъи бадеӣ ва арӯзро аз нигоҳи мантиқӣ ҳаллу баррасӣ намудааст.

Илми ахлоқ низ дар ин асрҳо пойдор монд. Ба хусус «Ахлоқи Носирӣ»-и Насриддини Тусӣ, «Захоирулмулук»-и Сайидалии Ҳамадониро метавон ёд кард.

Илми фарҳангшиносӣ низ ранги тоза гирифт. Асари Абунасри Фороҳӣ «Нисоб-ус-сибён» барои шогирдони макотибу мадорис иншо шуда, дар омӯхтани аруз, қофия ва саноеъи бадеӣ ба толибилмон кӯмаки хуби амалӣ расонид. Лугатномаҳои «Сӯрохуллуғат»-и Ҷавхори Форобӣ, «Мухтасаруссаҳҳоф»-и Зайниддини Розӣ, «Шарафномаи мунирӣ»-и Иброҳим Қавоми Фаррухӣ ва ғайра иншо шудаанд.

ВАЗЪИ ҲАЁТИ АДАБӢ ДАР ИН АСРҲО

Вазъи адабӣ дар асри XIII ва ибтидои асри XIV чандон хуб набуд. Бисёр шоирону мутафаккирон: Наҷмиддини Самарқандӣ, Рашидуддини Камол, Аттори Нишопурӣ, Исмоили Исфаҳонӣ аз дасти сарбозони Чингиз ба қатл расиданд. Қисми дигарашон, мисли Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) ба Туркия, Сайфи Фарғонӣ, Носири Бухороӣ, Бадри Чочӣ, Авфии Бухороӣ ба Ҳинд ва шаҳрҳои Эрон рахти сафар бастанд. Аз ҳамин нигоҳ доираҳои адабӣ дар Ҳинду Эрон ва Туркия густариш ёфтанд ва адибони омада ин маҳфилҳоро гарм намуданд. Саъдии Шерозӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасани Деҳлавӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Сайфи Фарғонӣ, Низории

Кӯҳистонӣ, Убайди Зоконӣ, Ҳоҷуи Кирмонӣ, Салмони Совачӣ, Ибни Ямини Фарюмадӣ, Камоли Хуҷандӣ ва Ҳофизи Шерозӣ дар инкишофу таҳаввули адабиёти асрҳои XIII ва XIV хизмати боарзише кардаанд.

Албатта, шоироне, ки овораи Ватан шуда, ғарибиро ихтиёр намуда буданд, лаҳзае бе ёди диёри азизашон набуданд. Ғарибӣ дарди ҷонкоҳе буд, ки ҳамеша азияташон медод. Онҳо дар шеърҳояшон ёди Ватан, ёди ёру дӯст мекарданд. Масалан, Носири Бухороӣ дар як ғазал ёди Бухоро карда, аз боди сабо хоҳиш мекунад, ки салому паёми маро ба зодгоҳам Бухоро расон ва бигӯй, ки дар ғамаш зору нолонам. Дар ин маврид хешро ба Маҷнуну Бухороро ба Лайлӣ, худро ба Фарҳоди Кӯҳкану Бухороро ба Ширин ташбеҳ кардааст.

Саломи ман бирасон, эй сабо, Бухороро,
Бигӯ таҳияти Маҷнун диёри Лайлоро.
Зи Кӯҳкан хабаре сӯи қасри Ширин бар,
Ки дил гирифта ба кӯҳ он ғариби танҳоро.

Ҳамин тавр, шоири ширинбаён Камоли Хуҷандӣ рӯзгори хешро дар ғарибӣ, дар шаҳри Табрези Эрон гузаронид. Ҳодисаҳои мудҳиш имкон надоданд, ки шоир ба Ватан баргардад. Вале ҳамеша ёдаш ба Ватан буду дар шеърҳояш ёди Ватан мекард.

Асосан, эҷодиёти адибоне, ки дар боло ёд шудаанд, мазмуну мундариҷаи ғоявии адабиёти ин асрҳоро ташкил медиҳанд. Воқеан, нависанда инъикоскунандаи ҳодисоту воқеоти замони худ аст. Ӯ ҳаргиз ба ҳодисот бетараф шуда наметавонад. Аз ҳамин нуқтаи назар, дар эҷодиёти адибон, пеш аз ҳама, мавзӯи Ватан, ғарибӣ, зулму ваҳшонияти Чингизхону Темуриён мақоми босазо доранд ва бо сад алам дарди хешро дар асарҳояшон иброз намудаанд. Дар ин мавзӯъ Авҳадии Мароғӣ садои эътирозашро нисбати золимон баланд намуда, ононро ба адлу дод ҳидоят кардааст:

Зулмати зулм тира дорад роҳ,
Адл бояд ҷаноҳу қалби сипоҳ.
Хонаи золимон на дер, ки зуд,
Ба фазиҳат хароб хоҳад буд.

Мардро зулм бехкан бошад,
Адлу додаш ҳисори тан бошад.

Дар адабиёти асри XIII мавзӯъҳои ирфонӣ мақоми хоса пайдо кард. Акнун намояндагони ҷараёни тасаввуф нисбати асрҳои пешин амиқтар ба адабиёти бадеӣ рӯ оварданд. Албатта, ин падидаи нав дар адабиёт набуд, балки ҳанӯз чеҳраҳои шинохтаи ин ҷараён Абдуллоҳи Ансорӣ, Абӯсаиди Абулхайр, Саноии Ғазнавӣ, Аҳмади Ҷомӣ ва Шайх Аттори Нишопурӣ дар мавзӯи тасаввуф асарҳои пуразриш офарида буданд. Онҳо андешаҳои ирфонии хешро бо либоси бадеият ороста, барои таблиғ дар байни хосу ом паҳн намудаанд. Ана ҳамин равия дар ин аср боз қувват пайдо кард ва дар эҷодиёти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) ва пайравони ӯ вусъат ёфт, ки дар ин бора ҳангоми омӯхтани эҷодиёти Мавлоно бештар таваққуф хоҳем кард.

НАМУД, ШАКЛ, НАВЪ ВА ЖАНРҲОИ АДАБӢ

Дар асрҳои XIII ва XIV, яъне дар як давраи пурошӯбу фоҷиабор то андозае шамъи фарҳангу адаб фурӯзон буд ва дар кулли намуд, шакл, навъ ва жанрҳои адабӣ нависандагон асар эҷод кардаанд.

Дар ин давра баъзе жанрҳои адабӣ нисбати асрҳои пешин мақоми хешро аз даст дода, теъдоди дигари навъҳои адабӣ ғановати бештар касб намудаанд.

ҚАСИДА. Жанри қасида таърихи кӯҳан дорад ва дар асрҳои XIII ва XIV низ мавриди истифодаи адибон қарор дошт. Вале он шукӯҳу камолоте, ки дар асрҳои пешин дошт, аз даст дод. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он буд, ки вазъи замон, яъне ҳаёти сиёсӣ ноором, муташанниҷ буд. Мулк вайрону адибон сарсону саргардон ва дар ғами ҷон буданд. Ғайр аз ин, дар кишвар мадҳшаванда, яъне харидорони қасида хеле кам буданд. Сеюм, дили адибон аз шоҳони бегона, ҳокимони лаббайгӯй монда буд. Дигар онҳоро мадҳ кардан намехостанд. Баъзе адибоне, ки қасида гуфтаанд, ба хотири девонҳои худ ин анъанаро давом доданд. Ба ҳар ҳол қасидаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ, иҷтимоӣ дар эҷодиёти адибони пешқадам Амир Хусрав, Ҳасани Деҳлавӣ,

Аҳвадии Марогӣ, Хоҷуи Кирмонӣ, Саъдии Шерозӣ, Сайфи Фарғонӣ бештар ба назар мерасанд. Мавзӯи қасидаҳои онҳо бештар панду андарз, мазаммати золимон, таърифу тавсифи илм ва ашхоси ҳунарманду ҳунарпарвар, насиҳати шоҳону ҳокимон, таблиғи онон ба доду диҳиш ва амсоли ин буд.

ҒАЗАЛ. Ин шакли шеърӣ дар адабиёти асрҳои XIII ва XIV мақоми хоса дошт. Аз нигоҳи банду баст чун асрҳои пешин бетағйир монд. Вале дар мазмуну мундариҷаи ғоявӣ андак тағйирот ворид гардид. Бештар мавзӯъҳои ирфонӣ ба ғазал ворид ғардид. Таваҷҷӯҳи намояндагони ин ҷараён ба ғазал зиёд буд ва андешаҳои ирфонии хешро бештар дар ғазал ифшо карданд.

Ғайр аз ин, ғазалҳое низ эҷод шудаанд, ки бевосита дар бораи зиндагии қаҳрамони лирикӣ мебошанд. Ҳамин тавр ғазалҳои ҳасбиҳолӣ арзи вуҷуд намуданд. Чунончӣ ба ин ғазали Ҳоҷуи Кирмонӣ таваҷҷӯҳ намоед:

Хуррам он рӯз, ки аз хиттаи Кирмон биравам,
Дилу ҷон дода зи даст, аз пайи ҷонон биравам.
Бо чунин дард надонам, ки чӣ дармон созам,
Магар ин, к-аз пайи он мояи дармон биравам.
Бояд ин қофила дар роҳ ба киштӣ гузарад,
Чу мани дилшуда бо дидаи гирён биравам ...
Ҳамчу Хоҷу гарам аз ганҷ насибе надиҳанд,
Рахт барбандаму з-ин манзили вайрон биравам.

РУБОӢ. Рубоӣ ҳам мисли ғазал дар ҳамин давра мақоми хешро аз даст надод. Он ҳаваскор ва он шавқманде, ки ба шеъру шоирӣ мепардохт, нахуст аз эҷоди рубоӣ кори хешро оғоз мекард, зеро ин жанри шеъри кӯтоҳ ва барои баёни андеша осонтар ва сабуктар менамуд. Дигар, дар байни халқи тоҷик аз қадимулаём сурудани рубоӣ ба ҳукми анъана даромада буд ва имрӯз ҳам давом дорад.

Аз тарафи дигар, барои ифшои ҳолатҳои рӯҳӣ, вазъи зиндагӣ, баёни афкори иҷтимоию сиёсӣ рубоӣ созгортар маҳсуб мешуд. Сайфи Исфарангӣ дар рубоисароӣ табъи баланду қалами расо доштааст:

Ранги шафақ аз акси рухи зарди ман аст,
Боди саҳарӣ аз нафаси сарди ман аст.
Дар чашми хушат, ки ҷони ман куштаи ӯст,
Он сурхии хуни дили пурдарди ман аст.

Сирочиддини Қумрӣ дар аҳди муғул рӯзгори нохуш дошт. Ин шоири хушзавқ дар сурудани рубоӣ табъи болидае дошт. Ба табъи болидаи ӯ рубоии зер мисолест равшан:

Эй абри баҳор, хор парвардаи туст,
В-эй хор, даруни гунча хун кардаи туст.
Гул сархушу лола масту наргис махмур,
Эй боди сабо, ин ҳама овардаи туст.

Ҳамин тавр, дар эҷодиёти адибони асрҳои XIII ва XIV жанрҳои мухаммас, қитъа, тарҷеъбанд, таркиббанд ба назар расиданд ва мавриди истифода қарор доштанд. Ба хусус жанри достон ё маснавӣ инкишоф ёфт. Достон аз нигоҳи сохт ва устухонбандӣ чун асрҳои пешин ҳамон тавр монда бошад ҳам, вале аз лиҳози мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ тағйир ёфт. Мисоли барҷастаи ин «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) шуда метавонад. «Маснавии маънавӣ» аз нигоҳи шакл, яъне қофиябандӣ (аа, бб, вв ва ғайра) бетағйир мондааст. Аммо аз нигоҳи мазмун ва мӯҳтаво фарқ дорад.

Анъанаи достонсароӣ дар ин асрҳо давом кард. Дар пайравии «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ «Хамса»- ҳои дигар иншо шуданд. Амир Хусрави Деҳлавӣ ба Низомии Ганҷавӣ пайравӣ намуда, чанд «Хамса» офарид. Агар «Хамса»-и Низомӣ аз панҷ достони мустақил иборат бошад, Хусрав се «Хамса» офарид ва миқдори достонҳоро се маротиба зиёд намуд. Яъне, ба ҷойи панҷ достон 15 достон эҷод кард. Дар ин давра достонҳои ахлоқӣ, ҳамосӣ ва ишқӣ низ ба майдон омаданд. Масалан, Соҳиби Шерозӣ дар бораи қаҳрамонию диловарии Қутбиддини Мубориз достоне офарид. Дар он муборизаҳои мардуми тоҷику форсро ба муқобили истилогарони муғул, турку ғузҳо ва афғонҳо, ки ҳамеша барои забти Эрон омода буданд, мавзӯи достони хеш «Дафтари дилкушо» қарор дод. Дар фасли охири достон муаллиф Абулқосим Фирдавсиро ситоиш намуда, аҷнабиёни истилогар, аз ҷумла муғулҳоро ба зери тозиёнаи

танқид мегирад.Достонҳои «Ҷоми Ҷам»-и Авҳадии Марағӣ, «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ, «Фироқнома» ва «Ҷамшеду Хуршед»-и Салмони Соваҷӣ, «Сӯҳбатнома»-и Ҳайдари Шерозӣ асарҳои ишқӣ ва ахлоқӣ буда, дар ин асрҳо эҷод шудаанд.

НАСР ВА МАВЗӮЮ МӮҲТАВОИ ОН

Дар асрҳои XIII ва XIV насри бадеӣ мақоми хешро аз даст надод. Вале бояд ёдовар шуд, ки дар асарҳои насрии ин давра забони арабӣ нуфузи зиёд пайдо кард, ки ин як хусусияти насри маснӯъ аст ва маҳсули эҷоди адибони ҳамин давр аст. Маҳз «Калила ва Димна»-ро Абулмаолӣ Насруллоҳ бо ҳамин сабк таҳрир кард. Дар он калимоту ибороти забони арабӣ фаровон истифода шуданд.

«Тӯтинома»-и Зиёи Нахшабӣ, «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт»-и Муҳаммади Авфии Бухороӣ, «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Ахлоқ-ул-ашроф», «Сад панд», «Рисолаи Дилкушо», «Ришнома»-и Убайди Зоконӣ бо насри сода иншо гардидаанд. Мавзӯи асарҳои ёдшуда панду андарз буда, масъалаҳои муҳими тарбиявиро дар бар мегиранд. Ҳикоёти дилнишин ва рангини адибон барои тарбияи худшиносӣ, ифтихори миллӣ, ҳисси ватандӯстии хонандагон аҳамияти бузург дорад. Гузашта аз ин, асарҳо нигоҳдори умри абадии забони адабӣ ҳастанд. Инчунин, ба воситаи чунин асарҳо забони мо рушду камол ёфт ва аз тундбоди ҳар гуна ҳаводиси рӯзгор бегазанд монд, ки мову шумо бо ин забон ҳарф мезанем. Аз ин нигоҳ хизмати адибони ин асрҳо басо арзишманд аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Назари шумо нисбат ба кору кирдори Чингиз ва чингизиён чӣ аст?
2. Оё онҳоро истилогар гуфтан равост?
3. Темури Ланг аз кадом чиҳат ба Чингиз монандӣ дошт?
4. Онҳо бо якдигар чӣ муносибати хешу таборӣ доштанд?
5. Ба чӣ хотир устод Айнӣ Ҳитлерро «Чингизи асри ХХ» номид?
6. Ҳаёти иқтисодӣ ва маданӣ чӣ гуна буд?
7. Чингизиён кадом адибонро ба қатл расонданд ва чаро?
8. Дар бораи доираи адабии ин асрҳо маълумот диҳед.
9. Чаро Темур Исфаҳонро хароб карда, аз сари мардуми он (75 ҳазор) калламанора сохт?
10. Дар бораи навъҳои адабӣ маълумот диҳед.
11. Чаро жанри қасида тараққӣ накард?
12. Мавзӯи ғазал, рубоӣ ва қитъа аз чӣ иборат аст?
13. Сабаби инкишоф ёфтани жанри ғазалро шумо дар чӣ мебинед?
14. Дар ғазалиёти адибон кадом мавзӯъҳо бештар мавқеъ доштанд?
15. Рубоӣ ва қитъа бештар дар кадом мавзӯъҳо суруда мешуданд?
16. Мавзӯъҳои асосии адабиёти ин даврaҳоро номбар кунед!
17. Дар бораи анъанаи хамсасароӣ дар ин асрҳо маълумот диҳед.
18. Чаро дар ин асрҳо достонҳои таърихӣ бештар ривоҷ ёфтанд?
19. Насри ин давра чӣ гуна хусусият дошт ва аз асрҳои гузашта бо кадом хусусиятҳояш фарқ мекард?
20. Дар кадом мавзӯъҳо бештар асарҳои насрӣ иншо шудаанд?

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. Б. Ғафуров, Тоҷикон, Душанбе, Ирфон, 1983
2. С.Айнӣ, Чингизи асри ХХ, Қаҳрамони халқи тоҷик- Темурмалик
3. Х. Мирзозода, Таърихи адабиёти тоҷик, қисми II, Душанбе, 1989
4. С. Саъдиев, Адабиёти тоҷик дар асрҳои XIII ва XIV, Душанбе, 1983.

САЪДИИ ШЕРОЗӢ
(1184-1292)

Дар шеър се тан паямбаронанд,
Ҳарчанд «ло набия баъдӣ».
Авсофу қасидаву газалро
Фирдавсиву Анвариву Саъдӣ.

РӮЗГОРИ САЪДӢ

Чорбоғи боҳашамате дар канори шаҳри Шероз қомат афрохта. Гирдогирдашро девори баланд иҳота карда. Аз пешорӯи Шероз дарвозаи дутабақаи хушсохти устодони гулдасти Нишопур бо сад арзандагӣ истода. Чорбоғ ҳам ободу дарахтони бороваш гувоҳи онанд, ки умри 30-40-сола дорад. Чун ба он ворид мегардед, нахуст пеши назаратон роҳрави хушсохти мармарин намоён мегардад ва шуморо истиқбол мегирад ва аз ду тарафи он гулгаштҳои ранг ба ранг, ки аз анвои гулҳои гуногун ороста шудаанд, чун арӯсони зебои рангинқабо бо камоли меҳр ояндагонро пазироӣ мекунад. Хиёбони гулрез шуморо ба сӯи сарҳавз раҳнамун месозад. Гирдогирди сарҳавзро бед, маҷнунбедҳо, дарахтони сарву шамшод чун ангуштарин печондаанд. Рада-рада дарахтони зардолу, себ, шафтолу, анҷиру анор, тут, хурмо, себу нашпотӣ бо сари хам меҳмононро қабул менамоянд. Аллакай дарахтони пешпазак: тут, ангури кишмиш, пахтасеб пухта расидаанд. Дар зеру болои дарахтон парандагон, мургони хушхон нагмасароӣ мекунанд. Товусҳои хушхиром бо як ҷаҳон шоистагӣ парҳои хешро кушода болу пар мезананд. Ҳамаи ин бозори мурғонро пеши назар меоварад ва аз тамошои ин манзара ҳузуру ҳаловат метавон бурд.

Марди миёнарӯ, миёнқад, ки риши мошу биринҷаш ӯро хеле зеб медод, мурғонро дон мепошид. Пас аз анҷоми кораш боз ба сарҳавз, болои кат қадам ниҳод ва боз товусқалам ба даст гирифт ва омодаи нигоштан гардид.

Ин мард шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ, яке аз намоёнтарин адибони адабиёти классикии тоҷику форс буд.

Ӯ соли 1184 дар шаҳри Шероз дар оилаи амалдори дарбори

Саъд ибни Зангӣ ба дунё омадааст. Таҳсили ибтидоиро дар Шероз гирифта, соҳиби хату савод мегардад. Падар мебинад, ки шавқу рағбати фарзанд ба хондану илмомӯзӣ хеле зиёд аст, барои Муслиҳиддини ҷавон тамоми шароитро муҳайё мегардонад. Ба ҳамин маънӣ баъдҳо ишорат намуда, Саъдӣ чунин гӯяд:

Агар дар вуҷудам нишастӣ магас,
Парешон шудӣ хотири чанд кас.

Аммо дар ҳамин айём падари Саъдӣ вафот мекунад ва аз марги бемаҳали падар нолон мегардад ва бо дард мегӯяд:

Маро бошад аз дарди тифлон хабар,
Ки дар хурдӣ аз сар бирафтам падар.

Пас аз ин аҳволи хонавода куллан тағйир ёфта, бори зиндагӣ ба сари бародари бузурги Саъдӣ меафтад. Ӯ хонданро тарк намуда, барои пайдо кардани қути лоямути аҳли хонадон дӯкон мекушояду ба савдо мепардозад. Саъдии хурдсол бошад, ба умеди таҳсилро давом додан, роҳи пойтахти Хулафои Араб – шаҳри Багдодро пеш мегирад. Ҳамин тавр дар мадрасаи «Низомия» пеши донишмандони бузург таҳсилро огоз намуд. Мадрасаи «Низомия» номдор буд. Аз тамоми кишварҳои исломӣ толибилмон меомаданд ва аз донишмандони риштаҳои гуногуни илму фан дониш мегирифтанд. Дар мадрасаи «Низомия» китобхонаи бузурге бо дастгирии вазири хирадманд ва соҳибмақоми Салчуқиён Низомулмулки Тусӣ (1017-1092) бунёд шуда буд, ки дар он китобҳои зиёд ба забонҳои арабӣ, форсӣ, лотинӣ, туркӣ, ибрӣ, санскрит, чинӣ ва гайра гулчин шуда буданд. Бунёдгузори мадраса ҳам Низомулмулки Тусӣ будааст. Чунонки сарчашмаҳои таълимӣ ва фарҳангӣ ёд кардаанд, бештари баҳс, ҷамъомад ва анҷумани уламову удабо, толибилмону омӯзгорон дар китобхона ва саҳнаву толорҳои мадраса баргузор мегардиданд.

Дар баҳсу талошҳои уламо толибилмон иштирок мекарданд ва файз мебардоштанд.

Саъдӣ ҳам кӯлвори маърифати хешро аз шунидаву дидааш пурбор кард ва чанд соли тӯлонӣ аз ин гулистон гули маънӣ бичид. Ӯ яке аз шогирдони пешқадами мадраса маҳсуб мешуд

ва барои ҳамин идрорпулӣ (маош ё мукофотпулӣ) мегирифт.

Дар солҳои пасин дар баҳсу мунозираи уламо на ҳамчун толибилм ё ҳамчун шогирд иштирок мекард, балки ҳамрадифи эшон буд. Суол мешуниду посух медод ва хеш ҳам масъалае ба муҳокима мегузошт ва посухи ононро мешуниду радду бадал мекард. Ҳамин тавр, уламо ки борҳо донишу фазилати Саъдиро диданд, эҳсос карданд ва ба ӯ фотиҳаи хатми мадраса доданд.

САФАР КАРДАН - ҶАҲОН ДИДАН

Нахуст дар он замон ба Багдод аз Мовароуннаҳру Хуросон гурезаҳо бисёр меомаданд. Ва аз омад-омади чингизиёни хунхор ба мардуми Бағдоду дигар шаҳру деҳот хабари талх меоварданд. Медонистанд, ки имрӯз ё фардо қадами шуму номубораки чингизиён ба ин ҷо низ хоҳад расид.

Сабаби дуввуми ҷомаи сафар пӯшидани шайхи бузургвор ва ғарибиро ихтиёр кардани ӯ дар огози «Бӯстон» чунин омада:

Дар ақсои олам бигаштам басе,
Ба сар бурдам айём бо ҳар касе.
Таматтӯъ зи ҳар гӯшае ёфтам,
Зи ҳар хирмане хӯшае ёфтам.
Чу покони Шерози покиниҳод,
Надидам, ки раҳмат бар ин хок бод!

Ҳамин тавр, ба муроди дарёфт намудани «хӯшае аз ҳар гӯшае» озими роҳ гардид. Ибораи «хӯшае аз ҳар гӯшае» бори маънӣ дорад ва адиби бузург аз санъати маҷозу киноя бамаврид истифода бурдааст. Гӯша – ин кишварҳо, давлатҳо, шаҳру деҳоти дидааш ва хирман ҳам ҳамин маъниро дорад. Хӯша бошад, ҳикоёте, ривоёте, қиссае, саргузаште ё панду андарзҳои шунидааш мебошад.

Саъдӣ, чунон ки сарчашмаҳо ёд кардаанд, беш аз сӣ соли рӯзгори ҷавониашро дар ақсои олам гузаронидааст.

Нахуст, Маккаву Мадинаро зиёрат кард ва пасон ба Миср, Фаластин, Андалус, Озарбойҷон, Арманистон, Осиёи Хурд, Моваруннаҳру Хуросон, Кошғар, Ҳиндустон саёҳат кард. Ӯ ба Балху Бухоро, Самарқанду Бомиён, Вахшонзамин сафар кард. Дар ин кишварҳою шаҳрҳо бо аҳли зиё сӯҳбатҳо намуд. Аз сухани ноб, аз абёти тару тоза ҳадяашон бикард ва аз онон низ

хӯша чид. Саъдӣ дар ин сафари тӯлониаш бо дуздону авбошон низ ҳамрозу ҳамкоса гардид, бо мусавиёну насрониён сухан дарёфт, розу ниёзи габрону зардуштиёнро шунид, валвалаю симои қаландаронаро хуб тамошо кард ва бо оҳанги онон бираҳсид ва бароятшон газалҳои ошиқонаву орифона бигуфт.

Ӯ чун Синдбоди дарёгард уқёнусу баҳрҳои мухталифи дунёро мисли уқёнуси Ҳинд, Атлантик, баҳрҳои Сурх, Миёназамин, Сиёҳ, Каспий, Уммон ва ғайраро бо киштиҳои бодбонӣ, бо роҳнамоии маллоҳону сайёҳон гузашт, ки пасон ҳикояту саргузаштҳои хотирмони гашту гузорҳо дар «Гулистон» ва «Бӯстон» хеле ба ҷо сабт ёфтаанд. Метавонем бо камоли боварӣ бигӯем, ки Саъдӣ дар тӯли ҳаёти хеш, дар тӯли сафарҳои баҳрубарияш се қитъаи олам: Осиё, Аврупо ва Африқоро гоҳ пиёдаву гоҳ савора давр зад ва кӯлвори хешро аз хӯшаҳо пурбор карду пасон роҳи Ватан, роҳи Шерозро пеш гирифт. Чун ба Шероз по гузошт, шаҳрро обод диду мардумро осуда, шукрона кард, ки диёраш аз хуношомии чингизиён осеб надидааст, балки боз ободтар гардидааст. Бинобар ин, нависанда шоҳ Атобаки Саъди Зангиро ситоиш мекунад:

Забоноваре, к-андар ин амну дод,
Сипосат нагӯяд, забонаш мабод?
Ба аҳди ту мебинам ороми халқ,
Пас аз ту надонам саранҷоми халқ.

РӮЗҲОИ ВОПАСИНИ ҲАЁТИ ШАЙХ САЪДӢ

Саъдӣ баъди бозгашт аз сафарҳои тӯлонӣ кунҷи узлатро ихтиёр кард. Акнун он кӯлвори пурбор, он хӯшаҳои ҷилодори овардаи хешро чун шаддаҳои марҷон пайвасту пайванд менамуд. Адиб лаҳзае ором набуд. Эҷод мекарду бо дӯстон, бо шогирдону мухлисонаш розу ниёз дошт. Меҳмонон аз дуру наздик ба сурогаш меомаданд. Шоҳаншаҳи Мултони Ҳинд яке аз наздиконашро ба Шероз фиристод, то хоҳишу илтимоси шоҳи Мултонро бигӯяд, Саъдиро бо хеш ба Ҳинд бибарад, вале Саъдӣ илтимоси шоҳро напазируфт ва қадам аз Шероз берун наниҳод. Ҳамин зайл, хоҳишмандон кам набуданд, аммо Саъдӣ гуфтори эшонро напазируфт.

Аз ҳар кунҷу канори дунё аз амирон, ҳокимон, адибон,

олимон ва дигар ашхоси гуногунрутба ва гуногунтабақа номаҳои сершумор ва ҳадяҳои фохира меомаданд. Онон дар номаҳои худ ба Саъдӣ, ба пайғомбари сухан арзи сипос намуда, аз Худои мутаол вақти хушу арзи сипос намуда, умри бедарди Саъдиро хоҳон буданд.

Ҳамин тавр, Саъдӣ гӯё бо дуои бузургони давр, мардони роҳи сидқу вафо умри дарози бобаракат дид. Ӯ соли 1292 дар бӯстонсарои худ аз дунё чашм пӯшид, ки имрӯз ҳам турбати шоири бузург ба ҷост. Имрӯз Шероз ва марқади Шайх Саъдӣ зиёратгоҳи мардуми олам аст. Аз тамоми гӯшаву канори дунё габру мусулмон, яҳудиву насоро ба зиёрataш меоянд ва ҳар кадоме ба расму оини худ ба рӯҳи поки Шайх Саъдии бузургвор дуруд мефиристанд. Оре, Саъдӣ тамоми умр ҳам дар сухан ва ҳам дар амал хизмати халқҳоро кард. Ӯ дороияшро ба дармондагон, бечорагон қисмат намуд. Барои ҳамин дар байни хосу ом некном монд. Саъдӣ гуё пайғамбарона байти зерро дар ҳаққи ҳеш гуфта бошад:

Зиндаву ҷовид монд ҳар кӣ накӯном зист,
К-аз ақибаш зикри хайр зинда кунад номро.

МЕРОСИ АДАБӢ

Саъдии Шерозӣ умри пурбаракат дидааст. Дар таърихи халқамон кам бузургеро медонем, ки аз сад сол зиёд умр дида бошад. Саъдӣ 108 сол умр дид. Баъзе муҳаққиқон ва мусташриқон умри ӯро ба се қисмат бахш кардаанд.

Саъдии Шерозӣ дар таърихи адабиёти тоҷику форс яке аз адибони сермаҳсул маҳсубмешавад. Ӯ ҳам ба назм ва ҳам ба наср асарҳои сершумору пурмаънӣ иншо кардааст. Ба хотири асарҳои бузургаш дар замони зиндагиаш обрӯ, шӯҳрат, мақому манзалат пайдо кард. Саъдӣ асарҳояшро ба ду забон нигоштааст: ба забони модариаш – форсӣ-тоҷикӣ ва ба забони арабӣ. Аммо бештари офаридаҳояш бо забони модарияш иншо шудаанд.

Пас аз 35 соли вафоти Саъдӣ яке аз шогирдонаш – Алӣ ибни Аҳмад ибни Абӯбакри Бесутун куллиёти Саъдиро мураттаб сохт, ки он ба тариқи зайл тартиб ёфтааст:

Дар асрҳои пасин ҳар хаттоте, ки асарҳои Саъдиро рӯбардор ё хаттотӣ мекард, ба ҳамин нусхаи Бесутун такя менамуд.

ҚАСОИДИ САЪДӢ. Жанри қасида дар эҷодиёти Шайх Саъдӣ мақоми босазо дорад. Қасидаҳои адиб аз нигоҳи шакл, яъне устухонбандӣ, мисли қасидаҳои асрҳои пешанд. Танҳо тавофут дар мазмун ва ғояи онҳо ба назар мерасад. Асосан, қасидаҳои Саъдӣ ҷанбаи тарбиявию ахлоқӣ доранд. Адиб мадҳу ситоиши шоҳон ва ҳокимонро ҳадафи хеш қарор надодааст. Баръакс, адибони хушомадгӯ, тамаъкорро ба зери тозиёнаи танқид гирифтааст. Масалан, байти хушомадгӯёнаи Зоҳири Фарёбӣ-

Нӯҳ курсии фалак ниҳад андеша зери пой,
То бӯса бар рикоби Қизил Арслон диҳад.

–ро холисона мазаммат намудааст:

Чӣ ҳоҷат, ки нӯҳ курсии осмон
Ниҳӣ зери пойи Қизил Арслон!
Магӯ: Пойи иззат бар афлок неҳ!
Бигӯ: Рӯйи ихлос бар хок неҳ!

Дуруст аст, ки Саъдӣ дар ҳаққи шоҳони дудмони Атобакон чанд қасидае гуфтааст, вале дар ин қасоид ононро панд додаст. Аз ин нигоҳ, қасидаҳои Саъдӣ аз қасидаҳои Унсурӣ, Фаррухӣ, Анварӣ ва дигар қасидасароёни маддоҳ фарқ доранд.

Мураттиби куллиёти Саъдӣ Бесутун ҳикояте меорад, ки басе пандомӯз аст. Ӯ чунин нигоштааст: дар замони подшоҳии Абоқохон (набераи Чингизхон, писари Ҳалоку), ки пойтахташ шаҳри Табрез буд, Саъдӣ дар бозгашти сафари Ҳиҷоз ба он ҷо ворид шуд. Ӯ дар роҳе Шамсуддин Муҳаммади Соҳибдевон ва бародари ӯ Алоуддинро дид, ки бо подшоҳ (Абоқохон) савора меоянд. Саъдӣ хост, ки дар гӯшае пинҳон шавад, то онҳо гузашта раванд. Аммо муяссар нашуд. Соҳибдевон ва бародараш, ҳамин ки Саъдиро диданд, филҳол худҳоро аз асп партофта, ба пойи ӯ афтоданд.

Подшоҳ ин ҳолро дида, аз наздикони худ пурсон шуд: Ин кӣ бошад, ки онҳо ӯро ин қадар ҳурмат карданд? Маро, ки подшоҳи рӯи заминам, Шамсуддин ҳеҷ гоҳ ин қадар ҳурмат накардааст.

Баъд аз ин мулоқоти Саъдӣ бародарон боз ба пеши подшоҳ омаданд. Подшоҳ аз худи онҳо кӣ будани меҳмони олиқадрро пурсид. Онҳо «падари маънавии мост» гӯён як қадар аз аҳволи Саъдӣ баён намуданд. Подшоҳ толиби мулоқоти Саъдӣ шуда, ба бародарон фармуд, ки Шайхро ба ҳуҷрааш оранд.

Шамсуддин ва Алоуддин ба манзили Саъдӣ рафта, ӯро ба ҳузури подшоҳ даъват карданд. Шайх қабул накард. Онҳо қариб як ҳафта ба пеши ӯ меомаданд. Дар ҳар бор Саъдӣ «Ин балоро аз сари ман дафъ кунед, ягон узр гӯед, ман намеравам» - мегуфт. Оқибат аз хотири онҳо гузашта натавониста, ба мулоқоти подшоҳ рафт. Чун сӯҳбати эшон поён ёфт, подшоҳ дар анҷоми сӯҳбат аз Саъдӣ илтимос кард, ки ӯро (яъне Абоқохонро) насиҳат кунад. Саъдӣ ин байтро хонд:

Шаҳе, ки поси раият нигоҳ медорад,
Ҳалол бод хироҷаш, ки музди чӯпонист.
Ва гар на роии ҳалқ аст, заҳри мораш бод,
Ки ҳар чӣ мехӯрад, аз ҷизъяи мусулмонист.

Абоқохон: «Ман чӯпони халқам ё не?»- гуфта аз Саъдӣ пурсид.

- Агар чӯпони халқ бошӣ, байти аввал дар ҳаққи туст ва агар набошӣ, байти дувум,- гуфт ӯ ва ҷавоби дигар надод.

Саъдӣ дар иншои қасида баъзан қисматҳои анъанавии онро риоя накардааст. Масалан, қисмати талаб дида намешавад. Ба ҷойи он мамдӯҳро панд медиҳад. Ё қисмати тағаззул ҳам дар қасоиди Саъдӣ бисёр мухтасар аст. Баъзе қасидаҳои адиб тағаззул бештар доранд ва ҳамон қисмат мадҳу ситоиши зебоиҳои табиат, фасли баҳор, Наврӯзи Аҷаманд, ки сар то по дар қасида васф шудаанд. Ин навъ қасидаҳоро баҳория низ гӯянд. Инак, як пора аз қасидаи «Баҳория» ё «Алами давлати Наврӯз»:

Алами давлати Наврӯз ба саҳро бархост,
Заҳмати лашкари сармо зи сари мо бархост.
Ба арӯсони чаман баст сабо ҳар гуҳаре,
Ки ба гаввосии абр аз дили дарё бархост.
То рабояд кулаҳи қоқуми барф аз сари кӯҳ,
Язаки тобиши Хуршед ба яғмо бархост.
Табақи бог пур аз нуқлу раёҳин карданд,
Шукр онро, ки замин аз таби сармо бархост.
Мавсиме нағмаи чанг аст, ки дар базми сабӯҳ,
Булбулонро зи чаман нолаву гавғо бархост…
Ҳар дилеро ҳаваси рӯи гуле дар сар шуд,
На ки ин валвала аз булбули танҳо бархост.
Гӯиё пардаи маъшуқ барафтад аз пеш,
Қалами офият аз ошиқи шайдо бархост.

Қасидаи боло сар то по тавсифи зебоиҳои табиати афсункор, огози баҳори нозанин, фаро расидани Наврӯзи Аҷам аст. Шоир дар байти аввал аз ҳусну ҷамоли арӯси сол – Наврӯз мужда мерасонад, шод аст. Аз он бозгӯй дорад, ки Наврӯз парчами давлаташро ба дашту даман, боғу саҳро барафрохтааст ва инсонро зери парчамаш ҳидоят менамояд ва мегӯяд, ки зери ин парчам, зери ин дирафш Наврӯзи Аҷамро хуш истиқбол гиред ва аз давлати Наврӯз баҳра бардоред. Ибораи «давлати Наврӯз» хеле сермаъност. Дар он санъатҳои киноя, ташбеҳ, маҷоз, истиора ва талмеҳ басо устокорона истифода шудаанд. Дар мисраи дуюми байт рахти сафар барбастани фасли зимистон ва сардиҳои он ёд шудааст. Дар ин маврид шоир аз санъати тазоду

муқобила бамаврид истифода бурдааст. Яъне, мисраи якуму дуюм ба ҳам муқобиланд.

Қасидаи «Бозгашт» ё «Саъдӣ инак ба қадам рафту ба сар боз омад» аз навъи қасидаҳои ҳасбиҳолист. Саъдӣ дар ин қасида аз ранҷу озорҳои дар ғарибӣ дидааш, аз сафарҳои тӯлонӣ, аз сӯҳбату панду андарзҳои шунидааш қисса мекунад, ӯ аз ҳамдиёрон, аз мардуми Шероз узр мехоҳад, ки муддати зиёд ёдашон накард, дар ҳаққашон бевафоӣ намуд. Саъдӣ мардона ғуноҳашро гуфт ва боз аз пайвандон, аз ёру дӯстон ва ҳамдиёрон илтиҷо менамояд, ки аз гуноҳаш гузаранд:

Ҷурмнок аст маломат макунедаш, ки карим
Бар гунаҳкор нагирад, чу зи дар боз омад.

Умуман «Бозгашт» қасидаи хонданист ва бисёр бо дарду алам иншо шудааст. Ба ҳамин хотир чанд пораашро меорем ва таҳлил хоҳем кард:

1. Саъдӣ инак ба қадам рафту ба сар боз омад.
Муфтии миллати асҳоби назар боз омад.
2. Фитнаи шоҳиди савдозадаи боди баҳор,
Ошиқи нағмаи мурғони саҳар боз омад.
3. Солҳо рафт, магар ақлу сукун омузад,
То чӣ омӯхт, к-аз он шефтатар боз омад.
4. То бидонӣ, ки ба дил нуктае побарҷо буд,
Ки чу паргор бигардиду ба сар боз омад.
5. Ваҳ, ки чун ташнаи дидори азизон мебуд,
Гӯиё оби ҳаёташ ба ҷигар боз омад.
6. Хоки Шероз ҳамеша гули хушбӯй диҳад,
Лоҷарам булбули хушгӯй дигар боз омад.
7. Пойи девонагиаш бурду сари шавқ овард,
Манзалат бин, ки ба по рафту ба сар боз омад.
8. Майлаш аз Шом ба Шероз ба Хусрав монад,
Ки ба андешаи Ширин ба Шакар боз омад.
9. Ҷурмнок аст, маломат макунедаш, ки карим
Ба гунаҳгор нагирад, чу зи дар боз омад.
10. *Чӣ ситам, к-ӯ накашид аз шаби дайҷӯри фироқ,*
То бад-ин рӯз, ки шабҳои қамар боз омад.
11. *Булаҷаб буд, ки рӯзе ба муроде бирасид,*

Фалаки хиракуш аз ҷавр магар боз омад?
12. *Духтари бикри замираш ба ятимӣ пас аз ин*
Ҷаври бегона набинад, ки падар боз омад…
13. *Чу мусаллам нашудаш мулки ҳунар, чора надид,*
Ба гадоӣ ба дари аҳли ҳунар боз омад.

Саъдӣ дар байти аввал таъкид менамояд, ки қаҳрамони лирикӣ, яъне шоир «ба қадам рафту ба сар боз омад». Дар ин ҷо мафҳумҳои қадам ва сар бори маънӣ ба дӯш доранд. Қадам мондану гаштугузор кардан мумкин. Ин узвест, ки ба сар тобеъ аст. Аммо инсон дар баъзе мавридҳо бе андешаи амиқ қадам мегузораду ба ҷойгоҳе меравад ва ба сар чандон эътибор намедиҳад. Яъне сар, ки мағзи сар он ҷост, махзани ақлу хиради инсон аст. Аз ҳамин нуктаи назар, Саъдӣ ба сафар баромаданашро ба қадам ва бозгашташро ба сар шабеҳ намудааст, ки дар ин ҷо санъатҳои киноя, маҷоз ва иҳом басо бамаврид истифода шудаанд. Ҳамин тавр, ба Ватан омаданашро камоли ақлу хирад ва дилбастагӣ донистааст. Мисраи дуввуми ҳамин байт бошад, мисраи аввалро қувват медиҳад. Яъне, шоир хешро ба муфтии миллати асҳоби назар шабеҳ намуда, шукрона дорад, ки ба диёр бозгаштааст. Дар байтҳои пасин андешаҳои ватандӯстона, пазмони ёру диёр буданашро ифшо кардааст. Каҳрамони лирикӣ дар байти 4 хешро ба паргор монанд карда, шукронаи он дорад, ки ҷаҳонгардӣ карду боз ба зодгоҳ омад. Шукрона аз он дорад, ки дар ғарибӣ ранҷу озори зиёд дида бошад ҳам, боз ба назди пайвандон, ба Шероз, ба Ватан қадам гузошт.

Саъдӣ дар ин қасида ба як масъалаи муҳими дигар ишорат бинмудааст. Ин ҳам бошад масъалаи худшиносӣ, ифтихори миллӣ ва меҳру садоқати бепоён нисбати Ватан, марзу бум, халқи диёр, ёру дӯст аст, ки монанди як хати сурх, мисли як оташи сӯзони амиқ мегузарад. Аз қасидаи «Бозгашт» нидои шодию фараҳ бармеояд, ки онро қаҳрамони лирикӣ басо самимӣ ба қалам додаст.

САЪДӢ – ПАЁМБАРИ ҒАЗАЛ

Мусаллам аст, ки то Саъдӣ, яъне то асри XIII жанри ғазал дар адабиёти мо буд. Ин анъанотро Муслиҳиддин Саъдии

Шерозӣ давом дод ва боз бо навовариҳои худ ғазалро болу пари тоза бахшид ва шӯҳрати онро ба Арш расонд. Ба ҳамин хотир, ҳанӯз дар асри XV азамати Саъдиро дар ин ҷода бузургон эътироф карда, ӯро паямбари ғазал гуфтаанд. Имрӯз ҳам ин андеша дар байни хосу ом, донишмандону ҳунармандони дунё дигар нашудааст:

Мавзӯъи ишқ дар газалиёти Саъдӣ мақоми аввал дорад. Вожаи ишқ маънои васеъ дорад: ишқи илоҳӣ, яъне ишқи Худо, ишқи заминӣ, яъне ишқи табиии байни марду зан, духтару писар ва ишқи инсон. Шайх Саъдӣ дар ғазалиёташ аз ҳамин нигоҳ ишқро ситудааст ва ғазалҳои оламгир эҷод кардааст.

Саъдӣ на танҳо аз китоб ва устодонаш илму дониш омӯхтааст, балки таҷрибаи зиндагӣ, мушоҳидаҳои ҳаёт, одамон дар рушду камолоти маънавии ӯ сарчашмаи муҳим гардидаанд. Аз ин ҷост, ки образи инсон ва маънавиёти ӯ дар эҷодиёти шоир дар пояи олӣ меистад. Худи шоир инсони комил, инсони ҳақиқӣ аст ва ӯ ҳам инсони комилро мадҳу ситоиш кардааст.

Ба ақидаи Саъдӣ, инсон ғавҳари ноёб аст. Бояд инсонҳо бо якдигар дӯст, бародар, ғамхор бошанд.

Саъдӣ сифатҳои асосии инсонро тавсиф карда ҷавонмардӣ, фазлу эҳсон доштани одамро таъкид менамояд.

Агар инсон ин сифатҳоро надошта бошад, ӯ, ба ақидаи шоир, ба мисли нақши девор аст. Ҷамъ намудани молу сарват ҳунар нест. Агар инсон шахсеро некӣ кунад, дили ӯро ба даст орад, ҳамон вақт ҳунарманд, оқил ва инсони ҳақиқӣ мешавад:

Ҷавонмардиву лутф аст одамият,
Ҳамин нақши ҳаюлоӣ мапиндор!
Чу инсонро набошад фазлу эҳсон ,
Чӣ фарқ аз одамӣ то нақши девор?!
Ба даст овардани дунё ҳунар нест ,
Якеро, гар тавонӣ , дил ба даст ор!

Худи шоир бо ин сифатҳои нек ороста буд. Ӯ мақсади зиндагии хешро дар хизмати халқ медонист ва аз дигар инсонҳои ҷомеъа низ инро талаб мекард:

Ибодат ба ҷуз хизмати халқ нест,
Ба тасбеҳу саҷҷодаву[1] далқ нест.

Саъдӣ ба ахлоқу одоби табақаҳои ҷамъият баҳо дода, аз ҳамаи гурӯҳҳои ҷамъият: бечорагон, дарвешон ва оммаи меҳнаткашро беҳтару накӯтар ҳисоб мекунад. Шоир ҳақиқатгӯй, ҳақиқатҷӯй ва ҳақшиносии онҳоро бо як ҳиссиёти баланд тасвир менамояд.

Саъдӣ саъю талош намудааст: ки беҳтарин, шевотарин каломи сеҳрофаринро дар ҳаққи онон бигӯяд.

Ки ҳаққониву ҳақгӯянду, ҳақҷӯянду ҳақ бошад,
Ҳар он маънӣ, ки ояд дар дили донои дарвешон.

Саъдӣ зебоии инсонро ҳам дар зоҳир ва ҳам дар ботин мебинад.

Аз мисоли боло равшан гардид, ки дарвешон ҳам бо зоҳири худ (хулқони гардолуд ва ҳам бо ботини хеш (поквиҷдонӣ, хоксорӣ, накӯкорӣ, инсондӯстӣ ва ғайра) аз табақаи болоии ҷамъиятӣ болотар меистанд.

Шайх Саъдӣ дар ғазали «Бигзор, то бигирям» симои ботинии инсонро хеле ҷозибу форам ба қалам додааст. Ин газал ифшогари ғаму андӯҳи инсонҳост:

1. Бигзор, то бигирям чун абр дар баҳорон,
К-аз санг нола хезад рӯзи видои ёрон.
2. Бо сорбон бигӯед аҳволи оби чашмам,
То бар шутур набандад маҳмил ба рӯзи борон.
3. Ҳар к-ӯ шароби фурқат рӯзе чашида бошад,
Донад, ки сахт бошад қатъи умеди ёрон.
4. Бигзоштанд моро дар дида оби ҳасрат,
Гирён чу дар қиёмат чашми гуноҳкорон.
5. Эй субҳи шабнишинон, ҷонам ба тоқат омад,
Азбаски дер мондӣ, чун шоми рӯзадорон.
6. Саъдӣ, ба рӯзгорон меҳре нишаста бар дил,
Берун наметавон кард, илло ба рӯзгорон!
7. Чандон кунам ҳикоят, шарҳ ин қадар кифоят,
Боқӣ наметавон гуфт, илло ба ғамгусорон!

Шоир ғаму андӯҳи ҷудоиро ёд карда, онро ба боридани борони баҳорӣ, борони найсон шабеҳ намудааст. Шоир таъкид менамояд, ки аз рафтани азизон, ҳатто аз санг низ нола хезад.

Дуруст аст, ки аз санг ҳаргиз нола намехезад. Шоир дар ин маврид аз санъатҳои ташхис, киноя ва муболига истифода бурдааст. Дар ғазал суханони шоирона, тавсифи воқеъбинона бамаврид омадаанд. Як лаҳзаи зиндагии инсон, ки басе нохушу дардомез аст, воқеӣ ба қалам дода шудааст. Дигар, Саъдӣ солҳои зиёд сафар карда, ғарибию мусофириро дид, бори ҳузнангезу дардомези онро бар дӯш дошту аз сар гузаронид. Ҳамаи ин ба шоир имкон дод, ки чунин ғазали дардомезу шӯрангезро эҷод кунад.

Мавзӯи ишқу муҳаббати инсонӣ дар ғазалиёти Саъдӣ мақоми воло дорад. Гузаштагон ва имрӯзиён Саъдиро сарояндаи ишқи пок гуфтаанд, ки ин бесабаб нест. Асрҳост, ки қалби ошиқон аз сурудаҳои ошиқнавозу ҷонбахши Саъдӣ ғизои маънавӣ мегиранд. Шоири дунёдида дар ғазали «Қимати гул» маҳбубаашро бисёр самимӣ васф намудааст:

Қимати гул биравад, чун ту ба гулзор оӣ,
В-оби ҳайвон бичакад, чун ту ба гуфтор оӣ.
Ин ҳама ҷилваи товусу хиромидани кабк,
Бори дигар накунад, гар ту ба рафтор оӣ.
Чанд бор, охират эй дил, ба насиҳат гуфтам,
Дида бардӯз, набояд, ки гирифтор оӣ.

Дар байти аввал маҳбубаи қаҳрамони лирикӣ чунон зебову раъност, ки ӯ ба гулзор қадам мениҳад, гулзор зеби хешро аз даст медиҳад, қимати гул паст мешавад ва шармандавор аз ҷамоли ёри қаҳрамони лирикӣ сарафканда мешавад. Дар мисраи дуюм оби ҳайвон ҳамчун талмеҳ истифода шудааст. Оби ҳайвон ҳамчун киноявү рамз омадааст ва касе, ки аз он қатрае нӯш кунад, умри ҷовидонӣ меёфтааст. Шоир ҳамин оби ҳаётбахшро ёд карда гуфтан мехоҳад, ки агар ту ба гулзор оиву ба гуфтор, ин мисли чакидани оби ҳаёт дар гулзор аст.

Дар байти дувум бошад, маҳбубаашро чунон воло тасвир кардааст, ки дар назди хиромидани ёраш ҷилва кардани товусу хиромидани кабк ҳеҷ аст, қимату арзиш надорад. Ва агар товусу кабк хиромидани туро бинанд, дигар онҳо ҷилва накунанд, ба рафтор наоянд. Саъдӣ дар тасвири чунин лаҳзаҳо аз санъати тазоду муқобала, тавсифу ташбеҳ истифода бурдааст.

Дар байти сеюм қаҳрамони лирикӣ ба дилаш эътироз, шиква

мекунад, ки борҳо насиҳатат кардам, ки ба ин роҳ марав, чашм пӯшон, то ғирифтораш нашавӣ. Аммо чӣ метавон кард, дил дил аст ва шоир ба ишқаш ғирифтор шудааст ва маҳбубаашро дӯст медорад.

Дӯст дорам, ки касат дӯст надорад чун ман,
Ҳайф бошад, ки ту дар хотири ағёр оӣ.

Дар ҳамин мавзӯъ ғазали «Эй сорбон» бисёр ҷолибу хушоянд аст. Барои намуна чанд байт аз ин шоҳғазал:

Эй сорбон, оҳиста рон, к-ороми ҷонам меравад,
В-он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.
Ман мондаам маҳҷур аз ӯ, бечораву ранҷур аз ӯ,
Гӯйӣ, ки неше дур аз ӯ дар устухонам меравад.
Бо ин ҳама бедоди ӯ в-аз аҳди бебунёди ӯ,
Дар сина дорам ёди ӯ, то бар забонам меравад.
Маҳмил бидор, эй сорбон, тундӣ макун бо корвон,
К-аз ишқи он сарви равон гӯйӣ равонам меравад.
Дар рафтани ҷон аз бадан гӯянд ҳар навъе сухан,
Ман худ ба чашми хештан дидам, ки ҷонам меравад.
Саъдӣ, фиғон аз дасти мо, лоиқ набуд, эй бевафо,
Тоқат намеорам ҷафо, кор аз фиғонам меравад.

Мавзӯи дӯстӣ мақоми шоистае дорад. Ин мавзӯъ монанди як хати сурх аз байни асарҳои назмӣ ва насрии Саъдӣ мегузарад. Ситоиши дӯсти ҷонӣ, рафиқи меҳрубон дар ғазалиёти шоир пурдомана аст. Ғазали «Моро биҳишт сӯҳбати ёрони ҳамдам аст» маҳз дар ҳамин мавзӯъ суруда шудааст:

1. Моро биҳишт сӯҳбати ёрони ҳамдам аст,
Дидори ёри номутаносиб ҷаҳаннам аст.
2. Ҳар дам, ки дар ҳузури азизе бароварӣ,
Дарёб, к-аз ҳаёти ҷаҳон ҳосил он дам аст.
3. Гар хуни тоза меравад аз решҳои дил,
Дидори дӯстон, ки бубинанд, марҳам аст.
4. Дунё хуш асту мол азиз асту тан шариф,
Лекин рафиқ бар ҳама чизе муқаддам аст.
5. Мумсик барои мол ҳамасола тангдил,
Саъдӣ ба рӯи дӯст ҳамарӯза хуррам аст.

Асоси байти нахусти ғазалро санъати тазоду муқобала ташкил додааст. Дар мисраи якум сӯҳбати ёрон, дӯстони мушфиқу меҳрубонро ба биҳишт ва дидори ёрони номувофиқу номуносибро ба ҷаҳаннам шабеҳ намудааст. Дар байт биҳишту ҷаҳаннам ва ёрони ҳамдам, ҳаммаром ва мувофиқро ба ёрони номутаносиб муқобил гузоштааст, ки басо гуворо баромадааст.

Дар байти дувум Саъдӣ таъкид менамояд, ки агар дар сӯҳбати ёри мувофиқ, оқилу фозил бошӣ, бидон, ки ширинии ҳаёти ту ҳамон лаҳзаҳо ҳастанд. Боз ҳамин фикр дар байти сеюм идома меёбад. Шоир мегӯяд, ки гамгину дилреш шуда бошӣ, ҳамон вақт ҳам дидори дӯстон, сӯҳбати онон барои дили реш-реш марҳам шуда метавонад. Асоси ин байтро ҳам санъати тазоду муқобала ташкил намудааст.

Дар байти чорум, қаҳрамони лирикӣ гӯшрас менамояд, ки барои инсон аз ҳама чиз арзишмандтар бояд дӯст бошад. Дунёву давлат, молу сарват бе дӯст, бе рафиқи меҳрубон чизе нест. Ниҳоят, дар мақтаи ғазал Саъдӣ таъкид кардааст, ки агар шахси мумсик барои молу сарваташ ҳамеша тангдил, ғамгин бошад, ман доимо аз дидори дӯстони шариф шоду хуррамам. Хулоса, шоир дӯстиро ситоиш карда, касонеро, ки дӯст доранд ва эшон рафиқони ҷонианд, саодатманд мешуморад ва мақсаду маромиҳи зиндагиро дар ҳамин мебинад, дар ҳамин мечӯяд ва инсонҳои покдилу покрӯзгорро ба ин ҷониб ҳидоят менамояд.

«БӮСТОН»

Саъдӣ пас аз сафари тӯлонӣ, пас аз дидану шуниданҳо ба диёр омад ва ба иншои «Бӯстон» оғоз кард. Ҳамин тавр ӯ «Бӯстон»-ро дар тӯли як сол (соли 1257) ба анҷом расонд. Дар ин бора дар огози «Бӯстон» Шайх Саъдӣ чунин мегӯяд:

Ба рӯзи ҳумоюну соли саид,
Ба таърихи фаррух миёни ду ид.
Зи шашсад фузун буд панҷоҳу панҷ,
Ки пур гашт ин номбардор ганҷ.

Соли 655-и ҳичрӣ баробар аст ба 1257 мелодӣ. «Бӯстон» ба вазни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар баҳри мутақориби мусаммани маҳзуф ва мақсур иншо шудааст. Ҳар байти он аз ҳашт рукни фаулун, фаулун, фаулун, фаул таркиб ёфтааст.

Раият чу беханду султон дарахт,
Дарахт, эй писар, бошад аз бех сахт.
Фаулун, фаулун, фаулун фаул

Асар аз чаҳор ҳазор байт иборат буда, аз даҳ фасл таркиб ёфтааст. Саъдӣ дар оғози асар бобҳои асарашро ба тариқи назм ёд кардааст:

Чу ин кохи давлат бипардохтам,
Ба ӯ даҳ дар аз маърифат сохтам.
Яке боби адл асту тадбиру рой,
Нигаҳбонии халқу тарси Худой.
Дуюм боби эҳсон ниҳодам асос,
Ки мӯҳсин кунад фазли Ҳақро сипос.
Савум боби ишқ асту мастиву шӯр,
На ишқе, ки банданд бар худ ба зӯр.
Чаҳорум тавозӯъ, ризо – панҷумин,
Шашум зикри марди қаноатгузин.
Ба ҳафтум дар аз олами тарбият.
Ба ҳаштум дар аз шукр бар офият.
Нӯҳум роҳи тавбаст – роҳи савоб,
Даҳум дар муноҷоту хатми китоб.

Баъд аз ин Саъдӣ ба хонандагон мурочиат намуда, дар бораи моҳияти «Бӯстон», аҳамияти асар байтҳои пурқимат меорад:

Ҳамоно, ки дар Порс иншои ман,
Чу мушк аст беқимат андар Хутан.
Гул овард Саъдӣ сӯи бӯстон,
Ба шӯхӣ чу филфил ба Ҳиндуситон.

Шоир дар байти аввал камоли хоксориро ба ҷо оварда, таъкид менамояд, ки асари ман дар диёри Порс, диёри фозилону доноён чандон арзишу қимат надорад. Ин монанди он аст, ки дар Хутан, дар сарзамине, ки мушку анбар меруяд, мушк беқадр аст. Дар байти сонӣ боз ҳамин маъниро ёд мекунад, ки ман гул ба бӯстон овардам, яъне киноя аз гул фикру андешаҳои тоза, аҳамиятнок, панду андарзҳои оқилона аст. Пас, ҳамин маънии болоро дар мисраи охир боз ҳам қудрат бахшида, гӯшзад менамояд, ки ин мисли он аст, ки филфил, яъне мурч ба

Ҳиндустон баранд. Мурч дар кишвари Ҳинд маъмул аст ва қимату арзиши зиёд надорад.

Ниҳоят, пас аз ин гуфтор Саъдӣ ба асли мақсад гузашта, ба шоҳони замони худ рӯ меорад ва ононро панду насиҳат медиҳад. Бахусус Абӯбакр ибни Саъди Зангӣ (1231-1260), ки «Бӯстон»-ро ба ӯ бахшида буд, ситоиш мекунад. Зеро дар замони ҳукмронии ӯ Шероз аз куштору хунрезиҳои чингизиён раҳо ёфта буд. Дигар, дар замони ҳукмронии ӯ халқ осуда ва кишвар хеле обод гардид. Саъдӣ ба Абубакр муроҷиат намуда чунин мегӯяд:

Ҳама вақт мардум зи ҷабри замон,
Биноланду аз гардиши осмон.
Дар айёми адли ту, эй шаҳриёр!
Надорад шикоят кас аз рӯзгор.
Ҳам аз бахти фархундафарҷоми туст,
Ки таърихи Саъдӣ дар айёми туст.
Ки то дар фалак Моҳу Хуршед ҳаст,
Дар ин дафтарат зикри ҷовид ҳаст…

Баъд аз ин ситоишҳо Саъдӣ мамдӯҳи худро панди судманд медиҳад. Ҳамаи ин бо боби нахусти «Бӯстон», ки дар «Адли ҷаҳондории шоҳон» аст пайванди ногусастанӣ дорад. Шайх Саъдӣ дар ин боб подшоҳро сутуни давлат гуфта, вуҷуд асоси кишварро дар раият дида, мақоми ононро равшан намудааст. Адиб дар ин маврид шоҳро ба чӯпону раияти кишварро ба рама, подшоҳро ба дарахту раиятро ба решаи дарахт ташбеҳ намуда, оқилонаву фозилона аз номи подшоҳони одилу адолатпарвари гузашта фикрашро тақвият медиҳад:

…Ба Ҳурмуз чунин гуфт Нушервон,
Ки хотирнигаҳдори дарвеш бош!
На дар банди осоиши хеш бош!
Наосояд андар диёри ту кас,
Ки осоиши хеш хоҳию бас.
Наёмад ба наздики доно писанд,
Шубон хуфтаву гург дар гӯсфанд.
Бирав, поси дарвеши мӯҳтоҷ дор,
Ки шоҳ аз раият бувад тоҷдор!
Раият чу беханду султон дарахт,
Дарахт, эй писар, бошад аз бех сахт.

Макун, то тавонӣ, дили халқ реш!
Агар мекунӣ, меканӣ бехи хеш.

Саъдӣ пас аз баёни масъалаи адолатпарварӣ ё масоили дигаре барои тасдиқи фикраш аз ҳаёти шоҳони пешин ва дигар мардуми табақоти ҷомеа ҳикоёти воқеӣ ва ҳикоёти тамсилӣ меорад. Ин тарзу усул, ин устухонбандӣ ба тамоми бобҳои «Бӯстон» мутааллиқанд. Ба ин восита шоир ҳадафи хешро беҳтару хубтар ифода мекунад ва тир ба нишон амиқтар мерасад.

Саъдӣ дар ҳамин боб ҳамчун марди сиёсатмадор ва ҷомеашинос бисёр масъалаҳои сиёсиро ба миён мегузорад ва дар либоси бадеият ин масоилро ҳаллу фасл менамояд. Ин андешаҳо имрӯз ҳам дар миқёси байналхалқӣ аҳамияти бузург доранд. Масъалаи давлатдорӣ, муносибат бо кишварҳои хориҷӣ, масъалаи ҷангу сулҳ аз назари Саъдӣ басо равшану возеҳ дар ин фасли «Бӯстон» матраҳ шудаанд.

Саъдӣ таъкид менамояд, ки то тавонӣ кӯшиш ба харҷ деҳу пеши роҳи ҷангу хунрезиро бигир. Он вақт оромию тинҷии мулкро метавон нигоҳ дошт ва мардум босаодат хоҳанд зист. Хулоса, аз куштору хунрезӣ сулҳ беҳтар:

Агар пилзӯрӣ ва гар шерчанг,
Ба наздики ман сулҳ беҳтар, ки ҷанг.

Дигар, Саъдӣ ба подшоҳон маслиҳат медиҳад, ки бо душманат сулҳу салоҳ кардӣ, осуда хешро напиндор, ҳушёр бош ва лашкаратро барои ҳифзи раияту кишвар омода кун, омода нигоҳ дор, ки мабодо шабохунат бизанад:

Нагӯям, зи ҷанги бадандеш тарс,
Ки дар ҳолати сулҳ аз ӯ беш тарс!
Басо кас ба рӯз ояти сулҳ хонд,
Чу шаб шуд, сипаҳ бар сари хуфта ронд.
Гарат хеши душман шавад дӯстдор,
Зи талбисаш[1] *эмин машав зинҳор.*
Ки гардад дарунаш ба кини ту реш,
Чу ёд оядаш меҳри пайванди хеш.

Саъдӣ боз ба шоҳон панд медиҳад, ки агар душман қавию

пилтан бошад ва бидонӣ, ки муқовимату истодагарӣ натвонӣ кард ва сулҳро напазируфт, роҳи эҳсону саховатро баргузин ва ин тадбир ҳам шоиста бошад:

Ҳаме то барояд ба тадбир кор,
Мадорои душман беҳ аз корзор[2] *.*
Чу натвон адӯро ба қувват шикаст,
Ба неъмат бибояд дари фитна баст.
Гар андеша дорӣ зи душман газанд,
Ба таъвизу эҳсон забонаш бубанд!

Шоир лашкарро асоси давлат медонад. Бинобар ин, таъкид менамояд, ки барои нигоҳдории истиқлоли кишвар ва соҳибихтиёрии мамлакат ҳамеша лашкар бояд дар ҳолати омодагӣ бошад. Барои нигоҳ доштани он бояд сарбозон аз ҳар ҷиҳат таъмин бигарданду маоши шоиста бигиранд, то ки аҳлу аёли худро таъмин карда битавонанд. Агар ин амал роҳрав набошад, аскар дифои мулк насозад ва хешро дар рӯзҳои сахти кишвар канор бигирад:

Кунун дасти мардони ҷангӣ бибус,
На он гоҳ, ки душман фурӯ куфт кӯс.
Сипоҳӣ дар осудагӣ хуш бидор!
Ки дар ҳолати сахтӣ ояд ба кор.
Сипоҳӣ, ки кораш набошад ба барг,
Чаро дил ниҳад рӯзи ҳайҷо ба марг?
Чу доранд ганҷ аз сипоҳӣ дареғ,
Дареғ оядаш даст бурдан ба теғ.

Саъдӣ ба шоҳон дар масъалаи интихоби сарлашкарон, сипаҳсолорон, сарҳангон маслиҳатҳои муфид медиҳад, ки ин пешниҳодҳо имрӯз ҳам дар лашкардорӣ ва дифои кишвар судманданд. Масалан, адиб ба подшоҳ мегӯяд, ки ба сарварӣ ашхоси ҷангдида, қорозмуда ва далеру ҷасурро бояд баргузид. Чунин ашхос аз ҷавонӣ илми ҳарб, шикор, гӯштингирӣ, чавгонбозӣ, тирандозиро бояд омӯзанд. Ҳаргиз дар кори ҳарб ашхоси тарсончак, бегурдаро намон:

---

1 Талбис – шар, найранг

2 Корзор – майдони набард, ҷанг, муҳориба

Сипаҳро макун пешрав чуз касе,
Ки дар ҷангҳо буда бошад басе!
Ба хурдон мафармой кори дурушт,
Ки сандон нашояд шикастан ба мушт!
Раиятнавозиву сарлашкарӣ
На корест бозичаву сарсарӣ.
Нахоҳӣ, ки зоеъ шавад рӯзгор
Ба ноозмуда мафармой кор!
Натобад саги сайд рӯй аз паланг,
Зи рӯбаҳ рамад шери нодида ҷанг.
Чу парварда бошад писар дар канор,
Битарсад, чу пеш оядаш корзор.
Ба гӯштиву нахчиру омоҷу гуй,
Диловар шавад марди пархошҷӯй.
Ба гармоба парвардаву айшу ноз,
Битарсад, чу бинад дари ҷанг боз.

Саъдӣ дар анҷоми ин фасл боз ба масъалаи додгустарӣ, раиятпарварӣ ва инсофу адолат бармегардад, боз таъкид бар он мекунад, ки агар ба душман зафар ёфтӣ, бандиёнро хор мадор, кишварро обод кун, раиятнавоз бош. То раият бидонанд, ки аз он шоҳи золим бартарӣ, каримтарӣ, то пару болат бишаванд ва дар ҳар кор мададгорат бошанд:

Чу иқлими душман ба ҷангу ҳисор
Гирифтӣ, ба зиндонаш андар супор!
Чу баркандӣ аз чанги душман диёр,
Раият басомонтар аз вай бидор!
Карам кун, на пархошу киноварӣ,
Ки олам ба зери нигин оварӣ!

Шоири инсондӯсту хайрхоҳ дар поёни фасли охир боз шоҳонро ба сулҳу салоҳ ҳидоят менамояд. Онҳоро огоҳ мекунад, ки ғуруру худхоҳӣ, тундиву гарданкашӣ хисоли шоиста нестанд ва дар тариқи давлатдорӣ арзандагӣ надоранд. Онон бояд бо якдигар дӯст бошанд ва масъалаҳои давлатдориро бо роҳи гуфтушунид, бо роҳи лутфу хушӣ ҳаллу фасл намоянд.

Чу коре барояд ба лутфу хушӣ,
Чӣ ҳоҷат ба тундиву гарданкашӣ.

Нахоҳӣ, ки бошад дилат дардманд,
Дили дардмандон баровар зи банд.
Дуои заифони уммедвор
Зи бозуи мардон беҳ ояд ба кор!

Ҳамон тавре ки дар боло ишорат кардем, «Бӯстон» аз даҳ боб иборат аст ва мо дар ин ҷо танҳо як боби аввалро то андозае таҳлил кардем. Аз таҳлили ин боб мусаллам гардид, ки Шайх Саъдии Шерозӣ марди ҷаҳондида ва сиёсатмадорест, ки бисёр андешаҳои қобили қабул ва муфид дар бораи ҷангу сулҳ, ҳимояти Ватан аз бегонагон, нигоҳ доштани лашкар, таъйин кардани шахсони лоиқу арзанда ба лашкар ва дигар масъалаҳои марбути онро бисёр саҳеҳ ва бо овардани далелу бурҳон нишон додаст, ки дар замони ҳозира аҳамияти бузург доранд ва роҳнамои ҳар як роҳбару сарвари кишвар шуда метавонанд.

«ГУЛИСТОН»

«Гулистон»-и Муслиҳиддин Саъдии Шерозиро метавон ба чорбоғи Ирам шабеҳ кард. Ҳангоме ки вориди он мегардед, пеши назаратон ҳашт гулгашт, ҳашт равзана ё ҳашт растаи гулзор намоён хоҳад гашт. Ин равзанаҳо бо гулҳои рангоранги худ аз ҳам фарқ доранд. Яке сурх, дигаре норинҷӣ, сеюм бунафш, чорумӣ лаълфом, панҷумӣ гулобӣ, шашумӣ нилобӣ ва амсоли ҳамин басо назарраробу диловез, чун арӯсони чаман аз вазидани насими накҳатомез ҷавлон зада сабук мехироманд. Гулҳои ин гулзор ҳаргиз пажмурда, камрангу хазон намегарданд, ҳаргиз боди хазон баргҳояшонро нисори замини зарринқабо намегардонад. Ин гулистон барои чаҳор фасли сол яксон мемонад. Накҳату буйи гулҳои рангорангаш дар ин чор фасл ба акси олам паҳну парешон мегардад ва ба дардҳо дармону ба қалби мардуми сайёра сомон мебахшанд. Шайх Саъдӣ аз офариниши ин кохи адаб шод аст. Аз он шод аст, ки барои миллаташ, барои инсонҳои сайёра чунин гулбоғи тару тозаро ороста кардааст. Умри хешро зоеъ нагузаронидааст. Ва худ, ки марди оқилу фозил буд, пайғамбаронаву соҳирона ояндаи «Гулистон»-ро дониста, шоиставу арзанда гуфтааст:

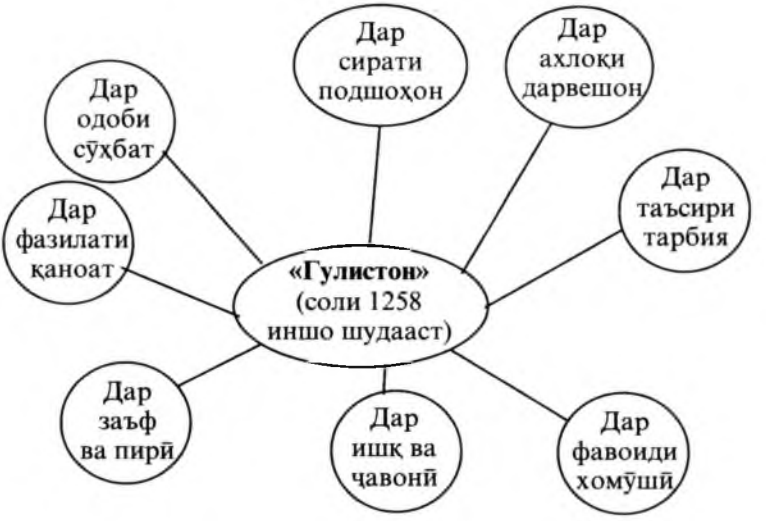
Ба чӣ кор оядат зи гул табақе,
Аз «Гулистон»-и ман бибар варақе.

Гул ҳамин панҷ рӯзу шаш бошад,
В-ин «Гулистон» ҳамеша хуш бошад.

Оре, ҳақ ба ҷониби Саъдист. «Гулистон» бехазону ҷовидон аст ва ҳамин тавр хоҳад монд.

Саъдӣ «Гулистон»-ро пас аз «Бӯстон» иншо кардааст. Ин шоҳасар аз тарафи ховаршиносон ва муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ яке аз бузургтарин асари давру замон эътироф шудааст ва ба забонҳои гуногуни дунё тарҷума гардидааст. Ба ганҷинаи фарҳангу адаби тамаддуни башарӣ ҳамчун ганҷи пурбаҳои ақлонӣ ворид гардидааст.

«Гулистон» соли 1258 эҷод шудааст. Чунонки дар боло зикр шуд, аз ҳашт равза ё боб иборат аст. Таваҷҷӯҳ кунед ба нақша:

Гулистон асари насрист, вале бо пораҳои шеърӣ, қитъаҳо, рубоиёт ё байтҳои алоҳида ороста шудааст. Баъзан ҳикоёти назмӣ низ омадаанд, вале онҳо хеле каманд. Дар охири ҳикоёт пораҳои шеърӣ оварда шудаанд, ки онҳо фикри нависандаро ҷамъбаст менамоянд ё хулосаи ҳикоят мебошанд. Масалан, ҳикояи зерро бигирем:

«Яке аз мулуки (подшоҳ) беинсоф порсоеро пурсид:

- Аз ибодатҳо кадом фозилтар аст?

Гуфт:

- Туро хоби нимрӯз, то дар он як нафас халқро наёзорӣ!»

Пас аз ин нависанда фикрашро хулоса намуда, қитъаи поёнро меорад:

Золимеро хуфта дидам ними рӯз,
Гуфтам: «Ин фитнаст, хобаш бурда беҳ!
В-он ки хобаш беҳ зи бедорӣ бувад,
Аз чунон бару зиндагонӣ мурда беҳ!

Саъдӣ «Гулистон»- ро бо дебочае оғоз кардааст. Дар он нависанда сабабу мақсади асарро баён кардааст. Ӯ бо камоли ифтихор аз натиҷаи сафари тӯлониаш (30 сол), аз дидаву шунидаҳояш, аз ҳолу аҳволи халқҳои кишварҳои дунё ёдовар шудааст. Пасон таъкид менамояд, ки ҳамаи ин дурру гуҳар, хазонаи зару зевар набояд дар дил бимонаду онро ба гӯр бибарам. Зарур ва қарзи хеш медонам, то дари хазинаи суханро барои миллатам, барои мардуми кишварам, барои инсонҳои рӯи замин бикшоям ва аз дурру гуҳари ноёб нисорашон бикунам. Алҳақ, бо камоли шоистагӣ ин амалро сомон дод. Дар ҳамин дебоча дар бораи мамдӯҳони хеш – шоҳони Форс - Атобакон, аз ҷумла Абубакр ибни Саъди Зангӣ гуфтани чанд ҷумларо муносиб донистааст.

Пас аз ин Саъдӣ таркиби фаслҳои «Гулистон-ро» ёд карда ва ин шоҳасарро бо овардани байти зер оғоз кардааст:

Дар он муддат, ки моро вақти хуш буд,
Зи ҳичрат шашсаду панҷоҳу шаш буд.
Муроди мо насиҳат буду гуфтем,
Ҳаволат бо Худо кардему рафтем.

Саъдӣ боби аввалро ба кору рафтор ва кирдори подшоҳон бахшидааст. Яъне «Сирати подшоҳон» ҳамин маънои болоро дорад. Нависанда дар ҳамин фасл сирати подшоҳонро бо некию бадиашон ба воситаи ҳикоёти пандомӯз нишон додаст. Ин фасл давоми мантиқии боби нахусти «Бӯстон»-и нависанда мебошад. Агар он ҷо Саъдӣ дар бораи усули давлатдорӣ, интихоби ашхоси олирутба, нигоҳ доштани лашкару аскар сухан гуфта бошад, акнун дар «Гулистон» дар бораи чигунагии шоҳон: хайру саховат, некиву адолат, меҳрубониву шафқати подшоҳ нисбати раияти кишвар ҳикоёти рангин меорад. Ва мутавозӣ бар ин

хисоли номубораки шоҳони бедодгар, золим, носипос, бераҳму шафқатро сахт ба зери тозиёнаи танқид мегирад ва бо овардани ҳикоёти пандомӯз кирдори ношоистаи чунин шоҳонро маҳкум менамояд. Қаҳрамон ва персонажҳои ҳикоёти Саъдӣ подшоҳони асрҳои пешинанд, ки онҳо дар таърих хоҳ бо некӣ ё хоҳ бо бадиву бадкирдорӣ дар байни халқҳои олам шӯҳрат ёфтаанд. Гузашта аз ин, баъзан ҳикоётро аз номи «подшоҳе», яъне бе ном овардааст. Масалан, боби нахуст бо чунин ҳикоят оғоз ёфтааст: «Подшоҳеро шунидам, ки ба куштани асире ишорат кард. Бечора дар ҳолати ноумедӣ маликро дашном додан гирифт: «Ҳар кӣ даст аз ҷон бишӯяд, ҳар чӣ дар дил дорад, бигӯяд».

Вақти зарурат чу намонад гурез,
Даст бигирад сари шамшери тез.

Малик пурсид:

- Чӣ мегӯяд?

Яке аз вузарои некмаҳзар гуфт:

-Эй Худованд, ҳамегӯяд: «Валкозимин алғайз вал офина аннинос».

Маликро раҳмат омад ва аз сари хуни ӯ даргузашт. Вазири дигар, ки зидди ӯ буд, гуфт:

- Абнои ҷинси маро нашояд дар ҳазрати подшоҳон ҷуз ба ростӣ сухан гуфтан. Ин маликро дашном дод ва носазо гуфт.

Малик рӯй аз ин сухан дарҳам оварда гуфт:

-Маро он дурӯғи вай писандидатар омад аз ин рост, ки ту гуфтӣ, ки рӯйи он дар маслиҳате буд ва бинои ин бар хубсе (бадӣ) ва хирадмандон гуфтаанд: «Дурӯғи маслиҳатомез беҳ, ки рости фитнаангез».

Саъдӣ дар ин ҳикоят подшоҳони хирадманду баинсофро ситоиш кардааст ва дар баробари ин таъкид менамояд, ки бояд шоҳ дар наздаш вазирони хирадманду баинсофро гирд оварад, ба мансаб лоиқ бигардонад ва амсоли вазири нахуст бошад. Аз ин нигоҳ ин панде буд барои шоҳони замонаш. Гузашта аз ин, Саъдӣ дар анҷоми ҳикояи мазкур боз ба насиҳати шоҳон гузашта, ононро ба инсофу адолат мехонад:

Ҷаҳон, эй бародар, намонад ба кас,
Дил андар Ҷаҳонофарин банду бас.

Макун такя бар мулки дунёву пушт,
Ки бисёр кас чун ту парварду кушт.
Чу оҳанги рафтан кунад қони пок,
Чи бар тахт мурдан, чи бар рӯйи хок!

Пас аз ин дар «Ғулистон» боз ҳикояте омадааст, ки корҳои ношоиста, қабру зулми шоҳон, ба дунёпарастӣ, қамъ намудани сарвату бойигарӣ машғул будан ва барои ин садҳо шаҳру деҳот ва кишварҳоро ҳароб намуданро сахт накӯҳиш намудааст. Ин ҳикоят қанбаи воқеӣ дорад. Саъдӣ ҳикоят мекунад: «Яке аз мулуки (подшоҳ) Хуросон султон Маҳмуди Сабуктегинро ба хоб дид, ки қумлаи вуқуди ӯ рехта буд ва хок шуда, магар чашмони ӯ, ки ҳамчунон дар чашмхона ҳамегардид ва назаре ҳамекард. Соири ҳукамо (қамъи ҳокимон, донишмандон) аз таъбири он фурӯ монданд, магар дарвеше, ки ба қой овард ва гуфт:

- Ҳанӯз нигарон аст, ки мулкаш ба дигарон аст».

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ шоҳе муқтадир, мутаассиб ва сарватманд буд. Кишварҳои зиёд, аз қумла Ҳиндустонро ғорат кард, давлату дунё гирд овард, вале чунонки Саъдӣ мегуяд, оқибат зери хок шуд. Дар хок ҳам чашмаш ба давлату сарваташ нигарон, давлату сарваташ ба дигарон. Ба ин восита Саъдӣ ба подшоҳони замонаш рӯзгори Маҳмуд, кору рафтори ин подшоҳи горатгари дунёпарастро мисол оварда, маҳкуму мазаммат мекунад ва огоҳашон менамояд, ки ҳаргиз ба ин роҳ нараванд, набошад дар гӯр ҳам чашмашон ба ин давлату сарваташон нигарон мешавад, ҳатто дар гӯр ҳам осуда буда наметавонанд. Саъдӣ ба ин восита Чингизу чингизиёнро, ки дар рӯзгораш буданду дар хиёнату қиноят, дар афзун намудани бойигариву сарват аз Маҳмуди Ғазнавӣ гӯйӣ сабқат мебурданд, ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Чунонки дидем, дар ҳикояи «Чашмони Маҳмуд» фикри қамъбастӣ аз номи дарвеши бечорае оварда шудааст. Ин ба он маънист, ки агар шоҳ мисли султон Маҳмуд бошад, пас аз марг ҳам ноосуда аст, қазояшро мебинад. Ба ҳамин хотир кору рафтори ин шоҳи беинсоф барои шумо бояд панд бошад, бояд шумо дар назди халқ, дар назди Худо тавба кунед ва ба ин роҳе, ки султон Маҳмуд рафт, наравед.

Саъдии Шерозӣ асоси пойдорӣ ва шукуфоии кишвар ва

осудаҳолии раиятро дар симои подшоҳи одилу баинсоф ва хирадманд мебинад.

Ӯ дар бисёр ҳикоёташ таъкид мекунад, ки агар шоҳ ин роҳро нодида бигирад ва ба раият зулму тааддиро раво бинад, кишвар пойдор нахоҳад монд. Саъдӣ барои исботи фикри боло ҳикояте меорад, ки мазмуни он чунин аст: «Яке аз мулуки (подшоҳон) Аҷамро ҳикоят кунанд, ки дасти татовул (ҷабру ситам, хиёнат) ба моли раият дароз карда буд ва ҷабру азият оғоз карда, то ба ҷое, ки халқ роҳи ғурбат гирифтанд. Чун раият кам шуд, иртифои вилоят нуқсон пазируфт ва хазина тиҳӣ монд ва душманон зӯр оварданд.

Боре ба маҷлиси ӯ китоби «Шоҳнома» мехонданд дар заволи мамлакати Заҳҳок ва аҳди Фаридун.

Вазир маликро пурсид:

- Ҳеҷ тавон донистан, ки Фаридун, ки ганҷу мулку ҳашам надошт, чӣ гуна бар ӯ мамлакат муқаррар шуд? Гуфт:

-Ончунон, ки шунидӣ халқе бар ӯ ба таассуб гирд омаданд ва тақвият карданд, подшоҳӣ ёфт.

Гуфт: -Эй малик! Чун гирд омадани халқе муҷиби подшоҳист, ту халқро парешон барои чӣ мекунӣ? Магар сари подшоҳӣ кардан надорӣ?

Малик гуфт:- Муҷиби гирд омадани сипоҳу раият чӣ бошад?

Гуфт:

-Подшоҳро карам бояд, то бар ӯ гирд оянд, то дар паноҳи давлаташ эмин нишинанд ва туро ин ҳар ду нест».

Подшоҳ аз ин суханони талхи вазир ранҷиду ӯро ба зиндон фиристод. Чанд муддате нагузашта, ба андак саъйи душманонаш ва дастгирии раияту лашкар подшоҳӣ аз дасташ бирафт.

Саъдӣ моҳияту мақсади ҳикояро ба ин тариқ ҷамъбаст намудааст:

Подшоҳе, к-ӯ раво дорад ситам бар зердаст,
Дӯстдораш рӯзи сахтӣ душмани зӯровар аст.
Бо раият сулҳ кун в-аз чанги хасм эмин нишин,
З-он ки шоҳаншоҳи одилро раият лашкар аст.

Ҳамин тавр, ибораи «сулҳ бо раият» маънои васеъ дорад. Агар зиндагии раият хуб бошаду аз ҳар гуна зулму тааддии

золимон эмин, агар худи шоҳу вазир баинсоф бошанду дар ҳаққи раият некиро раво бинанд ва чашми тамаъ аз моли онон бигиранд ва ниҳоят кори хеш ба муроди раият бикунанд, ҳамин аст «сулҳ бо раият»-и кишвар, ҳамин аст пойдории мулк ва ниҳоят ҳамин аст ғолибияти Фаридун аз болои Заҳҳоки золиму хунхор. Агар ба чунин роҳ, ки гуфтем, гом назанад, золиму зулмпарвар бошад, барои хеш дунёву сарват ҷамъ кунад ва кишвару раиятро аз ҳокимону волиёни ситамкор, беинсоф, ҷаббор муҳофизат нанамояд, дар он сурат ин ду қувваи бузург – раият ва лашкар аз чунин подшоҳ рӯ бигардонанд ва мулк ба осонӣ аз дасташ биравад ва мисли Заҳҳок хокдаҳан бигардад. Хулосаи Саъдӣ чунин аст:

Накунад ҷаврпеша султонӣ,
Ки наояд зи гург чӯпонӣ.
Подшоҳе, ки тарҳи зулм афканд,
Пойдевори мулки хеш биканд.

ГУМАНИЗМИ САЪДӢ

Инсондӯстӣ, башардӯстӣ монанди як хати сурх аз байни «Куллиёт»-и Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ мегузарад. Ин гоя яке аз рукнҳои асоси осори бузургони қарнҳои пешин ва бахусус дини мубини Ислом аст. Ҳанӯз дар ҳадисҳои расули акрам (с) ин масъала ёд шуда буд. Масалан, дар ҳадисе омада, ки мӯъминон мисли аъзои як пайкаранд. Оре, ҳамин тавр ҳам буданд. Агар ин тавр намебуданд, Ислом ин тавр ҷаҳонгир намешуд. Шайх Саъдӣ бошад, ҳамин ғояро инкишоф дода, пас аз 600 сол чунин гуфтаанд:

Бани одам аъзои як пайкаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту, к-аз меҳнати дигарон бегамӣ,
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ.

Агар ин ду гуфтаро дар қиёс бисанҷем, мусаллам хоҳад гашт, ки Шайхи бузургвор маънии ҳадисро боз ҳам пурдоманатар, ҷолибтар гардондаанд. Аз ҳамин нигоҳ сухани

Саъдӣ тафсири ҳадис аст ва Шайх инсонҳои сайёраро ба аъзои пайкари як одам, ба як гавҳар шабеҳ намудааст. Ба андешаи Саъдӣ ва воқеан ҳар яке аз мо медонем, ки агар ягон ҷои бадан (чашм, гӯш, даст, пой ва ғ.) дардманд бишавад ва дард бикунад, тамоми узвҳои дигар низ бероҳат мешаванд ва гӯё ба дард меоянд. Оре, ҳамин аст гуманизми олии Саъдӣ ва аз ҳамин гуфтор маншаъ мегирад. Ба чунин хулоса омадани як инсон кори осон нест. Саъдӣ сафари тӯлонӣ кард, дунёро дид, бо мардуми табақаҳои гуногун вохӯрд, сӯҳбат кард, бо мардуми оддӣ ҳамкоса шуд, асир афтод, аз замонаю зимомдорон ранҷу озори зиёд дид ва боз бо чашми хеш дид, ки раият ва инсонҳои кишварҳои зиёди дунё дар чӣ ҳол буданд ва чӣ дарду алам доштанд. Беҳуда нест, ки Саъдӣ мегӯяд:

Ман аз бемуродӣ наям рӯйзард,
Ғами бемуродон маро хаста кард.
Нахоҳад, ки бинад хирадманд реш,
На бар узви мардум, на бар узви хеш.
Яке аввал аз тандурустон манам,
Чу реше бубинам, биларзад танам.
Чу бинам, ки дарвеши мискин нахӯрд,
Ба ком андарам луқма заҳр асту дурд.

Воқеан, ғами бемуродон, дарвешон қалби адиби инсонпарварро ба дард овард. Зеро хешро як узви эшон маҳсуб медонист, ки мо дар боло гуфтем. Бинобар ин, сабаби рӯйзардии ӯ гаму дарди ҳаёти нохуши дарвешон, хирадмандон ва инсонони ҷомеъа будааст.

Ба ҳамин гуна гуфтанҳои ошкор, ифшои дарду алами хеш шоир қаноат намекунад, балки болотар меравад ва шоҳони бедодгар, золимони зулмпарварро, ки дар чунин роҳ гом задаанд ё гом мезаданд, ҳушдор медиҳад, аз хашму ғазаби халқи бечора огоҳашон месозад: Ӯ мегӯяд, ки пашшаи бисёр пилро аз по меафтонанд. Мӯрчагон агар бо ҳам иттифоқ кунанд, шери жаёнро пӯст мекананд:

Пашша чу пур шуд, бизанад пилро,
Бо ҳама сахтию салобат, ки ӯст.

Мӯрчагонро чу фитад иттифоқ,
Шери жаёнро бидаронанд пӯст.

Дар ин ҷо Саъдӣ бо овардани тамсил ҷондорҳои хурди табиат - пашша ва мӯрча андешаро баён кардааст. Қаҳрамони лирикӣ гуфтан мехоҳад, ки агар пашшаю мӯрча ҷонашон ба хатар ояд, зулму бедодӣ бинанд, иттифоқ баста ҳатто фил ва подшоҳи ҳайвонот – шерро маглуб хоҳанд кард. Дар ин маврид Саъдӣ аз санъати маҷозу киноя бамаврид истифода бурда, дар симои пашшаю мӯрча халқ, қувваю нерӯи раиятро нишон додааст.

Саъдӣ бо ин гуфтор қаноат накарда, пасон фикрашро ба он ҷабборон ошкор баён мекунад:

Сари панҷаи нотавон бар мапеч,
Ки гар даст ёбад, бароӣ ба ҳеч.
Набинӣ, ки чун бо ҳам оянд мӯр,
Зи шерони ҷангӣ бароранд шӯр.

Дар ҷои дигар Саъдӣ ҳикояте овардааст ва дар он мардуми халқозор, шоҳону ҳокимони ҷабборро сахт накӯҳиш менамояд ва хари боркашро аз онон болотар мегузорад: «Омилеро шунидам, ки хонаи раият ҳароб кардӣ, то хазинаи султон обод кунад. Бехабар аз қавли ҳакимон, ки гуфтаанд: «Ҳар кӣ Худойро биозорад, то дили халқе ба даст орад, Худованди Таъоло ҳамон халқро бар ӯ гуморад, то димор аз рӯзгораш барорад»

Оташи сӯзон накунад бо сипанд,
Он чӣ кунад дуди дили дардманд.

Сари ҷумлаи ҳайвонот, гӯянд, ки шер аст ва камтарини ҷонварон хар. Ва ба иттифоқ хари борбар беҳ, ки шери мардумдар.

Мискин хар агарчи бетамиз аст,
Чун бор ҳамебарад, азиз аст.
Говону харони борбардор
Беҳ з-одамиёни мардумозор.

Оварданд, ки яке аз ситамдидагон бар ӯ бигзашт ва дар ҳолати табоҳи ӯ тааммул карду гуфт:

Намонад ситамгори бадрӯзгор,
Бимонад бар ӯ лаънати пойдор.

Ҳикоёти “Гулистон„-ро метавон ифшогари дарди зиндагии инсонҳо номид. Лавҳаҳои ҳаёти воқеии инсонҳо бисёр одилонаю оқилона, бисёр табиию ҳақиқатнигорона ба қалам омадаанд. Чунин тасвирҳо, чунин нигоришоти воқеии пурмӯҳтаво, ки маҳз эҷодиёти Саъдиро фаро гирифтаанд, ҳамин инсондӯстӣ – гуманизми олии ӯст.

Ба мо маълум аст, ки замони Саъдии Шерозӣ яке аз давраҳои пурошӯбтарини ҳаёти халқамон бо шумор меравад. Мамлакат аз дасти чингизиён хароб ва бисёр шаҳрҳои калон ба хок яксон гардида буданд. Дар ин давр истилогарони хориҷӣ — муғулҳо ва истисморкунандагони дохилӣ — феодалони маҳаллӣ бо ҳам забон як карда, раиятро талаю тороҷ мекарданд. Андозҳои зиёд аз деҳқонон меситонданд.

Саъдӣ дар ҳамин замона зиндагӣ карда ва ин ҳодисаю воқеъаҳои рӯйдодаистодаро бо чашмони худ дида, ҳаргиз дар канор истода наметавонист. Махсусан дар «Гулистон» ба воситаи ҳикоятҳои хурди пандомез ҳаёти иҷтимоӣ—сиёсии давраашро нағз нишон додааст. Аз ин сабаб, мо ин асарро на фақат асари ахлоқӣ, балки маҷмӯи ҳодисаю воқеаҳои ҳақиқии ҳаёти онрӯза ҳисоб карда метавонем.

Масалан, дар ҳикояти зер беадолатӣ, зулму золимии мугулҳоро нисбат ба деҳқонон хеле барҷаста нишон додааст:

«Султон шоҳи золим ва ҷафокор буд ва раият аз вай норизо. Боре Султон ба шикор мебарояд ва дар шикоргоҳ, иттифоқан, аз одамонаш ҷудо мешавад. Пас вай ба деҳае меояд ва аз пеши хонае гузашта мардеро мебинад, ки чорпои худро хобонда бо таёқе зада истодааст. Султон аз ин кори деҳқон ҳайрон мешавад ва аз ӯ сабабашро мепурсад. Деҳқон дар ҷавоб мегӯяд: «Ман инро аз он сабаб занам, ки фақат устухонаш ба подшоҳ монад, то ин ки ӯ ҳайвонро аз аз ман бекор наситонад». Ба гайр аз ин, марди деҳқон ба ӯ дар бораи беадолатии подшоҳи диёр, зулми ӯ бисёр гапҳо зад. Рӯзи дигар шоҳ ба пойтахти худ рафта, деҳқонро ҷег зада меорад. Деҳқон фаҳмид, ки он меҳмон шоҳи диёр будааст, метарсад, аммо мардонагиро аз даст надода, ба шоҳ хитоб карда чунин мегӯяд:

На танҳо манат гуфтам, эй шаҳриёр,
Ки баргаштабахтиву бадрӯзгор.
Чаро хашм бар ман гирифтию бас,
Манат пеш гуфтам, ҳама халқ пас.
Туро чора аз зулм баргаштан аст,
На аз зулм бечорае куштан аст.
Зи номеҳрубонӣ, ки дар даври туст ,
Ҳама олам овораи ҷаври туст.
Аҷаб, к-аз манат бар дил омад дурушт,
Бикуш, гар тавонӣ ҳама халқ кушт.

Махсусан, мисраъҳои:

Зи но меҳрубонӣ, ки дар даври туст,
Ҳама олам овораи ҷаври туст,

воқеаҳои соли 658 ҳичриро дар назар дорад. Яъне, дар ин ҳангом Салчуқшоҳ дар ҳолати мастӣ намояндаи Ҳалокуро, ки барои гирифтани молу хироҷ дар Шероз меистод, кушт ва бо ҳамин кушокушӣ сар шуда, харобии мамлакат ба нуқтаи олии худ расид.

Эҷодиёти Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ хеле бой аст. Шоир орзу дошт, ки дар ҷамъият адолат барқарор карда шавад. Он вақт хурсандона ва хушбахтона зиндагӣ хоҳанд кард. Аз ин ҷиҳат ӯ ба муфтхӯрон ва ҳаромхӯрон хитоб карда чунин мегӯяд:

Бихӯр, то тавонӣ ба бозуи хеш ,
Ки саъят бувад дар тарозуи хеш.
Чу мардон бубар ранҷи роҳатрасон ,
Муханнас хӯрад дастранҷи касон.

Ба ақидаи шоир меҳнат на танҳо воситаи ба вуҷуд овардани неъматҳои моддӣ, инчунин воситаи хуби тарбияи ҳусни зоҳирӣ ва ботинии инсон мебошад.

МАҚОМИ ПАНДУ АНДАРЗ ДАР «ГУЛИСТОН»

Муслиҳиддин Саъдии Шерозиро халқи тоҷику форс ва умуман мардуми олам ҳамчун муаллими ахлоқ, устоди панду андарз мешиносанд ва эътирофаш кардаанд. Албатта, чунин волоияту қадрдонӣ бесабаб нест. Гӯё малоик хоки ӯро бо панду

андарз сириштa бошанд. Ҳар як соҳибдил, марди бомаърифат, чӣ дар замони гузашта ва чӣ имрӯз ҳам дар ҳар як нишаст, базму хурсандӣ, ҷойи сухангустарӣ аз гуфтори шакаррези Саъдӣ панде меорад, андарзи муносиб мегӯяд ва бо ин камоли дониш ва фаросату маънавияти хешро назди ҳозирин илҷо мекунад, ки арзанда ва писандида бошад.

«Гулистон» ҳам хазинаи панд аст. Ин шоҳасар бо панд оғоз ёфта, бо панд анҷом пазируфтааст. Ва он танҳо аз ҳамин нигоҳ инсонро роҳнамост ва сухани нобро боргоҳ. Аз ин боргоҳ ҳар фард ба қадри фаросати хеш дуру гуҳар, зару зевар мегирад. Вале агар чун фард ба «Гулистон» ворид нагардад, чӣ донад, ки гулистон чӣ гуна гулҳои ранг ба рангу хушбӯй дорад:

Забон дар даҳон, эй хирадманд, чист?
Калиди дари ганҷи соҳибҳунар.
Чу дар баста бошад, чӣ донад касе,
Ки ҷавҳарфурӯш аст, ё пилавар.

Акнун, ки ба «Гулистон» ворид гардидӣ, мебинӣ, ки дар дебочаи шоҳасараш Саъдӣ дар кадом маврид ба шахс сухан гуфтанро лоиқ донистааст, то дар назди дӯсту душман шармандаю шармсор нагардад:

Агарчи пеши хирадманд хомӯшӣ адаб аст,
Ба вақти маслиҳат он беҳ, ки дар сухан кӯшӣ.

Воқеан, Саъдӣ дуруст таъкид менамояд, ки хомӯшӣ адаби шоиста аст ва бояд адаб ба ҷо орию дар нишастҳо, дар шабнишиниҳо, дар сӯҳбату баҳсҳо хомӯширо ихтиёр кунӣ. Аммо ҳамеша ин тавр рафтор кардан низ ба назари Саъдӣ писандида нест. Агар донишу фаросат дошта бошӣ, агар таҳаммул бикунӣ, ки қодирӣ дар ҳалли ин масоил ё мушкилот, хомӯш истоданат ҳам арзанда нест, балки ба забон ою ҳарфи шоиста гӯй:

Ду чиз тираи ақл аст: дам фурӯ бастан
Ба вақт гуфтану гуфтан ба вақти хомӯшӣ.

Вале ин Сухан маънои онро надорад, ки ҳар вақт, ки хоҳӣ сухан гӯию, дар байни сухани гӯянда сухан орӣ. Ин амал аз рӯйи одоб нест. Вақте гӯянда суханашро тамом кард ва аҳли нишаст

хомӯш монданд, он лаҳза бояд сухан бигӯйӣ. Ва ин рафтор яке аз шартҳои шоистаи адаб бошад.

Саъдӣ дар анҷоми «Гулистон» боз сари ҳамин масъала баргашта, таъкид менамояд, «Барои соҳибдилон, ки рӯйи сухан бар эшон аст, пӯшида намонад, ки дурри маънӣ дар силки иборат кашидаанд ва дорӯи талхи насиҳат ба шаҳди зарофат баромехта, то табъи малули эшон аз давлати қабул маҳрум намонад:

Мо насиҳат ба ҷойи худ кардем,
Рӯзгоре дар ин ба сар бурдем.
Гар наояд ба гуши рағбати кас,
Бар расулон паём бошаду бас.

Ҳамин тавр, Саъдӣ ба хонанда гӯшзад менамояд, ки ҳар дурру гуҳаре буд, нисорат кардам. Гоҳ дар насиҳат сухани талхат гуфтаму гоҳ сухани шаҳдрези бозарофат. Қабулашон фармо, биёмӯз ва дар зиндагият истифода бар, то ба мурод бирасӣ.

Дигар аз рукнҳои сухан гуфтан, панду андарз додан бо мулоиматӣ, хушгуфторӣ ва билохира сухани лутфомез аст.

Латофат кун он ҷо, ки бинӣ ситез,
Набуррад қази нармро теғи тез.
Ба ширинзабонию лутфу хушӣ,
Тавонӣ, ки пиле ба мӯе кашӣ.

Саъдӣ дар ин порча бамаврид аз санъати муболиға истифода бурдааст. Яъне, бо лутфу хушӣ метавон бо мӯйе пили бузургҷуссаро бикашӣ.

Ба ҳамин тариқ, Шайх Саъдӣ адаби сӯҳбатро ба ҳар як марди солимфикр зарур медонад. Зеро дар ҳалли бисёр масъалаҳои сиёсии додугирифти байни давлатҳо, байни одамони ҷомеа силоҳ ҳамин аст ва сухани хубу лутфомез дар ҳар маврид тире ба нишон хоҳад буд. Саъдӣ ба ин масъала бештар аҳамият дода, ду боби «Гулистон» - бобҳои чор «Дар фавоиди хомӯшӣ» ва ҳашт «Дар одоби сӯҳбат» ба ҳамин мавзӯъ бахшидааст. Ба мазмуни ҳикоя таваҷҷӯҳ кунед:

«Ҷолинус аблаҳеро дид, ки даст дар гиребони донишманде зада беҳурматӣ мекунад. Гуфт:

- Агар ин доно мебуд, кори вай бо нодон ба ин ҷо намерасид:

Ду оқилро набошад кину пайкор,
На доное ситезад бо сабукбор.
Агар нодон ба ваҳшат сахт гӯяд,
Хирадмандаш ба нармӣ дил биҷӯяд.
Ду соҳибдил нигоҳ доранд мӯйе,
Ҳамедун саркаше в-озармҷӯе.
В-агар ба ҳарду ҷониб ҷоҳилонанд,
Агар занҷир бошад, бигсилонанд.

Дар ҳикоёти боло ҳадафи муаллиф асосан дар байти охир басо возеҳ ва шоирона ба қалам дода шудааст. Умуман дар зиндагӣ кам иттифоқ афтодааст, ки гаи ё маслиҳати ду аблаҳ, ду ҷоҳил, ду аҳмақ пухта, ба муроди дил расида бошанд.

Дар ҳикояти «Муаллими магрибӣ» нависанда ҳамчун тарбиятгар ва педагог зоҳир шудааст. Биёед, нахуст ба мазмуни он шинос шавем.

Муаллимеро дар диёри Мағриб дидам туршрӯй, талхгуфтор, бадхӯй, мардумозор, гадотабъ, нопарҳезкор, ки айши мусулмон ба дидани ӯ табаҳ гаштӣ ва хондани «Қуръон»-аш дили мардум сиёҳ кардӣ. Ҷамъе писарони покиза ва духтароне ба дасти ҷафои ӯ гирифтор; на заҳраи ханда ва на ёрои гуфтор. Гаҳ орази симини якеро тапонча задию гоҳ соқи булурини дигареро шиканҷа кардӣ. Алқисса, шунидам, ки тарфе аз хабоиси нафси ӯ маълум карданд ва бизаданду бирондand ва мактаби ӯро ба муслиҳе бидоданд: порсову салим, некмарди ҳалим, ки сухан ҷуз ба ҳукми зарурат нагуфтӣ ва муҷиби озори кас бар забонаш нарафтӣ. Кӯдаконро ҳайбати устоди нахустин аз сар бирафт ва муаллими дуюминро ахлоқи малакӣ диданду як-як дев шуданд, бо эътимоди ҳилми ӯ тарки илм доданд. Аглаби авқот ба бозича фароҳам нишастандӣ ва лавҳ дуруст нокарда, дар сари ҳам шикастандӣ:

Устоду муаллим чу бувад бе озор,
Хирсак бозанд кӯдакон дар бозор.

Баъд аз ду ҳафта бар он масҷид гузар кардам ва муаллими аввалинро дидам, ки дилхуш карда буданд ва ба ҷойи хеш оварда. Инсоф биранҷидам ва лоҳавл (тавба кардам) гуфтам, ки дигарбора Иблисро муаллими малоика чаро карданд? Пирамарде зарифи ҷаҳондида гуфт:

Подшоҳе писар ба мактаб дод,
Лавҳи симин-ш бар канор ниҳод
Бар сари лавҳи ӯ навишта ба зар:
«Ҷаври устод беҳ зи меҳри падар!»

Аз мазмуни ҳикоя бармеояд, ки муаллими аввал зоҳири нохуб, амали номатлуб дошта. Вале педагоги хуб будааст. Пеш аз ҳама, шогирдон аз устод тарсу ҳарос доштанд ва ба суханаш гӯш медоданду боадаб буданд ва вазифаро иҷро мекарданд, аммо муаллими дуюм, ки ҳалиму меҳрубон буд, шогирдон сухани устодро нашниданд ва ба корҳои беҳуда машғул шуданд.

Чунин рафтори омӯзгор бачаҳоро ба кӯчаи сарбаста раҳнамо сохт. Боз волидайни шогирдон маҷбур шуданд, ки муаллими авваларо ба мактаб оранд.

Ба воситаи ин ҳикоят Саъдӣ таъкид менамояд, ки интизом дар таълим суду самараи бештар дорад. Муаллим ҳам бояд босалобат ва сахтгир бошад, то ки кӯдакон дониш омӯзанд. Имрӯз ҳам андешаи Саъдӣ аҳамияти калони амалӣ дорад, имрӯз ҳам агар ба суханони устод шогирдон гӯш надиҳанду беҳурматӣ намоянд, дониши дуруст гирифта наметавонанд. Омӯзгор, пеш аз ҳама, бояд синфро идора кунад, шогирдон интизом дошта бошанд ва ба сухани муаллим гӯш диҳанд. Вагарна саъю талоши омӯзгор беҳуда аст.

Саъдӣ дар ҳикояти дигар овардааст, ки шахси хирасаре буд, ки корҳои нолоиқ бикард ва мардумонро озор бидод. Насиҳаташ кардам, аз дидаю шунидаҳо барояш масал задам, аммо қабулаш наафтод ва амали хеш ҳамчунон идома бидод:

"Дидам, ки насиҳат намепазирад ва дами гарми ман дар оҳани сарди ӯ асар намекунад, тарки муносибат (насиҳат) кардаму рӯй аз мусобиҳат бигардондам ва қавли ҳукаморо кор бастам, ки гуфтаанд:

Гарчи донӣ, ки нашнаванд, бигӯй
Ҳар чӣ донӣ зи некхоҳиву панд!
Зуд бошад, ки хирасар бинӣ,
Ба ду пой уфтода андар банд.
Даст бар даст мезанад, ки дарег,
Нашунидам ҳадиси донишманд."

Чун рӯзгоре бигзашт, амали ношоиста бикард, пушаймон бишуд ва кунҷи зиндонро манзили абад ихтиёр бикард. Дигар пушаймонӣ судаш накард».

Саъдӣ ба ин восита гуфтан мехоҳад, ки инсони боақл бояд панди бузургонро бигирад ва аз амали ношоистаи хеш даст бишӯяд. Агар напазирад, ба ин ҳолат бирасад. Беҳуда нагуфтаанд: «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ» бошад.

НИГОҲИ САЪДӢ БА ИЛМУ ҲУНАР

Саъдӣ, ки худ марди донишманд, бомаърифату ҳунарманд буд, нозукиҳои ин пешаҳоро аз дигарон беҳтару хубтар медонист. Ӯ зинаҳои камолотро ба осонӣ тай накарда, балки дар тӯли 30 сол донишу ҳунар омӯхт ва пасон имкон пайдо кард, то пасту баландиҳои ин пешаҳоро бидонад, аз худ намояд ва дар «Гулистон» ёд кунад ва ба ояндагон барои омӯзиш пешкаш намояд.

Аз рӯзҳои нахусте, ки шогирд ба мактаб меравад, масъулияти донишомӯзии шогирдро ба омӯзгор ва ба волидайн сахт алоқаманд медонад:

Чу хоҳӣ, ки номат бимонад ба ҷой,
Писарро хирадмандӣ омӯзу рой.
Хирадманду парҳезгораш бидор,
Агар дӯст дорӣ, ба нозаш мадор.
Биёмӯз фарзандро дастранҷ,
В- агар даст дорӣ чу Қорун ба ганҷ.

Дар шеъри боло Саъдӣ ба волидайн чанд шарт мегузорад. Агар ин шартҳоро ба ҷо оварад, оянда фарзандаш донишманду ҳунарманд хоҳад гашт. Аввал дониш омӯзад, он гоҳ хирадаш сайқал хоҳад ёфт. Дуввум тарбият ёфта бошад, ройи нек, фазилатҳои хуби инсониро қабул бикунад. Аз хисоли бад орӣ бошад. Сеюм, меҳнат бикунад ва меҳнатдӯст бошад. Калимаи «дастранҷ» ҳамин маъноро дорад. Боз дар охир Саъдӣ таъкид менамояд, ки агар падар соҳиби ганҷи Қорун бошад ҳам, писараш бояд бо меҳнати хеш дастранҷи рӯзгорашро ёбад. Дар ин маврид Саъдӣ аз санъати талмеҳ, яъне ёдовар шудани шахсони асотирӣ ё таърихӣ бамаврид истифода бурдааст. Қорун

гӯё як шахси дунёдору сарватманд гузашта будааст, ки калиди хазинаҳои ӯро ҳафт шутур мебардоштааст.

Саъдӣ дар тарбияи шогирд ва илму ҳунаромӯзии ӯ мақоми устод, тарбиятгарро басо арзишманд медонист ва ҳатто «Ҷабри устодро беҳ аз меҳри падар» ҳисоб кардааст.

Шоир боз таъкид кардааст, ки чун илму ҳунар аз устодон омӯхт ва соҳибҳунар гардид, набояд аз омӯзиш даст бикашад ва хешро алломаи замон шуморад, балки пайваста биомӯзад ва аз бузургони давр пурсад, донишашро сайқал диҳад:

Бипурс ҳар чӣ надонӣ, ки зулли пурсидан
Далели роҳи ту бошад ба иззи доной.

Бале, танҳо ба ҳамин роҳ илму ҳунар шахсро дар байни хосу ом соҳибиззат ва соҳибэҳтиром мегардонад. Саъдӣ ҳақиқати воқеиро ба қалам дода, саъю талоши фарзандони мардуми деҳотро аз пайвандони шоҳону вазирон баргузидатар ҳисоб мекунад. Дар ин маврид ҳикоёти муносиберо овардааст:

«Ҳакиме писаронро панд ҳамедод, ки «Ҷонони падар, ҳунар омӯзед, ки мулку давлати дунё эътимодро нашояд ва симу зар дар сафар бар маҳал хатар аст. Ё дузд ба як бор бибарад, ё хоҷа ба тафориқ бихӯрад. Аммо ҳунар чашмаи зоянда аст ва давлати поянда. Ва агар ҳунарманд аз давлат биафтад, ғам набошад, ки ҳунар дар айни худ давлат аст. Ҳар ҷо, ки равад қадр бинаду бар садр нишинад ва беҳунар луқма чинаду сахтӣ бинад:

Вақте афтод фитнае дар Шом,
Ҳар кас аз гӯшае фаро рафтанд.
Рустозодагони донишманд
Ба вазирии подшоҳ рафтанд.
Писарони вазири ноқисақл
Ба гадой ба русто рафтанд.

Саъдӣ дар камолоти ҳар ду пеша, такрор ва мавриди истифода қарор додани илму ҳунарро зарур медонад. Агар дар байни илму амал робита набошад, агар илм амалӣ нагардад, ин донишмандӣ нест. Балки олими беамал ба мисли чорпоест, ки болояш китоб гузоштаанду ин чорпо ин борро ба дӯш дорад:

«Ду кас ранҷи беҳуда бурданду саъйи бефоида карданд. Яке он, ки андӯхту нахӯрд ва дигар он, ки омӯхту амал накард:

Илм чандон, ки бештар хонӣ,
Чун амал дар ту нест, нодонӣ!
На муҳаққиқ бувад на донишманд,
Чорпое, бар ӯ китобе чанд.
Он тиҳимағзро чӣ илму хабар,
Ки бар ӯ ҳезум аст ё дафтар?

«Якеро гуфтанд: «Олими беамал ба чӣ монад?» Гуфт: «Ба занбури беасал».

«Ҳар кӣ илм хонду амал накард, бад-он монад, ки гов ронду тухм наяфшонд».

Саъдӣ ашхосеро, ки аз номи падар ё гузаштагони хеш ифтихор доранд ё фахр мекунанд, сахт накӯҳиш кардааст.

«Аъробиеро дидам, ки писарро ҳамегуфт:

- Туро хоҳанд пурсид, ки амалат чист, нагӯянд падарат кист!»

Имрӯз ҳам сухани Саъдӣ аҳамияти калони амалӣ дорад. Бисёр ашхоси воломақом аз падар ифтихор намуда, донишу фаросат надоранд ва дар омӯхтани илму ҳунар саъю талош намеварзанд. Ба ҳамин гуна ашхос 800 сол пеш Саъдӣ панди судманд дода буд, ки падари хеш бошанд, бо саъю кӯшиш ва меҳнати ҳалол соҳиби нон ва ном шаванд.

ЗАБОН ВА ТАРЗИ БАЁНИ САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Дар асри XIII забони тоҷикӣ – форсӣ хеле мураккаб гардида буд. Дар кишварҳои форсигӯён насри маснӯъ доман густурда, ривоҷу равнақ дошт. Аз тарафи дигар, сабки ироқӣ низ дар шеъри Аҷам кайҳо болу пар мезад ва майдондорӣ мекард. Калимоту ибороти забони арабӣ дар назму наср мақоми воло пайдо кард. Вале дар баробари ҳамаи ин адибоне буданд, ки нисбат ба забони модарӣ эҳтироми зиёд доштанд ва асарҳои хешро бо забони соддаи оммафаҳм эҷод карда, ба ин восита муносибати хешро ба гузаштагон баён менамуданд. Яке аз ҳамин гуна адибон Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ буд. Ӯ дар газалиёт, қасидаҳо, рубоиёт ва қитъаоташ бо як ҳисси баланд, бо як тарзи баёни шоирона ҳусни ёру зебоиҳои диёрро чунон васф кардаст, ки аз ин тасвирот ҷаҳон – ҷаҳон лаззат мебаред

ва дар баробари ин, ба ин восита қалби инсон ба ҳаёт гармтар ва назари инсон нисбат ба оламу одам фарохтар мегардад. Ба ин газал, ки «Бӯйи Наврӯз» ном дорад, таваҷҷӯҳ кунед:

Баромад боди субҳу бӯи Наврӯз,
Ба коми дӯстону бахти пирӯз.
Муборак бодат ин солу ҳама сол,
Ҳумоюн бодат ин рӯзу ҳама рӯз!
Чу оташ дар дарахт афканд гулнор,
Дигар манқал манеҳ, оташ маяфрӯз.
Баҳоре хуррам аст, эй гул, куҷойӣ?
Ки бинӣ булбулонро нолаву сӯз.
Ҷаҳон бе мо басе будасту бошад,
Бародар, ҷуз накӯномӣ маяндӯз.
Накӯӣ кун, ки давлат бинӣ аз бахт,
Мабар фармони бадгӯйи бадомӯз.
Манеҳ дил бар сарои умр, Саъдӣ,
Ки бар гумбад нахоҳад монд ин кӯз.

Пас аз қироати газал кас гумон мекунад, ки онро имрӯз ягон шоири бузурге эҷод карда бошад. Охир ҳама калимоту ибороташ фаҳмо ва газал ҳам ба шарҳу маънидод зарурат надорад. Одам, ки пир шуд, миёнаш кӯз мешавад. Дар ин байт Саъдӣ пирии хешро ёд кардааст. Яъне, қоматаш хамидааст. Аз санъати маҷозу киноя бамаврид истифода бурдааст. Ҳамин тавр, калимаҳои манқал, гул, сарои умр ва амсоли ин бори маънӣ ба дӯш доранд ва фасоҳату балогати газалро афзун гардонидаанд.

Аз ин нигоҳ насри Саъдӣ ҳам сода, равон ва дилписанд аст. Аммо гуфтори мо маънои онро надорад, ки кулли эҷодиёти адиб якмаром ва якнавохт бошад. Охир, Саъдӣ забони арабиро хеле хуб медонист ва бо ин забон баъзе асарҳои худро иншо карда буд. Табиист, ки дар баъзе мавридҳо аз калимоту иборати лисони араб истифода мебурд ва ҳатто дар «Гулистон» ҷо-ҷо абёти арабиашро овардааст. Вале онҳо каманд. Саъдӣ саъю талош меварзид, ки асарҳояш барои хонандаи оддӣ, марди деҳқону коргар, галакору боғпарвар дастрасу фаҳмо бошад, то онон битавонанд бе ягон душворӣ аз мақсаду мароми нависанда огоҳ бишаванд. Барои мисол танҳо як ҳикояти кӯтоҳи шайхи

бузургворро меорем:

«Луқмони Ҳакимро гуфтаанд:

- Адаб аз кӣ омӯхтӣ?

- Гуфт: Аз беадабон. Ҳар чӣ аз онҳо ба назарам нописанд омад, аз он парҳез кардам».

Метавон бо як боварии том гуфт, ки мазмуну мӯҳтавои он барои ҳар як хонанда фаҳмост.

Дар ҳикояти «Паҳлавони тарсончак» Саъдӣ бо як забони соддаю фаҳмо хислатҳои манфури ашхоси худхоҳу худбин, ки хешро ситоиш карда, дар паҳлавонӣ чун Рустами Достон мепиндоранд, вале дар амал ҳеҷанд, балки тарсончаку бегурдаанд, нишон додааст:

«...Иттифоқо, ману ин ҷавон ҳарду аз пайи ҳам равон будем. Ҳар девори қадим, ки ба пешамон мебаромад, бо қувваи бозӯ меафканд ва ҳар дарахти азим, ки медид, бо зӯри сарпанҷа аз бех меканд ва фахркунон мегуфт:

Пил ку, то китифу бозӯи гурдон бинад?!
Шер ку, то кафу сарпанҷаи мардон бинад?!

Мо дар ин ҳолат будем, ки ду ҳинду аз паси санге сар баровардаанд ва оҳанги куштани мо карданд. Дар дасти яке чӯбе ва дар бағали дигаре кулӯхкубе буд. Ба ҷавон гуфтам:

Биёр он чӣ дорӣ зи мардию зӯрӣ,
Ки душман ба пойи худ омад ба гӯре!

Тиру камонро дидам аз дасти ҷавон афтода ва баданаш ба ларза даромада. Чорае ҷуз он надидам, ки либосу силоҳу ҷома раҳо кардем ва ҷон ба саломат бурдем».

Мусаллам аст, ки дар ин ҳикоя калимоти душворфаҳм ба назар намерасад. Илова бар ин, калимаи «пойистан», яъне пойидан ба маънои интизор шудан, нигарон будан омадааст, ки дар шеваҳои кӯҳистон калимаи серистеъмол аст. Аз ин ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар асри XIII дар забони адабӣ ин калима мавриди истифода қарор дошта будааст.

Ҳамин тавр, Саъдӣ барои мардумӣ кардани забони асарҳояш саъю кӯшиши зиёде намуд. Саъдӣ дар баробари аз халқ ғирифтани образ, сюжетҳои рангоранг, инчунин забони зиндаи халқ, калимаҳои соддаи хушоҳанг, таъбирҳои рехта,

зарбулмасалу мақолҳои халқиро омӯхта, дар асарҳояш бо камоли маҳорат истифода бурд. Зимнан, бояд эътироф кард, ки Саъдӣ масъалаҳои муҳими зиндагӣ, мавзӯъҳои панду ахлоқ, танқиди замон, адолатпарварӣ ва инсондӯстии худро ба воситаи забони сода ва хушобуранги халқӣ баён кардааст.

Таъбирҳои рехта ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ агар, аз як тараф, ҷиҳатҳои бадеӣ—таъсири асарҳои адибро пурқувват ва барҷаста намуда, ба хонандагон завқи эстетикӣ бахшанд, аз тарафи дигар, бо санъати ҳайратовар моҳияти ҳодисаҳои хеле мураккабро ифода менамояд. Онҳо инчунин барои боз ҳам возеҳу барҷаста нишон додани ҷаҳони ботинӣ ва ҳолатҳои рӯҳии персонажҳо ва қаҳрамонони лирикӣ аҳамияти калон доранд.

Саъдии Шерозӣ дар баробари аз халқ омӯхтан ва истифода бурдани забон, услуби нигориш, таъбирҳои рехтаи халқӣ, зарбулмасалу мақол ва дигар воситаҳои тасвир худаш ҳам таъбиру ибораҳои дилчасп ва хушоҳанг, суханҳои пурҳикмат (афоризмҳо) гуфтааст, ки дар асрҳои минбаъда мавриди истифодаи адибони дигар қарор гирифтаанд. Аксарияти суханони пурҳикмати адиби нуктасанҷ имрӯз ҳам дар байни халқ машҳур буда, халқ аз онҳо дар ҳар маврид истифода мебарад. Онҳо ба ганҷинаи адабиёти шифоҳӣ ҳамчун зарбулмасалу мақол дохил шудаанд.

САҶЪ ВА НАВЪҲОИ ОН

Саҷъро муҳаққиқон як намуди санъати бадеӣ донистаанд. Саҷъ калимаи арабӣ буда, маънои наво, савт ё овози хуши мурғони хушхон - мисли булбул, қумрӣ, тӯтиро дорад. Ва аслан ҳам садои мурғони ёдшуда дилангез буда, ба ҳам монанд нестанд. Саҷъ ҳамчун як намуди санъати бадеӣ ё ҳамчун истилоҳи адабиётшиносӣ калимаҳоеро медонанд, ки онҳо дар наср дар фосилаҳои муайян бо ҳам ҳамрадиф, ҳамқофия ва ҳамвазн гардида бошанд. Яъне, дар як ҷумла чанд калимаю ибора пас аз фосилае омада, пораҳоро як низом мебахшанду оҳангнокӣ ва савтиёти онҳоро таъмин мекунад. На танҳо пораҳои як ҷумла, балки ин ҳамоҳангию ҳамқофиягӣ дар байни ҷумлаҳои як матн низ шуда метавонанд.

Ҳамин тавр калима, ибора ва порчаҳои алоҳидаи саҷъдорро,

ки дар матн омадаанд, метавон насри мусаҷҷаъ номид. Масалан, аз «Гулистон»-и Саъдӣ: «Ҷамоате оҳанги гурез карданд. Писар наърае бизаду гуфт: - Эй мардон, бикӯшед, то ҷомаи занон напӯшед!» Боз: - Хомӯш, ки дар пастӣ мурдан беҳ, ки ҳоҷат пеши касе бурдан. Дар ҷумлаи аввал «Мардон бикӯшед» бо «занон напӯшед» саҷъ шуда омадаанд. Дар ҷумлаи дуввум бошад, калимаҳои мурдан ва бурдан, ки ҳамқофия шудаанд, намунаи мукаммали санъати насри мусаҷҷаъанд.

Саҷъ метавонад дар охир, мобайн ва, ҳатто, дар аввали ҷумла биёяд. Он мисоле, ки дар боло бо ҳам дидем, дар охири ҷумлаҳои содда омадаанд. Мисоли дигар: «Подшоҳе ба дидаи ҳақорат дар тоифаи дарвешон назар кард. Яке аз он миён фаросат ба ҷой оварду гуфт:

- Эй малик! Мо дар ин дунё ба ҷайш аз ту камтарему ба айш хуштар!».

Дар ҷумлаи боло калимаҳои ҷайшу айш бо ҳам ҳамқофия ва ҳамвазн шуда омадаанд. Баъдан дар ин ҷо насри мусаҷҷаъ дар мобайни ҷумла воқеъ гардидааст.

Мурод аз истифодаи насри мусаҷҷаъ чист?

1. Нависанда ба хотири беҳтару хубтар хонандагонашро аз маънию мӯҳтавои асар бархӯрдор кардан дар лаҳзаҳои мувофиқ аз насри мусаҷҷаъ истифода мебарад. Аз тарафи дигар, андешаи адибро таъсирбахшу гуворо мегардонад.

2. Насри мусаҷҷаъ барои мушаххас шудани қаҳрамон ва персонажҳои асари бадеӣ ёрии калон мерасонад. Ашхосе, ки дар гуфторашон аз насри мусаҷҷаъ бамаврид истифода мебаранд, ба назари хонанда камолоти маънавияшон ошкор мегардад. Зеро насри мусаҷҷаъро ҳар қаҳрамон ё ҳар фард дар каломаш истифода бурда наметавонад. Бояд ӯ, пеш аз ҳама, забон ва балоғату фасоҳати суханро бидонад.

3. Нависанда ба воситаи насри мусаҷҷаъ хонандаашро тарбияи маънавӣ медиҳад. Нисбат ба забони модарӣ меҳру муҳаббат, шавқу рағбаташро афзун мегардонад.

4. Гузашта аз ин, барои забономӯзӣ, забондонӣ ва дар баробари ин рушду камол ва ғановати фонди луғавии шогирдон ва хонандагони сершумор заминаи устувор мегузорад. Бахусус мактабиён ба насри мусаҷҷаъ бештару беҳтар бояд таваҷҷӯҳ зоҳир намоянд ва пора-пора насри саҷъдорро бояд ҳифз кунанд.

Насри мусаҷҷаъ таърихи куҳан дорад. Он ҳанӯз аз асрҳои IX-X оғоз ёфта, нахуст сода буд ва пасон дар асрҳои XI-XII мураккаб гардид. Намояндагони ҷараёни тасаввуф Абдуллоҳи Ансорӣ, Ҳамидуддини Балхӣ, Абусаиди Абулхайр ва дигарон дар асарҳояшон аз ин санъати сухан бамаврид истифода бурдаанд. Дар асрҳои XIII-XV насри мусаҷҷаъ боз ҳам инкишоф ёфт. Махсусан дар асарҳои насрӣ ва назмии Шайх Саъдӣ саҷъ мақоми арзанда пайдо кард. Саъдӣ беҳтарин андешаҳои хешро дар «Гулистон» ва дигар асарҳояш бо насри мусаҷҷаъ ороста намуд.

Муҳаққиқони пешин ва имрӯз хусусиятҳои насри мусаҷҷаъро ба назар гирифта, онро ба се навъ қисмат намудаанд, ки ҳоло ҳар кадомеро дар алоҳидагӣ аз назар хоҳем гузаронд.

Ҳамин тавр, санъати насри мусаҷҷаъ ба навъҳои: 1. Саҷъи мутавозӣ, 2. Саҷъи мутарраф, 3. Саҷъи мутавозин қисмат шудааст.

1. Саҷъи мутавозӣ

Донишмандони улуми адабӣ саҷъи мутавозиро ба тарзи зайл шарҳ додаанд. Агар дар охири ду ё зиёда ибора ва ҷумлаҳои сода калимаҳое оварда шаванд, ки он калимаҳо бо ҳамдигар ҳамқофия, ҳамвазн ва аз ҷиҳати миқдори ҳарфҳо баробар бошанд, ин санъатро саҷъи мутавозӣ мегӯянд. Масалан: «Ҷазои он ҳам бад-ӯ расида ва расво ва парда дарида шавад».

Дар ин ҷумла калимаҳои расида ва дарида ба ҳам қофия шуда, санъати саҷъи мутавозиро ташкил намудааст.

2. Саҷъи мутарраф

Агар калимаҳои охири ду ё зиёда ибора ва ҷумлаи сода дар ҳарфи равӣ мувофиқ, яъне ҳамқофия буда, дар вазн ва адади ҳарфҳо иттифоқ набошанд, саҷъи мутарраф аст. Мисол:

«Ҳама хона ороста ва саҳну саро аз чангу ғубор пироста, обу таом тайёр ва сарви ноз дар канор, модари зан ҳамчун ходиме хизматгор».

Дар мисоли фавқ калимаҳои ороста-пироста, тайёр-дар канор-хизматгор саҷъи мутарраф шуда омадаанд. Зеро дар ин матн баробарии ҳарфҳо ва вазн риоя нашудааст. Яъне, танҳо қофия роли асосӣ бозидааст.

3. Саҷъи мутавозин

Агар дар ҷумлаҳо калимаҳо ё ибораҳои охир вазн дошта бошанду қофия, яъне ҳарфи равӣ набошад, дар он сурат он сачъи мутавозин аст. Чанд мисол: «Як шаб тааммули айёми гузашта мекардам ва ба умри талафкарда таассуф мехӯрдам». «Ва бо сабаби он, ки дар он марғзор шикор бисёр буд, сайёдон он ҷо омадушуд бештар кардандӣ ва пайваста ҷиҳати сайди вуҳуш ва қайди туюр доми ҳилла густурдандӣ».

Дар назм ҳам санъати сачъ истифода мешавад. Он навъҳое, ки дар боло гуфтем, барои шоистаю пироста кардан ва балоғату фасоҳати сухан мавриди истифода қарор дода шудаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1.Аз як лаҳзаи ҳаёти Саъдӣ кадом хислатҳои нависандаро фаҳмидед?
2. Ба чӣ сабаб тӯҳфаи фиристодаи подшоҳро қабул кардан нахост?
3. Ҳаёти нависандаро донишмандон ба чанд давра таксим кардаанд?
4. Дар бораи зодгоҳи Саъдӣ – Шероз чӣ маълумот доред?
5. Аз қомуси адабиёти тоҷик дар бораи шаҳри Шероз ва мақбараи Саъдӣ хонед.
6. Чаро бузургони гузашта Саъдиро паямбари ғазал мегӯянд?
7. Хусусиятҳои газалро бигӯед. Дар бораи ҳусни матлаъ ва мақтаъ маълумот дихед.
8. Жанрҳои хурди лирикӣ дар эҷодиёти шоир чӣ мақом доранд?
9. Ба чӣ мақсад Саъдӣ ба асарҳояш номи «Бӯстон» ва «Гулистон»- ро гузошт?
10. Қасидаҳои Саъдӣ аз қасидаҳои шоирони гузашта бо кадом хусусиятҳояшон фарқ мекунанд?
11. Чаро Саъдӣ Зангиро дар қасидаҳояш ситоиш кардааст?
12. Мавзӯъи асосии ғазалҳои шоирро гӯед.
13. «Бӯстон» аз чанд боб иборат аст?
14. Чаро Саъдиро шоири гуманист мегӯянд? Бо мисолҳои мушаххас маънои истилоҳи гуманизмро фаҳмонед.
15. Саъдиро устод Айнӣ «вуқӯъгӯй» гуфтаанд, маънии онро бо мисол шарҳ диҳед.
16. «Гулистон» аз лиҳози мазмун чӣ гуна асар аст?
17. «Гулистон» аз кадом ҷиҳат ба «Бӯстон» монанд аст?
18. Нависанда дар кадом маврид хомӯш будани шахсро зарур медонад?
19. Саъдӣ дар бораи муаллим ва рафтору кирдори ӯ чӣ андеша дорад? Оё шумо ба фикри нависанда розӣ ҳастед ё не?
20. Дар бораи илму амал Саъдӣ чӣ андеша дорад? Андешаҳои ӯ имрӯз доир ба ин масъала чӣ аҳамият доранд?
21. Олими беамалро Саъдӣ ба занбури беасал монанд кардааст. Шумо ба ин фикр розӣ ҳастед? Дар ин бора хаттӣ бо чанд ҷумла фикратонро

шарҳ диҳед.

22. Забони асарҳои Саъдиро сода мегӯянд, ба ин фикр розӣ ҳастед? Агар бошед бо мисолҳо фикратонро исбот кунед.

23. Чаро бисёр байтҳои Саъдӣ ба ҳукми зарбулмасалу мақол даромадаанд?

24. Панду андарзҳои дар китобатон овардаро (37-то) ҳифз намоед, ки онҳо дар ҳар маврид ба шумо дӯсту ҳамдам мешаванд. Агар дар маҳфилҳо, шабҳои хурсандӣ иштирок кунеду аз ин марворидҳои Саъдӣ истифода баред, шуморо шахси бомаърифат ва сухандон мегӯянд ва қадру манзалати шумо меафзояд.

25. Санъати сачъ ба чанд намуд қисмат мешавад? Ҳар кадоми ин қисматҳоро бо мисолҳо фаҳмонед.

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ:

1. С.Айнӣ, Куллиёт, ҷилди 2, китоби якум, Душанбе, 1963

2. А.Афсаҳзод, Дар садои бузургон, Душанбе, «Ирфон», 1986, саҳ. 156-239

3. Т.Миров, К.Хочаев, Ш.Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, Душанбе, «Маориф», 1992

ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛХӢ (РУМӢ) (1207- 1272)

Соли 1212 буд. Чингизхон қабилаҳои муғулро бо ҳам муттаҳид намуда, як қисми Хитойро ба зери тассаруфи хеш даровард. Ин ҷаҳонгири хунхор акнун майл ба сарзамини биҳиштосои Осиёи Марказӣ дошт, тайёрӣ медиду ҷосусонашро ба шаҳру деҳоти ин кишварҳо барои ахбор овардан мефиристод. Бисёр олимону адибони ин диёр аз омад-омади ин тундбоди шум иттилоъ ёфта, бору бун бастанд ва ба мамолики Араб, Шом, Миср, Туркия ва кишварҳои дигар сафар ихтиёр карданд. Мақоли «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ»- ро барои хеш муносиб донистанд.

Яке аз фозилону донишмандони аср Баҳоуддини Валад, ки дар Балх манзил дошту ҷоҳу ҷалол, ин овозаҳоро шунид ва бо аҳли байташ, бо шогирдони сершумораш якумра диёрашро тарк кард ва мусофиратро ихтиёр намуд. Ин овоза ба гӯши шоҳи муқтадир Муҳаммади Хоразмшоҳ низ расид ва наздаш касони хосаи хешро фиристод ва Бухоро омаданашро хоҳиш кард. Вале Баҳоуддин қабул накард. Хоразмшоҳ ин амалро чанд сол пеш карда буд, лек ҳамон вақт ҳам аз Баҳоуддин ҷавоби рад шунида буд. Ӯ ба аҳли ҷоҳу мансаб ихлосу эътимод надошт.

Ҳамин тавр, Баҳоуддин бо 400 нафар муридонаш, ки дар байнашон уламои ба Ҳақ расида кам набуданд, роҳи Маккаро пеш гирифтанд ва дар шаҳру деҳот эшонро истиқбол мегирифтанд ва бо мардум сӯҳбатҳо мекард ва бо уламо мубоҳисаҳо меорост. Чун ба Нишопур расиданд, Шайх Аттори Нишопурӣ, ки синнаш ба ҷойе расида, ҳамчун олиму адибу файласуфи шӯҳратёр ном бароварда буду асарҳои зиёдаш дар байни хосу ом маълуму машҳур буданд, эшонро истиқбол гирифт ва меҳмондориашон намуд ва чанд муддат дар ин хонадон дами фароғат заданд ва куфти роҳ баровардand. Дар ин муддат Аттор бо шогирдон ва аҳли оилаи Баҳоуддин ошно шуд. Бахусус зиракӣ, ҳушёрӣ ва фаросати Ҷалолиддини хурдсол (6-сола) шайхро ба ҳайрат овард.

Муҳаммад Ҷалолиддини Балхӣ соли 1207 дар Балх ба дунё омадааст ва дар сини шашсолагӣ бо волидайнаш диёри балхро якумрӣ тарҳ менамояд. Падари Ҷалолиддин бо аҳли оилааш сафари хешро давом дода ба Мака мераванд ва Каъбаро зиёрат мекунанд. Пас ба Димишқ ва аз он ҷо ба Арманистон омаданд. Аз он ҷо ба Туркия роҳи сафарро идома дода, дар Куния инони сафар бар кашиданд ва доимӣ зистанро ихтиёр намуданд. Муҳаммади ҷавон дар тӯли сафарҳо аз донишмандони бузург илм омӯхт. Дар шаҳрҳои Багдоду Димишқ, ки бузургтарин олимон дар мадрасаҳо ба тадрис машғул буданд, пешашон чанд муддат шогирдӣ кард ва аз файзашон бархурдор гардид. Илмҳои ҳадис, таърих, калом, адабиёт ва фалсафаро дар пеши Умар ибни Аҳмад ибни Ҳабибуллоҳ, ки оқилтарин ва фозилтарин олими замон маҳсуб мешуд, ба пуррагӣ омӯхт. Пас аз он ба Куния омада, дар яке аз мадрасаҳои шаҳр ба таълими шогирдон пардохт. Маҳз дар ҳамин давра бо шайх Шамси Табрезӣ вохӯрда, дар назди ӯ аз илми тасаввуф дарс мегирад ва ба ӯ як унси сахт пайдо мекунад. Ин ҳодиса соли 1244, яъне дар 37-солагии Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ воқеъ гардида буд.

Муҳаммад Ҷалолиддини Балхӣ аз пирони тариқат, аз устодони илму маърифат дарс гирифт, обрӯ ёфт ва шӯҳрату мақоми шоиста дар байни аҳли маърифат пайдо кард. Сӯҳбати ӯро ҳазор-ҳазор шогирдон гӯш медоданд ва аз гуфтори шакарбораш гули маънӣ мечиниданд. Ӯ марди роҳи Ҳақ буд. Барояш ҳама яксон буданд. Инсони пок наздаш қадру манзалат дошт. Дар байни шогирдонаш аз намояндагони динҳои ислом, мусавиён ва исавиён буданд ва таълим ҳам мегирифтанд. Аз устод дарси инсоншиносиро меомӯхтанд. Худои ягонаро парастиш мекарданд.

Ҳангоме, ки 17 декабри соли 1273 Ҷалолиддини Балхӣ дар Куния вафот кард, дар шаҳр як шӯру валвала бархост. Аз шаҳру деҳоти кишвар ва дигар мамолики дуру наздик барои гусели ин марди шариф садҳо, ҳазорҳо шогирдон, мухлисон, донишмандон ба Куния омаданд ва ҷомаи мотам пӯшиданд. Ҷасади Ҷалолиддинро болои тахт даст ба даст анбӯҳи одамон ба манзили охират гусел карданд. Гурӯҳе афғон дошту нолаи пурсӯз мекард, гурӯҳе рақскунон, дойразанон Мавлоноро ҳамроҳӣ намуданд, қисме аз абёти шӯрангезу диловези

Ҷалолиддинро қироат доштанд ва адибон бо лаҳни ширадор марсияҳои хешро ба ҳозирин мерасониданд. Ҳангомае буд аҷоиб ва омӯзанда.

Оре, марги Мавлоно, маросими дафни Ҷалолиддин панде буд барои ҳамзамонон, ҳамкешон, ҳамзабонон. Дар зиндагӣ, дар рафтору кирдор ҳамин тавр бояд зист, ҳамин тавр бояд буд. Барояш ҳама баробар буданд. Ӯ мисли хуршед барои ҳама: хоҳ шоҳ бошаду хоҳ гадо, хоҳ сарватманд бошаду хоҳ бенаво, хоҳ даҳрӣ бошаду хоҳ уламо яксон нур мепошид.

Ориф ва мутафаккири бузург ба оламиён собит кард, ки агар инсон якрӯ бошаду барои инсонҳо баробар хизмат кунад, ӯро пешво, мушкилкушои ҳама дарду дармонашон меҳисобанд ва фарзанду пайванди хеш медонанд. Ин ғояи олии одамиятро хеле барвақт Мавлоно дарк карда буд, дар эҷодиёташ инъикос намуда буд. Ба ҳамин ҳотир Муҳаммад Ҷалолиддини Балхӣ аз ҳамзабонӣ ҳамдилиро авлотар медонист ва ҳамдилиро дар газалиёташ, дар «Маснавии маънавӣ»-аш мадҳу ситоиш кардааст ва кулли инсониятро ба ҳамдилию ҳамфикрӣ ҳидоят намудааст.

Аз он рӯзгор беш аз 700 сол – ҳафт аср ғузаштааст. Шаҳри бостонии Куния дар Туркия хеле обод гардида, турбати Мавлонои Балхӣ ҷойи ободтарини ин шаҳр аст. Ҳар рӯз аз гӯшаю атрофи дунё 16 ҳазор мухлисон, мусофирон, сайёҳон ба Куния омада зиёраташ мекунанд. Дар пешорӯи турбат осорхонаи ин марди бузург қомат афрохтааст. Дар он аз асарҳо, мактубҳо ва дастнависҳои нодиртарини Мавлоно, инчунин сару либос, пойафзол ва дигар ашёе, ки ба Ҷалолиддин мансуб буданд, ба маърази тамошо гузошта шудаанд.

Ба наздикӣ (соли 2006) турбати Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ)-ро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмонов зиёрат кард ва баъдан аз осорхонаю Масҷиди ҷомеи Мавлоноро дидан намуд.

МЕРОСИ АДАБИИ ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛХӢ

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар таърихи адабиёти тоҷику форс ҳамчун адибу файласуф шӯҳрат дорад. Ин ду пеша – илму адаб дар эҷодиёти ӯ тавъам бо ҳам пайванданд. Яъне,

мутафаккир андешаҳои фалсафӣ ва ирфонии худро ба воситаи каломи бадеъ баён намудааст. Дар бораи он, ки аз ин ду пеша дар кадомаш муқаддамтар буда бошад, ба як хулоса омадан душвор ва ҳатто номумкин аст. Вақте, ки ғазалиёти ӯро қироат мекунед, аз салосату балоғат, аз ширинию фасоҳати каломи рӯҳбахшаш ангушти ҳайрат мегазед ва ӯро аз шоирони тавонои адабиёти классикӣ мешуморед. Яке аз шарқшиносони маъруфи дунё Е.Э. Бертелс барҳақ гуфтааст, ки агар лирикаи Ҷалолиддини Румӣ ба аҳли илму адаб, ва умуман ба забони мардуми Аврупо тарҷума мешуду дастраси онон мегардид, бешубҳа, ин нобиғаи адабро дар қатори Байрон, Ҳёте, Гейне, Флобер мегузоштанд ва аз ғазалиёти шӯрангезу дилангезаш як ҷаҳон лаззат мебурданд.

Номгӯи мероси адабии Ҷалолиддини Балхӣ аз нигоҳи миқдор чандон зиёд нест, аммо асарҳояш ҳаҷман бузурганд. Мероси адабии ӯ асосан аз «Маснавии маънавӣ», «Фиҳи мо фиҳи» ва «Девони кабир» иборат мебошад. Ғазалҳои орифона дар «Девони кабир» мақоми шоиста доранд.

Мавзӯъҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ дар ғазалу рубоиёт ва қитъаоту тарҷеоти адиб дида мешаванд. Масалан, шоир дар рубоии зер он касонеро, ки умрро беҳуда мегузаронанд, мазаммат мекунад. Шоиста он бошад, ки аз пайи амале кӯшӣ, ба халқ нафърасон бошӣ:

Бедор шав, эй дил, ки ҷаҳон мегузарад,
В-ин мояи умр ройгон мегузарад.
Дар манзили тан махуспу ғофил манишин,
К-аз манзили умр корвон мегузарад.

Шоир саодатмандӣ, бахту некрӯзии инсонро дар покии виҷдон, ростгӯйию растагорӣ ва дар бомаърифатии ӯ мебинад ва таъкид менамояд, ки агар одам бо чунин сифатҳо ороста бошад, азизу мукаррам аст ва ҳар ҷо, ки қадам нихад, тоҷи сари мардумон мегардад:

Хоҳӣ, ки ҳамеша шоду хуррам бошӣ,
Ҳар ҷо, ки равӣ азизу маҳрам бошӣ.
Покиза шаву рост бизӣ, илм омӯз,
То тоҷи наберагони Одам бошӣ.

Мавлоно дар рубоиёташ ишқи поки инсониро басо самимӣ, дилкаш ва шоирона ба қалам додааст:

Бо ёр ба гулзор шудам раҳгузаре,
Бар гул назаре фикандам аз бехабарӣ.
Дилдор ба ман гуфт, ки «Шармат бодо!
Рухсори ман ин ҷову ту бар гул нигарӣ».

Дар байни рубоиёти Мавлоно мазмунҳои ишқӣ-ирфонӣ низ хеле зиёданд. Ба рубоии зер таваҷҷӯҳ намоед:

Он бут, ки ҷамолу зинати маҷлиси мост,
Дар маҷлиси мо нест, надонам, ки куҷост.
Сарвест баланду комате дорад рост,
К-аз қомати ӯ қиёмат аз мо бархост.

ё:

Ин мастии ман зи бодаи ҳумро нест,
Ин бода ба ҷуз дар қадаҳи савдо нест.
Ту омадаӣ, ки бодаи ман резӣ?
Ман он мастам, ки бодаам пайдо нест.

Дар рубоии охир шоир таъкид менамояд, ки ман масту мадҳушам, вале ин мастии ман аз бодаи сурх, арғувонӣ (ҳумро) нест, ин бодаро касе намехарад ва касе намефурӯшад. Агар мақсадат аз омадану рехтани бодаи ман бошад, ба мақсад нахоҳӣ расид, зеро бодаи ман «пайдо нест». Маънои бода ишқи илоҳӣ, маърифати роҳи Ҳақ аст. Бале, қаҳрамони лирикӣ маст аст, масти дидори Аллоҳ. Ӯ бода менӯшад, яъне дар роҳи ба мақсад расидан саъю талош дорад ва илму дониш меомӯзад, то ба маъшуқаи (Худои) худ бирасад.

«Фиҳи мо фиҳи». Ин асар бо наср иншо шудааст. Адиб ва мутафаккир андешаҳои фалсафии худро бо сабки адабӣ дар зимни нақшҳои мухталиф эҷод кардааст. Бештар аз эҷодиёти шифоҳӣ истифода бурдааст. Бахусус, дар зимни латифаю мутоибаҳо, нақлу ривоятҳо андеша ва афкори хешро ба қалам додааст. Масалан, дар зиндагӣ инсонҳое ҳастанд, ки ҳар гуноҳу кори нохубе зоҳир кунанд, он гуноҳро ҳавола ба Худо мекунанд. Ҷалолиддини Балхӣ чунин рафтори ношоистаро намеписандад ва сахт маҳкум менамояд. «Он яке бар дарахти Қамариддин мева мерехт ва мехӯрд. Худованди боғ мутолиба карда гуфт:

-Аз Худо наметарсӣ?!

Гуфт:

-Чаро тарсам! Дарахт аз они Худо ва ман бандаи Худо, мехӯрам аз моли Худо!

Гуфт:

- Биист, то ҷавоб гӯям. Расан биёред ва ӯро ба ин дарахт бибандед ва бизанед, то ҷавоб зоҳир шудан.

Фарёд баровард:

-Аз Худо наметарсӣ?

-Чаро тарсам, ки ту бандаи Худоӣ ва ин чӯби Худо».

«Муаллим кӯдакеро хат омӯзад, чун ба сатр расад, кӯдак сатр менависад ва ба муаллим менамояд. Пеши муаллим он ҳама каж аст ва бад. Ба вай ба тариқи санъат ва мадоро мегӯяд: «Ҷумла нек аст ва некӯ набиштӣ, аҳсант! Аҳсант! Илло ин як ҳарфро бад набиштӣ. Чунин мебояд ва он як ҳарф ҳам бад набиштӣ. Чанд ҳарферо аз он сатр бад мегӯяд ва ба вай менамояд, ки чунин мебояд набиштан ва боқиро таҳсин мегӯяд, то дили ӯ нарамад ва заъфи ӯ ба таҳсин қувват гирад ва ҳамчунин ба тадриҷ таълим мекунад ва мадад меёбад».

Ба ин восита Мавлоно таъкид менамояд, ки дили кӯдакро ба хондану навиштан бояд қавӣ гардонд. Ба тарзе камбудию нуқсонашро фаҳмонидан лозим аст, ки дилаш аз хондан намонад, балки шавқу рагбаташ бояд рӯз аз рӯз афзун бигардад. Агар ин маврид муаллим кӯдакро маломату сарзаниш кунад, дар ҳақаш суханони қабеҳ гӯяд, ки ту намедонӣ, одам намешавӣ ва ғайраву ғайраҳо, он вақт тир ба ҳадаф намерасад, мурод ҳосил намегардад.

«Бачае дар саҳро ба модар гуфт: «Маро дар шаби торик сиёҳие монанди дев рӯй менамояд ва аз ин метарсам.

Модар гуфт:

-Матарс! Чун он суратро бинӣ, далертар бар вай ҳамла кун, пайдо шавад, ки хаёл аст».

Мавлоно дар ин пора шогирдонро ба нотарсию далерӣ ҳидоят мекунад ва бо ин гуфтан мехоҳад, ки аз хурдӣ чунин сифатҳоро бояд волидайн ба фарзандон бигӯянд ва дар ҳамин рӯҳия онҳоро тарбият намоянд.

Мавлоно Ҷалолиддин нисбати мугулҳо нафрат дорад ва дар асарҳояш ҷо-ҷо онҳоро ба зери тозиёнаи танқид гирифтааст.

Охир, аз дасти ин хунхорон волидайн ва худи ӯ Балх – зодгоҳашонро як умр тарк карданд. Ҳанӯз он рӯзҳо он фалокате, ки чингизиён ба сари мардуми Аҷам оварда буданд, дар назараш ҷавлон мезад. Онҳо сарвату давлати бекарони халкро тороҷ карданд ва сарватманд шуданд: «Касе савол кард, ки муғулҳо молҳоро меситонанд ва эшон ғоҳ-гоҳе моро мол мебахшанд. Ҳукми он чун бошад? Фармуд: «Ҳар чӣ муғул ба мо додааст, чун оби кӯза аст аз дарё. Пас, моли мо ба эшон ҳаром аст ва моли эшон бар мо ҳалол».

Гуфт:- Муғулон, ки аввал дар ин вилоят омаданд, урён ва бараҳна буданд. Маркаби эшон гов буда ва силоҳашон чӯбин. Ин замон мӯҳташам ва сер гаштаанд ва аспони тозӣ (арабӣ) ҳар чӣ беҳтар ва силоҳҳои хуб (аслиҳаи хуб) пеши эшон аст.

Фармуд:- Он вақт, ки дилшикаста ва заиф буданд ва қуввате надоштанд, Худо эшонро ёрӣ дод ва ниёзи эшонро қабул кард. Дар ин замон чунон мӯҳташам ва қавӣ шуданд, ки Худои таоло ба заъфи халқ эшонро ҳалок кунад».

Ҳамин тавр, Мавлоно дар анҷоми ҳикоят онҳо, яъне чингизиёни золимро ба марг маҳкум кардааст ва аз Худо ин матлабро хостааст. Дар ҷойи дигар бо сад дард мегӯяд:

Ҳама Балхро чун кафи даст кард, иморати оламро паст кард.

Дар «Фиҳи мо фиҳи» латифаю мутоибаҳои намакин зиёд омадаанд, ки дар онҳо содагӣ ва суханони лутфомези мардумони оддӣ инъикос гардидаанд. «Яке харе гум кард. Се рӯз рӯза дошт ба нияти он, ки хари худро биёбад. Баъд аз се рӯз харро мурда ёфт. Ранҷид ва аз сари ранҷиш рӯй ба осмон кард ва гуфт:

- Агар ба ивази ин се рӯз, ки рӯза доштам, шаш рӯз аз рамазон нахӯрам, мард набошам».

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР

«Девони кабир».

Девон асосан ғазалиёти Ҷалолиддини Балхиро дар бар мегирад ва беш аз 50 ҳазор байт дар он гулчин шудааст. Ғазалиёти адиб беш аз 7 қарн аст, ки қалби ошиқони шайдоро гарм намуда, ба инсонҳо гизои маънавӣ бахшидаанд. Ғазалиёти Мавлоно на танҳо барои форсизабонони дунё маҳбубият,

волоият, арзандагӣ доранд, балки барои ҳамаи мардуми олам мақбулу азизанд. Ӯ дар газалҳояш ишқи инсон, дарду ғами инсон ва бузургии инсонро ситоиш кардааст. Ҷалолиддини Балхӣ инсонҳоро ба якдигар баробар, бародар медонист. Барои ӯ мафҳуми миллат, халқ, дину мазҳаб як маъно доштанд ва онҳоро баробар ва яксон медонист. Душмани қаттоли ӯ Чингизхони хунхор маҳсуб шуд. Барои ӯ кишварҳо, давлатҳо, марзу бум гӯё вуҷуд надоштанд.

Оре, дарду ғами инсон, орзую омоли аҳли Сайёра мағз андар мағзи ғазалиёти шоирро фаро гирифтааст. Дар бораи тавоноии ин шоири файласуфи лирикӣ қиссаҳо, ривоятҳо зиёданд, ки дар ҳамаи онҳо Ҷалолиддин тавсифу ситоиш ёфтааст. Мавлоно Афлокӣ дар бораи шахсиятҳои бузурги илму адаб дар асараш ҳикояте, нақлу ривояте овардааст. Аз ҷумла, дар бораи Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ҳам чанд ҳикояте овардааст, ки ҳоло муносиб аст як нақли ӯро мазмунан ба шумо ҳикоят намоем. Ҷалолиддин ва Саъдӣ ҳангоми сайру саёҳатҳояшон ба Қуниюю Шероз рафта якдигарро зиёрат карда буданд ва бо ҳам риштаи дӯстию бародарӣ ва ҳамкории адабӣ ҳам дошта буданд. Боре малик Шамсиддин ба Саъдӣ нома навишта хоҳиш менамояд, ки барояш ғазале иншо бикунад, ки он ғазал мазмуни ғариб ва санъатҳои аҷиб дошта бошад.

Шайх Саъдӣ ғазали Мавлоно Ҷалолиддинро, ки бо чунин матлаъ оғоз меёфт:

«Ҳар нафас овози ишқ мерасад аз чапу рост,
Мо ба фалак меравем, азми тамошо кирост?»

бо номае ба Шамсиддин фиристоданд ва дар он нома Саъдӣ чунин нигошта буд: «Дар иқлими Рум подшоҳе муборакқадам зуҳур кардааст ва ин нафоқат ӯрост. Аз ӯ беҳтар ғазале нагуфтаанд ва низ нахоҳанд гуфтан. Маро ҳаваси он аст, ки ба зиёрати он султон ба диёри Рум равам ва рӯйро ба хоки пойи ӯ бимолам».

Дар ҳамин мавзӯъ Давлатшоҳи Самарқандӣ дар тазкираи хеш «Тазкират-уш-шуаро» гуфтае дорад, ки ёд кардани он айни савоб хоҳад буд: «Гӯянд дар хонаи Мавлоно сутуне буд. Чун ғарқи баҳри муҳаббат шудӣ, даст дар он сутун задӣ ва ба чарх

омадӣ ва ашъори пуршӯр мегуфт ва мардум он ашъор менавиштанд».

Суханони боло гувоҳи онанд, ки Мавлоноро дар рӯзгораш дар байни бузургон чун Саъдӣ эътиқодмандон буданд ва эҳтиромаш мекарданд. Саъдӣ ба ғазалиёти Ҷалолиддин баҳои сазовор дода ва ӯро дар Қуния зиёрат карда будааст. Ва ҳамчунон Ҷалолиддин ҳам ба дидори Шайх Саъдӣ мушарраф гардида будааст.

Мавзӯъҳои ғазалиёти Мавлоно хеле рангинанд. Ишқу муҳаббати илоҳӣ ва заминӣ, яъне ишқи поки инсонӣ ҳамсадои дили пуртуғёну меҳрангези ин ошиқу ин ориф будааст.

Ғазали «Эй ошиқон» ғазали хонданист ва бо як ҳиссиёти баланд суруда шудааст:

1. Эй ошиқон, эй ошиқон, ман хокро гавҳар кунам.
Эй мутрибон, эй мутрибон, даффи шумо пурзар кунам
2. Эй ташнагон, эй ташнагон, имрӯз саққоӣ кунам,
В-ин хокдони хушкро Ҷаннат кунам, Кавсар кунам.
3. Эй бекасон, эй бекасон, ғоъалфарағ, ғоъалфарағ,
Ҳар хастаи ғамдидаро султон кунам, Санҷар кунам.
4. Ман гуссаро шодӣ кунам, гумроҳро ҳодӣ кунам.
Ман гургро Юсуф кунам, ман заҳрро шаккар кунам
5. Эй осмон, эй осмон, ҳайронтар аз наргис шавӣ,
Чун хокро анбар кунам, чун хорро абҳар кунам.
6. Эй ақли кулл, эй ақли кулл, ту ҳар чӣ гуфтӣ, содиқӣ,
Ҳоким туӣ, Ҳотам туӣ, ман гуфтугӯ камтар кунам.

Ғазал мазмуни ирфонӣ дорад. Қаҳрамони лирикӣ ба Ҳақ расидааст ва дар байни маъшуқ (Илоҳӣ) ва ошиқ (худаш) фарқ намегузорад. Ба мазмуни ғазал аз ҳамин нигоҳ бояд назар кард.

Дар байти аввал, ки ҳамаи калимаю ибораҳояш фаҳмост, ба ошиқону мутрибон таъкид менамояд, ки ман метавонам хокро гавҳар кунам. Акнун бубинем, «гавҳар кардани хок» чӣ маънӣ дорад. Ин ибораи маҷозист. Яъне Мавлоно гуфтан мехоҳад, ки чунон қудрат дорам, ки хоки сиёҳро, ки ночиз аст, гавҳар кунам ва ё хокро гавҳар бигардонам. Маънои дигари он ин аст, ки инсон аз хок сиришта шудааст, вале вақте ки ба хок меравад, ӯ гавҳар мешавад.

Дар мисраҳои дувуми байт ба мутрибон, яъне ба

сарояндагону ҳофизон нидо карда мегӯяд, ки дафф – яъне ҳамон олати мусиқии шуморо аз зар пур мекунам.

Дар байти дувум ба ташнагони роҳи Ҳақ саққо (обдеҳ) шудан мехоҳад, то ки бо ҳам ин вайронаро обод кунанд.

Байтҳои 3, 4 ва 5 дастрасу фаҳмо мебошанд. Умуман қаҳрамони лирикӣ – шоир мақсад дорад, то дилҳои ғамдидаро таскин бидиҳад, шодию фараҳ бахшад. Ҳатто ба осмон, ки дар баландисту зераш замини хоксору беозор, хитоб карда мегӯяд, ки ман пушту паноҳи заминам, хоки заминро мисли анбар хушбӯй ва хорашро равшан, зебо ва хушнамуд мегардонам. Он вақт мисли наргис ҳайрон бимонӣ. Ҳамин тавр, ҳайронии осмонро ба наргис ташбеҳ кардан заминаи воқеӣ дорад ва хеле табиӣ баромадааст, зеро гули наргис ҳамеша сар ба поён ниёз ба замин дорад. Дар мақтаи ғазал ба Ақли кулл, ки Худованд аст нидо мекунад, ки донандаи ҳар розу ниёз худат ҳастӣ, худат ҳокимӣ, худат ҳотамӣ.

Дар ин ғазал санъатҳои ташбеҳ, тачнис, талмеҳ киноя мачоз бамаврид истифода шудаанд.

Ғазали «Ишқи ту шаробест» низ ба ҳамин мавзӯъ бахшида шудааст.

1. Ишқи ту шаробест, ки сӯзад дилу ҷонро,
Чун ошиқи шӯрида нанӯшид кас онро.
2. З-ин бода касе то нашавад маст, надонад
Аҳволи дили ошиқи ошуфтаравонро.
3. Онҷо ки ғамаш хайма занад, барканад аз бех
Андешаи кавнайну ғами ному нишонро.
4. Султони саропардаи ишқаш чу назар кард,
Афрӯхт ба нури рухи худ ҷумла ҷаҳонро.
5. Дар манзили ҳайрат мазан, эй Шамс, дари лутф,
Пӯшида ҳамон беҳ, ки кунӣ сири ниҳонро.

Адиб дар байти аввал матлабро баён намуда, ба ошиқ таъкид менамояд, ки доруи ту ҳам ҳамин шароб аст ва ғайри ту каси дигар онро нанӯшад, зеро ту ошиқи шӯридаю дар чустучӯи маъшуқ ҳастӣ.

Дар байти дувум бошад, ҳамин масъала аниқтар матраҳ меёбад ва кушода мешавад. Агар аз ин бода касе нанӯшаду маст нашавад, аз дарду ғами ошиқи бечора огоҳ нахоҳад гашт. Дар

ин ҷо шаробу бода илм аст, ки талабгори бода (ошиқ) онро нӯшида, ба Ҳақ наздик мешавад, мепайвандад.

Дар байти сеюм бошад, боз таъкид менамояд, ки ошиқ ба Ҳақ ки расид, худро гум мекунад.

Дар байти чорум ҳамин андеша боз давом мекунад. Ошиқ дар он ҷо аз султони саропардаи ишқ, яъне Ҳақ дидор дид ва аз нури рӯҳи он султон тамоми ҷаҳон мунаввар мегардад, пас дар анҷоми ғазал, дар мақтаи он ба хеш хитоб карда мегӯяд, ки аз он чизи дидаат ба ҳайрат наой, эй Шамс, ва он чизи дидаатро аз назари рақиб пинҳон бидор ва ин амал сад шоистагӣ дорад. Хулоса, шоир дар ин ғазал роҳу тариқи ба Ҳақ расиданро тавсиф менамояд ва аз ҷамоли Парвардигор шоду масрур мегардад.

«Бимиред , бимиред, дар ишқ бимиред». Метавон ин ғазалро ба ғазалҳои пеш таҳлил шуда яксон донист. Зеро дар ин ҷо ҳам пеш таърифу тавсифи ишқи илоҳист. Ба мазмуни ғазал таваҷҷӯҳ намоед:

1. Бимиред, бимиред, дар ишқ бимиред,
Дар ишқ чу мурдед, ҳама рӯҳ пазиред.
2. Бимиред, бимиред, аз ин марг натарсед,
Ки аз хок бароед, самовот бигиред.
3. Бимиред, бимиред, аз ин нафс бибурред,
Ки ин нафс чу банд асту шумо ҳамчун амиред.
4. Як теша бигиред пайи ҳуфраи зиндон,
Чу зиндон бишкастед, ҳама шоҳу амиред.
5. Бимиред, бимиред ба пеши шаҳи зебо,
Бари шоҳ чу мурдед, ҳама шоҳу вазиред.
6. Бимиред, бимиред, аз ин абр бароед,
Чу з-он абр бароед, ҳама бадри мунированд.
7. Хамӯшед, хамӯшед! Хамушӣ дами марг аст,
Ҳам зиндагӣ ҳаст ин, ки зи хомӯш нафиред.

Мавлоно дар ин газал мурдани инсонро ҳақиқати воқеъӣ медонад ва чунонки мегӯяд, аз мурдан ҷойи гурез нест. Агар ин тавр бошад, дар роҳи ишқ, дар такопӯйи ишқ мурдан авлотар мебошад. Агар дар ҳамин роҳ ҷон нисор кардед, рӯҳи илоҳиро мегиред. Пазируфтан ба мурод расидан, ишқи илоҳиро дарёб кардан аст.

Дар байти дувум солик, яъне ошиқро Мавлоно шердил

менамояд, ки дар ин роҳ аз марг натарсед, зеро чу мурдед, рӯҳатон ба самовот, яъне ба боло, ба осмонҳо хоҳад рафт.

Байти сеюм ба нафс бахшида шудааст. Шоир ва мутафаккир таъкид менамояд, ки дар тай кардани ин роҳ ба шумо нафс душмани қаттол ва рақиб аст. Бинобар ин, то нафси хешро накушӣ, то аз ин банд худро раҳо накунӣ, ба мурод намерасӣ. Дар ин маврид Мавлоно нафсро ба банд, ба зиндон ва солики роҳи Ҳақро, ки роҳ паймудан мехоҳад, ба асири дар зиндонбуда шабеҳ намудааст. Дар байти чорум шоир таъкид менамояд, ки бояд аз нахуст ба муқобили нафс мубориза бурд ва чун аз зиндон, аз дасти нафс раҳо ёфтед, шумо ба мурод мерасед, он вақт шумо шоҳу амиред. Зеро нафсро куштед, ғолиби нафси хеш гаштед. Меарзад, месазад, ки солик дар роҳи шоҳи зебо ҷон нисор кунад. Шоҳи зебо киноя ва рамз аст ва Мавлоно Парвардигорро дар назар дорад. Агар дар ин роҳ солик ҷон диҳад ҳам, муроди дилаш ҳосил мегардад ва ӯ мисли шоҳу вазир хоҳад гашт. Мавлоно дар байти шашум боз ба масъалаи нафс, ки садди роҳи солик аст, бармегардад ва таъкид менамояд, ки «Бимиред, бимиред в-аз ин абр бароед».

Он вақт шумо мисли бадр мунир хоҳед гашт. Ҳамин тавр, ҳолати ошиқонро ба бадри мунир –моҳи пурра, моҳи шаби чаҳордаҳ монанд кардааст. Гузашта аз ин, Мавлоно дар мақтаи ғазали «Бимиред» инсонҳоро, хоҳ дар роҳи ишқ бошад ва ё дар такопӯйи зиндагӣ, ба мубориза, ба азму субот ҳидоят намудааст. Бузургвор хомӯшӣ ё сукут ихтиёр карданро дар ҳар кор амали нохуб ва ҳатто марг медонад. Оре, барои ба ягон ҳадаф расидан, барои ҷомаи амал пӯшидани орзуҳо, нияту ормонҳо ва ҳамчунин ба Ҳақ расидан бояд саъю талош варзид, бояд мубориза бурд, то дурри мақсуд ба қадр ояд.

Дар ғазали «Маро чӣ гам будӣ » Мавлоно ба мавзӯъи мубрами рӯз баргашта, инсонҳоро ба сабру таҳаммул ҳидоят намудааст.

1. *Гарам симу дирам будӣ, маро мӯнис чӣ кам будӣ?*
В-агар ёрам фақир астӣ, зи зар фориғ чӣ ғам будӣ?

2. *Худоё, ҳурмати мардон, зи дунё фориғаш гардон!*
Аз он ки фориғ астӣ, ӯ зи пеши ман чӣ кам будӣ?

3. Нигоро, гар маро оҳӣ в-агар ҳам дарду ҳамроҳӣ,
Макун оҳу махӯр ҳасрат, ки бахтам мӯҳташам будӣ?

4. Бутo, зебову некӯӣ, раҳо кун ин гадорӯйӣ,
Агар чашми ту сер астӣ, фалак моро ҳашам будӣ.

5. Зи тамъи одамин бошад, ки хеш аз ӯст бегона аст,
В-агар ӯ бе тамаъ будӣ, ҳама кас ҳолу ам будӣ.

6. Биё , чу но шав, эй маҳру на неъмат ҷӯ на давлат ҷӯ,
Гар Иблис инчунин будӣ, шаҳу соҳиб алам будӣ.

Дар байти нахусти ғазал Мавлоно, яъне қаҳрамони лирикӣ, аз он ёд мекунад, ки агар ман молу сарват, симу зар дошта бошаму ёру дӯстонам мӯҳтоҷ, бароям ин хуш нест. Молу симу зар бароям мӯнис шуда наметавонанд. Дар байти дувум аз Худо илтиҷо мекунад, ки аз дунёпарастӣ, аз нафси бад дӯстонашро раҳо кун, наҷот деҳ. Дар байти сеюм шоир ба рӯзгори хеш бо ёри меҳрубонаш ишорат мекунад, ки агар меҳру муҳаббат ба ман дошта бошӣ, вафодор бошӣ, пас ба ҳамаи додагиҳои Худованд шукрона бикун, дарду ҳасрат нанамо. Ана ҳамон вақт ман худро хушбахту саъодатманд ҳисоб хоҳам кард. Гузашта аз ин, шоир рафиқашро ба шикастнафсӣ, назарбаландӣ ҳидоят менамояд ва таъкид кардааст, ки ҳаргиз гадотабъ набошад. Агар чашмат аз молу макони дунё сер бошад, ҳамин бахту иқболи ман шуда метавонад, мурод аз байти чорум ҳамин аст.

Дар байти панҷум тамаъ ва тамаъҷӯиро сахт мазаммат кардааст. Агар шахс ба ин хисол ороста бошад, ҳама наздикон аз вай дурӣ ҷӯянд ва агар ин хисоли баъд ӯро тарк кунад, ҳар кас ӯро амаку амакбача, ҳама ӯро холаю амма шаванд ва дӯсташ бидоранд. Ба ҳамин хотир дар байти шашум ёри вафодорро даъват менамояд, ки мисли мо на ба неъмат вафодор бошу на ба давлат ва танҳо ба пайвандон, ёрони вафодор содиқ шав. Агар чунин роҳро Шамс пеш гирифтӣ ӯ ҳам мисли мо гардидӣ.

Мегӯянд, ки ақл гувоҳи дил аст, ҳар баду неке, ки аз инсон рӯё мешавад, нахуст аз ақл сарчашма гирифта дар дил қарор мегирад. Ҳамин тавр, дили бузургтарин, волотарин, маҳбубтарин узви инсон маҳсуб меёбад. Аз ин нигоҳ, бояд дили

инсонҳо поку беолоиш бошад. Ранҷондани дил, басо шигифтомезу дардомез ва гуноҳи азим аст. Аз ин ҷост, ки Мавлоно Ҷалолиддин дар ғазали «Тавофи каъбаи дил кун» бузургии ин узви инсонро басо некӯ ситоиш ва тавсиф намудааст:

1. Тавофи каъбаи дил кун, агар диле дорӣ!
Дил аст каъбаи маънӣ, ту гил чӣ пиндорӣ!
2. Тавофи Каъбаи сурат Ҳақат бад-он фармуд,
Ки то ба воситаи он диле ба даст орӣ.
3. Ҳазор бор ниёда тавофи Каъба кунӣ,
Қабули Ҳақ нашавад, гар диле биёзорӣ.
4. Хамуш, васфи дил андар баён намегунҷад,
Агар ба ҳар сари мӯе дусад забон дорӣ.

Пеш аз он ки газалро таҳлил бикунем, зарур медонем, ки чанд сухан дар бораи Каъба, ки онро хонаи Худо гӯянд, ба арзатон бирасонем. Таърих гувоҳ аст, ки Каъбаро Ҳазрати Иброҳими Халил бо писараш Исмоил бунёд кардаанд ва он ҷойгоҳ зиёратгоҳи ашхоси гуногунмазҳабу гуногуноин қарор гирифт. Ҳатто бутпарастон ба он ҷо омада, бутҳоро зиёрат мекарданд, тавоф менамуданд. Пас аз он, ки Ислом пайдо гардид, ба ҷуз Ислом зиёрат кардани дину оинҳои ғайрро манъ карданд ва асли Қаъбаро барқарор намуданд. Ин соли 9-уми ҳичрӣ, яъне соли 631 мелодӣ буд. Аз ҳамон вақту соат аҳли Ислом ва умуман мусулмонони дунё ба Макка омада, Каъбаро зиёрат мекардагӣ шуданд. Ин мавзӯъ ва ин масъаларо бузургон баррасӣ намуда, чунин гуфтаанд:

Дил ба даст овар, ки Ҳаҷҷи акбар аст,
Аз ҳазорон Каъба як дил беҳтар аст.
Каъба бунёди Халили Озар аст,
Дил гузаргоҳи Ҷалили Акбар аст.

Шоистаи гуфтан аст, ки ҳамин маънӣ дар ғазали «Тавофи каъбаи дил кун» хеле хуб инъикос ёфтааст, ки ҳоло бо ҳам онро таҳлил хоҳем кард.

Дар байти нахусти ғазал Мавлоно таъкид мекунад, ки агар дил дошта бошӣ, фаҳмишат, ақлу фаросатат ба он ҷо бирасад, дили инсонҳоро зиёрат кун.

Зиёрат кардани дил чӣ маънӣ дорад? Ҳар як инсон дил дорад ва чунон, ки дар боло ёд кардем, нозуктарин аъзои инсон аст. Агар он таҳқир бубинад, касе нотавонаш биғирад ва ғаму андӯҳ болояш нишинад, бисёр бад аст ва Худоро хуш наояд. Ашхосе, ки барои ранҷонидани диле саъю талош меварзанд, асло Парвардигор гуноҳи онҳоро намебахшад. Албатта, оятҳои «Қуръон» гуфтаҳои Худою расули барҳақи вай Муҳаммади Мустафоро Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ хонда, нағз дар ёд дошта. Бинобар ин ҳамин мавзӯъро аз нигоҳи хеш дар ғазали боло матраҳ кардааст. Акнун мегузарем ба таҳлили ғазал. Дар байти аввал Мавлоно мегӯяд, ки агар ақл дошта бошӣ, Каъбаро дил бишмору онро зиёрат кун. Албатта, зиёрат кардани дил ҳадафи асосии Мавлоност. Он чӣ маъно дорад? Маънояш он аст, ки дили инсонро наранҷон, озор надеҳ, тавонӣ дар ғаму шодии соҳибдиле бошӣ, дилбардориаш намо, ғаму андӯҳро аз дилаш барор. Агар ҳамин корро анҷом бидиҳӣ, шоиста бошад. Он чизе, ки мо гуфтем, маънии каъбаи дил ҳамин аст ва ҳаргиз онро нодида магир, гилаш мапиндор.

Дар байти дуввум Ҷалолиддини Балхӣ хотиррасон кардааст, ки он ҷое, ки зиёрataш мекунӣ, Каъбаи сурат аст ва он ҷоро ба он муроду мақсад зиёрат мекунӣ, ки дилеро ба даст орӣ ва ин дил дили Ҳақ аст. Давоми мантиқии ин байт дар байти сеюм равшантар зоҳир гардидааст. Дар ин мавриd аз санъати муболига бамаврид истифода бурда, таъкид менамоянд, ки агар ҳазор маротиба пиёда Каъбаро зиёрат кунию дили касеро биёзорӣ, зиёрати ту дар назди Худованд қабул нашавад ва дар мақтаи газал андешаашро хулоса карда, боз мегӯяд, ки ҳазор-ҳазор васфу ситоиши дил кунӣ, ин ҳанӯз хеле кам аст. Бинобар ин, аз ин зиёд мақому манзалати дилро васфу тавсиф кардан бароям душвор аст. Бинобар ин хомӯширо бароям муносиб медонам.

Ғазали «Эй қавми ба ҳаҷрафта, куҷоед, куҷоед?!» давоми мантиқии газали боло - «Тавофи Каъбаи дил кун» буда, ашхоси сарсону саргардон- -ҳоҷиёнро хитоб менамояд, ки азобу ранҷ кашида, биёбону саҳро тай мекунанд ва дар ҷустуҷӯи маъшуқанд. Вале ин маъшуқ дар гирду атрофи хонадони онҳо, дар деҳу шаҳри онҳо чашм ба роҳашон истодааст. Онон ашхоси мусибатзада, ғаму кулфатдида, ранҷу азобкашида–дарвешон,

мардуми камбизоатанд. Ба онон кӯмак бирасонед, дили онҳо ёбед, тавофи дили онҳо кунед, на аз пайи ҷустуҷӯи сурате, буте бигардеду ба зоҳир бигардед. Аз ҳамин ниғоҳ ғазали зерро таҳлил кунед ва ба ҳаёти имрӯз, ба гуфтаҳои роҳбари давлат қиёс намоед:

Эй қавми ба ҳаҷрафта, куҷоед, куҷоед?!
Маъшуқ ҳамин ҷост, биёед, биёед!
Маъшуқи ту ҳамсояи девор ба девор,
Дар бодия саргашта шумо дар чӣ ҳавоед?
Гар сурати бе сурати маъшуқ бубинед,
Ҳам хоҷаву ҳам бандаву ҳам қибла шумоед!
Сад бор аз он роҳ бад-он хона бирафтед,
Як бор аз он хона бад-он бом бароед!
Он хонаи лутф аст, нишонҳош бигуфтед,
Аз соҳиби он хона нишоне бинамоед!

Ба ҷавоби ин ғазали дардошнову пандомӯз шоҳбайти халқӣ:

Об дар кӯзаву мо ташналабон мегардем,
Ёр дар хонаву мо гирди ҷаҳон мегардем

-ро метавон зикр кард. Оре, ҳам хоҷа, ҳам банда, ҳам қибла ва гузашта аз ин, кӯзаю ҳам хона дил аст ва онро бояд сафда кард, бояд шод гардонд. Ҳамин аст одаму одамгарӣ, ҳамин аст лутфу марҳамати инсони поку шариф ва чунонки Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ гуфтааст, аз ҳазорон тоату ибодат, аз ҳазор бор зиёрати Каъба кардан зиёрати дили инсон авлотар мебошад. Гуманизми Олии Мавлоно низ дар ҳамин аст.Бояд гуфт, ки албатта Мавлоно зиёрати Қаъбаро фарзи Шоҳӣ бо ҷон мепазирад ва худ ҳам ба тавофи Қаъба мушарраф шудааст, вале мақсадаш дар ин ашъор он аст, ки бояд ҳадфи банда дар ин кор холисона ва ошиқона, барои ризои Худо бошад, на аз роҳи ҳавою ҳавас.

АНДЕШАҲОИ АҲЛОҚИИ МАВЛОНО.

Мавзӯи дӯстӣ, ҳамраъйӣ, ваҳдату ягонагӣ дар ғазалиёти Мавлоно мақоми шоиста доранд. Зиндагӣ ва ҳаёти ибратомӯзи Ҷалолиддини Балхӣ шоҳиди ин гуфтаҳои мост. Маҳз ҳамин

дӯстӣ ва якдилӣ буд, ки дар сари кабри ӯ садҳо мардуми гуногунмиллат, гуногуноин ҷамъ омаданд ва бо як эҳтиром ҷасади ӯро ба хок супориданд.

Ҳамин дӯстӣ, ҳамин шеваи рафтор ва гуфторро Мавлоно дар эҷодиёташ илҳо ва васф намуд. Таваҷҷӯҳ кунед ба ғазали «Ёрон ҳама пештар нишинанд».

Мо сӯҳбати ҳамдигар гузинем,
Бар домани ҳамдигар нишинем.
Ёрон ҳама пештар нишинанд,
То чеҳраи ҳамдигар бубинанд.
Ин дам, ки нишастаем бо ҳам,
Май бар кафу гул дар остинем.
Аз хона ба боғ роҳ дорем,
Ҳамсояи сарву ёсаминем.
Ҳар рӯз ба боғ андароем,
Гулҳои шукуфта сад бубинем.

Ба назари Мавлоно бо дӯстони мувофиқ ва ёрони содиқ сӯҳбат оростан аҷаб кайфияте дораду гулҳои хушбӯйро нисори якдигар намудан сад арзандагӣ. Дар баробари ин Мавлоно дӯстони номувофиқи кинаҷӯ ва мағруру худписандро сахт маломат менамояд. Онҳоро ба сулҳу салоҳ, ба якдигарфаҳмӣ, ба донистани қадри якдигар даъват менамояд. Ба андешаи Мавлоно бояд дӯст аз дӯст дар дил кина нагирад ва ғаразҳоро аз дил биронад. Ҳамин аст расми дӯстию бародарӣ:

Биё, то қадри якдигар бидонем,
Ки то ногаҳ зи якдигар намонем.
Каримон ҷон фидои дӯст карданд,
Сагӣ бигзор, мо ҳам мардумонем.
Ғаразҳо тира дорад дӯстиро,
Ғаразҳоро чаро аз дил наронем?

Сарҷамъӣ, иттиҳод ва якдигарфаҳмӣ метавонад ҳар лашкариро маглуб кунад. Бинобар ин, якдилу якмаром шудани инсонҳо гарави муваффақият аст:

Парокандагӣ аз нифоқ хезад,
Пирӯзӣ аз иттифоқ хезад.

Ту ноз кунию ёри ту ноз,
Чун ноз ду шуд талоқ хезад.
Аз ноз шавад вилояте танг,
Дар дил сафари Ироқ хезад.

Ҳамин маъниро Мавлоно дар ғазали «Бар сафи Рустам занем» боз ҳам равшантар ба қалам додааст. Шоир ёронро ба сарҷамъӣ ва муттаҳидӣ даъват намудааст:

Гар дам аз шодиву гар аз гам занем,
Ҷамъ биншинему дам бо ҳам занем.
Мову ёрон ҳамдилу ҳамдам шавем,
Ҳамчу оташ бар сафи Рустам занем.
Гарчи мардонем, агар танҳо равем,
Чун занон бар навҳаву мотам занем.
Торҳои чангро монем мо,
Чун-к дарсозем, зеру бам занем.
Мо ҳама дар ҷамъ одам будаем,
Бори дигар ҷумла бар одам занем.

Вале ин панду андарзҳо, ин пешниҳоду орзуҳои Мавлоно ҷомаи амал напӯшиданд. Якдигарфаҳмӣ, якдилӣ дар байни подшоҳони кишварҳои мусулмон набуд, ки лашкари Чингиз шаҳру деҳоти бешуморро сӯзонд, мардуми бешуморро ба қатл расонд, илму фарҳангро хароб кард ва худи Мавлоно ва садҳо уламою удабо, ҳукаморо аз Ватан беватан гардонд. Ин ҳодисоту ин воқеот аз хотири Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ҳаргиз ва то дами вопасинаш фаромӯш нагардид ва оҳу афгонаш ҳисоб надошт. Ӯ гоҳ-гоҳ дили дардмандашро бо шеъри нав таскин медод ва аз даргоҳи Худованд илтиҷо менамуд, ки барои саркӯб ва шикасти душмани қаттоли миллаташ Шери Худою Рустами Дастонро бифрист. Зеро аз ин ҳокимону шоҳони бегона, аз ин халқи бепушту паноҳ умед нест:

З-ин халқи пуршикоят гирён шудам малул,
Онҳою ҳуйу наъраи мастонам орзуст.
Гирёнтарам зи булбул, аммо зи рашки ом,
Мӯҳр аст бар даҳонаму афғонам орзуст.
Дӣ шайх бо чароғ ҳамегашт гирди шаҳр,
К-аз деву дад малуламу инсонам орзуст.

3-ин ҳамраҳони сустаносир дилам гирифт,
Шери Худову Рустами Дастонам орзуст.

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар поёни рӯзгор басо мустаманд ва дилшикаста шуда буд. Нахуст ёди Балхи вайрона мекарду дилаш реш-реш мешуд ва пасон дар айёми пирӣ вафоти фарзандонаш ӯро хеле музтар ва қалбашро дардманд гардонд. Дар ғазали «Дасти ман гир, эй писар» ҳолатҳои рӯҳӣ ва қалби ноорому гирёни хешро аҷаб пурсӯз ба қалам додааст:

Дасти ман гир, эй писар, хуш нестам,
Эй қади ту чун шаҷар, хуш нестам.
Не, биҳил дастам, ки ранҷур аз дил аст,
Дарди дилро гулшакар, хуш нестам.
То ту рафтӣ, қуввати сабрам бирафт,
То ту рафтӣ, ман дигар хуш нестам.
Дастҳоро чун камар кун гирди ман,
Ҳин, ки ман бе ин камар хуш нестам.
Нотавонам, рафтам аз даст, эй Ҳаким,
Даст ба ман неҳ, магар хуш нестам.
Сар ҳаме печам ба ҳар сӯ ҳамчунин,
Чист, яъне, ман зи сар хуш нестам.
Чашм мебандам ба ҳар дар то ба дер,
З-он ки бе ту бо назар хуш нестам.

МАСНАВИИ МАЪНАВӢ

Сохт ва сабки нигориши асари Мавлоно

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ маҳз бо «Маснавии маънавӣ» дар адабиёту фарҳанги гузаштаи мо нақши босазое гузошт. Таъсири он ба адабиёти хурду бузурги дунё назаррас аст. Ба эҷоди асар соли 1225 шурӯъ намуда, дар тӯли 10 сол онро эҷод кард. Асар аз 26500 байт иборат аст. Он мисли достонҳои маъмули адабиёти пешин сужети ягона надорад. Асар аз нигоҳи устухонбандӣ ба шаш дафтар қисмат шудааст ва ин шаш дафтар ба ҳам аз нигоҳи мавзӯъ пайванд ё алоқаманд нестанд. Як умумияти байни дафтарҳо ин аст, ки нахуст оёте аз «Қуръон», ҳадисе аз Расули Акрам (с), ҳикоя, латифа, нақлу ривоёт оварда мешавад ва пасон дар анҷоми онҳо мақсад, ҳадаф ва афкори

адиб ва мутафаккир баён гардидааст. Аз ин назар онҳо афкори фалсафӣ ва ё ирфонии Мавлоноро пурра мекунанд, тақвият медиҳанд. Аз нигоҳи устухонбандӣ ва сабки баён «Маснавӣ»-ро ба «Калила ва Димна» метавон шабеҳ донист. Масалан, барои тасдиқи матлабе ҳикоёту латоиф ва амсолу ҳикматро бедареғ истифода мебарад. Бахусус, услуби ҳикоят андар ҳикоят, латифа андар латифа, ривоят андар ривоят онҳоро ба ҳам наздик гардондааст, ки мо ҳангоми таҳлили ин асар ба ин масъала боз хоҳем гашт. Масалан, дафтари аввали «Маснавии маънавӣ» ба тариқи зайл огоз ёфтааст: «Ҳикояти ошиқ шудани подшоҳ бар канизак ва харидани ӯ он канизакро». Асоси ҳикоя ҳамин аст ва вобаста ба ҳамин ҳикоят Мавлоно мавзӯъро боз идома дода, ҳикоятро боз давом медиҳад ва боз ҳикояти «Бемор шудани канизак», «Аз шаҳри Самарқанд боз овардани марди заргар». Ҳамин тавр, ҳикоя хеле тӯл мекашад. Дар ҳамин ҳикояҳои силсиладор Мавлоно андешаашро дар масъалаи хомӯшӣ, адаб ва беадабӣ ва натиҷаи онҳо бамаврид баён кардааст. Андешаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ ва ирфонии хешро гоҳ дар байн ва гоҳ дар анҷоми ҳикоёту ривоёт ёд мекунад, ки онҳо ба мавзӯи ҳикоёт сахт алоқамандand.

«Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ аз нигоҳи қофиябандӣ мисли достон ё маснавиҳои асрҳои пешин: «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Офариннома»-и Абушакури Балхӣ, «Гаршоспнома»-и Асадии Тусӣ ба тариқи аа, бб, вв, гг омадааст. «Маснавии маънавӣ» ин тавр огоз ёфтааст:

а Бишнав аз най, чун ҳикоят мекунад,
а В-аз ҷудоиҳо шикоят мекунад.
б К-аз найистон то маро бубридаанд,
б Аз нафирам марду зан нолидаанд.
в Сина хоҳам шарҳа-шарҳа аз фироқ,
в То бигӯям шарҳи дарди иштиёқ.

Дар байти аввал ҳикояту шикоят қофия ва мекунаду мекунад радиф шуда омадаанд. Дар байти дуввум бошад, калимаҳои бубридаанду нолидаанд ҳамқофиянд. Ниҳоят, калимаҳои фироқу иштиёқ дар байти сеюм ҳамқофия шуда омадаанд. Ҳамин тавр, достонҳои дар боло ёдшуда ҳам бо ҳамин тарз қофиябандӣ шудаанд.

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ «Маснавии маънавӣ»-ро дар баҳри рамали мусаддаси маҳзуф эҷод кардааст, ки рукнҳои асосии ин баҳр чунинанд:

Бишнав аз най, чун ҳикоят мекунад,
Фо и ло тун фо и лотун фо и лун
В-аз ҷудоиҳо шикоят мекунад
Фо и ло тун фо и ло тун фо и лут

Баҳри рамал хеле сабук аст. Бо ин баҳр устод Рӯдакӣ маснавии «Калила ва Димна»-ро ба риштаи назм кашидааст ва бо байти машҳури он:

Ҳар ки н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.

маснавӣ оғоз ёфтааст. Мавлоно ҳам аз ин нигоҳ ба устод Рӯдакӣ пайравӣ намудааст.

Акнун бармегардем ба мазмуну мундариҷаи гоявии «Маснавии маънавӣ». Вале пеш аз баёни ин масъала зарур медонем, ки нахуст дар бораи ҷараёни тасаввуф ва муносибати он ба адабиёти бадеӣ равшание андозем.

Бояд гуфт, ки ҷараёни тасаввуф аз оғози пайдоиши худ бо халқ ва эҷодиёти вай муносибати наздик дошт. Ин муносибат чӣ дар ифодаи афкори пешқадами халқӣ ва чӣ дар истифодаи сюжету мотив ва образҳои халқӣ зуҳур ёфтааст. Роҳбарон ва намояндагони аввалини ҷараёни тасаввуф аз байни ҳунармандон баромада буданд. Масалан, Ҷунайди Бағдодӣ – косиб, Сирин – кӯҳнафурӯш, Абдулҳафиз - оҳангар, Ҳабибӣ - тунукасоз буданд. Пас аз асри XII намояндагони ин ҷараён адабиёти бадеиро ҳамчун воситаи асосии баёни ақидаҳои тасаввуфии худ қарор медиҳанд. Онҳо дар асарҳои худ идеяи кор кардан ва бо меҳнати ҳалоли худ зиндагӣ намудани ҳар як фарди ҷамъиятро талқин мекарданд. Аз ин ҷо, мантиқан он молу сарват ва боигарие, ки синфи ҳукмрон аз халқ бо зулму истисмор ҷамъ менамуд, ҳаром шуморида мешуд. Ба ҳамин тариқ, шоирони тасаввуф ба воситаи эҷодиёти худ золимон ва истисморкунандагони халқро зери танқиди сахт ғирифта, садои шикоятомези худро нисбат ба замона баланд менамуданд. Дар баробари ин, меҳнати ҳалол, гояҳои инсондӯстӣ, илму

донишомӯзи ва дигар хислатҳои неки инсониро бо як ҳиссиёти баланд тараннум мекарданд. Аз ҷумла, Абдуллоҳи Ансорӣ инсони комил гуфта касеро медонад, ки ӯ бо халқи хеш, бо ғаму андӯҳи ӯ шарик бошад, дурӣ наҷӯяд. Чунончи:

Айб аст бузург баркашидан худро,
Аз ҷумлаи халқ баргузидан худро.
Аз мардумаки дида бибояд омӯхт,
Дидан ҳама касрову надидан худро.

Танқиди золимон, тарғиби идеяҳои пешқадами инсонӣ дар эҷодиёти Ҷалолиддини Румӣ боз ҳам инкишоф ёфта, ба дараҷаи камолот мерасад. Барои барҷаста ифода ёфтани ақидаҳои файласуф эҷодиёти даҳанакии халқ роли калоне бозидааст.

Масалан, Ҷалолиддин дар «Маснавӣ» мегӯяд:

Чоҳи мазлум гашт зулми золимон,
Инчунин гуфтанд ҷумла олимон:
«Ҳар ки золимтар – чаҳаш пурҳавлтар,
Адл фармудаст бадтарро батар».
Эй, ки ту аз зулм чоҳе меканӣ,
Аз барои хеш доме метанӣ.
Бар заифон гар ту зулме мекунӣ,
Дон, ки андар қаъри чаҳ пай мезанӣ.

Шоир ба воситаи зарбулмасали халқии «Чоҳкан зери чоҳ» золимони замонашро мазаммат карда, онҳоро гӯшзад мекунад, ки агар ба халқ зулму беадолатӣ кунанд, рӯзе ба он чоҳи аз зулм кандаи худашон меафтанд.

Ба ҳамин тариқ, аксарияти жанрҳои халқӣ ба адабиёти китобӣ дохил шуда, аз ҳар ҷиҳат таҳаввул ва инкишоф ёфтаанд ва боз дар шакли мукаммали худ ба адабиёти даҳонӣ барғаштаанд. Ин таҳаввулу инкишоф, асосан дар вазн, сохти композитсионӣ, тарзи қофиябандӣ ва васеъ гардидани доираи мавзӯъҳо ба амал омадааст. Чунончи, мавзӯи рубоиёти халқии давраҳои қадим ишқу муҳаббати инсонист. Вале ба воситаи адабиёти китобӣ мавзӯъҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ, пандуахлоқӣ низ дохил шудаанд. Рубоиёти халқие, ки дар асрҳои XIX-XX эҷод шудаанд, аз ин мавзӯъҳо саршоранд.

Ғайр аз ин, жанрҳои адабиёти китобӣ, аз қабили ғазал,

қитъа, мусамман, мухаммас ва ғайра ба эҷодиёти даҳанакии халқ то андозае таъсир расонидаанд. Мо намунаҳои зиёдеро пайдо карда метавонем, ки онҳо дар жанрҳои мазкур аз тарафи халқ эҷод карда шудаанд.

Дигар ин ки таъсири суханҳои пурҳикмат ё афоризмҳои адибони бузурги ғузашта ба эҷодиёти даҳанакии халқ хеле калон аст. Суханони пурҳикмати устод Рӯдакӣ, Саъдӣ, Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ ва дигарон имрӯз ҳам ҳамчун зарбулмасалу мақол аз тарафи халқ дар ҳар маврид истифода мешаванд.

МАЗМУН ВА ҒОЯИ ҲИКОЁТИ «МАСНАВӢ»

Мавлоно Ҷалолидини Балхӣ барои ифодаи андешаҳои ирфонӣ ва ахлоқии хеш ҳикоёту латоифу нақлу ривоёти зиёдеро дар «Маснавии маънавӣ» мавриди истифода қарор додааст. Ҳикояти «Луқмон ва ғулом» аз ҷумлаи онҳост. Мазмуни ҳикоят чунин аст: Хоҷае чанд ғулом дошту Луқмон сарвари онон буд. Онҳо кор мекарданд. Зоҳири Луқмон бад буд, яъне мисли шаб сиёҳ ва сурати безеб дошт. Боре хӯҷаин ба онҳо фармуд, ки рафта аз боғ мева оранд. Ғуломон меваҳои пухтагию ширинро хӯрданд. Вақте ки хӯҷаин сабабашро пурсид, гуфтанд, ки меваҳои ширину гувороро Луқмон хӯрд. Хӯҷаин бовар кард ва Луқмонро маломат кардан гирифт. Аз ин Луқмон ранҷид, ки ӯро ғуломон тӯҳмат мекунанду хӯҷаин бовар дорад. Пас Луқмон маҷбур ба хоҷааш чунин маслиҳат дод:

Гуфт Луқмон: Саййидо, пеши Худо
Бандаи хоин набошад муртаҷо![1]
Имтиҳонро кор фармо, эй киё![2]
Шарбати гармоб деҳ баҳри бало.
Имтиҳон кун ҷумла моро, эй карим,
Серамон дардеҳ ту аз оби ҳамим.[3]
Баъд аз он моро ба саҳрои калон,
Ту савора, мо пиёда бардавон.

---

1 Муртаҷо –умедвор

2 Киё – хучаин, сардор

3 Оби хамим – оби ифлоси ногувори чарм

Он гаҳон бингар ту бадкирдорро,
Сунъҳои кошифи асрорро[4] .

Хӯҷаин ҳамин корро сомон дод. Шикамашонро аз оби ифлос пур намуд ва дар дашту саҳро онҳоро гардонд. Ғуломон пас қай кардан гирифтанд ва он чӣ нӯшидаю хӯрда буданд, аз даҳон берун баровардand. Маълум гардид, ки ҳамаи меваҳоро ғуломон хӯрдаанд. Аммо Луқмон оби тозаи мусаффо қай кард. Яъне, дарунаш тозаю озода будааст:

Қай дарафтоданд эшон аз ано,
Об меовард з-эшон меваҳо.
Чунки Луқмонро даромад қай зи ноф,
Мебаромад аз дарунаш оби соф.

Ҳамин тавр, ба воситаи тадбири Луқмон сирри гуломон ошкор шуд ва бегуноҳии Луқмон дар назди хоҷааш маълум гардид.

Он чизе, ки фаҳмидед, мазмуни зоҳирии ҳикоя буд. Вале мақсади асосии Мавлоно аз овардани ҳикояи боло чизи дигар аст. Бояд ба ботини он назар кард ва бояд фаҳмид, ки муроди Ҷалолиддин аз баёни ҳикоя чист?

Мавлоно гуфтан меҳоҳад, ки дар роҳи Ҳақ, пеш аз ҳама, шогирдони пок, росткору ростқавлро бояд интихоб кард. Яъне «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ» гуфтаанд. Роҳи Ҳақ ё ба Ҳақ расидани солик кори осон нест, қалбаш бояд тоза мисли Луқмони Ҳаким бошад, на чун он гуломон. Ҳамон зайле ки дидед, зоҳири Луқмон хуб набуд, вале қалбаш тозаю озода буд. Ана чунин инсонҳои поку нексириштро бояд илм омӯзонанд. Ба хулосаи Мавлоно таваҷҷӯҳ намоед:

Пас ту ҳар ҷуфте, ки мехоҳӣ, бигир!
Маҳви ӯ бошу сифоти ӯ пазир.
Нур ҳоҳӣ, мустаиди нур шав!
Дурр ҳоҳӣ, хешбину дур шав!

Агар ҳамин корҳоро сомон бидиҳӣ ва аз нахуст ашхоси арзанда ё мардони роҳи Ҳақро дуруст интихоб намоӣ, он вақт ба мақсаду мароми хеш муваффақ хоҳӣ гашт.

---

4 Пас хохи дид хилахои пинхонии онҳоро.

Ҳикояти «Марди баққол ва тӯтӣ»

Мазмуни он чунин аст: «Марди баққоле як тӯтии хушгӯ дошт. Ҳар чо, ки мерафт, тӯтӣ он дӯконро посбонӣ мекард. Он тӯтӣ ба савдогарон ва мизоҷон хушгӯйӣ ва нотиқӣ мекард. Хоҷа рӯзе ӯро дар дӯкон танҳо гузошта, аз пайи кори хеш бирафт. Дар дӯкон боз гурбае маскан дошт ва он гурба мушеро дар кунҷаки дӯкон дид ва ба он ҳуҷум кард. Тӯтӣ аз ин ҳарбу зарб тарсид ва аз садр ба ҷойи дигар парид, ки шишаҳои равгани бодом рехт. Чун Хоҷа омаду ҳолро дид, дар газаб шуд ва бар сари тӯтӣ зад ва парҳои тӯтӣ аз сар бирехт ва кал шуд. Пас аз ин тӯтӣ дигар аз гап монд. Аз ин ҳодиса дили Хоҷа малул гашт ва аз амали худ пушаймон шуд ва дарегу ҳасрат намуд. Ӯ бечорагону дарвешонро садақа дод, то тӯтияш боз ба забон ояд. Аммо ин кор судаш накард ва тӯтӣ ба сухан наёмад. Боре қаландари пашминапӯши кал ба дӯкон ворид гардид. Тӯтӣ чун он қаландари калро дид, ба сухан даромад ва ба қаландари кал чунин гуфт:

Тӯтӣ андар гуфт омад дар замон,
Бонг бар вай зад, бигуфташ дар аён,
К- «Аз чӣ, эй кал, бо калон омехтӣ?
Ту магар аз шиша равган рехтӣ?!»
Аз қиёсаш ханда омад халқро,
Ки чу худ пиндошт соҳибдалқро.[5]

Мазмуни ҳикоя ҳамин аст, вале муроди Мавлоно аз овардани он чизи дигар. Чунонки дидед, баққол ҳарчанд саъю кӯшиш карда бошад ҳам, тӯтӣ ба забон наёмад, мисли инсон такаллум накард, аммо чун калеро мисли худ дид, ба гуфтор даромаду нахуст дарди хешро ёд кард, ки ту ҳам мисли ман равган рехтию хоҷаат саратро кал кард. Албатта, хонандаи азиз, он чӣ огоҳ шудӣ, ин мазмуни содаи зоҳир аст. Аз баёни ҳикоя ҳадафи Мавлоно чизи дигар мебошад.

Мавлоно таъкид менамояд, ки инсони пок – солики роҳи Ҳақ набояд зоҳирбин бошад, мисли он тӯтӣ, балки ба ботин назар бояд кард. Тӯтӣ, ки бо забони инсон такаллум мекунад, маънои онро надорад, ки ӯ дар роҳи Ҳақ бошад ё аз мазмуну

5 Далқ – либоси пашмина, соҳибдалқ - пашминапӯш.

ғояи он огоҳ.Ин ноогоҳи боис шуда, ки ӯ ба таваҷҷӯҳ ба сутати зоҳир худро ба қаландар баробар донистааст.

Ҳамсарӣ бо анбиё бардоштанд,
Авлиёро ҳамчу худ пиндоштанд.
Ин надонистанд эшон аз амо[6] -
Ҳаст фарқе дар миёни бемунтаҳо[7].
Ҳар ду чун занбӯр хӯрданд аз маҳал,
Лек шуд з-он нешу з-ин дигар асал.

Ба ҳамин ҳотир, нахуст бояд инсон ба ботин нигарад, бояд ботинбин бошад. Ин монанди он занбӯрон аст, ки яке неш дораду дигар асал. Ва шоиста он бошад, ки мағзи гуфтор, яъне асали онро дарёбӣ. Он вақт дар роҳи Ҳақ ба Ҳақ ҳоҳӣ расид.

Пас ту ҳар гуфте, ки меҳоҳӣ бигир,
Маҳви ӯ бошу сифоти ӯ пазир.
Нур ҳоҳӣ, мустаиди нур шав!
Дурр ҳоҳӣ, хеш бину дур шав!

ҲИКОЯИ «ЧӮҲӢ»

Ҳикояти мазкур дар байни мардуми тоҷику форс хеле машҳур аст. Мавлоно онро бисёр шевову гуворо ба ришгаи назм кашидааст:

Кӯдаке дар пеши тобути падар,
Зор менолид, бармекӯфт сар.
К- «Эй падар, охир, куҷоят мебаранд?
То туро дар зери хоке биспаранд.
Мебарандат хонаи тангу заҳир,
Не дар ӯ қолию не фаршу ҳасир.[8]
Не чароғе дар шабу не рӯз нон,
Не дар он бӯйи таому не нишон.
Не дараш маъмур, не сақфу на бом,
Не дар ӯ баҳри зиёе[9] *ҳеҷ гом.*
Не дар он аз баҳри меҳмон оби чоҳ,
Не яке ҳамсоя, к-ӯ бошад паноҳ.

---

6 *амо* – кӯрӣ, бехабарӣ
7 *мунтаҳо* – анҷомёфта, ба охир расида
8 *ҳасир* – бӯрё, палас
9 зиё – кишту зироат.

Ҷисми ту, ки бӯсагоҳи халқ буд,
Чун шавад дар хонаи кӯру кабуд.
Хонаи безинҳору ҷойи танг,
К- андар он не рӯй мемонад, на ранг».
З-ин насак авсофи хона мешумурд,
Ва-з ду дида ашки хунин мефушурд.
Гуфт Ҷуҳӣ бо падар: «Эй арҷманд!
Валлаҳ, инро хонаи мо мебаранд!»
Хонаи морост бе тазвиру шакк!
Не ҳасиру не чарогу не таом,
Не дараш маъмуру не сақфу на бом!»

Воқеан, шояд ин латифа ё ҳикоят дар рӯзгори Мавлоно иншо шуда бошад ва ё худи Ҷалолиддин нахуст онро эҷод карда ва пасон дар байни мардум шӯҳрат ёфта бошад. Зеро дар замони зиндагии Мавлоно дар натиҷаи қатлу ғорати мугулони хунхор ҳаёти оммаҳо бисёр вазнин шуда буд ва рӯзгорашон вазнин гардид.

Рӯзгори сахти мардумро ӯ бо чашми худ дид ва дар зимни ҳикояти мазкур қашшоқӣ, нодории халқро воқеъбинона инъикос намуд. Мавлоно тасвири бурдани тобути шахси бечораеро ба гӯристон аз номи писараш басо дардомез ба қалам додааст.

Вақте ки шоир нишонаҳои гӯрро баён мекунад, Ҷуҳӣ ба падараш посух медиҳад, ки хонаи мо чунин аст ва ин майитро ба хонаи мо хоҳанд бурд. Ҷуҳӣ бошад, қаҳрамони латифаҳои халқӣ ба шумор меравад ва бисёр шоиру нависандагон ва гӯяндагони халқӣ бештари фикрҳои танқидиашонро аз номи Ҷуҳӣ баён кардаанд. Мавлоно ҳам дар ин латифа андешаашро аз номи Ҷуҳӣ овардааст.

Дар «Маснавии маънавӣ» Мавлоно ҳикояти «Қиссаи зани Ҷуҳӣ ва ишва додани ӯ қозиро» овардааст. Қозӣ аз ишваю нози зани Ҷуҳӣ мафтун гардида, ошиқи шайдояш мешавад. Зани Ҷуҳӣ бо шавҳараш маслиҳат намуда, ошиқи зор – қозиро ба хонааш даъват менамояд. Ҳангоми сӯҳбаташон Ҷуҳӣ меояд. Занак қозиро дар сандуқ пинҳон мекунад. Ҷуҳӣ ба занаш мегӯяд, ки фардо ана ҳамин сандукро ба бозор бурда, онро дар бозор оташ мезанам. Чун фардо мешавад, Ҷуҳӣ ҳаммол меораду

сандуқро ба ӯ месупорад, то бар сари чорсуяш бибарад. Хулоса, ноиби қозӣ аз ин кор хабардор шуда, сандуқро бо сад динор аз Ҷуҳӣ мехарад ва қозиро аз марг наҷот медиҳад.

Баркушоям, гар намеарзад, махар,
То набошад бар ту ҳайфе, эй падар.
Гуфт: «Эй Саттор! Бар макшой роз
Сарбубаста меҳарам, бо ман бисоз».
Моҷаро бисёр шуд дар манзид,
Дод сад динору он аз вай харид.

Албатта, Мавлоно аз кору рафтори баъзе намояндагони дини ислом хуб огоҳ буд. Дар байни онҳо ашхоси нолоиқ, ки ба корҳои ношоиста даст мезаданд ва аз мансабу ҷоҳи худ истифода мебурданд, кам набуданд. Рафтори ҳамин гуна ашхосро Мавлоно дар симои қозӣ нишон додааст. Гузашта аз ин, дигар ҳамкорони қозӣ, аз ҷумла ноиби қозиро низ ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Зеро ноиб сирри қозиро пинҳон намуда, ӯро бо ҳар роҳу восита аз ҷазо, аз шармандагӣ наҷот медиҳад. Ба ин восита Мавлоно таъкид менамояд, ки дар содир шудани чунин корҳо қозӣ бо ноибонаш ҳамкоса ва шариканд.

Мавлоно дар ҳикояи «Марди аблаҳ ва хирс» низ ашхоси беақлу аблаҳро ба зери тозиёнаи танқид гирифтааст. Қаҳрамони ҳикоя – ҷавонмарди паҳлавоне мебинад, ки аждаҳое хирсеро дар мекашид. Он замон ҷавонмард омаду аждаҳоро бикушт ва хирсро аз марг наҷот дод. Ба ҳамин хотир хирс дар хизматаш камар барбаст. Боре ҷавонмард хеле монда шуду хобаш омад. Ӯ майли хоб карду хирс болои сараш истода ва пашаҳояшро аз сару рӯяш меронд. Марде мегузашт ва амали хирсро дид ва ангушти ҳайрат газид. Он мард аз ҷавонмард ҳоҳиш кард, то бо хирс ин қадар дӯстӣ накунад, ки пешомадаш хуб набошад. Биё, то бо ҳам бошему дар ғаму шодии якдигар шарик шавем. Вале ҷавонмард қабул накард ва бо хирс дӯстӣ карданро нисбати ба дӯстӣ бо ҷинси худ – инсон беҳтар донист.

Қисса вогуфту ҳадиси аждаҳо,
Гуфт: «Бар хирсе манеҳ дил, аблаҳо!
Дӯстӣ з-аблаҳ батар аз душманист.
Ӯ ба ҳар ҳила, ки донӣ, ронданист»

Гуфт: «Валлоҳ аз ҳасудӣ гуфт ин
В-арна хирси бингарӣ, ин меҳр бин».

Пас он мард бирафту ҷавонмард ба хоб шуд ва хирс аз сару рӯи ӯ пашша меронд. Пашшаҳо хирагӣ карданд, хирс ба ғазаб омад ва рафта санги бузургеро бардошта овард ва бар пашшаҳо, ки рӯи он ҷавонмард сайру гашт доштанд, зад. Аз зарби санг ҷавонмард ҷон ба Ҳақ таслим намуд.

Мазмуни ҳикоя ҳамин аст ва Мавлоно ба ин восита гуфтанист, ки дӯстӣ бо ҳамҷинси худ шоиста бошад, дӯстӣ бо аблаҳон арзандагӣ надорад. Нависанда дар ин маврид аз санъати маҷозу киноя ва рамз истифода бурдааст. Дар симои хирс ашхоси аблаҳ, нодонро, ки шоистаи боварию эътимод нестанд, нишон додааст:

Меҳри аблаҳ - меҳри хирс омад яқин,
Кини ӯ меҳр асту меҳри ӯст кин.
Гар хӯрад савганд ҳам, бовар макун,
Бишканад савганд марди каҷсухун....
Ҳар ки ӯ гӯяд ба назди мо дурӯг,
Дар нагирад гуфту савгандаш фурӯг.

БАДЕИЁТ ВА ТАВСИФҲОИ ШОИРОНА ДАР ШЕЪРИ МАВЛОНО

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи назми Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ фасоҳату балогат, тавсифҳои шоиронаи ӯст, ки ба маъниҳои олӣ либоси арзандаю шоиста пӯшонида ва мазмуну шаклро бо ҳам мутаносиб сохтааст. Ғазалу рубоиёти адиб бо забони шевою образнок, бо санъатҳои волои бадеӣ оростаю пироста шудаанд. Аксарияти газалиёти шоир хушоҳангу хушсадоянд. Онҳоро оҳангсозон оҳанг баста, мутрибон месароянд. 800 сол боз базми қаландарон, ошиқон ва дилдодагонро гарм мегардонанд. Қалби ҳазорҳо мардуми сайёраро нурафшон менамоянд. Мавлоно, гӯё ҳамин маъниро эҳсос карда бошад, ки мегӯяд:

1. Ҳар мӯйи ман аз ишқат байту ғазале гашта,
Ҳар узви ман аз завқат хумми асале гашта.

2. Хуршеди амал рӯят, дарёи асал хӯят,
Ҳар зарра зи хуршедат соҳибамале гашта.

3. Ин дил зи ҳавои ту дилро ба ҳаво дода,
В-ин ҷон зи лиқои ту бурҷи ҳамале гашта.

Шоир дар байти аввал самимияту ишқи покашро ба байту ғазалҳои эҷодкардааш ташбеҳ намуда ва ширинии ҳаёташро ба хумми асал монанд намудааст, ки ин ташбеҳот дар адабиёти гузаштаи мо нодиранд. Ҳамин тавр, дар байти дувум рӯйи маҳбубаашро ба Хуршеди амал ва рафтору кирдорашро ба дарёи асал шабеҳ намудааст, ки ин тавсифҳо шоиронаанд. Байти сеюм ҳам бисёр олӣ ва самимӣ иншо шуда, қаҳрамони лирикӣ аз ҷамоли дилдодааш шоду масрур гардида, ҷон аз дидори ҷононааш мисли баҳори нозанин шукуфою масту махмур гардидааст.

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, ки бештари рӯзгорашро дар Қуния гузаронидааст, забони туркиро низ хуб медонист ва ба ин забон такаллум ва эҷод ҳам кардааст. Баъзе ғазалҳои хешро бо тоҷикию туркӣ иншо кардааст, ки намунаи беҳтарини санъати муламмаъ ё ширу шакар маҳсуб шаванд:

Донӣ, ки ман зи олам ялгуз сани севарман,
Гар дар барам наёӣ, андар ғамат уларман.
Ман ёри бовафоям, бар ман ҷафо қилурсан,
Гар ту маро наҳоҳӣ, ман худ сани диларман.
Рӯи чу моҳ дорӣ, ман содадил аз онам,
З-он шаккари лабонат бир иккина диларман.
Фармой ғамзаатро, то хуни ман бирезад,
В-арна санник ускунда мир язгури ёзарман.
Моҳе чу Шамси Табрез гайрат намуду гуфто:
«Аз ман дигар напурсед, ман суйладим, борар ман».

Мавлоно дар тасвири фасли баҳор ва зебоиҳои табиат абёти рангин ва ғазалҳои дилнишин дорад. Хонанда пас аз мутолиаи онҳо эҳсос мекунад, ки Ҷалолиддини Балхӣ ошиқ будааст, ошиқ ба ёр (хоҳ маҷозӣ бошад ва ё хоҳ ирфонӣ) ошиқ ба диёр, ошиқ ба баҳору зебоиҳои ин арӯси сол. Шоиста он аст, ки бо як шӯру хаяҷон, бо як меҳру муҳҳабати шоирона баҳорро васф кардааст:

1. *Баҳор омад, баҳор омад, баҳори мушкбор омад,*
Нигор омад, нигор омад, нигори бурдбор омад.
2. *Зи савсан бишнав, эй райҳон, ки савсан сад забон дорад,*
Ба дашти обу гул бингар, ки пурнақшу нигор омад.
3. *Гул аз наргис ҳамепурсад, ки: «Чун будӣ дар ин ғурбат,*
Ҳамегуфто: «Хушам, зеро хушиҳо з-он диёр омад.
4. *Бунафша пеши нилуфар даромад, ки: «Муборак бод,*
Ки зардӣ рафту хушкӣ рафту умри пойдор омад».

Мавлоно ғазали «Баҳор»- ро гуҳарбор кардааст. Санъатҳои шеърӣ мисли такрор ёфтани калимаю ибораҳои «баҳор омад», «баҳори лолазор», нигор, савсан оҳангнокии ғазалро таъмин кардаанд. Инчунин санъати сачъ ё мусаҷҷаъ, ки дар газал мақоми воло дорад, салосату балоғат ва савтиёти онро афзун гардондааст. Аз ҳамин нигоҳ ба байти нахусти ғазал диққат диҳед, масъала равшан мегардад.

Ғайр аз ин, дар газали «Баҳор» санъати ташхис бисёр бамаврид истифода шудааст. Санъати ташхис ин аст: ашёи беҷон ба забон даромада такаллум мекунанд. Дар байтҳои 4ва 5 наргис, бунафша ба такаллум меоянд ва чун инсон ҳарф мезананд. Дар байти 4 гул аз наргис мепурсад, ки дар он ғурбат ҳолат чӣ хел буд. Худи ҳамин суол чанд санъати бадеӣ дорад. Ғурбат ба маънои зимистон омадааст. Шоир санъати рамзу киноярo истифода бурдааст. Инчунин зимистону баҳор дар газал тазод шуда омадаанд.

Мавлоно нисбати забони модариаш эҳтироми сахт дошт ва саъю талош меварзид, ки бо забони зиндаи халқаш асарҳояшро биофарад. Ӯ ҳатто забони модариашро аз забони арабӣ муқаддамтар гузошта буд:

Порсӣ гӯ, арчи тозӣ хуштар аст,
Ишқро худ сад забони дигар аст.
Бӯи он дилбар, чу паррон мешавад,
Он забонҳо ҷумла ҳайрон мешавад.

Мавлоно хуб медонад, ки забони Расули Акрамро нодида гирифтан шоиста нест. Бинобар ин, забони арабиро ситоиш мекунад ва «тозӣ хуштар аст» мегӯяд, вале боз таъкид менамояд, ки «порсӣ гӯй», ки «бӯйи дилбар» асту забони модар». Забони

модар ва худи модарро хор макун, эҳтиромашон намо. Сухани сахти модар бароят нӯшдоруст.

Модар ар гӯяд туро: «Марги ту бод!»
Марги он хӯ хоҳаду марги фасод!
Он гурӯҳе, к-аз адаб бигрехтанд,
Оби мардӣ в-оби мардон рехтанд.

Мағрур ва мутакаббир машав, насиҳати волидайнро гӯш бидор, дар корҳо бо дигарон машварат кун:

Машварат идроку ҳушёрӣ диҳад,
Ақлҳоро ақлҳо ёрӣ диҳад.

МАҚОМ ВА ШӮҲРАТИ МАВЛОНО ДАР АСРҲОИ БАЪДИНА

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) яке аз адибон, мутафаккирон ва орифонест, ки дар таърихи фарҳангу адаби тоҷику форс мақоми шоиста ва воло дорад. Гузашта аз ин, миёни халқу миллатҳои турктабор, Ҳинд, араб, пушту ва халқу қавмҳои Аврупо шӯҳратёр аст. Ҳанӯз аз асрҳои XIII сар карда, осораш ба забонҳои дунё тарҷума шудаанд. Шиблии Нӯъмонӣ, Робиндранат Такур, Мирзо Ғолиб ва бахусус шоир ва файласуфи барҷаста Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ хешро пайравони Мавлоно ба қалам дода, пешаш сари таъзим фурӯд овардаанд. Таъсири Мавлоно дар ғазалиёт ва маснавиҳои Икбол равшан инъикос ёфтааст. Дар маснавии «Ҷовиднома» Ҷалолиддини Балхӣ ҳамчун қаҳрамони асосӣ амал мекунад. Мавлоно, Зиндарӯд (Муҳаммад Икбол), Дарвеши Судонӣ ҳамроҳ ба сафари афлок мебароянд ва дар баҳсу талошҳои қаҳрамонони асар фаъолона иштирок мекунанд. Бо камоли ифтихор Икбол ёди Мавлоно менамояд:

Нуктаҳо аз Пири Рум омӯхтаам,
Хешро дар роҳи ӯ восӯхтаам.

Сабаби ин қадар маҳбубият пайдо кардани Мавлоно дар чист? Ба ин суол посух додан ҳам осон асту ҳам душвор. Чунонки аз тарҷумаи ҳоли адиб равшан гардид, барои Мавлоно дину мазҳаб, халқияту нажод тафовут надошт. Ӯ тарафдори инсони

комил, инсони поку некӯсиришт, инсони ҳақбину ҳақшинос буд. Ӯ ҳамин гуна инсонҳоро ситоиш карда, ононро дӯсти Худо ва ҳамсояи Худо донистааст:

Онҳо, ки талабгори Худоед, Худоед!
Берун зи шумо нест, шумоед, шумоед!
Чизе, ки накардед гум, аз баҳри чӣ ҷӯед?
Андар талаби гумнашуда баҳри чароед?!
Исмеду ҳуруфеду каломеду китобед!
Ҷабрили аминеду расулони худоед!
Дар хона нишинед, магардед ба ҳар сӯ,
Зеро ки шумо хонаву ҳам хонахудоед!
Ҳар рамз, ки Мавло бисарояд ба ҳақиқат,
Медон, ки бадон рамз сазоед, сазоед!

Ҳамин тавр, инсонҳои поки ба Ҳақ расида аз ақли ҷузъ ба ақли кулл расида, бо Худо як мешаванд. Барои ҳамин андешаҳои башардӯстонааш баъзе олимон, шоирон, орифон маломаташ кардаанд ва «Маснавии маънавӣ»-ро каломи беарзиш донистаанд. Масалан, Мираббоси Лутфӣ бо таън ба ин шоҳасар нигариста, дар ҷавоб ба он достони «анну салво»- ро иншо кард. Ӯ худписандона мегӯяд:

Ин каломи сӯфиёни шум нест,
«Маснавии маънавӣ»-и Рум нест.

Дар асрҳои XVII ва XVIII дар Ҳинд чароғи илму фарҳанги тоҷику форс боз ҳам фурӯзонтар гардид. Доираҳои адабӣ дар шаҳрҳои Ҳинд арзи вуҷуд карданд ва боз ҳам забони дарӣ-тоҷикӣ ривоҷу равнақ ёфт. Адибони бузург ба камол расиданд. Бешубҳа, дар рушду камоли Робиндранат Такур, Мирзо Ғолиб, Аҳмад Аббос ва чунонки дар боло гуфтем, Муҳаммад Иқбол таъсири эҷодиёти Мавлоно басо бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Чӣ зарурат пеш омад, ки волидайни Ҷалолиддин Ватанро тарк намудаанд?

2. Аз ҳикояти сӯҳбати Аттор бо Муҳаммади хурдсол ба чӣ хулоса омадед?

3. Мавлоно дар бораи Аттор чӣ андеша дорад? Шеърҳои дар ситоиши Аттор эҷодкардаи Ҷалолиддини Румиро хонед ва ҳифз намоед.

4. Чаро пири Мавлоно – Шамси Табрезиро қатл карданд?

5. Дар марги Ҷалолуддин мусулмонону номусулмон гиристанд. Ин корро онҳо ба чӣ хотир карданд?

6. Асарҳои Мавлоноро номбар кунед ва ба тариқи мухтасар дар бораи «Фиҳи мо фиҳи» маълумот диҳед.

7. Дар кадом мавзӯъҳо рубоиёти шоир суруда шудаанд?

8. Мавзӯи ғазалиёти Мавлоноро бо мисолҳои конкретӣ фаҳмонед.

9. Ғазалҳои ишқии Мавлоно чӣ хусусият доранд?

10. Чаро шоир дили инсонро аз ҳама чиз боло мегузорад?

11. Мавлоно дар бораи ваҳдат ва дӯстӣ чӣ мегӯяд?

12. Чаро шоир ёди Шери Худою Рустами Дастон кардааст?

13. Мавлоно дар газали «Дасти ман гир» ба кӣ муроҷиат намудааст ва чаро?

14. Номи асари Мавлоно «Маснавии маънавӣ»-ро шарҳу эзоҳ диҳед.

15. Чаро як гурӯҳ мухолифон «Маснавии маънавӣ»-ро «Каломи шум» номидаанд?

16. Чаро муҳаққиқон Мавлоноро файласуф номидаанд?

17. Дар бораи ҷараёни тасаввуф чӣ медонед?

18. Мақсади Мавлоно аз ҳикояти «Лукмон ва ғуломон» дар чист?

19. Мисраи «Пас ту ҳар ҷуфте, ки меҳоҳӣ, бигир» чи маъно дорад?

20. Муламмаъ чӣ хел хусусият дорад? Бо мисол ин санъати бадеиро фаҳмонед.

21. Ҷалолиддини Балхӣ чаро «Порсӣ гу, арчи тозӣ хуштар аст» мегӯяд? Мисраъро шарҳ диҳед.

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. Н.Одилов, Ҷаҳонбинии Ҷалолиддини Румӣ. Нашдавтоҷик, Душанбе, 1964

2. Р. Фиш, Джалаладдин Руми, «Молодая гвардия» Москва, 1972

3. Ҷалолиддини Румӣ, ҳикоятҳои халқии «Маснавӣ», Душанбе, 1963

4. Е.Э Бертельс, Суфизм и суфийская литература, Москва, 1965

5. Т. Миров, К. Хоҷаев, Ш. Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, «Маориф», Душанбе, 1991.

АМИР ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ
(1253-1325)

Рӯзгори Амир Хусрав

Волидайни Амир Хусрав дар Шаҳри Сабз рӯзгори бофароғат доштанд. Вале рӯзгори ононро омад-омади Чингизиёни хунхор нороҳат кард. Падари Хусрав марди майдон ва шахси бовиқоре буд ва дар қатори ҳазорҳо мардум аз ин тундбоди шум зору нолон Ватанро тарк намуда, ҷониби Ҳинд роҳ пеш гирифтанд. Ҳамин тавр, Сайфиддин Маҳмуд – падари Хусрав дар дарбори султонҳои Деҳлӣ ба хизмат пардохт ва дар шаҳрчаи Патёлаи наздики Деҳлӣ макони зист ихтиёр кард. Соли 1253 дар ҳамин шаҳрча Амир Хусрав чашм ба ҷаҳон бикшуд. Аммо хурсандии ин оила дер давом накард. Панҷаи хуношоми Чингизиён диёри биҳиштосои Ҳиндро низ панҷа бизад ва боз ҷангҳои хунин саросари ин кишварро ноором гардонид. Султонҳои Ҳинд барои истиқлолу озодӣ ба по хестанд ва алайҳи душмани гаддор миён бастанд. Падари Хусрав Сайфиддини Маҳмуд, ки марди сипоҳӣ буд, дар ин набардҳо алайҳи чингизиён сахт биҷангид ва далерию шуҷоат нишон дод. Вале дар яке аз муҳорибаҳои сахттарин дар назди шаҳри Деҳлӣ аз дасти шамшери ҷонситони муғул ҷон бидод. Он вақт Хусрав нав ба 8 қадам монда буд.

Ин ҳодисаи нохуш рӯзгори гарибонаи ин оиларо боз гамангезтар ва нохуштар гардонд. Хусрав аз худ калон чор бародари дигар бо номҳои Иззуддин, Алишоҳ, Тоҷуддин ва Зоҳид дошт. Таъмин кардани рӯзгор барояшон осон набуд. Ба ҳамин маънӣ баъдтар Хусрав он рӯзгоронро ёд карда мегӯяд:

Сайф аз сарам бирафту дили ман дуним монд,
Дарёи ман равон шуду дурри ятим монд.

Аммо хушбахтона, бобои Хусрав аз тарафи модар Имодулмулк ба имдодашон бирасид ва аз ҷиҳати моддӣ ва ҳам маънавӣ ба аҳли хонавода дасти ёрӣ дароз кард. Хусрав тавонист дар зери қаноти бобои хайрандешаш Имодулмулк

пайраҳаи илму донишро тай кунад. Хусрав некиҳои бобояшро тамоми умр фаромӯш накард.

Ҳамин тавр, дар пеши донишмандон ва уламои соҳибном илмҳои маъмули онвақтаро омӯхт ва аз бар намуд. Махсусан дар илми шеъру мусиқӣ бемисл гашт ва дар айёми хурдсолӣ устодони ин фанҳо имтиҳонаш бикарданд

Гузашта аз ин, Хусрав пайваста эҷодиёти шоирони пешин, девонҳои шуарои мутааххиринро меомӯхту аз бар менамуд. Ба ин восита истеъдоди модарзодиашро сайқал медод. Ҳамаи ин натиҷаҳои дилхоҳ дод. Овозаи камолаш ба гӯши султонҳои Ҳинд расид ва ӯро ба дарбор даъват намуданд. Соли 1273, ки он вақт танҳо аз бист баҳори рӯзгораш бархурдор гардида буд, по ба дарбори Ҷаҳҷу гузошт. Ду сол дар ин даргоҳ надими хосаи султон гардид. Боре амакбачаи Ҷаҳҷу Буғрохон – ҳокими Мултон меҳмони Чаҳчу гардид ва бо Хусрав сӯҳбат намуд. Барояш сӯҳбат басо самимӣ буду хушаш омад ва фармуд, ки ба Хусрав тӯҳфаҳои лоиқ бидиҳанд ва пасон ӯро ба дарбори хеш – ба Мултон даъват намуд. Ин рафтору кирдори Бугрохон ба Чахчу бисёр сахт расид. Нахуст ба рафтанаш иҷозат надод ва сониян аз пайи нест кардани Хусрав гардид. Хусрав нияти Чаҳчуро фаҳмид. «Чанд рӯзе бигзашт, гузаштаҳо ҳанӯз аз хотираш нарафта буд. Хост, ки маро нишони бало созад. Бинобар ин роҳи Сомонияро пеш гирифтам» - менависад Хусрав.

Пас аз муддате шоир аз Сомония боз ба Деҳлӣ бозмегардад ва ба дарбори Ғиёсиддини Балабон ба хизмат мепардозад. Вале дере нагузашта, писари Ғнёсиддин Муҳаммадсултон, ки дар Мултон ҳоким буд, аз падар илтимос мекунад, ки Хусравро ба наздаш ба Мултон бифиристад. Хусрав ба Мултон меояд ва дар ҳамин ҷо ба Ҳасани Деҳлавӣ вохӯрда, ришгаи дӯстӣ мебанданд.Ин дӯстии ду шоири тавоно то поёни рӯзгорашон гусаста намегардад. Вале ин сӯҳбатҳо, нишоту базмҳои ошиқонаю орифона, маҷлисҳои шеъру суруд, дар назди ин шоҳзодаи шеърдӯсту шоирпарвар Муҳаммадсултон дер давом накард. Соли 1286 лашкари муғул ба Мултон ҳуҷум карда, мулкро хароб гардонид. Дар ин ҷанг Муҳаммад ба қатл расид. Хусрав ва Ҳасан бошанд, асири лашкари муғул гардиданд. Муддате нагузашта, онҳо аз асирии муғулҳо раҳо ёфтанд.

Хусрав чун аз асирӣ раҳо ёфт, боз ба назди пайвандон ва назди модари меҳрубонаш ба Патёлӣ омад ва аз дидори модари меҳрубон шод гардид.

Амир Хусрав чанд муддат бо модару фарзандон дами бегам бизад. Аз сӯҳбати дӯстону дидори ёрони меҳрубон шоду мамнун буд. Бештар ба корҳои эҷодӣ банд гардид. Достонҳои таърихиашро дар ҳамин давра иншо кард. Модараш Давлатноз дар паҳлӯяш буду бо суханони модарона илҳомаш мебахшид. Вале ҳар чиз аввалу анҷом дорад ва умри инсон ҳам. Давлатноз соли 1299 болои достони фарзанди мушфиқу меҳрубонаш Хусрав ҷон дод. Аз марги модар шоир ҷомаи мотам пӯши д ва дидагонаш ашкборон гардид. Хусрав ин сӯзу гудоз ва ин дарду алами хешро дар достони «Маҷнун ва Лайлӣ» баён намудааст.

Оре, модар модар аст. Хусрав ҳам аз марги шахси азизаш дили пургам ва чашми пурнам дошт.

Амир Аловуддин (1296-1316) Хусравро боз ба дарбор даъват менамояд. Азбаски шеърдӯсту шоирпарвар набуд, ба Хусрав чандон аҳамият надод. Аловуддин танҳо барои нишон додани салобати давлати хеш уламою удаборо гирд оварда буд, вале онон наметавонистанд, ки дарборро ба ихтиёри худ тарк кунанд.

Амир Хусрав бештар аз султон Ҷалолиддини Фирӯзшоҳ некиҳои зиёд дида буд. Ӯро ба мансаб расонид ва ба унвони ифтихории амирӣ сазовор гардонид. Амир Хусрав подоши некиҳои ӯро хеле хуб ёд кардааст:

Чунин бахшише, к-аз ту ҳам ёфтам,
Зи шоҳони пешина кам ёфтам.

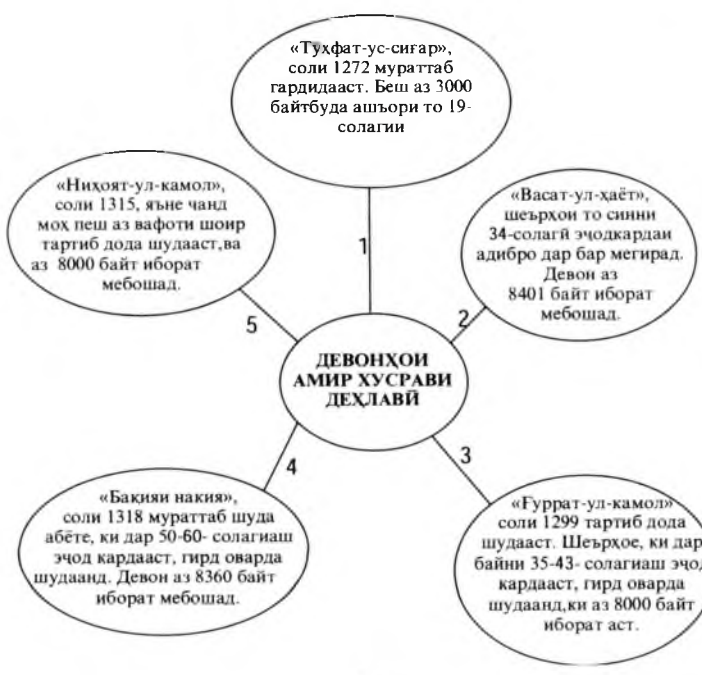
Амир Хусрави Деҳлавӣ фарзандони зиёд дошт.

Амир Хусрав дар ҷо-ҷойи асарҳояш аз фарзандонаш ёд кардааст. Масалан, ду духтар – Афифа ва Мастура, писаронаш Масъуд, Хизр, Рукнуддин, Айнуддин, Малик Аҳмад ва Муҳаммад - ҳамагӣ 8 нафар фарзанд доштааст. Малик Аҳмад марди фозил ва орифу шоири намоёни замони худ мегардад.

Ҳамин тавр, Амир Хусрави Деҳлавӣ дар синни 72-солагӣ 27 сентябри соли 1325 дар шаҳри Деҳлӣ вафот мекунад. Ҷасади шоирро дар паҳлӯи пири рӯҳонияш Низомуддини Авлиё ба хок месупоранд.

МЕРОСИ АДАБИИ ХУСРАВ

Амир Хусрави Деҳлавӣ ҳанӯз аз айёми наврасӣ ба шеъргӯйӣ оғоз карда буд, ки мо дар боло ба ин масъала ишорат кардем ва дар назди бузургон аз имтиҳон гузаштани Хусравро ёд кардем. Он вақт шоир ҳашт баҳорро тай намуда буд. Агар бигӯем, ки Хусрав 72 сол умр дид ва агар аз ҳашт ё даҳсолагӣ ба шеър гуфтан сар карда бошад, пас 62 сол шеър гуфтааст, асар эҷод кардааст, ки албатта, мӯҳлати кам нест. Далели дигар он аст, ки шоир дар муқаддимаи девони «Ғуррат-ул-камол» миқдори тахминии ашъорашро ёд кардааст. Дар ин бора муаллифи «Ҷавоҳир-ул-асрор» Озарӣ чунин мегӯяд: «Чуноне ки аз «Ғуррат-ул-камол»-и ӯ масмӯъ аст ва он ҷо навиштааст, ки сухани ман аз панҷсад ҳазор камтар аст ва аз чаҳорсад ҳазор бештар». Ҳатто миқдори ашъори адибро чорсад ҳазор ҳам гӯем, хеле зиёд аст. Агар ин чорсад ҳазор на байт, балки мисраъ ҳам бошад, аз сермаҳсултарини суханварони адабиёти гузаштаи мо маҳсуб мешавад. Абдураҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» ба Амир Хусрав баҳои баланд медиҳад ва миқдори асарҳои ӯро дар «99

китоб» мегӯяд. Аз хама муҳимаш он аст, ки осори Амир Хусави Деҳлавӣ то замони мо омада расидаанд ва китобхонаҳою осорхонаҳои кишварҳои оламро зеб додаанд. Дар бораи осори гаронбаҳои Хусрав дар Ҳинду Покистон, Эрону Тоҷикистон ва дигар кишварҳои ҷаҳон олимон ва ховаршиносон тадқиқоти пуразриш анҷом додаанд.

Хусрав чакидаҳои шаҳдрези аввалини худро аз жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, рубоӣ, қасида, қитъа, мусамман, тарҷеъбанду таркиббанд оғоз кардааст. То охири умр ин анъанаро давом додаст. Ҳамин тавр, Хусрав дар тӯли ҳаёташ 5 девон мураттаб намудааст, ки ба тариқи зайланд:

Қариб дар ҳар як девони шоир жанрҳои рубоӣ ва қитъа ба назар мерасанд. Ҳамон шеъри аввалини Хусрав, ки дар ҳаштсолагиаш эҷод карда буд, рубоист. Мавзӯи қитъаоту рубоиёти шоир рангин буда, ба масъалаҳои муҳим бахшида шудаанд. Мурод аз шеър гуфтану асар офаридан, мегӯяд Хусрав, номи нек гузоштан аст. Таваҷҷӯҳ намоед:

Накӯтар чиз андар шеър ном аст,
Ки монӣ зинда з-ин нақши сиёҳӣ.
Тани Хусрав бимирад, ин яқин аст,
Вале Хусрав намирад ҳеҷ гоҳе.

Амир Хусрав боз қитъае дорад ва дар он бо дард мегӯяд, ки Хусрав қариб тамоми ҳаёташро дар дарбори султонони Ҳинд гузаронида, ононро мадҳу ситоиш намудааст. Ин амалро дар солҳои охир маҷбурӣ ва бо дили нохоҳам сомон додааст ва аз мадҳгӯйӣ пушаймон ҳам шудааст. Шоир таъкид менамояд, ки аз мадҳу ситоиши дурӯғи бефурӯғ дилам мемурад:

Аз гуфтани мадҳ дил бимирад,
Шеър арчӣ тару фасеҳ бошад.
Гардад зи нафас чарог кушта,
Гар худ нафаси Масеҳ бошад.

Хусрав дар рубоиёташ золимони зулмпешаро сахт мазаммат намуда, ононро ба парвона шабеҳ кардааст. Агар онҳо зулмро ҳамвора давом диҳанд, мисли парвона дар гирди шамъ ҳалок хоҳанд гашт. Шамъ киноя аз зулм аст.

Ҳар кас, ки ба зулм кардан омӯхта шуд,
Аз новаки мазлум дилаш дӯхта шуд.
Парвона, ки бар шамъ зад, афрӯхта шуд,
Бар сӯхтагон ҳар кӣ бизад, сӯхта шуд.

Адиб, ки бо аҳли ҷоҳу мансаб ҳамкоса буду аз кору амали эшон воқиф, бинобар ин ба хулоса омад, ки маҳз дарбор ҷойи ришвахӯрону тамаъгарон аст:

Чандин тамаъу ҳирс дар обу гили ту,
В-охир ба дили хоки сияҳ манзили ту.
Ҳарчанд, ки хокро бибезӣ, эй дӯст!
Аз хок ҳамин хок бувад ҳосили ту.

Қаҳрамони лирикӣ шукри Худо мегӯяд, ки мисли он дӯсташ дар ҳирси молу сарвати дунё нест. Бо нони ҷаву оби чоҳ зиндагии хуш ва босаодате дорад. Воқеъан, Хусрав ҳаёти пурдабдаба ва молу сарвати зиёд надошт. Зиндағиаш миёнаҳолона мегузашт.

Не сина зи ҳирси зар ба оташ дорем,
Не дил зи пайи тамаъ мушавваш дорем.
Нони ҷаву оби чаҳу кунҷе холӣ,
Ё Раб, ки чӣ зиндагонии хуш дорем.

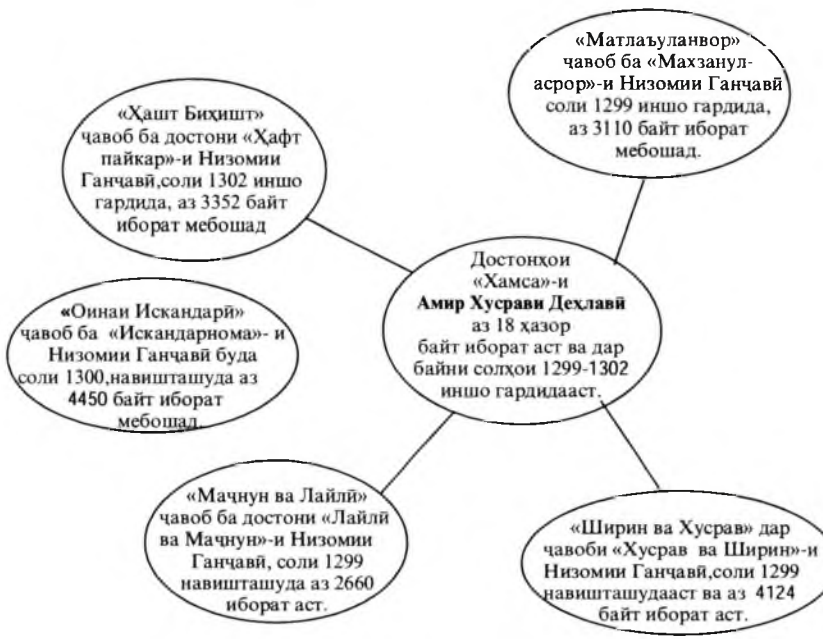
Маълумоти мухтасар дар бораи «Хамса»-ҳои Амир Хусрави Деҳлавӣ.

Мусаллам аст, ки дар таърихи адабиёти тоҷику форс Амир Хусрави Деҳлавӣ нахустин шоирест, ки ба «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ пайравӣ намуда, «Хамса»-и хешро офаридааст. Абдураҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» Хусравро ситоиш намуда мегӯяд: «Ба «Хамса»-и Низомӣ беҳ аз вай (Амир Хусрав) касе ҷавоб нагуфта».

Амир Хусрав дар оғози «Хамса» Низомиро ба некӣ ёд карда чунин мегӯяд:

Дабдабаи хусравиям шуд баланд,
Гулғула дар гӯри Низомӣ фиканд.
Гарчӣ бар ӯ хатми сухан мӯҳр баст,
Сиккаи ман мӯҳри сарашро шикаст.

«Хамса»- и Амир Хусрав ҳам аз панҷ достони мустақил иборат буда дар ҷавоби панҷ достони Низомии Ганҷавӣ суруда шудаанд. Ба нақшаи зер таваҷҷӯҳ кунед.

Амир Хусрав баъди ин «Хамса»-и дуввуми хешро эҷод намуд. Вале бояд эътироф кард, ки он аз нигоҳи мазмун ва ғояю сабки баён аз достонҳои пешин фарқи калон дошт. Метавон гуфт, ки бо ин сабку нигориш дар таърихи адабиёти тоҷику форс навоварие, тозагие ворид намуд. Дуруст аст, ки дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳамин зайл достонҳои таърихӣ, мисли достони «Искандар», «Қуболу Маздак», «Баҳроми Чӯбина» ва ғайра эҷод шуда буданд. Дар ин достонҳо тахайюлоти шоир фарохтар ва пурдомана буд. Зеро замону макони амалиёти вокеоти таърихӣ то Фирдавсӣ чандин асрҳо тӯл кашида буд. Аммо амалиёти «Хамса»-и дуввуми Амир Хусрав дар замони худи Амир Хусрав ба вуқӯъ омадаанд ва худи муаллиф яке аз иштироккунандагони фаъоли достонҳои таърихии «Хамса» мебошад.

«Хамса»-и дуввум низ аз панҷ достон иборат аст:

1. «Қиронуссаъдайн».
2. «Мифтоҳулфутӯҳ».
3. «Дувалронӣ ва Хизрхон».
4. «Нӯҳ сипеҳр».
5. «Туғлукнома»

Ин достонҳо дар байни солҳои 1289 ва 1323 иншо гардида, ба мавзӯъҳои маҳаллӣ бахшида шудаанд. Масалан, достони нахустини «Хамса» - «Қиронуссаъдайн» бо супориши султони Деҳлӣ Муизиддини Кайқубод соли 1289 иншо гардидааст. Мавзӯи он ҷангу ҷидолҳои байни писару падар, яъне байни султони Деҳлӣ Кайқубод ва султони Бангола Носируддин Буғрохон – падари Кайқубод мебошад. Дар ин задухӯрдҳо Амир Хусрав Кайқубодро ҳамроҳӣ мекард. Дар достони дуввуми «Хамса» - «Мифтоҳулфутӯҳ» Хусрав муборизаи султон Ҷалолиддин Фирӯзшоҳи Хилчиро (1290-1296) алайҳи исёнгарон, ки табаддулоти давлатӣ кардан мехостанд, мавзӯи достон қарор додааст.

Ғайр аз ин, дар баъзе достонҳо муборизаи султонҳои {индро ба мукобили муғулҳои истилогар нишон додааст. Дар ғалабаи султонҳои Ҳинд ҷоннисорию қаҳрамонии мардуми оддии Ҳинд бар зидди чингизиёни хунхор бисёр ҷолиб ва боварибахш ба қалам дода шудаанд. Амир Хусрав маҳз ҳамин муборизаҳои хунин, рӯҳи истиқлолхоҳии халқҳои Ҳиндустонро барои озодӣ дар достони «Қиронуссаъдайн» басо ҷолиб ва боварибахш офаридааст. Аз ин нигоҳ, аҳамияти сиёсӣ ва тарбиявии достон бисёр баланд аст.

Аз тарафи дигар, достонҳои дар мавзӯъҳои маҳаллӣ иншокардаи Хусрав аз он ҷиҳат арзишманданд, ки ӯ ҳодисоту воқеоти дар он рӯзгор дар сарзамини Ҳинд баамаломадаро ҳамчун як иштирокчии фаъоли ин ҳодисот баён кардааст. Ин достонҳо барои таърихнигорон маводи пуразише дода метавонанд.

Дар байни достонҳои маҳаллӣ ё «Хамса»-и дуввум достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» ҳам аз нигоҳи мавзӯъ ва ҳам аз нигоҳи сабки нигориш тозагиҳои зиёде дорад.

Амир Хусрави Деҳлавӣ бо наср ҳам чанд асари пуразише эҷод кардааст. Беҳтарин асари насрии ӯ «Эъҷози Хусравӣ»

маҳсуб мегардад. Адиб онро соли 1319 иншо кардааст. Вале аз рӯи мавзӯъ ва мӯҳтавои он метавон ҳукм кард, ки бисёр қисматҳо, фаслҳо ва ё рисолаҳои онро дар давоми солҳои зиёд ҷамъ намуда, шакли хомакии рисолаҳоро тайёр карда будааст. «Эъҷози Хусравӣ» аз панҷ рисола таркиб ёфтааст:

1. «Филмуфрадот валмураккабот».
2. «Филмураттабот мин алмактубот».
3. «Филлатоиф мин алмаснуот».
4. «Филбадоеъ мин алмаънавиёт».
5. «Филсавобиқ мин алмуншаот».

Чуноне ки аз номи рисолаҳо пай бурдед, Хусрав ба масъалаҳои гуногуни илми забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, нақди адабӣ, вазну қофия, воситаҳои тасвири бадеӣ, тарзи истифода бурдани зарбулмасалу мақол, усули навиштани мактубҳо ва навъҳои мактуб чун: мактубҳои фарҳангию адабӣ, ошиқона, байнидавлатӣ, идоравӣ ва амсоли ин мавод оварда, онҳоро баррасӣ менамояд. Аз ҳамин нигоҳ имрӯз ҳам «Эъҷози Хусравӣ» қимату арзиши зиёдеро дорост ва барои донишмандони соҳаҳои гуногун маводи арзишманде дода метавонад.

ДОСТОНИ «ДУВАЛРОНӢ ВА ХИЗРХОН»

Сабки нигориш ва мазмуни мухтасари достон

Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар асоси далелу бурҳонҳои таърихии замони зиндагии Амир Хусрави Деҳлавӣ иншо гардидааст. Аз ин рӯ онро достони ишқӣ–таърихӣ гуфтан равост. Худи шоир ба қаҳрамонони асосии достон ошноӣ дошт. Албатта, номҳо андак тағйир ёфтаанд. Инчунин, ҳодисоту воқеоти таърихӣ бо обу ранги бадеӣ тасвир ёфта, асарро баркамол гардонидаанд.

Достон дар тӯли солҳои 1315-1316 нигошта шуда, аз 4519 байт иборат мебошад. Амир Хусрав дар эҷоди он ба анъанаи достонсароёни асрҳои пешин содиқ мондааст. Тарзи қофиябандиаш чун маснавиҳои асрҳои гузашта (аа, бб, вв, гг, дд ва гайра) мебошад. «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф суруда шудааст, ки ба тариқи зайл тақтеъ мешавад:

Ба сӯзи сина ду ёри вафодор
Видои якдигар карданд ночор.

Ма-фо-и-лун, Ма-фо-и-лун, Ма-фо-ил

V - - - / V - - - / V - - /
V - - - / V - - - / V - - /

Достон аз нигоҳи мазмун мисли достонҳои ишқии «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Низомии Ганҷавӣ фоҷиавист. Шоҳзода Муборакшоҳ Хизрхонро ба хотири аз ишқи Дувалронӣ даст накашиданаш ба қатл мерасонад.

Ғайр аз ин достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» ҳамчун анъана аз ҳамду наът оғоз ёфта, пасон ба мадҳи пири рӯҳонии худ Низомиддини Авлиё мегузарад. Боби чоруми достонро Хусрав ба мадҳи Султон Алоуддин мебахшад ва ӯро дар баробари ситоиш намудан ба раиятнавозию додгустарӣ ҳидоят мекунад. Ниҳоят боби панҷуми достон ба сабаби назми китоб бахшида мешавад ва дар ду боби оянда дар бораи султонҳои Деҳлӣ ба тариқи хронологӣ маълумоти таърихӣ додааст. Баъд аз ин қисмати асосии достон шурӯъ ғардидааст. Хусрав ба ин қисмат 14 бобро муносиб донистааст. Дар ҳар як боб, пас аз баёни мазмун, вобаста ба он ҳикояҳои тамсилӣ меорад, ки онҳо барои тақвияти фикри адиб ва амиқтар инъикос гардидани мавзӯъ ва барҷаста баромадани нақшҳои асосӣ хизмат кардаанд. Дар анҷоми достон Хусрав боби алоҳида овардааст, ки дар он дар бораи унвони достон, соли таълифи он, миқдори байтҳои асар ва ниҳоят, дар бораи пирии хеш андешаҳояшро иброз намудааст. Як хусусияти дигари услубии достон боз дар он аст, ки пас аз ҳар як боб аз номи ошиқ ва маъшуқ ғазал оварда мешавад. Ғазалҳо ишқианд. Эҳсосот ва меҳру муҳаббати ду дилдода дар ин ғазалиёт самимӣ ва хеле хушоянд ба қалам дода шудаанд. Вале дар онҳо хусусиятҳои жанрии ғазал, аз қабили матлаъ ва мақтаъ ва тарзи қофиябандии ғазал риоя нагардидаанд. Қофиябандӣ ба тарзи маснавӣ (аа,бб,вв) омадааст.

ҒОЯИ АСАР ВА ТАҲЛИЛИ НАҚШҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Амир Хусрави Деҳлавӣ, ҳангоме ки достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»-ро иншо кард, аллакай шоири машҳур буд. На танҳо дар сарзамини Ҳинд мақому манзалат дошт, балки дар Моваруннаҳру Хуросон ва Эрону Осиёи Сағир шӯҳратёр гардида буд. Шоир достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»-ро дар айёми пирӣ, ки он гоҳ ҳам қалами расо дошту ҳам тақрибаи бойи адабӣ, иншо намуд. Муроди Хусрав аз эҷоди ин достон чист? Нахуст, достон фоҷиавист. Бидуни ҳалок гардондани қаҳрамони асосӣ – Хизрхон достон пур аз саҳнаҳои ҷангу хунрезист. Ҷанг дар байни султонҳою хокимони Ҳинд барои тоҷу тахт, барои сарвату боигарӣ ба тафсил омадааст. Ҳатто бародарон барои тоҷу тахт якдигарро кӯр карда, оқибат якдигарро қатл намуданд. Хусрав ҳамаи ин ҳодисаҳоро бо чашми худ дида, аз бераҳмии инсон дилхун гардид. Дигар, дар байни мусулмонҳою ҳиндуҳо муборизаҳои шадид мерафт. Дар ин муборизаҳои мазҳабӣ садҳо ҳазор ҳиндую мусулмон ҷон ба Ҷонофарин медод. Шоир ҳамчун як фарди инсонпарвар ва некхоҳ хост, ки дар байни мазҳабу динҳои дар ин сарзамин вуҷуддошта сулҳу осоиш бошад, инсонҳо, аз ҷумла ҳокимон, султонҳо хуни якдигарро нарезонанд. Дар байни ҳиндую мусулмон тухми нифоқ, бадбинию кудурат накоранд, ошиқи якдигар бошанд. Барои дилдодагону ошиқон дину оин набояд садди роҳ шавад. Ҳамин тавр, хост бо ин достони худ пеши роҳи ин ҷангу хунрезиҳоро бигирад. Вале чуноне ки дидем, шоир ноумед гашт. Ишқи поки инсон таҳқир карда шуд ва Хизрхони вафодор дар ишқи ҳиндудухтар Дувалронӣ ҷон дод, ҷамъияти онрӯзаи Ҳинд ислоҳ нагардид ва, бадбахтона, то имрӯз ҳам дар сарзамини паҳновари Ҳинд ин дарди ҷонкоҳ шифо наёфтааст. Имрӯз ҳам дар Кашмир дар байни мусулмонҳою ҳиндуҳо мубориза давом дорад, ки мову шумо ба ин падидаи номатлуб шоҳидем.

Аз мазмуни достон чунин бармеояд, ки Хизрхон дар роҳи ишқ устувор мемонаду ҷон медиҳад. Ӯ мусулмонзодааст. Вале Дувалронӣ зинда мемонад, мисли Лайлию Ширин худкушӣ намекунад. Чаро ӯ ба ин амали «анъанавӣ» даст назад? Магар

ишқи ӯ нисбати Хизрхон пок, самимӣ ва устувор набуд? Дар ҳалли ин масъала бисёр пажӯҳишгарони ин достон ҳайронанд. Мо ҳам достонро такрор ба такрор хондем. Як далел моро сари ҳамин андеша овард.

Амир Хусрав овардааст, ки чун волидайни Хизрхону Дувалронӣ тӯй мекунанду ду дилдода ба ҳамдигар расиданд, онҳо аз якдигар коми дил ситонданд ва Дувалронӣ дуҷон шуд, яъне ҳомиладор гардид. Ба ҳар ҳол вай фарзанд аст, давоми умр. Фарзанди ба дунёомада аз Хизрхони мусулмон асту аз Дувалронии ҳинду. Ин фарзанд пайванди дилҳост. Оянда тавлид шуда, дилҳоро ба ҳам муттаҳид, муттафиқ мегардонад. Ба ин восита Хусрав хостааст, ки заҳмат ва саъю кӯшиши ӯ дар ин роҳ барабас наравад, оянда суде биёрад ва оянда фарзанди онҳо хешро на мусулмон гӯяду на ҳинду. Ӯ хешро инсон бидонад, инсон бишиносад ва дар оянда поягузори сулҳу салоҳ, ягонагию иттиҳоди дину халқиятҳои сарзамини Ҳиндустон бигардад. Ҳамин аст ҳадафи шоир, муроду мақсади Хусрав аз зинда мондани Дувалронии дар ишқ нокому синабирён.

Хусрав бо ибораи “яке гаштани ду ҷон” омезиши комил,ҷисмониву маънавии ду танеро васф мекунад, ки наояндаи ду миллати мухталиф ҳастанд.Бори дигар ба сурати дигар дар як пайкар таҷҷасум кардани башарро мебинем.

ТАҲЛИЛИ НАҚШҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Дар достон нақшҳои Дувалронӣ ва Хизрхон асосӣ буда, қобили таваҷҷӯҳанд. Дигар чеҳраҳо мисли модари Хизрхон Офоқбону, падари Хизрхон султон Аловуддин барои кушодани симои ҳақиқии қаҳрамонони асосӣ – Дувалронӣ ва Хизрхон хизмат кардаанд.

Хизрхон ишқи пок дорад ва барои ба мақсад расидан дар ин роҳ устувор аст, саъю талош дорад. Вале мубориз нест. Ба гапи падару модар гӯш медиҳад. Ба ҷуз зорию тавалло, ашк рехтан, нолаи пурсӯз намудан роҳи дигар надорад, ё ҳоҳиши дигар надорад. Барои ӯ давлату сарват, ҷоҳу мансаб ҳеҷ аст. Бинобар ин мегӯяд:

Агарчи давлатамро субҳгоҳ аст,
Вале бе ту ҷаҳон бар ман сиёҳ аст.

В-агар худ ҳаст ганҷе бешуморам,
Баҳои ним ҷав нозат надорам.

Бисёр рафтору кирдори Хизрхон ба Маҷнуни Низомӣ монаидӣ дорад. Ҳамоно дар роҳи ишқ устувору мубориз набудан, ба тақдир тан додан онҳоро ба ҳам наздик гардондааст. Масалан, вақте ки Хизрхонро ба духтари тағояш арӯсӣ мекунанд, ӯ ягон муқобилият нишон намедиҳад. Хизрхон дар як мактубаш, дарди дилашро ба тарзи зайл баён кардааст, ки бисёр риққатовар аст:

В-агар ҳамхобае дорам дар оғӯш,
Ба ҷойи соф дурде мекунам нӯш.
Нишинам бо вайу дил дар хаёлат,
Бипӯшам чашму бинам дар ҷамолат.

Дувалронӣ ҳиндудухтари пок ва дар роҳи ишқ устувор тасвир ёфтааст. Ӯ ҳам зоҳиран зебосту ҳам ботинан. Муҳаббати Дувалронӣ нисбати Хизрхон самимӣ ва беолоиш аст. Бо вуҷуди он ки Хизрхон нисбати ӯ хиёнат карда, бо духтари тағояш сар ба болин монд, боз аз гуноҳи Хизрхон мегузарад, боз ҳамроҳи Хизрхон бо амри дил ба зиндон меравад. Лаҳзаҳои дар зиндон будани ин ду дилдода рӯзҳои фаромӯшнашаванда ва ҳаёти хушбахтонаи Дувалронӣ маҳсуб меёфт. Хусрав дар достон ин лаҳзаҳоро бисёр ҷолиб ва шоирона ба қалам додаст:

Даме бо ман нишин, эй ёри дилбанд,
Ки бар рӯйи ту бикшоям даре чанд.
Агар банде ниҳад айём бар ман,
Хушам, к-аз зулфи туст ин дом бар ман.

Дувалронӣ ҳусни расо, ақли воло дорад. Дар роҳи ишқ ба ҳама душвориҳо тоқат мекунад. Умед дорад, ки рӯзе ба мурод мерасад. Ҳамин хисол дар тиннати Хизрхон ҳам аст. Вақте ки бародараш Муборакшоҳ ба ӯ амр мекунад, ки маҳбубаатро ба назди ман фирист, то ту аз марг раҳо ёбӣ, Хизрхон мурданро авло медонад аз он, ки аз Дувалронӣ даст бишӯяд.

Дар достон табиати зебои Ҳинд, баҳори нозанин басо шоиста тавсиф ёфтааст. Инсон ҳамчун як олиҳаи зебои ин табиат бо ҳусну ҷамоли худододу расояш бо камоли маҳорат

ба қалам дода шудааст. Шоир ақли расо, ишқи поки духтарони ҳиндуро дар симои Дувалронӣ нишон додааст, ҷамъбаст намудааст. Дувалронӣ дар ин пора хешро аз назари хеш, яъне аз назари зан баҳо дода, бо камоли ифтихор мегӯяд:

Ҳанӯзам абрӯвон маҳкам камонанд,
Ҳанӯзам ғамзаҳо пайкон фишонанд.
Ҳанӯзам наргиси хунрез маст аст,
Ҳанӯзам зулфи кофар бутпараст аст.
Лабам ҳамшираи тунги набот аст,
Рӯҳам ҳамчашмаи оби ҳаёт аст.

Дар достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» нақшҳои манфӣ, аз қабили султон Алоуддин, Муборакшоҳ, Малик Кофур амал кардаанд ва ҳар кадоме дар асар симои хешро дорад ва бо рафтору кирдори худ аз якдигар фарқ мекунанд. Масалан, султон Алоуддин шахси таърихист ва Амир Хусрав реалистона ва ҳаққонӣ амалиёти ӯро дар достон нишон додааст. Султон Алоуддин ҳамчун шоҳи кишваркушо, ғосиб, зулмпарвар ва бераҳм ба қалам дода шудаст. Барои ӯ давлату сарват муҳим аст. Инсон, аз ҷумла зану фарзанд ҳам арзише надоранд. Ӯ ба муқобили падар ва фарзандонаш ҷанғид ва чашмони Хизрхонро кӯр кард. Дар бераҳмӣ, разолату қабоҳат писари султон Алоуддин аз падар камӣ надорад, балки ҳазор бор бадтар аст. Ҳангоме ки ӯ ба сари кудрат меояд, нахуст бародарон ва хешовандони худро ба қатл мерасонад. Чуноне ки дар боло ишорат рафт, ӯ Хизрхонро низ кушт, то ки ба маҳбубаи ӯ соҳиб шавад.

Нависанда саъю талош варзидааст, ки нақши модарро дар ин достон ба тарзи динамикӣ инъикос намояд. Масалан, дар оғози достон модари Хизрхон Офоқбону ҳамчун як зани ба расму русум ва дину оини мусулмонӣ мӯътақид нахост, ки писараш Хизрхон бо ҳиндудухтар ақди никоҳ бандад. Вале оҳиста-оҳиста камбудии хешро фаҳмида, ислоҳ мешавад ва фарзанди худро ба мурод мерасонад. Албатта, дар ин маврид Хусрав нақши модарро муассир нишон дода, дар симои Офоқбону онро ҷамъбаст намудааст. Яъне, дар анҷоми достон нақши Офоқбону ҷанбаи мусбӣ гирифтааст.

Хулоса, достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар адабиёти

тоҷику форс, чуноне ки дидем, тозағиҳои зиёд дорад. Дар либоси бадеият, нишон додани ҳодисоту воқеоти замон ва ба ин восита нишон додани камбудию нуқсонҳои ҷомеа яке аз ҳадафҳои асосии Амир Хусрав буд ва метавон бо як боварии том гуфт, ки тири адиб ба нишон расид.

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ҒОЯВИИ ҒАЗАЛИЁТИ ХУСРАВ

Мусаллам аст, ки то асри XIV доираи мавзӯоти ғазал маҳдуд буд. Асосан дар ин жанр мавзӯи ишқу ошиқӣ, тавсифи табиат, майу мутриб, истиғнои маъшуқ, нолаю шевани ошиқ мақоми шоиста дошт. Амир Хусрав ҳам дар ғазалиёти хеш ҳамин мавзӯъотро интихоб карда буд. Муҳимаш ҳамин буд, ки ғазалиёти шоир бо сабки сода эҷод шуда, дар онҳо фасоҳату балоғати сухан, самимият ва оҳангнокии ғазалиёт ба дараҷаи камол расиданд. Метавон таъкид намуд, ки дар сурудани ғазал ба Саъдии Шерозӣ пайравӣ карда, ӯро пири хеш медонад ва бо ифтихор мегӯяд:

Хусрави сармаст андар соғари маънӣ бирехт,
Шира аз хумхонаи мастӣ, ки дар Шероз буд.

Дуруст аст, ки Хусрав бо Саъдӣ ҳамзамон буданд. Вале Саъдӣ аз Хусрав солортар маҳсуб меёфт. Агар Саъдӣ соли 1292 аз дунё гузашта бошад, Хусрав соли 1325 вафот кардааст, яъне 33 сол баъдтар. Хусрав аз эҷодиёти Саъдӣ вуқуфи комил дошт. Ба ҳар ҳол ин ду бузургвор ба якдигар ғоибона шинос буданд ва якдигарро эҳтиром мекарданду аз эҷодиёти якдигар огоҳ буданд. Бахусус Хусрав асарҳои назмию насрии Саъдиро хонда, аз онҳо баҳра бардошта будааст ва бахусус ба ғазалиёташ пайравӣ кардааст. Ҳамон ширинӣ ва содагии ғазалиёти Саъдиро дар ғазалиёти Хусрав метавон ба хубӣ мушоҳида кард. Дар байте, ки дар боло ёд шуд, Хусрав таъкид менамояд, ки аз маънии ғазалиёти Саъдӣ маст шуд ва маҳз аз хумхонаи мастӣ, ки дар Шероз буд, ширааш ро бигрифт Ҳамин тавр, сарчашмаи илҳом ва мазмунофарии Амир Хусрав асосан ғазалиёти шӯрангезу оламгири Саъдии Шерозист.

Ғазалиёти Амир Хусрав мисли ғазалиёти Саъдӣ ба эҷодиёти

асрҳои пасин, аз ҷумла XV ва XVI таъсири калон расонданд. Масалан, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар асари ёддоштиаш «Бадоеъ-ул-вақоеъ» базму нишотҳои аҳли фазлу адабро, ки дар ҳузури амирону шоҳон, вазирону ҳокимон баргузор мегардиданд, тавсиф намуда, ёд мекунад, ки аҳли нишот ба ғазалиёти Саъдию Амир Хусрав, Мавлоною Ҳофизи Шерозӣ бештар таваҷҷӯҳ доштанд.

Амир Хусрав дар ғазали «Дил ҷавон ҳанӯз» айёми ҷавониашро дар поёни умраш ёд карда, таъкид менамояд, ки ҳанӯз ёди бутон аз ёд нарафта, ҳанӯз дар банди зулфи ёр гирифтор аст. Агар сад таънаю маломат аз халқ шунавам ва нафринам кунанд, парвое надорам:

1. Тан пир гашту орзуи дил ҷавон ҳанӯз,
Дил хун шуду ҳадиси бутон бар забон ҳанӯз.
2. Умрам ба охир омаду рӯзам ба шаб расид,
Мастиву бутпарастии ман ҳамчунон ҳанӯз.
3. Оҳанг карда сӯйи бурун ҷони гумраҳам,
Кофирдилони ҳусн дар он сӯзи ҷон ҳанӯз.
4. Олам тамом пур зи шаҳидони фитна гашт,
Турки маро хаданги бало дар камон ҳанӯз.
5. Бедор монд шаб ҳама халқ аз нафири ман,
В-он чашми ниммаст ба хоби гарон ҳанӯз.
6. Ҳар дам карашмаҳои вай афзуну он гаҳе
Хусрав зи банди ӯ ба умеди амон ҳанӯз.

Шоир дар ин ғазал ишқи поки инсонӣ, ишқи заминиро ёд кардааст ва тавсиф ҳам. Дар байти аввал пирию ҷавонии умр ба ҳам муқобил гузошта шудаанд ва адиб аз санъати тазоду муқобила бамаврид истифода бурдааст ва дар байти дуюм рӯзу шаб тазоди якдигар омадаанд ва ҳамон фикри болоро қудрат бахшидаанд. Дар байти сеюм дар зимни ибрози «кофирдилон» шоир рақибони хеш, яъне ағёрро мазаммат менамояд. Дар ин мавриД санъати киноя ва истиора (кофирдилон - ағёр) мақсади қаҳрамони лирикиро хеле ба ҷо инъикос намудаанд. Ҳамин тавр, ғазали «Ҳанӯз» шоирона, дар айёми пиронсолагии Амир Хусрав иншо шуда, маънӣ бо анвои санъати воло ифшо гардидааст.

Бештари газалиёти Хусрав ирфонӣ буда, дар онҳо ишқи

илоҳиро ситудааст. Ҳатто дар достонҳои «Хамса» ҷо-ҷо ғазал овардааст. Яъне як тозагие дар сабку услуби достоннигорӣ ворид намудааст ва адибони асрҳои оянда ин сабку услубро инкишоф додаанд.

МАҚОМИ ҚАСИДА ДАР ДЕВОНҲОИ ШОИР

Дар девонҳои Амир Хусрав пас аз ғазал қасида мақоми арзанда дорад. Ҳамчуноне ки пажӯҳишгарони эҷодиёти адиб муайян кардаанд, Хусрав беш аз 300 қасида иншо намудааст, ки дар панҷ девони ӯ ба тарзи мухталиф омадаанд. Масалан, дар девони аввал камтар ва девони сеюм, ки давраи ҷавонӣ («Ғуррат-ул-камол») буд, бештар ба ин жанри адабӣ майл намудааст.Маҳз дар ҳамин давраи ҳаёташ дар дарбори султонҳои Ҳинд мақому манзалаташ бештар буд ва худ дар дил хоҳиши мадҳи онҳоро дошт. Аз тарафи дигар, дар муборизаю ҳарбҳои султонҳо иштирок кард ва он чизе, ки дид, саъю талош варзид, ки он ҳодисаю воқеаҳоро либоси бадеӣ бипӯшонад ва ононро мадҳу ситоиш намояд. Аз ин рӯ аксарияти қасидаҳои Амир Хусрав ҷанбаи таърихӣ доранд ва барои муайян намудани ҳаёти сиёсии ҳамонасраи Ҳинд, дар баробари достонҳои таърихиаш ба таърихнигорони имрӯза маводи пуразиш дода метавонанд.

Вале дар баробари ин Амир Хусрав дар мавзӯъҳои пандуаҳлоқӣ, фалсафӣ-ирфонӣ қасидаҳои бисёр дорад.

Дар асрҳои минбаъда баъзе қасидаҳои Хусрав дар байни хосу ом шӯҳрати калон пайдо карданд ва боиси пайравӣ ва татаббӯи адибони бузурги асрҳои пасин, аз ҷумла Абдураҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ ва дигарон гардиданд. Масалан, ба қасидаи «Дарёи аброр»-и шоир пайравӣ намуда, Ҷомӣ қасидаи «Луҷҷатуласрор» ва Навоӣ қасидаи «Тӯҳфатулафкор»-ро иншо кардаанд.

Амир Хусрав дар ин жанри шеърӣ дасти тавоно ва фикри расо доштааст ва мазмуну мундариҷаи қасидаи Хусрав ба ин ду шоири бузург писанд афтода, ҷавоби шоиста гуфтанд ва дурри маънӣ суфтанд. Қасидаи «Наёбӣ» аз лиҳози мазмун ва мундариҷаи гоявӣ хеле баланд аст, ки дар ин ҷо таҳлили онро зарур медонем. Қасидаи «Наёбӣ» дар поёни рӯзгори шоир иншо

шудааст. Зеро чунин қасидаро касе гуфта метавонад, ки таҷрибаи бойи ҳаётӣ дошта бошад, гармию сардӣ, ширинию талхӣ, баландию пастии рӯзгорро дар давоми умраш дида бошад. Ҳамин тавр, дар қасида афкори ахлоқӣ, танқидӣ ва сиёсию иҷтимоии Амир Хусрав ҷамъбаст гардидаанд. Номи қасида «Наёбӣ» ба мазмуни он пайванди ногусастанӣ дорад. Аз тарафи дигар, он дар қасида ҳамчун радиф омадааст: Матлаи он қасида чунин аст:

Дар даҳр яке ёри вафодор наёбӣ,
Дар боғи ҷаҳон як гули бехор наёбӣ.

Ҳамин тавр, Хусрав қасидаро аз шикоят огоз кардааст. Ӯ ба чунин хулоса омадааст, ки дар ин замона дӯсти вафодор, ёри гамхору меҳрубонро пайдо кардан маҳол аст.

Амир Хусрав умри хешро дар дарбори султонҳои Ҳинд гузаронида ва аз ин ҷиҳат рафтору кирдори аҳли дарборро хеле хуб медонист. Илова бар ин, аз авзои аҳли ҷоҳу мансаб, ки ба дарбор доду гирифт ва рафту омад доштанд, хуб огоҳ буд. Бинобар ин мегӯяд:

1. Султон ҳама рӯз ар ҳазён гӯяду камош,
Таҳсин куниву рухсати инкор наёбӣ.
2. Осудадило! Маънии марҳам нашиносӣ,
То сӯҳбати мардони дилафгор наёбӣ.
3. Ҳар кунҷнишине қадами сидқ надорад,
Сиддиқваше дар буни ин гор наёбӣ,
4. Он ҷо, ки бувад ҷаҳл, ба таъриф чӣ ҳоҷат?
Нуқсони харе нест, гар афсор наёбӣ.

Шоир таъкид менамояд, ки султон ба ҷуз суханони беҳуда, яъне ҳазёнгӯӣ, кори хайре ба манфиати раият намекунад. Ашхоси аз ин огоҳ ҷуз хомӯшӣ илоҷи дигар надоранд, ки ман ҳам аз ҷумлаи онҳо ҳастам. Боз ноилоҷ кору рафтори ононро таърифу таҳсин менамоям.

Дар байти дуввум ба садрнишинон, ашхоси доро хитоб кард мегӯяд, ки шумо дили осуда, яъне ҳаёти осуда доред, аз зиндагии беғаразона воқиф нестед, дарди дили онҳоро намедонед. Дар байти сеюм мантиқан боз ҳамин маъниро тақвият бахшида, афсӯс мехӯрад, ки дар ин ғор, дар ин кунҷи узлат (шояд дарбори

султон бошад) ашхоси ғамхор (содиқаш)-ро ёфтан маҳол аст. Бинобар ин, дар байти чорум фикрашро ҷамъбаст намуда, Хусрав афсус меҳӯрад, ки дар дарбор, ки бунёдаш аз ҷаҳл аст, ҳамин зайл ҳоҳад буд ва ин маконро мадҳу ситоиш кардан ҳоҷат надорад. Агар сарвар ва роҳбари ҷоҳил ё хар бошад сару афзалаш чандон ороста бикунӣ, ҳамон хар аст.

Дар ҷойи дигар шоир ба ин гуна ашхос ёдрас мекунад, ки ба хотири ба Биҳишт рафтану аз оби ҳавзи Кавсар нӯшиданат намоз бихонию тоату ибодат бикунӣ ва дили халқро реш бигардонӣ, ҳаргиз ба мурод нарасӣ:

1. Гар савму намозат зи пайи Ҷаннату наҳр аст,
Ё Раб, ки ту он Ҷаннату анҳор наёбӣ.
2. В-ар бими Худо нест, тӯро бим зи нор аст,
Ё Раб, ки халос аз дараку кор наёбӣ!
3. Чашми ғазаболуди ту дар Дӯзаху Хулд аст,
Тарсам, ки бад-ин дида ту дидор наёбӣ.

Дар байти дуюм шоир таъкид менамояд, ки, эй нокасон, шумо бандагони Худоро аз Дӯзаху азобҳои он метарсонед. Вале худи шумо ба хотири ба Ҷаннату Хулд рафтанатон рӯзаю намоз мегиред. Шумо аз тарси азоби Дӯзах ин корро мекунед, дилатон пок нест. Бинобар ин шумо ҳаргиз ба мурод намерасед ва ҳаргиз ба Биҳишт нахоҳед рафт.

Амир Хусрав ба шоҳону ҳокимон, ба қозию сӯфиён ва дигар соҳибмансабони замонааш гӯшзад менамояд, ки роҳи Ҳақро пеша бисозед, халқро озору ранҷ надиҳед, зеро халқ, раият, ашхоси мазлуму бечора мисли сарви Биҳишт росткору ростқавланд:

Бо халқ мачӯ он, ки шуд озод зи дунё,
К-он сарви Биҳишт аст, зи гулзор наёбӣ.

Дар ин қасида Хусрав ҳамчун ифодакунандаи ақидаҳои пешқадам баромад карда, аҳли ҷоҳу мансабро ба инсофу адолат, ба накӯкорию растагорӣ ҳидоят намудааст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1.Давраи тифлӣ ва ҷавонии Амир Хусрав чӣ хел гузашт?

2. Чӣ мусибат ба сари хонаводаи Хусрав омад?

3. Чаро аз Хусрави ҳаштсола бузургон имтиҳон гирифтанд?

4. Ба дарбори султони Ҳинд ба чӣ хотир шоирро даъват намуданд?

5. Дар дарбор шоир ба кадом корҳо машғул буд?

6. Хусрав дар бораи модари хеш чӣ гуфтааст?

7. Чаро шоирро Деҳлавӣ мегӯянд? Оё ин ба ҳақиқат рост меояд?

8. Дар бораи миқдори абёти худ Хусрав чӣ мегӯяд?

9. Хусрав аз кадом ҷиҳат ба «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ пайравӣ намуд?

10. Достонҳои дар мавзӯъҳои таърихӣ иншокардаи шоир дорои кадом хусусиятҳо ҳастанд?

11. Мавзӯи қасидаҳои Хусравро гӯед.

12. Онҳо аз қасидаҳои Саъдӣ фарқ доранд?

13. Ҷомӣ ба кадом қасидаи Амир Хусрав ҷавоб гуфтааст?

14. Мавзӯъҳои ғазалиёти шоирро гӯед ва бо мисолҳо фаҳмонед.

15. Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» бо кадом хусусиятҳояш аз достонҳои ишқии шоирони гузашта фарқ карда меистад?

16. Мақсади Хусрав аз эҷоди ин достон дар чист?

17. Амир Хусрав нисбати дину мазҳабҳо чӣ андеша дошт?

18. Чаро Хусрави Деҳлавиро Амир Хусрав мегӯянд?

19. Ин унвонро кай ва кадом султони Ҳинд ба ӯ дод?

20. Таъсири эҷодиёти Хусравро ба адабиёти пасини форсу тоҷик дар чӣ мебинед?

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. Б.Ғафуров. Тоҷикон, китоби 1. Душанбе, «Ирфон», 1983.

2. М.Бақоев. Хусрави Деҳлавӣ ва достони ӯ «Дувалронӣ ва Хизрхон», Сталинобод, 1958.

3. Х.Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик, китоби 2, «Маориф», 1977.

4. Т.Миров, К.Хоҷаев, Ш.Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, «Маориф», 1991.

САЙФИ ФАРҒОНӢ
Рӯзгори шоир

Сайфиддин Муҳаммади Фарғонӣ яке аз сухансароёни маъруфи адабиёти тоҷику форс маҳсуб мешавад. Ӯ дар нимаи аввали асри XIII дар Фарғона таваллуд ёфтааст ва дар ҳамин ҷо илму дониш омӯхтааст. Ӯ дар натиҷаи саъю кӯшиши зиёд аз илмҳои маъмули замона бархурдор мегардад. Сайфиддин илмҳои таърих, забону адабиёти тоҷику форс ва арабро аз худ намуда, пайваста ашъори адибони пешинро хонда, аз бар менамояд. Дар баробари ин дар назди устодон илми арӯз, қофия ва санъатҳои бадеиро аз худ менамояд ва оҳиста-оҳиста абёти шогирдонаи хешро низ иншо менамояд. Вале ҳаёти осудаю ороми шоир ба шаби тор бадал гардида, ба таъқиби муғулон, ки аллакай Мовароуннаҳру Хуросонро фатҳ карда, давлату савлат меронданд, гирифтор мегардад. Оқибат маҷбур мешавад, ки як умр Фарғонаро тарк намуда, ба тарафи Эрон роҳ пеш гирад. Ӯ дар роҳ сахтиҳои зиёд мебинад, ба таъқиби мугулҳои истилогар дучор гардида, ниҳоят ба Табрез меояд. Табрез он рӯзгор андак орому осуда буд. Шоир он ҷо муддате меистад. Аз тарафи дигар, дар он ҷо уламою удабо аз бисёр шаҳрҳои Моваруннаҳру Хуросон омада буданд. Доираҳои адабӣ дар ин шаҳри бузург диққати меҳмонони шеърдӯсту ҳунарманд ва аҳли адабро бештар ба худ ҷалб мекард. Сайфи Фарғонӣ маҳз дар ҳамин ҷо асарҳои Шайх Саъдиро хонда, бо ӯ гоибона шинос гардид. Дере нагузашта ба Шероз ба зиёрати Саъдӣ рафт. Саъдӣ Сайфро хуш қабул намуда, бо ҳам дӯсти ҷонӣ гардиданд. Метавон гуфт, ки аз ҳамин вақт сар карда, Саъдӣ барои Сайфи Фарғонӣ мураббӣ ва дар ҳама кор мададгор гардид. Ба Сайф ёрии моддӣ мерасонд. Сайф баъд аз чанд муддат боз ба Табрез омад. Сабаби бозгашташ он буд, ки мамдӯҳи ӯ, вазири подшоҳи Элхонӣ Шамсиддини Соҳибдевон, ки марде шеърдӯсту шоирпарвар буд, чашм ба роҳаш дошт. Сайф муносибати хешро бо ин вазир ба Саъдӣ ҳикоят карда буд, бинобар ин дар рафтани шоир ризоят дод. Сайф қиссаи ба ҳузури Шамсиддин шарафёб шуданашро ба Саъдӣ ҳикоят намуда буд:

«Чун мулозимони вазир ба арзаш расонданд, ки аз диёри Фарғона шоире омадааст, ки хешро Муҳаммад Сайфиддини

Фарғонӣ гӯяд ва он кас хоҳиши зиёрати шумо доранд. Боз шеърҳои тозаэҷоди худро ҳамчун армуғон овардаанд. Шамсиддини Соҳибдевон пасон меҳмонро қабул намуд ва перомуни шеъру шоирӣ ва каломи бадеӣ бо ҳам хеле сӯҳбат карданд ва Сайф аз қасидаю ғазалҳои тозаэчодаш барои ӯ қироат кард. Шоиста он буд, ки ҳам сӯҳбат ва ҳам ашъори Сайф ба вазир писанд афтод ва ӯро аз ҷумлаи хосони хеш баргузид. Баъд бо кӯмаки Шамсиддин соҳиби ҳавлӣ шуду соҳиби ҳамсар ҳам. Албатта, дигар наметавонист, ки дар Шероз бимонад. Бозгашт, вале дӯстии байни Саъдию Сайф устувор монд. Онҳо ба воситаи нома аз ҳолу аҳволи якдигар воқиф мегардиданд ва асарҳои тозаэҷоди хешро нисори якдигар мекарданд.

Вале, мутаассифона, ҳаёти осуда, базму шабнишиниҳои дӯстона дер давом накард. Низоъҳои дарборӣ домон зад. Муқобилони Шамсиддини Соҳибдевон бар зидди ӯ бархостанд ва тавонистанд суханашонро дар назди хон гузаронанд ва хиёнату ҷинояти вазир Шамсиддини Соҳибдевонро исбот бикунанд. Бо амри хон Шамсиддин бо як гурӯҳ наздиконаш ба қатл расид ва боз Сайф бо аҳлу аёли худ гурезон шуд. Акнун боз ба Осиёи Сағир, ба Туркия рӯ овард ва дар шаҳри Оқсаройи туркони усмонӣ манзил ихтиёр кард. Ин ҳодиса дар соли 1286 ба вуқӯъ омада буд.

Ҳаёти шоир дар Оқсарой чандон хуб набуд. Вале ба ҳар ҳол осуда ва ором мегузашт, нафаси озод мекашид. Дигар игвою дасисабозиҳои дарбори элхонӣ ӯро ранҷу озор намедод. Ҳамдаму ёри меҳрубонаш китобҳо, асарҳо ва эҷодкориҳои солҳои пешинаш буданд, ки дилашро мебардоштанду бо ҳамон умед зиндагӣ мекард. Ӯ бо ёди Ватан, ёди ёру дӯстон ва бо навои рӯди ботамкини Сир шабонро рӯз карда, дилро таскин медод.

Ҳамин тавр, Сайфиддин Муҳаммади Фарғонӣ дур аз Ватан соли 1306 дар шаҳри Оқсаройи Туркия чашм аз ҷаҳон пӯшид. Барои мо равшан нест, ки то имрӯз марқади шоир дар ин шаҳр барҷост ё на. Аммо хуб медонем, ки осори ин шоири ширинкалом - Сайфи Фаргонӣ то ба имрӯз бо мост ва оянда ҳам дар қалби одамони сайёра ҷовид хоҳад монд.

МЕРОСИ АДАБИИ САЙФИ ФАРҒОНӢ

Сайфи Фарғонӣ умри бобаракати хешро ройгон нағузаронидааст. Ин шоири забардаст ба ояндагон мероси пуразише аз худ боқӣ гузоштааст. Сайф маҷмӯи осорашро пеш аз маргаш мураттаб сохта будааст ва он имрӯз бо номи «Девони Сайфи Фарғонӣ» машҳур аст. Девон аз 573 ғазал, 160 қасида, 4 қитъа ва 23 рубоӣ иборат аст ва ҷамъулҷамъ аз даҳ ҳазору панҷсад байт иборат мебошад.

Сайф дар сурудани ғазалу қасида ба Саноии Ғазнавӣ, Ҳоқонии Шарвонӣ ва, махсусан ба Саъдии Шерозӣ пайравӣ кардааст ва эътиқодманди эҷодиёти ӯ будааст. Адиб 90 ғазали хешро дар татаббӯъ ба ғазалиёти Саъдӣ эҷод кардааст. Масалан, бар ғазали Саъдӣ «На ман танҳо гирифторам ба домӣ зулфи зебое» ғазали зерро бисёр шоирона тазмин кардааст:

Маро боз иттифоқ афтод ишқи саврболое,
Ки ҳуснаш маҷлисафрӯз асту оламорое.
Маро султони ҳуснаш гуфт: «Агар аз баҳри мо дорӣ
Дили пурхун зи андӯҳе, саре машҳур зи савдое.
Аё бе ишқи ту чун май равонам фитнаангезе,
Аё бе зикри ту чун най забонам бодапаймое.
Чу васлат орзу дорам, нахоҳам зистан бе ту,
Раво дорӣ, ки ман мискин бимирам дар таманное.

Сайфи Фарғонӣ дар мақтаи ғазал боз Шайх Саъдиро ёд намуда, дар мазмуну мӯҳтавои ғазал ҳамақида ва ҳаммаром будани хешро иброз медорад. Таваҷҷӯҳ намоед:

Азизи Миср нашносад, ки ӯро кист дар хона -
Камоли ҳусни Юсуфро надонад ҷуз Зулайхое.
Чу Саъдӣ Сайфи Фарғонӣ ҷаҳонро узр мегӯяд:
«На ман танҳо гирифторам ба домӣ зулфи зебое».

Ғазалиёти Сайфи Фарғонӣ асосан ишқиянд. Ишқи шоир ба ду маънист: ҳам ишқи воқеӣ, ишқи заминӣ ва ҳам ишқи илоҳӣ, ишқи сӯфиёна, ишқи ирфонӣ. Ҳамон ғазале, ки дар боло омадааст, дар ишқи илоҳист ва ғазали Саъдӣ ҳам дар ҳамин мавзӯъ суруда шудааст. Агар ба тарзи дигар бигӯем, Сайфи Фарғонӣ ҳам дар шакл (қофиябандӣ, вазн ва миқдори байтҳо,

матлаъ ва мақтаъ) ва ҳам дар мазмун (ирфонӣ, сӯфиёна) ба Саъдӣ пайравӣ намудааст, ки ин беҳтарин шеъри ҷавобия ба шумор меравад.

Дар газалиёти шоир мавзӯъҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ низ ба назар мерасанд, ки дар онҳо муғулони истилогар, ки доди зулму ситамро додаанду нолаю афғони мардуми бечораро ба осмон расонидаанд, ононро шоир ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Ғазале дорад бо номи «Қонуни адл». Дар он қаҳрамони лирикӣ амирон, ҳокимон ва дигар волиёни мутаассиби мугулро ба он хотир танқид мекунад, ки онҳо ба ном аз «Қонуни адл» сухан мегӯянд, вале дар амал бошад дар кишвар ягон қонуни адл вуҷуд надорад. Биёед, ба гуфтаҳои шоир таваҷҷӯҳ намоем:

Эй, ки андар мулк гӯйӣ, мениҳам қонуни адл!
Зулм кардӣ, эй шоротат ҳама беруни адл!
Ин амироне, ки беморони ҳирсанду тамаъ,
Ҳамчу сиҳҳат аз мараз дуранд аз қонуни адл.
Дасти чун шамшерашон ҳар соате дар пойи зулм
Бар сари майдони бедодӣ бирезад хуни адл.

ИНЪИКОСИ ВАЗЪИ ЗАМОН ДАР ҚАСОИДИ САЙФИ ФАРҒОНӢ

Қаламкашоне, ки дар асри XIII, дар асри хунрезии чингизиён умр ба сар бурданду ҳамаи ваҳшоният, қатлу ғорати ононро бо чашми худ дида буданд, ангушти ҳайрат газида, то зиндагию рӯзгор доштанд, аз он ҳарф заданд, ба он хунхӯрон лаънат хонданд.

Таърихнигорон бо асарҳои таърихиашон, наққошон бо асарҳои наққошиашон, нависандагон ба воситаи асарҳои адабиашон дилашонро холӣ карданд ва ба ояндагон аз кору рафтори ин ваҳшиёни гургтабиат огоҳӣ додаанд. Шояд аз дигарон бештар ва сахттар Сайфи Фаргонӣ ин ваҳшоният, ин дарди ҷонгудозро аз сар гузаронида бошад. Зеро ӯ аз бими ҷон сарсону гурезон, деҳоти сӯхтаю хароб, шаҳрҳои ба хок яксон, мардуми ниммурдаю қашшокро дидаю дида роҳ паймуд. Бо баъзе зиндамондаҳо сӯҳбат намуд. Дар бораи афъоли бади мугулҳо қиссаҳои бадард шунида-шунида ба пеш, ба Эронзамин, ба Табрез рафт ва дар ин шаҳри бостонию номдори форсиён

андак осуда бишуд. Пас ин дидаву шунидаҳояшро бо оби чашм нишасту нигошт ва ғазалу қасидаҳои пурсӯз эҷод кард, ки имрӯз барои мову шумо огоҳномае ҳастанд аз кору амали ачнабиён, паёме ҳастанд аз рӯзгори дардомези ҳамзабонон, ҳаммиллатон, то биҳонему аз онҳо панде бигирем, бароямон панди судманде шавад, то оянда барои ягонагӣ, ваҳдати миллатамон яктан ва якҷон бошем. Барои истиқлоли кишвар ҷони хешро нисор намоем.

Қасидаҳои Сайфи фарғонӣ соддаю фаҳмост. Маънои онро ба хубӣ метавон дарк кард.

Сайфи Фарғонӣ дар қасидаи «Манам, ёро, бад-ин сон уфтода» садои эътирозу шикояташро боз ҳам баландтар кардааст. Метавон ин қасидаро қасидаи ҳасбиҳолӣ донист. Худи ҳамин ном ҳам то андозае мазмуни қасидаро бозгӯ мекунад:

1. Манам ёро, бад-ин сон уфтода,
Диламро сӯз дар ҷон уфтода.
2. Ғами чандин парешонҳоли имрӯз
Дар ин табъи парешон уфтода.
3. Бубин дар нони халқ ин каждумонро,
Ки чу дар гӯшт кирмон уфтода.
4. Дарего, мукнати чандин тавонгар
Ба дасти ин гадоён уфтода.
6. Аз ангушти Сулаймон рафта хотам,
Вале дар дасти девон уфтода.
7. Раият гӯсфанданд, ин сагон гург,
Ҳама дар гӯсфандон уфтода.
8. Зи дасту пойи ин гарданзанон аст,
Саросар мулк вайрон уфтода.
9. Зи ҷаври золимон дар шаҳри хеши
Ба хорӣ чун гарибон уфтода.
10. Кулоҳи иззат андар пойи хорӣ
Зи сарҳои азизон уфтода.
11. Ба оҳи чун ту мазлум афсари мулк
Зи фарқи тоҷдорон уфтода.
12. Ту низ, эй Сайфи Фарғонӣ, чаронӣ
Ҳазин дар байтулэҳзон уфтода.

Қасидаи мазкурро метавон аз рӯйи масъалагузорӣ ба се бахш қисм кард. Дар бахши аввал рӯзгори вазнин, ҳоли парешон ва сарсону саргардониҳои хешро баён кардааст. Дар баробари *ин ҳаёти тоқатфарсои халқи бечора ёд шуда, ҳаман ин талхиҳои* рӯзгорро аз гадоён медонад ва ин гадоён муғулони қашшоқи хунхоранд. Дар бахши дувум омадани истилогарони муғул тавсиф шудааст. Шоир онҳоро ба дев ташбеҳ намудааст. Балки ба девҳое, ки ангуштарини Ҳазрати Сулаймонро дуздида бурданд. Яъне, ин маънои онро дорад, ки шоҳону амирони ин сарзамин мулкро ба осонӣ ба дасти девон, яъне чингизиён доданд. Адиб дар ин маврид ба воситаи санъати талмеҳ фикрашро тақвият додааст.

Байти шашум ҳам ба рафтору кирдори чингизиён мутааллиқ аст. Шоир дар ин байт онҳоро ба гургу саге монанд кардааст, ки ба рамаи гӯсфандон ҳуҷум кардаанд. Шоир дар симои гӯсфандон раиятро нишон додааст. Сайфи Фарғонӣ дар байти 8-ум таъкид менамояд, ки имрӯз мо дар Ватани хеш ғарибу мусофирем, хору зорем. Кулоҳи шоҳӣ, тоҷу тахти аҷдодон аз сари бузургон нагун афтодааст. Ҳамин тавр, адиб аз нотавонию тарсончакӣ ва бехирадии амирону ҳокимон шикоят менамояд. Зеро онҳо натавонистанд, ки мамлакатро аз душманон муҳофизат намояд, тоҷи шоҳиро дар сар мустаҳкам нигоҳ доранд. Агар, аз як тараф, ноӯҳдабароии шоҳону ҳокимон сабаб шуда бошад, аз тарафи дигар, ба хотири он ки ба халқ ҷабру зулми беҳад карданд, ғазаби Худо шуд ва онҳо аз тоҷу тахт маҳрум гардиданд. Ниҳоят, дар байти мақтаъ шоир ба худ садо карда мегӯяд, ки ман ҳам мисли садҳо, ҳазорҳо ҳамватанони бехонаю беватан дарбадар шудам ва ба ин рӯзҳои сахт расидам. Вале дар ин қасида роҳи халосӣ, роҳи муборизаро алайҳи бегонагон – муғулҳо нагуфт. Ин мазмунро метавон дар шеъри дигари ӯ пайдо кард. Шеър бо номи «То кай х(в)оҳем» омадааст. Ин ном ва ё ин радифи шеър маънои то кай сабр кунем, то кай ба ин ҳама бенизомӣ, зулму тааддии бегонагон тоқат намоем. Ин даъвати ошкорост ба муборизаи зидди чингизиёни истилогар:

1. Эй ҳама они ту, ҳоҷат з-ину он то кай х(в)оҳем!
Бекасонро кас туӣ, аз нокасон то кай х(в)оҳем!

2. Аз амирон ҷуд ҷӯем, аз авонон мардумӣ,
Мо зи гурба мушу аз саг устухон то кай х(в)оҳем!
3. Мурдаи ҳирсанд эшон, мардумӣ оби бақост,
Мо дами оби бақо аз мурдагон то кай х(в)оҳем!
4. Одамӣ он аст, к- ӯ сагро чу мардум нон диҳад,
Мо ба гавҳар одамӣ, нон аз сагон то кай х(в)оҳем!
5. Мулки Иблис аст ин вайронаи пурдеву дад,
Мо дар ӯ унси дилу ороми ҷон то кай х(в)оҳем!
6. Аҳли ин давр одамиро чун шаётин раҳ зананд,
Мо нишони роҳи ту аз раҳзанон то кай х(в)оҳем!
7. Сайфи Фарғонӣ, зи ҷаври золимони сагсифат,
Шуд ҷаҳон пурранҷ, аз роҳат нишон то кай х(в)оҳем!

Шоир дар байти нахуст ба ҳокимон, волиёни кишвар мурочиат намуда, таъкид менамояд, ки ин ватан ва мардуми бесоҳибу бекасро кас шумоед. Охир, то кай мо аз бекасон, бегонагон беадолатӣ, зулму тааддӣ бинем. Аз ин амирони бегона хайру некӣ ҷустан мисли он аст, ки муш аз гурбаву устухон аз саг талабӣ. Ҳамин маънӣ дар байтҳои дуюм ва сеюм ҳам таквият ёфтааст.

Дар байти панҷум шоир бо сад дарду алам диёрашро «мулки Иблис шудааст» мегӯяд. Дар ин ҷо шоир санъати рамзу киноярo бамаврид истифода бурда, дар симои шайтон чингизиёнро нишон додааст. Дар байти шашум шоир мақсади асосиашро ифшо кардааст. Ӯ ба ҳокимону волиёни таҳҷойӣ таъкид мекунад, ки ба макру фиреби онон фирефта нашавед, шумо бояд роҳнамо бошед ва пеши роҳи роҳзанонро бигиред, зеро зи ҷабри ин сагони малъун ҷаҳон пурранҷу косаи сабри мардум лабрез гардидааст. Дар ҷойи дигар бисёр афсӯс меҳӯрад, ки лашкараш, халқаш бесоҳиб аст ва мисли Рустами Дастон сарлашкар надорад, то кишварро аз мугулҳо озод ва мардумро дилшод гардонад:

Сафи лашкари ман надорад саворе,
Ки бо Рустам ӯро ба майдон фиристанд.

Хулоса, Сайфи Фарғонӣ марди худшиносу худогоҳ буд. Ӯ солҳои тулонӣ бо қалам ба муқобили истилогарон – чингизиёни хунхор мубориза бурд ва кору кирдори онҳоро ба воситаи

асарҳояш ифшо намуд ва мардумро алайҳи душмани ғаддор ба мубориза тайёр кард, ҳидоят намуд.

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ САНЪАТИ ТАРСЕЪ

Тарсеъ калимаи арабист. Маънои донаҳои гавҳарро ба чизе ё ба риштае кашиданро дорад. Метавон онро ба шаддаи гавҳар ё донаҳои тасбеҳ монанд кард. Вале ин калима ҳамчун истилоҳ як намуди санъати бадеии лафзӣ маҳсуб меёбад. Тарсеъ дар «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» чунин маънидод шудааст: «Санъати тарсеъ он аст, ки шоир дар байт аксари калимаҳои муқобили якдигар қароргирифтаро ҳамвазн ва ҳамқофия меорад ва ба ин восита шакли шеърро зебову мавзунтар мекунад». Донишманди ин соҳа Родуёнӣ хона-хона, бахш-бахш овардани мисраъҳои байт, Шамси Қайси Розӣ «мусаҷҷаъ гардондани калимот ва мутасовӣ доштани алфоз дар вазну қофия» -ро санъати тарзеъ гуфтаанд. Дар ин ду байт Абдураҳмони Ҷомӣ санъати тарсеъро бамаврид истифода бурдааст:

1. Дамсози муғанниёни фарёд,
Ҳамсози муҷарродони озод.
2. Ҳамгардани оҳувони саҳро,
Ҳамшевани булбулони шайдо.

Воқеан, дар байти аввал калимаҳои дамсоз бо ҳамсоз, муғанниён бо муҷарродон, фарёд бо озод ҳамқофия ва ҳамвазну ҳамоҳанг шуда омадаанд. Ҳамин тавр, дар байти дувум калимаҳои ҳамгардану ҳамшеван, оҳувону булбулон ва саҳро бо шайдо низ бо ҳам мутавозӣ ва аз нигоҳи вазну қофия баробаранд ва бо ҳам мувофиқат доранд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Зодгоҳи шоирро аз харита ёбед.
2. Дар бораи водии Фарғона шумо чӣ маълумот доред?
3. Ба сари Сайфиддин чӣ фалокат омад?
4. Сайфи Фарғониро Шайх Саъдӣ чӣ хел қабул кард?
5. Чаро Сайфиддин боз ба Табрез омад?
6. Чӣ ҳодиса шуд, ки Сайф ба Туркия ҳичрат кард?
7. Дар бораи хоксории шоир шумо чӣ гуфта метавонед?
8. Мероси адабии шоир дар кадом навъҳои адабӣ иншо шудааст?
9. Қасидаҳои Сайфи Фарғонӣ аз қасидаҳои шоирони дарборӣ чӣ фарқ доранд?
10. Мазмуни номаҳои шоирро гӯед.
11. Чаро Сайфи Фарғонӣ Рустами Дастонро ёд кардааст?
12. Дар қасидаи «То кай» шоир кадом масъалаҳоро инъикос намудааст?
13. Оё ӯ раиятро ба муборизаи ошкоро бар зидди чингизиёни истилогар даъват намудааст?
14. «Мулки Иблис аст ин вайронаи пурдеву дад» чӣ маъно дорад? Мисраъро шарҳу эзоҳ диҳед.

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. Б. Ғафуров. Тоҷикон. «Ирфон», Душанбе, 1983.
2. Гулшани адаб, ҷилди 11. «Ирфон», Душанбе 1975.
3. Т. Миров, К. Хоҷаев, Ш. Исломов. Методикаи таълими адабиёти тоҷик, «Маориф», Душанбе, 1991.

МУҲАММАД АВФИИ БУХОРОӢ
(1172- 1242)

Муҳаммад Авфии Бухороӣ яке аз нависандагон ва адабиётшиносони номдори тоҷику форс мебошад. Ӯ аввалин тазкиранигори адабу фарҳанги гузаштаи мост. Тазкираи «Лубоб-ул-албоб»-и Авфӣ дар ҳалли бисёр масъалаҳои илмӣ-адабӣ сарчашмаи боэътимод буда, дар кушодани бисёр гиреҳҳои сарбастаи ҳаёту эҷодиёти адибони тоҷику форс ба адабиётшиносон кӯмаки калон расонд ва оянда ҳам суд мерасонад.

Авфӣ соли 1172 дар шаҳри Бухоро ба дунё омадааст. Гузаштагони нависанда аз аҳли уламои замони худ буданд. Аз ин хотир Авфӣ дар Бухоро бо мададу дастгирии волидайн ва кӯмаки ҷадди донишмандаш Шарафуддини Абӯтоҳир илмҳои маълуми замонашро дар мадрасаҳои Бухоро, назди орифону фозилони маъруф омӯхт ва ҳифз намуд. Пас аз ин барои такмили дониш, ошноӣ пайдо кардан бо шоирон, аҳли илм, машоихи дини мубини Ислом ба сафар баромад. Ӯ шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон, Самарқанд, Хоразм, Марв, Нишопур, Ҳирот, Исфизор, Исфароин (Исфара), Систон, Фараҳ, Ғазнин, Лохур, Деҳлӣ ва дигар шаҳрҳову вилоятро дид, аз бузургони илму фарҳанг донишашро такмил дод ва барои кори ояндаи хеш мавод ҷамъ намуд. Пас аз бозгашт ба Самарқанд назди тағояш Шарафуззамон, ки яке аз надимони султони Салчуқи Қилич Тамгочхон буд, омад ва ба воситаи ӯ ба хизмати писари Қилич Арслон – Нусратиддин Усмон камар баст. Дар он рӯзгор шоҳзодаро султон валиаҳди хеш эълон карда буд. Ба ҳамин хотир шоҳзода нисбати бародарони дигар мукаррамтар буд.

Муҳаммади Авфӣ маҳз дар ҳамин давраи ҳаёташ ба иншои тазкираи «Лубоб-ул-албоб» оғоз кард. Маҳсули сафарҳояшро, ки бо аҳли қалам вохӯрда, сӯҳбатҳо дошт, ба қалам дод. Чанд сол бо ҳамин минвол дар болои асар кор мекарду хизмати шоҳзодаро низ ба ҷо меовард. Чанд сол мегузарад, вале бо сабабҳои номаълум валиаҳдро тарк мекунад ва боз барои ҷамъ намудани мавод ва сӯҳбат бо адибон ба саёҳати шаҳру вилоёти Мовароуннаҳру Хуросон мебарояд. Авфӣ дар ин сафарҳояш ба Шаҳринав омада мехоҳад, ки ба ҳузури Насруддиншоҳи

Кабудҷома шарафёб гардад, аммо мулозимон ба Авфӣ роҳ намедиҳанд. Баъд Авфӣ рубоии зерро навишта ба дасти муқаррабони подшоҳ медиҳад ва илтимос мекунад, ки онро ба подшоҳ расонанд:

Эй шоҳ, ба базл баҳру кони дигарӣ,
Дар қолаби мулку адл ҷони дигарӣ.
З-он рӯй Кабудҷома мехонандат,
К-аз рифъату қадр осмони дигарӣ.

Ба подшоҳ рубоӣ писанд афтод ва ба мулозимонаш фармуд:

-Равед ва аз ӯ пурсед, ки аз нигоштани ин абёт чӣ мурод дорад?

Омаданд ва сухани подшоҳро ба Авфӣ расониданд. Шоир ба мулозимон ҳарфе назад ва боз хома ба даст гирифту байти зерро эҷод кард ва баъд онро ба мулозимон дод, то онро ба шоҳ бирасонанд:

Ҳарчанд, ки бар бисоти шатранҷи ҳунар
Имрӯз, шаҳам, пиёда мебояд рафт.

Подшоҳ байтро хонд ва ба истеъдоди шоир офарин хонд. Аспи хубе бо сару абзол ороста, наздаш оварданд. Муҳаммади Авфӣ сару либоси шоҳона пӯшид ва болои маркаб савор шуд ва роҳи хешро идома дод.

Шоир боз ба Бухоро омад, аммо дар ҳамин айём Чингизи хунхор азми Бухоро кард. Аз тарси ҷон Муҳаммади Авфӣ ҳам дар қатори садҳо мардум ва аҳли уламою удабо роҳи гурбатро пеш гирифт, ба Ҳиндустон рафт ва дар дарбори ҳокими Синд Носируддини Кубоча (1206-1228) ба хизмат пардохт.Ӯ дар ин ҷо низ ҳамчун надим, ки забони хушу гуфтори ширин дошт, диққати аҳли дарборро бештар ба худ ҷалб намуд. Авфӣ маҳз дар ҳамин ҷо маводи ҷамънамудаашро ба тартиб овард ва иншои тазкираи «Лубоб-ул-албоб»-ро соли 1222 ба анҷом расонид ва онро ба вазири соҳибмаърифат Фахриддин Ҳусайн Ибни Шарафулмулк бахшид. Рафта-рафта мақому манзалаташ дар дарбор зиёд гардида, ҳаёти оилавиаш низ рӯ ба беҳӣ овард. Муҳаммади Авфӣ имконият пайдо кард, то ба нигоштани «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» огоз намояд. Он чи дар ҷамъомаду сӯҳбатҳо мегуфт, акнун он қиссаву ҳикоёту нақлу

ривоётро ба риштаи таҳрир меовард. Пас аз Синд Авфиро ба Деҳлӣ даъват намуданд. Ӯ дар ин ҷо ҳам яке аз надимони хоссаи султон Шамсиддини Илтутмиш қарор гирифт. Ӯ дар ҳамин ҷо асари насрии худ «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт»-ро соли 1232 ба анҷом расонид. Дар оянда то поёни рӯзгор Муҳаммади Авфӣ дар Деҳлӣ дар дарбори султонҳои таҳҷойӣ зиндагӣ кард. Ӯ хоҳони бозгашт ба Ватан, ба Бухоро буд. Вале истилои муғул барои бозгашти нависанда имкон надод. Балки аллакай як қисми лашкари чингизиён бар сарзамини Ҳинд пойи номубораки хешро гузошта буданд. Дигар натавонист дидори ёру ошно, пайвандон ва наздикони хешро бубинад. Ҳамин тавр, соли 1242 дур аз Ватан дар Деҳлӣ вафот намуд.

МЕРОСИ ИЛМӢ ВА АДАБИИ АВФӢ

Муҳаммади Авфии Бухорӣ пас аз худ ба наслҳои оянда осори илмию бадеии пуразрише боқӣ гузоштааст. Асари «Лубоб-ул-албоб» илмист. Дувумин асари нависанда « Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» маҳсуб меёбад ва онро метавон маҷмӯи осори нависанда донист. Ва ниҳоят, асари сеюми адиб «Ал-фараҷ баъд аш-шидда» мебошад. Ин асарро қозӣ Абуалӣ Муҳассини Танухӣ (940-941) ба забони арабӣ иншо карда буд ва онро Муҳаммади Авфӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума намуд. Ин китоб аз ҳикоёту ривоёт ва ҳодисоту воқеъоти таърихӣ саршор аст ва Авфӣ ҳангоми тарҷума эҷодкорона рафтор намуда, ба ҳикоёту ривоёти он либоси миллӣ пӯшондааст. Дигар, бисёр ҳикоёту ривоёти ин асар дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» низ оварда шудаанд.

«**ЛУБОБ-УЛ-АЛБОБ**». Ҳамон зайле, ки дар боло ёд кардем, «Лубоб-ул-албоб» тазкира буда, ҷанбаи адабиётшиносӣ дорад. Нависанда дар баробари аз эҷодиёти адибон овардани намунаҳо дар қисматҳои аввали асар дар бораи хусусиятҳои асарҳои назмию насрӣ маълумоти назариявӣ додааст ва фикрашро бо овардани намунаҳо аз эҷодиёти адибон қувват бахшидааст. Дигар ин ки мувофиқи фаҳмишу дониши худ ба асарҳои адибон баҳо медиҳад.

«Лубобу-л-албоб» аз ду қисм иборат буда, боз ҳар як қисм ба бобҳою фаслҳо ҷудо шудааст.

Боби аввал – Дар фазилати шеъру шоирӣ.

Боби дувум – Дар маънии шеър аз тариқи лугат.

Боби сеюм – Дар маънии аввал, ки шеър гуфт.

Боби чорум – Дар маънии шеъри порсӣ, ҷанбаҳо ва хусусияти он.

Боби панҷум – Дар латоифи ашъори салотин ва мулук ва умаро (27 нафар).

Боби шашум – Дар латоифи ашъори вузаро ва судур (43 нафар).

Боби ҳафтум – Дар латоифи ашъори уламо ва фузало (60 нафар)

Боби ҳаштум – Дар латоифи ашъори шуарои Оли Тоҳир ва Оли Лайс ба Оли Сомон (31 нафар)

Боби нӯҳум – Дар табақоти шуарои Оли Носир (29 нафар)

Боби даҳум – Дар табақоти шуарои Оли Салчуқ то охири аҳди Султони Сайид (52 нафар)

Боби ёздаҳум – Дар зикри шуарои ин қарн, ки баъд аз аҳди Санҷар буданд, то ин аҳд (53 нафар)

Боби дувоздаҳум – Дар латоифи ашъори судур ва шуаро ва афозил, ки бад –ин ҳазрат махсуманд (4 нафар)

Дар ин ҷо барои мусаллам гардидани қимату арзиши тазкира танҳо як мисол меорем ва хоҳем дид, ки Муҳаммади Авфӣ нисбат ба Рӯдакӣ чӣ мегӯяд. Бояд гуфт, ки сухани Авфӣ тӯлонист, бинобар ин инҷо танҳо як пораашро меорем:

«...Ва мавлуди ӯ (ҷойи таваллуди ӯ) Рӯдакӣ Самарқанд бувад. Чунон закӣ ва тезфаҳм буд, ки дар ҳаштсолагӣ «Қуръон» тамом ҳифз кард ва қироат биёмӯхт ва шеър гуфтан гирифт ва маъонии дақиқ мегуфт, чуноне ки халқ бар он иқбол намуданд ва рағбати ӯ зиёдат шуд. Ва ӯро Офаридагори таоло овози хуш ва савте дилкаш дода буд ва ба сабаби овози хуш дар мутрибӣ афтода буд ва аз Бахтиёр, ки дар он санъат соҳибихтиёр буд, барбат биёмӯхт ва дар он моҳир шуд ва овозаи ӯ ба атрофу акнофи олам бирасид ва амир Наср бини Аҳмади Сомонӣ, ки амири Хуросон буд, ӯро ба қурбати ҳазрати худ махсус гардонид ва кораш боло гирифт...

Ва яке аз ҷуҳҳол (шоири ҷоҳил) дар назми ӯ таъне кард... Низомии Арӯзӣ ин байт дар ҳаққи ӯ иншо кард:

Эй, он ки таън кардӣ дар шеъри Рӯдакӣ!
Ин таън кардани ту зи ҷаҳл асту кӯдакист,

К-он кас, ки шеър донад донад, ки дар ҷаҳон
Соҳибқирони шоирӣ устод Рӯдакист.

Пас аз ин Муҳаммади Авфӣ барои тасдиқи гуфтаҳояш аз осори шоирони дигар, ки дар ситоиши Рӯдакӣ гуфтаанд, мисол меорад. Илова бар ин аз эҷодиёти худи устод Рӯдакӣ намунаҳои бешумор овардааст, ки маҳз ин намунаҳо бо тавассути ҳамин тазкира то ба имрӯз омада расиданд. Аҳамияти бузурги «Лубоб-ул-албоб» пеш аз ҳама дар ҳамин аст. На танҳо баъзе шеърҳои устод Рӯдакӣ, балки аз дигар адибони асрҳои IX, X, XI танҳо ба ин восита аз нобудшавӣ раҳо ёфтанд. Гузашта аз ин, «Лубоб-ул-албоб» барои омӯхтан ва таъин намудани мақому манзалати адибон ва ҳаёти адабии асрҳои IX ва XIII ҳамчун сарчашмаи мӯътамад ба пажӯҳандагон ёрии калон расонд. Аз ин нигоҳ асари мазкур аҳамияти амалӣ ва назарӣ дорад, аз лиҳози забон ва тарзи баён сода буда, барои омӯхтани таърихи забони тоҷикӣ маводи хуб дода метавонад.

«ҶОМЕЪ-УЛ-ҲИКОЁТ». Ин асар аз маҷмӯи осори баргузидаи Авфии Бухороист. Дар он ҷо-ҷо шеърҳои адиб мувофиқи мазмуни ҳикоёт ё ривоёт дода шудаанд. Маводи ин асари бузург дар тӯли солҳои зиёд (аз соли 1210 то 1233) гирд оварда шуда, пасон эҷод гардидааст. «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» на танҳо як асари адабист, балки дар дохили он ҳикоёту ривоёти таърихӣ доир ба хулафои араб, сулолаҳои Тоҳириён, Саффориён, Сомониён ва Салчуқиён, султонҳои Ҳинд, Ғазнавиён оварда шудаанд. Дар онҳо бо тарзи бадеӣ ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии ин хонадонро дар зимни шахсиятҳои таърихӣ – шоҳон, ҳокимон, волиён, хулафои ислом ва гайра ба қалам дода шудаанд.

«Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» аз чаҳор қисм иборат аст ва ин қисмҳо чунин ном доранд:

1. Дар маърифати Офаридагори таоло ва зикри анбиё ва авлиё ва таворих. Муҳимаш он аст, ки Авфӣ дар баробари овардани ҳикоёту ривоёт аз рӯзгори авлиёю анбиёи ислом инчунин дар бораи подшоҳони давраи Пешдодиён, Каёниён, Ашкониёну Сосониён ва ё сарварони аҷамтабор ҳодисоту воқеъоти ибратомӯзу пурмӯҳтаво овардааст. Гуфтори нависанда аз адлу доду диҳиш, дар фаросати арбоби киёсат, дар

донишу хирадмандии вузарою дабирон, дар ҳунари табибон, мунаҷҷимон, латоифи дилангез аз ҳаззолон, надимон, аз зиракони ҳушманд бунёд ёфтааст. Ин мавод дар 25 боб дода шудааст.

2. Дар қисми дуюм Муҳаммади Авфӣ дар баёни ахлоқи ҳамида, дар фазилати ҳаё, тавозӯъ, ҳилм, адаб, раҳмат, шафқат, саховат, лутфу карам, шуҷоъат, сабру таҳаммул, шукру вафо дар амонатдорӣ, дар фоидаҳои машварат ҳикоёту ривоёти ширину рангинро ҷой додааст.

3. Қисми сеюмро адиб ба баёни масъала ва мавзӯъҳои мазаммати ҳасадхӯрӣ, ҳирсу тамаъ, дурӯғу фаҳш, бахилӣ, ҷаҳлу нодонӣ, зулму тааддӣ, исрофкорӣ, хиёнату шаккокӣ, ҳикоёт аз рӯзгори дуздон, кору амали занони боақлу зирак ва поку боиффат ва амсоли ин бахшидааст.

4. Ниҳоят, дар қисми чорум Муҳаммад Авфӣ дар бораи дӯстӣ ва фоидаҳои он, дар бораи хизмат дар назди амирону вазирон, ҳокимону волиён ва фоидаю хатари он, дар бораи ишқу муҳаббат ва суду зиёни он, дар бораи тасвири зебоиҳои табиат, дар бораи сохтмони қасрҳо, масоҷиду мадорис, бунёди шаҳрҳо, дар хусуси ҳайвонони хонагӣ ва ваҳшӣ, паррандаҳо ҳикоёту ривоёт овардааст, ки бисёр ҷолиб ва хушоянданд.

Дар бисёр маврид нависанда пас аз овардани ҳикоят ё ривоят андешаашро бо як порча шеър ҷамъбаст мекунад. Ҳангоме, ки аз ҳаёти шоирон ҳикояте нақл мекунад аз осори онон намунаҳо низ меоварад. Умуман, Муҳаммади Авфӣ табъи баланди шоирӣ ҳам дошт.

Ҳамин тавр, доир ба мавзӯъҳое, ки дар боло ёд шуданд, нависанда 2150 ҳикоёту ривоёт овардааст ва баъзе ҳикоёту ривоёти асар ҳаҷман бузурганд ва бархе аз онҳо кӯтоҳ, вале мазмун ва маъниҳои баланди хонданӣ доранд, ки хонанда аз онҳо панди судманде мегиранд.

Акнун бармегардем ба сари таҳлили ҳикоёту ривоёти «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт». Албатта, ба тафсил таҳлил намудани онҳо аз имкон берун аст. Ба ин хотир аз ҳар қисми асар интихобан баъзе ҳикоёту ривоётро бо ҳам аз назар хоҳем гузаронд.

Дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» кору амали занон хеле хуб инъикос ёфтааст. Авфӣ занро ҳамчун модари меҳрубон, зани покдоман, боиффат, дар ишқу муҳаббат устувор ва хирадманду

донишманд ба қалам додааст ва андешаҳояшро бо ҳикоёти матлубу марғуб қувват додааст. Масалан, дар ҳикояи «Шин» омадааст, ки ӯ илм омӯхт ва ҷамъи илмҳо якто гардид ва қасд кард, ки то мисли худаш духтари донишманду оқила наёбад, ба касе хонадор нашавад. Солҳо сипарӣ шуданду муродаш ҳосил нагашт. Шин боре дар роҳе мерафт, ки иттифоқо марде ба ӯ хамроҳ шуд. Шинос шуданду роҳ паймуданд. Шин ба он мард гуфт: «Ту маро бармедорӣ ё ман туро бармедорам. Ҳамин тавр, чанд саволи дигар Шин ба он мард дод. Он мард ҳайрон буд ва Шинро девона пиндошт. Чун ба деҳи он мард расиданд, назди хонааш омаданд. Он мард меҳмонро ба хонааш таклиф кард. Даромаданд. Он мард духтари қадраси оқилае дошт. Ӯ чун падарро дид, аз ӯ пурсид, ки ҳамроҳи ту кӣ буд? Чӣ гуфт? Он мард ба духтар гуфт:

- Дар роҳ маро уқубате азим (ҳолати нохуб) рӯй дода буд. Чӣ марде аҳмақ ба ман хамроҳ шуд ва суханони номаълум ва пажмурда мегуфт ва суолҳои парешон медод. Аввал, ки ба ман ҳамроҳ шуд, «маро бармедорӣ ё ман туро бар медорам». Ман худ ба ҳилат (базӯр) мерафтам, ӯро чӣ гуна бардоштаме! Дигар, ба киште расидем ва гуфт: « Чӣ гӯй, ки ин киштро хӯрданд ё не?» Саввум, мурдаеро дид ва гуфт: «Чӣ гӯй, зиндааст ё мурда?»

Чун духтар суханони падарро шунид, гуфт:

- Азим бад кардӣ, ки ҳаққи он мард нашнохтӣ. Он мард марди оқилу тавоност. Он чӣ гуфт, аз донишу ҳикмат аст. Он чӣ суоли нахуст дод, ишорат бар он аст, ки ту ҳикоят бигӯ ё ман бигӯям, то ранҷи роҳ кӯтоҳ шавад.

Дувум «Киштро хӯрдаанд ё не?» ишорат бар он аст, ки шояд соҳиби кишт қарздор бошад ва қарзхоҳон ба талаби қарз омада бошанд. Ба ин маънӣ, ки аз самар ё ҳосили кишт қарзҳоро дода бошад. Сеюм, ки гуфта: «ки ин майит мурда аст ё зинда?» ишорат бар он аст, ки ин мард фарзанд дорад ё на. Балки шогирде дорад, ки пас аз вай номбардори ӯ бошад ва ё хайре, садақае кардааст, ки зикри ӯ ба сабаби ӯ боқӣ монад. Ё худ ҷоҳиле, фосиқе будааст, ки чун вафот кард, ҳеҷ кас аз вай ёд накунад.

Муҳаммад Авфии Бухороӣ ба аҳли ҳунар ва ба хусус ба адибон, ровиёну ноқилон меҳри беандоза дошт. Худи ӯ, ки аз ҳамин сарчашма об мехӯрд ва дар байни хосу ом, шоҳону вазирон, ҳокимону волиён соҳибном, соҳибиззат гардида буд,

аз намояндагони ин пеша дар асари хеш ҳикоёти дилангези бисёр овардааст.

Яке аз шоирони маъруфи асри X- XI тоҷику форс Фаррухии Систонӣ ашъори маргубу дилошӯб дорад ва Муҳаммад Авфӣ, ки худ шеършинос буд, ба ин шоир меҳри зиёд дошт ва дар бораи ӯ чанд ҳикояву ривоётро дареғ надоштааст.

Муҳаммади Авфӣ дар тазкираи «Лубоб-ул-албоб» аз Шаҳиди Балхӣ ёд карда, ба эҷодиёти ӯ баҳои сазовор медиҳад. Ба хотири тақвияти фикраш аз осори шоир намунаҳои зиёд овардааст. Ӯ дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» ҳам аз Шаҳиди Балхӣ ёд карда, латифаи пандомезе овардааст: «Оварданд, ки Шаҳиди шоир рӯзе нишаста буд ва китобе мехонд. Ҷоҳиле ба назди ӯ даромад ва салом карду гуфт:

- Хоҷа, танҳо нишастаӣ?

Шаҳиди Балхӣ чунин посухаш дод:

- Танҳо акнун гаштам, ки ту омадӣ. Аз он ки бо сабаби ту аз мутолиаи китоб бозмондам.

Сӯҳбати аблаҳон чун деги тиҳист -

Андарун холиву бурун сияҳист.

Муроди нависанда аз ин ҳикоят он аст, ки аз сӯҳбати аблаҳ, ҷоҳил хондани китоб авлотар аст. Дар ин маврид шоир чунин ашхосро ба деги сиёҳ монанд кардааст, ки дили сиёҳ доранду аз пайи озори касон мебошанд. Боз чунин ашхос на дониш доранду на ақлу тамиз ва мисли деги холиянд.

Муҳаммади Авфӣ дар мавзӯи илму ҳунаромӯзӣ андешаҳои қобили қабул гуфта, аз ҳаёти донишмандони бузург ҳикоёту ривоёти зиёд овардааст. Масалан, дар ҳикояи «Панди Аристотолис ба фарзанд» омадааст, ки чун вафоти Аристотолис наздик омад, ӯ писарашро наздаш хонд ва гуфт: «Эй писар, дар асрори улум дақоиқи ҳикмат умри худро базл (сарф) кардам ва бисёр гиреҳҳо ба нури ҳикмат кушодам, валекин маргро ҳеҷ ҳилат натвонистам:

Агар сад кӯҳ бояд канд фӯлод,
Забун бошад ба дасти одамизод.
Чӣ чора, к-он банӣ Одам надонад
Ба ҷуз мурдан, к-аз он бечора монад.

Пас бидон, ки давлате аз мол бувад зуд фонӣ шавад ва нест

гардад. Иззату шараф дар илм аст. Агар падари туро илму адаб набудӣ, ӯ мар мулкро мисоли харе будӣ боркаш ва парастанда, бандае будӣ коркун. Пас илм ҳосил кун, то шарафу иззат биёбӣ».

Нависанда ба ин восита шогирдон, толибилмонро ба илмомӯзӣ ҳидоят намуда, таъкид менамояд, ки танҳо ба воситаи илм шахс метавонад дар байни мардум, дар назди шоҳону ҳокимон соҳибному иззатманд бигардад, ки мисоли равшани гуфтаҳои Муҳаммади Авфӣ ҳаёти Аристотолиси ҳакими юнонӣ шуда метавонад.

Муҳаммади Авфӣ дар асари хеш дар бораи шаҳрҳо, бунёди қасрҳо, ҷойҳои таърихӣ нақлу ривоятҳо овардааст, ки имрӯз дидани ин ҷойҳо барои мову шумо дастрас гардидааст. Масалан, дар қисми чаҳоруми «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» дар бораи аҳромҳои Мисри Қадим нақлу ривоят оварда шудааст. Дар ин бора нависанда чунин мегӯяд: «Дигар аз аҷоиботи биноҳо аҳроми Миср аст. Ҳаждаҳ аҳром аст. Овардаанд, ки Маъмун (халифаи араб 811- 832) дар айёми хилофати худ ба Миср рафт ва он аҳром бидид. Дари як ҳарам боз кард, ҳама аз санг сохта. Гӯянд, ҳар санге дар ситабрӣ даҳ арш. Ва онро чунон маҳкам карда буданд, ки пайванди он, албатта, падид наёмад, чунонки аз чӯб мисли он натвон сохт.

Имрӯз бошад, ба воситаи телевизион аҳромҳои Мисрро мебинему ангушти ҳайрат мегазем. Вале хизмати Муҳаммади Авфӣ, пеш аз ҳама, дар он аст ки ҳанӯз 800 сол қабл аз ин хонандагонашро бо ин гуна ҷойҳои таърихию фарҳангӣ шинос намуда буд.

«Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» сабку услуби хоса дорад. Дар қисми аввал, дар муқаддимаҳои бобҳову фаслҳо забони нависанда мураккаб гардида, дар мавридҳои дигар забони ҳикоёту ривоёт хондани, содда иншо шудаанд. Ин асар аҳамияти адабӣ, таърихӣ, мардумшиносӣ ва гайра дорад. Аз ҳама бештар нависанда ва донишманди воло Маликушшуаро Баҳор сухани шоиста ва арзанда дар ҳаққи нависанда Муҳаммади Авфӣ ва асари ӯ «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» гуфтааст: «Китоби «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» яке аз муҳимтари кутуби форсӣ аст, ки агар бигӯем, ки дар миёни кутуби насри форсӣ ба арзиш ва ҷомеаият ва пурфоидагии ин китоб, китобе натавон ёфт, набояд ба иғроқ қадр гардад, зеро дорои фавоиди фаровони

таърихӣ ва адабист ва асноде дар ӯ ҳаст, ки дар ҳеҷ китобе нест. Илова бар ин мазоёъ равиши зебо дар тарзи таълиф ва пухтагии махсус дар тариқ ва сабки иншо дорад, ки дар олами худ камназир аст».

(Ниг. мунтахаби «Ҷомеъулҳикоёт» (барои дабиристонҳо, Техрон, 1324.(ба чоп ҳозиркунанда, М. Баҳор, с.5)

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кӯдакию наврасии Муҳамади Авфӣ чӣ хел гузашт?
2. Сабаби ба сафар баромадани нависанда дар чӣ буд?
3. Кадом шаҳру вилоятҳоро дид? Ин шаҳрҳоро аз харита ёбед.
4. Сабаби тарки Ватан намудани адиб дар чӣ буд?
5. Поёни рӯзгори адиб дар Деҳлӣ чӣ хел гузашт?
6. Чаро Авфиро адабиётшинос мегӯем?
7. «Лубоб-ул-албоб» -ро тазкира мегӯем, чаро? Хусусиятҳои тазкираро гӯед?
8. Аҳамияти тазкираи Муҳаммади Авфиро шумо дар чӣ мебинед?
9. «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» чӣ маънӣ дорад? Номи асарро шарҳ диҳед.
10. Қисм ва бобҳои «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт»-ро номбар кунед.
11. Дар иншои асар нависанда аз кадом сарчашмаҳо истифода бурдааст?
12. Аристотолис дар бораи мақоми илм чӣ мегӯяд? Оё шумо ба фикри ӯ розӣ ҳастед?
13. Дар бораи Шаҳиди Балхӣ илова ба гуфтаҳои Авфӣ шумо боз чӣ маълумот доред?
14. Аз харита Мисрро ёбед. Дар бораи аҳромҳои Миср чӣ медонед? Ягон филми ҳуҷҷатиро дар ин бора дидаед?
15. Дар бораи аҳамияти «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» Маликушшуаро Баҳор чӣ гуфтааст? Гуфтаҳои ӯро хонед ва таҳлил намоед!

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1.И.С.Брагинский. Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.

2. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XIII – XIV. «Дониш», Душанбе, 1989.

3. Дурдонаҳои наср, ҷилди якум. «Ирфон», Душанбе 1987.

ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ
(1290-1350)

Нахшабӣ, гиря кун ба мурдани халқ,
Наъраҳо зан чу наъраҳои ҷарас!
Мурдаро бас аз ин қадар бувад,
Ки бигиряд барои ӯ ҳама кас.

РӮЗГОРИ ЗИЁИ НАХШАБӢ

Зиёи Нахшабӣ соли 1290 дар шаҳри Нахшаб таваллуд ёфтааст. Давраи кӯдакӣ ва наврасии Зиёуддин дар ҳамин ҷо гузаштааст. Дар ҳамин ҷо илму дониш омӯхт ва соҳибфазл гардид. Пасон ӯ ба Ҳиндустон сафар намуд. Сабаби ҳичрати ӯро ба Ҳиндустон метавон дар ду чиз дид. Нахуст тангдастию камбизоатии ӯ бояд бошад. Сабаби дуввуми ҳичрати шоир он буд, ки дар Нахшаб ва умуман дар Мовароуннаҳр авлоди чингизиён давлату савлат доштанд, ки аз илму адаб бе баҳра буданд ва аз ин нигоҳ ба аҳли адаб аҳамият намедоданд. Бо ҳамин сабабҳои маълум беҳтарин адибони ҳавзаи адабӣ ба мисли Сайфи Фаргонӣ, Сайфи Исфарангӣ, Муҳаммади Авфӣ аз ин диёр мисли Зиёи Нахшабӣ рахти сафар баста буданд.

Зиёи Нахшабӣ дар шаҳрчаи Бадоун, ки дар наздикиҳои шаҳри Деҳлӣ воқеъ гардида буд, қарор гирифт ва то поёни умр дар ҳамин ҷо эҷод ва зиндагӣ кард. Ба ҳамин хотир баъзе муҳаққиқон ӯро бо номи Зиёуддини Бадоунӣ низ ёд карданд. Шоир, пас аз он ки камол ёфт ва асар эҷод кард, дар ҷӯстуҷӯи тахаллус заҳмат накашид ва номи хешро (Зиёуддин) тахаллус қарор дод. Зиё шақли кӯтоҳшудаи Зиёуддин аст ва дар осораш бештару бештар бо номи Зиёи Нахшабӣ омада, маънои Зиёуддин нури дини мубини исломро дорад. Зиёи Нахшабӣ соли 1321 иншои асари хеш - «Ҷузъиёт ва куллиёт»- ро ба анҷом расондааст.

Дар ин давр Зиё Нахшабӣ зиндагии хуш доштааст ва аз ҷавониаш меболидааст. Зиёи Нахшабӣ дигар ба Ватан боз нагашта, то поёни рӯзгораш дар ҳамин шаҳрчаи Бадоун монд. Нависанда дар тӯли рӯзгораш ба дарбори шоҳон нарафт, хизмати султонҳои Ҳиндро ихтиёр накард ва аз ҳама аҷибаш он буд, ки дар осораш касеро мадҳу ситоиш накардааст. Ғайр

аз ин, чуноне ки шумо медонед, маҳз дар ҳамин давра ё солҳо Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасани Деҳлавӣ ва Муҳаммади Авфӣ ҳам дар Ҳиндустон, аз ҷумла дар Деҳливу дигар шаҳрҳои ин сарзамин буданд ва ин адибон қариб дар як давр дар он ҷо иқомат доштанд. Вале Зиёи Нахшабӣ дар осораш аз онҳо ёд накардааст. Ҳатто чунин ба назар мерасад, ки ягон нафари онҳоро надидааст. Шояд як сабабаш ҳамин бошад, ки адибони дар боло ёдшуда асосан дар дарбори султонҳои Ҳинд буданд, аммо Зиёи Нахшабӣ дар як шаҳрчаи хурд дур аз пойтахт кору зиндагӣ дошт.

Зиёи Нахшабӣ замин ва боғу роғ дошт ва бо фарзандони хеш рӯзгори худро пеш мебурд ва нони беминнат мехӯрд. Мардумони оддӣ эҳтиромаш мекарданд ва дар маъракаю ҷамъомади онон гули сари сабад буд. Зиё, ки солҳои зиёд бо халқи ин сарзамин наздикӣ дошт, забони онҳоро низ омӯхт ва бо эшон бо забони ҳиндӣ гуфтугӯ мекард. Ӯ дар тӯли рӯзгораш бисёр китобҳои ҳиндиро хонд, омӯхт ва онҳоро ба забони тоҷикӣ баргардонд. Бештари ҳикоёту ривоёти аз ҳиндӣ баргардондаашро дар «Тӯтинома» дохил намуд.

Зиёи Нахшабӣ умри дарози пурбаракат дид. Ӯ соли 1350 дар шаҳрчаи Бадоун аз дунё гузашт.

ОСОРИ ЗИЁИ НАХШАБӢ

Бояд тазаккур дод, ки бештари асарҳои адиб то замони мо омада расидаанд, вале соли таълифи бештари онҳо равшан нест. Чуноне ки дар фавқ ёд кардем, Зиёи Нахшабӣ ҳам нависанда асту ҳам шоир. Аммо назми Зиё ба тарзи алоҳида дар шакли девон гирд оварда нашудааст. Ӯ дар асарҳои насрияш пас ба баёни матлабе, вобаста ба мазмуни асар қитъа, байт, газал, рубоӣ ва дигар жанрҳои шеъриро овардааст, ки онҳо фикри баёнкардаи муаллифро боз ҳам тақвият мебахшанд. Ба ин маънӣ Зиё Нахшабӣ чунин гуфтааст:

Ба насри хеш соҳибнасри лоиқ
Раво бошад, ки орад назми ҳар кас.
Валекин ман наовардам дар ин наср
Зи саъйи килки худ назми дигар кас.

Дуруст аст, ки пеш аз Зиёи Нахшабӣ нависандагони дигар

ин амалро анҷом дода буданд. Дар «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус, «Гулистон»-и Шайх Саъдии Шерозӣ, «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт»-и Муҳаммад Авфии Бухорой ва амсоли ин нависандагон аз назму наср бамаврид истифода бурда шудааст. Ин анъаноти некро Зиёи Нахшабӣ ҳам давом дод. Аммо, чуноне ки дар қитъаи боло ёд кардааст, аз назми адибони дигар истифода набурдааст.

Нависанда дар давоми умри хеш асарҳои зеринро иншо кардааст:

1. «Тӯтинома» - бузургтарин асари нависанда. Дар бораи ин асар ба тариқи алоҳида истода мегузарем.
2. «Гулрез»- ин асари ишқӣ-лирикист.
3. «Ҷузъиёт ва куллиёт»
4. «Силк-ус-сулук»
5. «Шарҳи Сураи Забур»
6. «Лаззат-ун-нисо»
7. «Насоих-ул-мавоиз»
8. «Ашараи мубашшира»- Мутаассифона, аз ин асар то ба имрӯз ба ҷуз ном ягон нишоне омада нарасидааст. Акнун бо тариқи мухтасар асарҳои нависандаро аз назар гузаронида таҳлил менамоем.

«ГУЛРЕЗ». Ин асар ишқист ва дар осори нависанда мақоми арзанда дорад. Махсусан забони «Гулрез» сода буда, дар кушодани бисёр хусусиятҳои насри асримиёнагии тоҷику форс кӯмаки амалӣ расонида метавонад. Соли нигориши асарро Зиёи Нахшабӣ дар ягон ҷойи «Гулрез» қайд накардааст. Ӯ дар муқаддимаи асар «Дар боби сохтани китоб» доир ба баъзе хусусиятҳои «Гулрез», аз ҷумла муҳим будани мавзӯъ, ҳунари нигорандагии хеш ва дар як муддати кӯтоҳ сар кардану анҷом додани достон маълумот додааст. Баъд аз ин муаллифи китоб чун анъаноти нигорандагӣ дар мавзӯи ҳамд, наът, ҳасби ҳол, сабаб ва амсоли ин фаслҳои алоҳида додааст. Зиёи Нахшабӣ «Дар боби мазаммати фалак ва абнои рӯзгор» фасли алоҳида дода, дар ин боб муносибати хешро нисбати ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоӣ, маданию иктисодӣ баён карда, зулму истисмори золимон, беадолатию бенизомии аҳли ҷоҳу мансабро ёд мекунад. Пас аз ин нависанда ба мавзӯи асосии асар мегузарад. Композитсияи асар ё устухонбандии «Гулрез» чун «Ҳазору як

шаб» ва қиссаҳои ошиқонаи асрҳои пешин ҳикоя андар ҳикоя омадааст. Сарогози ин қиссаи ошиқона аз ҳикоёти шоҳзодаи Нахшаб Махсумшоҳ ва духтари шоҳи париён – Нӯшлаб, ки дар асар ба сурати мург дода шудааст, оғоз меёбад ва дигар ҳикояҳою қиссаҳои овардашуда ба ин ҳикоят пайванданд ва аз ягон ҷиҳат онҳо мақому манзалати нақшҳои асосиро кушода медиҳанд.

Муҳимтарин хусусияти «Гулрез» он аст, ки дар он намунаҳои зиёди назмӣ оварда шудаанд. Дар байни намунаҳо жанрҳои рубоӣ, ғазал, қитъа ва таронаҳои зебо бештар дида мешаванд. Дар «Гулрез» беш аз 1200 байт оварда шудааст, ки онҳо бо санъати баланд эҷод гардидаанд ва Зиёи Нахшабӣ ҳамчун шоири баркамол ба назар мерасад. Бештари намунаҳои ғазалмонанд дар муколама ва гуфтору посухҳои ошиқонаи байни Аҷабмалик ва Нӯшлаб ба назар мерасанд, ки онҳо асарро хонданӣ, хушобуранг намудаанд. Боз як хусусияти «Гулрез» он аст, ки дар мавридҳои алоҳида ҳикояҳои кӯтоҳи ошиқона оварда шудаанд, ки онҳо ба 20-то мерасад. Онҳо ҳам дар мавриди худ барои барҷаста баромадани симоҳои асосии асар хизмат кардаанд. Забон ва тарзи баёни нависанда ба насри маснӯъи замони шоир, ки ҳукмрон буд, монанд аст. Калимоту иборoти арабӣ, ҳадису оёти «Қуръон» дар асар хеле зиёд омадааст. Аз ин ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки Зиёи Нахшабӣ забони арабиро хеле хуб медонистааст.

«ҶУЗЪИЁТ ВА КУЛЛИЁТ». Ин асар ҳам насрӣ буда, бо порчаҳои назмӣ ороста гардидааст ва аз ин ҷиҳат ба «Гулрез» монанд аст. Мавзӯи асар баҳси ҷузъиёт ё узвҳои бадани инсон мебошад. Маънии асар он аст, ки ҷузъиёт бо ҳам ҷамъ омада, куллиётро ташкил додаанд. Яъне, онҳо дар кулл бадани инсонро ташкил медиҳанд. Асар аз 40 боб иборат мебошад ва ҳар як боб ба як узви инсон бахшида шудааст ва нависанда дардҳо, доруҳои табобатии он узвро баён мекунад ва барои беҳ шудани он дард тавсияҳои муфид пешниҳод менамояд. Аз ин нигоҳ асар аҳамияти калони тиббӣ дорад. Масалан, бобҳои дар бораи мӯй, сар, димоғ, пешонӣ, абрӯ, пилк, мижа, чашм, ашк, бинӣ, рухсора, гӯш, зулф, хат, лаб, даҳон, дандон, забон, занах, рӯй, хол, гулӯ, гардан, пушт, устухон, бозу, раг, даст, ангушт, ноҳун, сина, дил, рух, паҳлӯ, шикам, камар, зону, соқ

ва пой бо ҳам баҳс мекунанд. Ғайр аз ин дар асар мавзӯъҳои панду ахлоқӣ, тасаввуфӣ низ омадаанд, ки мавзӯъҳо ба мавзӯи асосии асар дар алоқамандӣ баррасӣ гардидааст.

«Силк-ус-сулук». Ин асар аз нигоҳи мазмуну гояи худ динӣ-тасаввуфист. Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки Зиёи Нахшабӣ асари хешро барои соликони роҳи Ҳақ иншо кардааст ва ҳамчун китоби дарсӣ барои толибилмон, барои он нафароне, ки ҳамин роҳро интихоб карда, ниёз ба донистани нозукиҳои ин ҷараён доранд, муфид аст, бисёр масоилро равшан мегардонад ва дар донистани хусусияти он ба соликон кӯмак хоҳад расонд.

Ин рисола аз 151 силк, яъне фасл иборат аст. Муаллиф дар ҳар як силк усул, равиш ва роҳҳои силкро аз нуқтаи назари илмӣ, дар асоси гуфтаҳои машоихи мӯътабару номдор баён карда, баъд барои тақвияти андешаҳояш аз оятҳои «Қуръон», аз ҳадисҳои Расули акрам (с), аз рӯзгори хулафои рошидин, машоиху уламои ба Ҳақ расида асарро зебу зинат додааст. Асари «Силк-ус-сулк» аз лиҳози забон ва тарзи баён мураккаб буда, дар сабки насри маснӯъ иншо шудааст.

«ЛАЗЗАТ-УН-НИСО». Зиёи Нахшабӣ ин асарро аз забони ҳиндӣ ба тоҷикӣ тарҷума намудааст. Хоҳиши хамсолон, дӯстон сабаб гардид, ки ба тарҷумаи он камар бандад. Ҳангоми тарҷума қиссаҳои асарро хеле кӯтоҳ намуд. Масалан, агар «Лаззат-ун-нисо» дар забони ҳиндӣ 34 фаслро ташкил медода бошад, баъд аз тарҷума миқдори фаслҳо ба 10 расид. Мавзӯи он, ба илми тиб бахшида шудааст.

Метавон гуфт, ки дар асрҳои минбаъда асари мазкур таъсири калон расонд ва дар пайравӣ ба он ба мисли «Иёри дониш» асарҳои зиёд нигошта шуданд.

Ҳамин тавр, чуноне ки дар боло ишорат шуд, асарҳои «Шарҳи сураи Забур», «Насоих-ул-мавоиз» ва «Ашараи мубашшира»-ро як гурӯҳ муаллифони сарчашмаҳо ва олимони шарқшинос ба Зиёи Нахшабӣ нисбат додаанд, вале, мутаассифона, то замони мо аз ин асарҳо ба ҷуз ном дигар осоре боқӣ намондааст.

«ТӮТИНОМА»-И ЗИЁИ НАХШАБӢ

«Тӯтинома» ҳам аз нигоҳи мазмуну мундариҷаи идеявӣ ва аз ҳам нигоҳи ҳаҷму дарбаргирии масъалаҳо бузург буда, дар

эҷодиёти адиб мақоми хоса дорад. Асар аз ҷиҳати композитсия ё устухонбандии дохилӣ махсусиятҳои назаррас дорад. Бо ин тарзу усул ҳанӯз дар замонҳои қадим дар байни халқҳои ҷаҳон, аз ҷумла мардуми аҷамтабор асарҳо мавҷуд буданд, ки онҳо бо гузашти айём шакл гирифта, тағйир ёфта, то имрӯз омада расидаанд. Намунаҳои онҳо бо забонҳои сугдӣ, паҳлавӣ, форсии миёна, ҳиндию хитоӣ ва гайра мавриди истифода қарор доштанд. Мисоли равшани он наклу ривоятҳои «Авасто», «Минуи хирад», «Шоҳнома», «Ҳазору як шаб», «Калила ва Димна», «Шукасантанти», «Синдбоднома» ва ғайра шуда метавонанд. Дар ин асарҳо қиссаҳо, аз наклу ривоятҳо, мифу асотирҳо, ки мазмунҳои мухталиф доранд, то замони мо бештари онҳо омада расиданд.

Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки Зиёи Нахшабӣ ҳам аз ҳамин асарҳо илҳом гирифта, асари хешро офарид. Мо хуб огоҳ ҳастем, ки Зиёи Нахшабӣ забонҳои арабӣ, паҳлавӣ, сугдиро ҳанӯз то ба Ҳинд ҳиҷрат карданаш омӯхта, аз худ карда буд. Чун ба Ҳинд рафт, забони ҳиндиро низ омӯхт ва асарҳои насри ривоятии ҳиндиро дар асл хонд ва барои хеш маводи арзишманде гирд овард. Ҳатто забондонияш ба ҷойе расид, ки аз забони ҳиндӣ ба забони тоҷикӣ асарҳоро тарҷума намуд.

Зиёи Нахшабӣ «Тӯтинома»-ро соли 730 ҳиҷрӣ, яъне соли 1329 мелодӣ навишта ба анҷом мерасонад. Дар ин бора худи нависанда мегӯяд:

Зи ҳиҷрат ҳафсаду сӣ буд он шаб,
Ки ман ин қиссаҳо кардам мураттаб.
Зиёи Нахшабӣ афсонаҳо гуфт
В-аз ин афсонаҳо дар хоби хуш хуфт.

Муаллиф дар муқаддимаи «Тӯтинома» дар бораи аз ҳикоёту ривоёти мардуми тоҷику форс ва ҳинд истифода бурданаш ёдовар шуда, чунин мегӯяд: «Панҷоҳу ду ҳикоят ба иборати хуб ва истиороти марғуб дар ӯ амсол... навишта шуд ва ҳикояте, ки безабту бе рағбат буд, онро мазбут (хориҷ) карда омад ва матлаъ ва мақтаи ҳар якеро тартиб ва тавзеҳ дода шуд ва ҳикояте чанд, ки қабеҳ ва безавқ буд, бадали он ҳикояти дигар таҳрир ёфт. Ва ин арӯси хулдлутф (биҳиштмонанд)-ро дар назари шоҳони маънӣ ба ду даст ҷилва дода омад.

Гӯй ба замин ситора омад,
Юсуф ба ҷаҳон дубора омад».

Метавон аз ҳамин як байт аз ҳунару истеъдоди шоирии Зиёи Нахшабӣ маънӣ бардошт. Гузашта аз ин, байти боло ба мазмуни асар низ пайванди ногусастанӣ дорад.

Акнун, пеш аз он ки дар бораи гоя ва мазмуни асар андешаи хешро иброз дорем, лозим аст, ки нахуст сужети мухтасари «Тӯтинома»-ро нақл намоем. Дар сарзамини Ҳиндустон марди сарватманде бо номи Муборак рӯзгор дошт. Ӯ аз давлату сарват бениёз буд. Аммо ҳамаи ин барояш қимату арзиш надошт. Зеро Муборак писар надошт ва аз даргоҳи Худованд илтиҷо менамуд, ки писареро барояш ато бикунад. Чанд сол гузашт, дуояш мустаҷоб гардид ва соҳиби писар шуд. Муборак ба тифл Маймун ном гузошт, ки маънояш хубрӯй, зебо, фархунда ва нектолеъ мебошад.

Дар ҳақиқат, писари Муборак арзандаи номаш буд. Маймун дар давлати падар бузург шуд, илму адаб омӯхт. Чун ба синни ҳаждаҳсолагӣ расид, тӯй карду духтари зебоеро бо номи Хуҷаста ба ӯ дод. Маймун боре ба тиҷорат баромад ва дар бозор тӯтиеро дид, ки дар сурат зебо ва дар гуфтор доно ва хушнаво буд. Майли харидани тӯтӣ кард ва аз соҳибаш нархашро пурсид. Соҳибаш қимати тӯтиро баланд бардошта, «ҳазор динор» гуфт. Маймун ба андеша рафт ва азми хона кард. Тӯтӣ дарҳол ба забон омад ва ба Маймун гуфт: «Эй ҷавон! Ту қадри ман чӣ донӣ ва қимати ман чӣ шиносӣ?! Агарчи ман мушти парам, аммо аз ҳама улум бохабарам. Масалан, умури мустақбалро (ҳодисаи пешомада) пеш аз вуқӯъ (пеш аз оғоз) ба даҳ рӯз медонам. Инак, пас аз се рӯз дар ин шаҳр корвони Кобул ба талаби матои сунбул хоҳад расид. Бояд ки ҳар чо сунбул аст, гирд орӣ! Биноан маро шартан ба се рӯз бихар. Агар корвон дар рӯзи сеюм расида аз он савдо фоида ёфтӣ, қимати маро адо кун. Вагарна рӯзи сеюм маро ба соҳибам бисупор». Гуфтори тӯтӣ ба Маймун маъқул афтод ва тӯтиро харидорӣ кард. Пас аз се рӯз корвон аз Кобул омад ва Маймун аз ин додугирифт фоидаи зиёд бардошт. Меҳру бовариш нисбати тӯтӣ афзуд. Ҳамеша дар масъалаҳои савдо ва дигар мавзӯъҳо бо тӯтӣ машварат мекард ва тӯтӣ ҳамдами розаш гардид. Боре тӯтӣ ба Маймун маслиҳат дод, ки ба тиҷорати дарё барояд ва фоидаи зиёд ба даст хоҳад овард.

Маймун ба сафари дарё ризо шуд. Ӯ ба бозор рафта, боз як тӯтии дигар, ки Шорак ном дошт, харид. Шорак бо ҳамҷинси худ мӯнис шуданду бо ҳам сӯҳбат оростанд. Вале ба сафар кардани Маймун Хуҷаста ризо набуд. Маймун ба гуфтори ӯ гӯш надода, ӯро бо ин ду тӯтӣ гузошта, азми сафари дарё намуд. Чанд рӯз гузашт, Хуҷаста ба ҷавони зебое ошиқ шуд ва мехост, ки наздаш равад ва бо ӯ айшу ишрат намояд. Бинобар ин, аз Шорак маслиҳат пурсид. Шорак ӯро панд дод, ки ин кори ношоиста аст, аз Худо битарс, гуноҳи азим аст. Панди Шорак ба Хуҷаста маъқул нашуд ва аз қафас Шоракро бароварда, сарашро бурид. Рӯзи дигар масъалаи ба назди ҷавон рафтанашро ба тӯтӣ арз кард ва аз ӯ ҳам маслиҳат пурсид. Тӯтӣ, ки аз марги ҳамҷинси худ огоҳ буд, панд гирифт. Нахуст кори Хуҷастаро писандид ва дар ҳамин мавзӯъҳо ба ӯ ҳикоёту ривоёти рангин нақл кард. Чун тӯтӣ ҳикояи бисёр ширину гувороеро нақл мекард, шаб рӯз мешуд ва Хуҷаста ба назди дилдодаи худ рафта наметавонист. Боз бегоҳ Хуҷаста назди тӯтӣ меомад ва боз тӯтӣ ба қиссапардозӣ огоз мекард. Бо ҳамин тарз 52 рӯз гузашт ва Хуҷаста ба назди ҷавон рафта натавонист ва дар рӯзи 52-юм Маймун аз сафари дарё бозгашт. Тӯтӣ ҳамаи ҳодисаҳои шудагиро начакондаю нарезонда ба Маймун нақл кард. Маймун аз марги Шорак ғамгин шуд ва дигар аз хиёнати Хуҷаста ба ғазаб омада, ӯро қатл намуд. Мазмуни мухтасари «Тӯтинома» аз ҳамин иборат аст.

Дар асар омадани ҳамон ҳикоёту ривоёти «Тӯтинома» устухонбандии онро ташкил додаанд, ки ин як сабки баёни фикри нависанда низ ҳаст. Вале дар алоҳидагӣ ҳар як ҳикояи асар, ки бо номи достон ёд мешавад, мавзӯъ ва мазмуни мустақил дорад. Мавзӯи ҳикоёту ривоёти «Тӯтинома» рангин буда, ба масъалаҳои мухталиф бахшида шудаанд. Фикрҳои иҷтимоӣ, ахлоқии нависанда дар рафти амалиёти қаҳрамонон, персонажҳои асар ба қалам дода шудаанд. Натиҷаи пандомӯзи ҳикояти аввал, ки 52 ҳикоя ё достони дигар ба он пайванд шуда омадаанд, мисоли равшани фикри боло шуда метавонад. Марги Шорак як ҳодиса ё як тасвири оддӣ нест. Шораки покбину покахлоқ, ки дили софи бегаш дошт, хост ки ба воситаи суханони талхи ибратомӯз кирдори Хуҷастаро нишон диҳад ва ӯро аз рӯи хиёнат нисбат ба шавҳараш бигардонад, аммо чӣ дид? Дар ин роҳ ҳалок шуд. Тӯтӣ ин ҳодисаро бо чашмони худ

дида, панд гирифт ва гуфтори хешро бо Хуҷаста дигар кард, яъне роҳи мусолиҳаро пеш гирифт. Нахуст кори пешгирифтаи ӯро мувофиқи матлаб донист ва доир ба ин масъала ҳикоёту қиссаҳои фаровон барояш нақл кард. Ин ягона тадбире буд, ки метавонист Хуҷастаро аз ин роҳи бад (хиёнат ба шавҳар) боз дорад. Кори ӯ самар дод, вақт зоеъ нарафт, корашро кард ва Маймун аз сафар бозгашт. Дар ин маврид дар симои тӯтӣ хирадмандӣ, дурандешӣ ва ботадбирии оқилону хирадмандон таҷассум ёфтааст. Дар «Тӯтинома» кору рафтори тоҷирон, деҳқонон, ҳунармандон, аҳли ҷоҳу мансаб, волиён, шайхон, қозиён ва дигар табақоти ҷамъият дар зимни ҳикоёту ривоёт, ки дар асар бо номи достон ё қисса ёд шудаанд, бисёр возеҳу равшан инъикос ёфтаанд.

ҒОЯИ ШОҲИ ОДИЛ ДАР «ТӮТИНОМА»

Дар «Тӯтинома» бисёр қиссаю ҳикоёте оварда шудааст, ки дар онҳо кору рафтори шоҳон, ройҳо (дар забони ҳиндӣ подшоҳро рой мегӯянд) нисбати раъият, ҳокимону волиён, қозию муфтӣ ба қалам дода шудаанд. Дар онҳо кору рафтори шоҳон гоҳ мазаммат карда шудааст ва гоҳ таърифу тавсиф. Кору амали онон дар ҳар ду маврид ҳам асосан дар зимни ашхоси таърихӣ ҷамъбаст гардидаанд. Нависанда дар баробари инъикоси хислатҳои шоҳони одилу раъиятпарвар ба шоҳони золим, агарчи мусулмон ҳам бошанд, назари нек надошт. Ин аз он сабаб, ки дар рӯзгораш шоҳони золими таърихӣ хеле зиёд буданд. Худи кору амали Алоуддини Хилҷӣ (1296-1316), Қутбуддини Муборакшоҳ (1316-1320), Ғиёсуддин Муҳаммади Туғлуқ (1320-1351) мисоли равшани фикри мо шуда метавонанд. Онҳо шоҳони золим, ғосиб ва ҷоҳил буданд. Илова ба ин, барои тоҷу тахт якдигарро ба қатл расониданд. Муборакшоҳ Хизрхони бародарашро аввал кӯр кард ва пасон ба қатл расонид, ки Зиёи Нахшабӣ шоҳиди чунин ҳодисаҳои нанговари хунин буд. Метавон гуфт, ки беҳтарин хисоли неки шоҳон дар симои ройи (подшоҳи) бузурги ҳиндувон Викрамодит ҷамъбаст гардидааст. Шоҳи одил бояд ба чунин сифатҳо ороста бошад: «...бори раоё кашанд ва гами раоё хӯранд, аз дастшударо дастгир шаванд ва дармондаро поймардӣ кунанд». Ройи бузург (дар ҳикоёти шаби 7-ум) барои ба мақсад расонидани

ҷавонмарди камбизоат, ки ба духтари подшоҳе ошиқ шудааст, як бори фил зар медиҳад ва ҳатто омода аст, ки ҷони азизашро дар ин роҳ қурбон намояд.

Нахшабӣ дар бисёр ҳикоёт зулму бедодӣ, бехирадию беандешагии рой ва подшоҳонро ба тарзи тамсил ба қалам додааст, ки хонанда пас аз мутолиаи он аз ҳақиқати он ба тезӣ огоҳ мегардад. Масалан, дар ҳикоёти шабҳои 7, 40 ва 51 ҳамин масъалаҳо бо камоли маҳорат инъикос ёфтаанд.

Дар ҷойи дигар Нахшабӣ ба шоҳони замонааш ҳушдор медиҳад, ки агар зулму бедодиро дар ҳаққи раъият раво бинанд, душманашро ба мулкаш даъват менамояд ва давлат ба осонӣ аз дасташ меравад. Дар поёни ҳикоят хулосаи нависанда бо қитъаи зер ҷамъбаст шудааст:

Нахшабӣ, зулм бадтарин чиз аст,
Аз ситам синаҳо кабоб шаванд.
Ҳар кӣ бо хонае кунад зулме,
Хонааш оқибат хароб шавад.

Ниҳоят, нависанда ба чунин хулоса омадааст: «Оре, чун ба дидаи имтиҳон бубинед ва ба чашми ҳақиқат нигоҳ кунед, ботини подшоҳ ҷамъ ҳам намебояд, ки ҷамъияти ботини эшон парешонии халқ аст».

Дар «Тӯтинома» нависанда ҳикоётеро овардааст, ки дар онҳо мақоми вазирону дабирони хирадмандро басо бузург шуморидааст. «Оре, султони мутлақи таоло агарчи мулуку салотинро неъмати бисёр бидиҳад, аммо эшонро ҳеҷ неъмате болотар аз вазири некӯрой нест.

ТАВСИФИ ГУРӮҲҲОИ ПОЁНИ ҶОМЕА

Бисёр ҳикоёту қиссаҳои «Тӯтинома» ба кору зиндагии мардуми оддӣ, аҳли ҳунар бахшида шудаанд. Зиёи Нахшабӣ, ки худ аз байни ҳамин мардум баромадааст ва ҳунари волои нигорандагӣ дорад, рафтору кирдор ва гуфтори ин табақаи ҷамъиятиро хеле хуб медонад ва дар асараш симои онҳоро воқеъӣ ба қалам додааст. Дар ҳикоёту қиссаҳои ӯ наҷҷору заргар, меъмору бинокор, дарзию кишоварз, деҳқону боғбон, мутрибу шоир, кулолу ранграз, сайёҳу сайёд, сипоҳию тирандоз

ва амсоли онҳо амал намуда, нависанда бо камоли эҳтиром дар бораи онон сухан меронад. Махсусан, ба косибони чирадаст, бофандагон, заргарон муносибати хайрхоҳона дорад ва таъкид менамояд, ки аҳли ҳунар мардуми хушбахтанд.

Нахшабӣ дар ҳикоёти шабҳои 27, 28, 34, 44, 48-ум ҳунармандӣ, меҳнатдӯстӣ, ҳалолкорӣ ва истеъдоди аҳли ҳунарро хеле табиӣ инъикос намудааст.

Дар бисёр ҳикояҳо рӯзгори нохуш, ҳаёти талху ногувори мардуми овора, ҷилои ватаншуда ба қалам дода шудааст. Чунин ҳикояҳоро дар шабҳои 3, 27 ва 47 пайдо карда метавонем. Мазмуни чунин ҳикоёт аз он иборат аст, ки чунин ашхоси аз ватан дур дар ин ҷо ҳам рӯзгори бад доранд. Ба қадри онон аҳли ҷоҳу сарват намерасанд. Онҳо барои пайдо кардани қути лоямут шабу рӯз меҳнат мекунанд, аммо онҳоро озор медиҳанд. Аз гуфтори нависанда мусаллам мегардад, ки зимни баёни ин ҳолатҳои ногувор дилаш ба дард меояд ва бо як ҳиссиёти гайриоддӣ ҳаёти талхи ононро баён менамояд. Охир, худи Зиёи Нахшабӣ ҳам ба ҳамин табақа дохил мешуд ва ӯ низ аз Ватан беватан шуда, мисли садҳо оворагон ранҷу озор мекашид. Аз ин нигоҳ тасвири нависанда ҳақиқати воқеъист ва чунин ҳикояҳо ҳақиқати воқеъии зиндагии ин гурӯҳҳои ҷамъиятии онрӯзаро воқеъбинона инъикос мекунанд.

Зиёи Нахшабӣ дар баробари нишон додани ҳар гуна зулму золимӣ, ифшои ҳаёти қашшоқонаи мардуми оддӣ шоҳону ҳокимонро аз оқибати ногувори амалашон огоҳ мекунад ва ононро аз мукофоти амал метарсонад ва таъкид менамояд, ки золимон бечазо наmemонанд:

Нахшабӣ, нест бе ҷазо амале,
Чанд бошӣ ту дар ризои бадӣ?!
Ҳар кӣ бад мекунад, ҳамеёбад,
Ҳам ба дунёи дун ҷазои бадӣ.

Хулоса, Зиёи Нахшабӣ ҳамчун як нависандаи ҳақгӯй бар зидди золимон баромада, мазлумонро ба ҳар роҳу восита ҳимоя кардааст. Маҳз асари «Тӯтинома» ва худи ӯро ҳамин ҷанбаҳои гуманистӣ, инсонпарварӣ, некандешию хайрхоҳӣ нисбати бечорагон, мазлумон ва оммаҳои меҳнаткаш дар байни халқ мақбулу машҳур гардонд. Ба хотири ҳамин гояҳои олӣ таъсири «Тӯтинома» дар асрҳои пасин зиёд шуд ва дар пайравии он даҳҳо

«Тӯтиномаҳо» иншо шуданд ва «Тӯтинома»-и Зиёи Нахшабӣ ба бисёр забонҳои дунё тарҷума ва нашр гардид.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Зиёи Нахшабӣ чаро ба Ҳиндустон сафар кард?
2. Мегӯянд, ки Зиё забони ҳиндиро медонист. Оё ҳамин фикр дуруст аст?
3. Чаро ӯ ба дарбор нарафт?
4. Зиёи Нахшабӣ кадом асарҳоро офарид?
5. Чаро нависанда ба асараш «Гулрез» ном ниҳод?
6. «Гулрез» дар кадом мавзӯъ иншо шудааст?
7. Чаро асари нависанда «Ҷузъиёту куллиёт» ном гирифт?
8. Дар кадом мавзӯъ асар баҳс мекунад?
9. Кадом асарҳои нависанда то замони мо омада нарасиданд?
10. Маънои асари «Силк-ус-сулук» -ро шарҳ диҳед.
11. Шумо номи асари нависанда «Тӯтинома»-ро чӣ хел мефаҳмед?
12. Устухонбандии «Тӯтинома» чӣ гуна аст?
13. Маймун чӣ маъно дорад?
14. Чаро Маймун тӯтиро харид?
15. Сабаби ба сафар баромадани Маймун чӣ буд?
16. Хуҷаста чаро Шоракро қатл кард?
17. Оё рафтори Хуҷаста дуруст буд?
18. Андешаи шумо дар бораи рафтори тӯтӣ чӣ гуна аст?
19. Чаро Хуҷаста тӯтиро қатл накард?
20. Назари Зиёи Нахшабӣ нисбати замонааш чӣ хел аст?
21. Адолатпарварии шоҳонро шумо дар чӣ мебинед?
22. Муносибати нависанда нисбати ҳунармандон чӣ хел аст?
23. Мукофоти амалро чӣ хел мефаҳмед?
24. Дар бораи кору рафтори нависанда шумо чӣ андеша доред?

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1.А. Алимардонов. Зиёуддини Нахшабӣ ва «Тӯтинома»-и ӯ. «Дониш», Душанбе, 1980.

2. Дастҷамъӣ. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV, қисми дувум. «Дониш», Душанбе, 1983.

3. Т. Мирзод ва диг. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. Маориф, Душанбе, 1991.

ИБНИ ЯМИН
(1286-1368)

Амир Фахриддини Маҳмуд Ибни Яминиддин соли 1286 дар деҳи Фарюмад, ки 16 фарсанг дуртар аз шаҳри Сабзавор воқеъ гардида буд, ба дунё омад. Падари Амир Фахриддини Маҳмуд Яминиддин ном дошт ва марди соҳибмаърифат ва шоир буд. Яминиддин дар дарбор, дар назди вазири Хоҷа Алоуддини Маҳмуд вазифаи муставфигиро[1] ба зимма дошт ва рӯзгори хуш доштанд. Ӯ дар ҳамин оила рушду камол ёфт ва бо дастгирии волидайн илм омӯхт ва соҳибмаълумот гардид. Амир Фахриддин барои такмили дониш ба шаҳри Сабзавор рафт ва дар пеши бузургони илму адаб дониши хешро сайқал дод. Ӯ асосан илми шеъру адаб ва арӯзу қофияро дар назди падар омӯхт. Падари Фахриддини Маҳмуд нозукиҳои пешаи шоириро ҳам аз нигоҳи назарӣ ва ҳам амалӣ хеле хуб медонист ва онро ба фарзандон таълим дод. Чун Амир Фахриддини Маҳмуд бузург шуд ва ба шеър гуфтан оғоз кард, барои худ тахаллуси Ибни Яминро лоиқ донист ва пасон бо ҳамин унвону тахаллус дар байни хосу ом маъруфу машҳур гардид.

Аммо ин ҳаёти пурнишоту рӯзгори хуш дер давом накард. Нахуст падари Ибни Ямин соли 1322 вафот кард. Шоир маҷбур шуд, ки ба дарбори Хоҷа Алоуддин биёяд. Маҳз дар ҳамин давра дар ситоиши Хоҷа Алоуддин қасидаҳои мадҳӣ иншо намуд. Аммо дар дарбор ба ӯ рӯи хуш надоданд. Бинобар ин, маҷбур шуд, дарборро тарк намояд. Пас ба Гургон рафт ва чанд муддат дар хизмати ҳокими он ҷой бимонд. Дар ҳамин вақт Сарбадорон зуҳур намуданд. Косаи сабри мардум аз зулму тааддии истилогарони муғул лабрез шуд ва баҳри озодӣ ба қиём хестанд. Ибни Ямин ҳам ба Сарбадорон хамроҳ шуд ва ҳам бо камону шамшер ва ҳам бо қалам муборизаро сар кард. Ибни Ямин дар яке аз муҳорибаҳои шадид, ки соли 1342 дар шаҳри Зовани вилояти Хуф ба амал омада буд, асир афтод.

Ҳамин тавр, Ибни Яминро дар қатори асирон ба Ҳирот оварданд. Он ҷо чор сол дар зиндон ранҷу озор дид. Ҳамеша дар пеши назараш симои модари меҳрубон ва кӯдакони

---

1 Муставфӣ- мансаб, сардори муҳосибон ё сармусоҳиб

хурдсолаш ҷилвагар буданд. Бо ёди онҳо шабонро дар зиндон рӯз мекард. Ӯ ғаму дарди хешро бо шеърҳои ҷигарсӯзаш таскин мебахшид. Барояш зиндонбони гамгусор дафтар, давоту қалам меовард. Баъзе қитъаоти дардноке дар кунҷи зиндон эҷод бикард. Овозаи ин ба гӯши Амир Ҳусайни Курт расид ва бо амри ӯ Ибни Ямин аз зиндон озод шуд. Пасон шоир соли 1347 назди пайвандону модари мушфиқи меҳрубон озими роҳ шуд. Чун ба деҳи Фарюмад ворид ғардид, модари ғамдида гӯё болу пар кушод ва бо пайвандон писари шоирашро истиқбол гирифт. Аз чашмони фурӯрафтаю меҳрангези модар донаҳои ашки шодӣ метаровид. Модар писарашро ба огӯш кашида, бӯсаборон мекард. Шодии фарзандон ҳадду канор надошт.

Ибни Ямин то поёни умр дигар зодгоҳашро тарк накард. Боғи нооболи падарро боз обод намуд. Дар канортари он боғи нав бунёд кард. Ӯ меҳнат мекарду эҷод ҳам. Дар асарҳои офаридааш ҳодисоту воқеоти аз сар гузарондаашро хеле воқеъбинона рӯйи дафтар меовард. То тавонист, то дар ёд дошт, абёти девони гумкардаашро барқарор намуд.

Хулоса, Ибни Ямин умри бобаракат дид. Соли 1368 дар зодгоҳаш – деҳаи Фарюмад аз дунё гузашт. Шоирро дар паҳлӯи падар ба хок супориданд.

МЕРОСИ АДАБИИ ИБНИ ЯМИН

Чуноне ки дар боло ишорат кардем, дар ҷангҳои истиқлолхоҳӣ, муборизаи беамон алайҳи муғулҳо девони Ибни Ямин аз байн рафт. Ба ҳар ҳол, то рӯзҳои вопасини ҳаёти хеш ӯ қалам аз даст нагузошт ва эҷод кард. Девони дувуми шоир аз 16 ҳазор байт иборат мебошад. Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки дар осори боқимондаи Ибни Ямин жанри қитъа мақоми хоса дорад. Бештар афкори ахлоқи, сиёсӣ ва иҷтимоии шоир дар қитъаоти ӯ инъикос ёфтаанд. Дар ин бора ба тарзи алоҳида дар поёнтар таваққуф хоҳем кард.

Пас аз жанри қитъа дар эҷодиёти адиб ғазал, қасида, рубоӣ, тарҷеъбанд, таркиббанд, мустазод омадааст. Ибни Ямин дар ғазалсароӣ ба Камол ва Шайх Саъдӣ пайравӣ намудааст:

Вақти он омад, ки гӯяд чун Камол Ибни Ямин:
«Бо парирӯе, ки чун ӯ дилбари айёра нест».

Мавзӯи асосии ғазалиёти шоир тавсифи ишқи инсонист. Ба ҳамин маънӣ Ибни Ямин мегӯяд:

Ишқбозӣ бо рухи маъшуқ коре бас хуш аст,
Рӯзгори ишқ, алҳақ, рӯзгоре бас хуш аст.
Оқибат, гӯянд, бошад ишқбозиро ваҳим,[2]
Ҳар чӣ хоҳӣ, бош, гӯй, ин лаҳза боре бас хуш аст.

Чуноне ки аз тарҷумаи ҳоли шоир медонем, ӯ бештари рӯзгори хешро дар ғарибӣ, дар мусофирӣ дур аз Ватан гузаронидааст. Асирӣ, гурбати ҷудоӣ аз фарзандон дили адибро озурда карда буданд. Ана ҳамин рӯзгори нохуш, кунҷи зиндон дар баъзе ғазалиёти шоир бисёр ба дард садо дода, қалби хонандаро ба шӯру ғалаён меорад. Дар ғазали зер шоир ёди Хуросон мекунад.

1. Субҳдам боде, ки аз хоки Хуросон медамад,
Чун дами Руҳулқудус[3] *дар пайкарам ҷон медамад*
2. Боди субҳ аст ин надонам? Ё насими пираҳан,
К-аз барои кӯр чашми пири Канъон медамад.
3. Чун гузар кардаст бар хоки Хуросон, лоҷарам
Рӯҳпарвар чун насими боги Ризвон медамад.
4. Булбули табъи маро ояд насими куйи ӯ
Ҳамчу боди субҳгоҳӣ, к-аз гулистон медамад.
5. Мебарад ҷамъият аз Ибни Ямин якборагӣ
Нафҳае, к-аз чини он зулфи парешон медамад.

Ибни Ямин дар як ғазали дигараш, ки аз гурбат, аз зиндон раҳоӣ ёфта, майли диёр дорад, боз ба дидани диёру пайвандон ва модари меҳрубон шарафёб мегардад, хурсанд аст ва дар ин маврид хешро аз шодию фараҳ ба булбули зор, ки рӯ ба гулистон дорад, монанд кардааст. Ё дар байти дувум хешро ба Яъқуб, ки дар ғаму дарди Юсуф дар Канъон кӯр шуда буд, монанд намудааст. Ӯ табли шодӣ мезанад, ки ба дидори Юсуф, яъне ба дидори ёру ошно, пайвандон ва Ватани меҳрубонаш – Хуросон мушарраф мегардад. Дар баёни фикр ва эҳсоси қалби хеш шоир санъатҳои ташбеҳу истиора ва талмеҳро хеле хуб корбаст намудааст. Таваҷҷӯҳ намоед ба ғазал:

2 Ваҳим- бад, ҳаннок
3 Руҳулқудус- {азрати Исо (а)

1. Ин манам бори дигар азми Хуросон карда,
Рӯй чун булбули шайдо ба гулистон карда.
2. Буда Яъқубсифат соқини байтулэҳзон
В-ин замон рӯи суи Юсуфи Канъон карда.
3. Баста эҳроми тавофи ҳарами ҳазрати дӯст,
Қиблагоҳи дилу ҷон абрӯи ҷонон карда.
4. Шодии давлати васлаш паси чандин ғами ҳаҷр,
Бар дилам мушкили даври қамар осон карда.
5. Кай бувад боз, ки хоки кафи пояш бинам
Сурмаи равшании дидаи гирён карда,
6. Шукр гӯям аз он толеъи саргаштаи хеш,
Гар бубинам раҳи ҳичрон-ш ба поён карда.

Ибни Ямин дар бисёр ғазалҳояш баҳору шукуфтани гулҳо, зебою рангин шудани лаби ҷӯйю богу чаманро ёд мекунад ва таъкид менамояд, ки аз ин зебоиҳои табиат бояд истифода бурд. Дар ин маврид айёми ҷавонии инсонро ёд карда, хуш гузаронидани онро таманно дорад. Шоир барои тақвияти фикраш аз зарбулмасалу мақолҳо, суханони пандомези пешиниён истифода мебарад.

1. Биё, соқӣ, ба даври дӯстгонӣ,
Бидеҳ бар гул шароби аргувонӣ.
2. Канори ҷӯйбор аз хуррамӣ шуд
3. Ниҳон кард об рози дил, вале хок
Падид овард асрори ниҳонӣ.
4. Чаман чун кулбаи гаҳварфурӯш аст
Зи зеварҳои дарёиву, конӣ.
5. Хушо он кас, ки чун наргис зи мастӣ
Фитад дар пойи сарви бӯстонӣ.
6. Тараб з-имрӯз бар фардо маяфкан,
Чӣ зояд ин шаби ҳубло, чӣ донӣ?
7. Маҷӯй, Ибни Ямин, ҷуз некномӣ,
Агар хоҳӣ, ки доим зинда монӣ.
8. Намирад ҳар кӣ номи нек аз ӯ монд,
Ҳамин бошад ҳаёти ҷовидонӣ.

Ғазали боло оҳанги ҳаётдӯстона дорад. Инсонро ба болидахотирӣ ва аз олами зебоӣ лаззат бурдан, зиндагиро хуш

ғузаронидан ҳидоят мекунад. Вале ин маъно дар ғазал ҳадди охир нест. Адиб дар анҷоми ғазал ба хонанда боз нуктаи диғарро ёдрас мекунад ва таъкид менамояд, ки ҷавониро танҳо ба тараб, ба айшу хурсандӣ ғузаронидан шоиста нест.

Ибни Ямин таркиббанду тарҷеъбандҳои содаю гӯшнавоз ва пурмазмун эҷод кардааст, ки ин ҷо яке аз он таркиббандҳоро бо ҳам дида мебароем. Таркиббанд дар васфи тирамоҳу зимистони қаҳратун иншо шудааст. Бо камоли эътиқод метавон гуфт, ки ин шеър бо ин мазмуну мӯҳтавояш дар адабиёти гузаштаи камназир аст. Дар эҷодиёти аксар адибони классик ва имрӯза шеърҳое, ки баҳору диғар фаслҳоро тавсиф кардаанд, хеле зиёданд. Вале доир ба фасли зимистон, сардию хунукиҳои он адибон хеле кам таваҷҷӯҳ кардаанд. Дар баробари сардиҳои зимистон оташ муқобил гузошта шудааст ва оташу хубиҳои он мадҳу ситоиш ёфтааст.

Дар банди нахусти таркиббанди «Зимистон» фасли тирамоҳи зарринқабо тавсиф ёфтааст ва дар байти аввал шоир аз ҷашни Меҳргон, ки дар оғози фасли тирамоҳ таҷлил мегардад, ёд кардааст:

Ё насими меҳргонро заргарӣ оин шудаст,
Лӯъбатони боғро зевар ҳама заррин шудаст.

Дар ин байт шоир нишонаҳои тирамоҳ, яъне заррин шудани боғ ва умуман табиатро тавсиф намуда истода, пасон аз омад-омади зимистон мужда медиҳад. Ин банд бо байти зерин оғоз ёфтааст:

Гашт баҳман ҳамчун Намрӯду халоиқ чун Халил,
З-он ки оташ ҳар якеро чун гулу насрин шудаст.

Шоир аз ёд кардани моҳи баҳман оғоз ёфтани фасли зимистонро дар назар дорад ва боз дар ин маврид ба санъати талмеҳ рӯ меорад. Ибни Ямин фасли зимистонро ба Намрӯд ва халоиқро ба Ҳазрати Иброҳими Халиллулоҳ монанд кардааст. Чаро монанд кардааст? Барои равшан намудани ин маънӣ ривояти «Ҳазрати Иброҳим ва Намрӯд»-ро ёдовар шудан ба матлаб наздик аст. Иброҳим муқобили расму оини бутпарастӣ баромад. Барои ҳамин гуноҳаш шоҳи золиму муқтадир Намрӯд ба одамҳояш мефармояд, ки ҳезуми бисёр ҷамъ кунанд. Ҳезум

мисли кӯҳ мешавад. Баъд онро оташ мезананд. Ана аз байни ҳамин оташ Иброҳим мегузарад ва кӯҳи оташ барояш мисли гулистон мегардад.

Дар рубоиёти Ибни Ямин мавзӯъҳои ахлоқӣ, фалсафӣ ва ишқӣ бештар ба назар мерасанд.

Бо мутрибу май ҳурсириште гар ҳаст,
Бо оби равон канори киште гар ҳаст,
Беҳ з-ин маталаб, Биҳишт беҳуда макоб!
К-он нест, ҷуз ин нест Биҳиште, гар ҳаст.

Агар зиндагият ба муроди дилат бошад, агар дар пешат мутрибу май ва зебосанаме ҷилва намояд, шукрона куну дигар аз ин зиёд талаб накун, ки Биҳишт ҳамин аст ва рӯзгорро хуш гузарон.

Ибни Ямин дар поёни умр маснавие иншо кардааст бо номи «Пандномаи Анушервон», ки он аз 115 байт иборат буда, дар вазни «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ иншо шудааст. Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки маснавӣ як ихлоснома ба шоҳасари Фирдавсист. Зеро Ибни Ямин гаштаю баргашта «Шоҳнома»-ро мехонд ва нисбати шоири бузург эҳтирому садоқат дошт. Беҳуда нагуфтааст:

Сиккас, к-андар сухан Фирдавсии Тусӣ нишонд,
Кофирам, гар ҳеҷ кас аз зумраи фурсӣ нишонд.
Аввал аз болои курсӣ дар замин омад сухан,
Ӯ суханро боз боло бурду дар курсӣ нишонд.

Ибни Ямин ҳамбастагӣ, ҳамраъйии хешро ба воситаи ҳамин маснавӣ баён намуд. Дар «Шоҳнома» ҳам Анушервон, ки бо номи Кисро ҳам ёд мешавад мубадонро даъват намуда, хоҳиш менамояд, ки барои кори неки оянда, барои рӯзгори хуши раият панду андарзаш бигӯянд. Панду андарзи ҳафт мубад дар «Шоҳнома» оварда шудааст. Агар «Пандномаи Анушервон»-ро бо гуфтори мубадон муқоиса намоед, дар байни онҳо дар мазмуну сабки баён монандиҳои зиёдеро эҳсос мекунем. Панднома ба тариқи зайл шурӯъ мегардад:

Ало, эй ҳунарманди покизарой!
Зи ман бишнав, ар ҳуш дорӣ ба ҷой.

Чу хоҳӣ шудан з-ин саройи сипанҷ,
Бимон ёдгор аз паси хеш ганҷ…
На ганҷе, ки бошад пур аз хоста,
Ба зарру ба гавҳар биёроста.
Яке ганҷи нав бояд афканд бун,
Ки бошад зару гаҳвари он сухун….
Кунун дар дил, эй номвар, ҳуш дор!
Суханҳои Нуширавон гӯш дор.
Туро зинда гуфтан наёяд дуруст,
Агар зиндагонӣ на дар номи туст.
Дигар он, ки ҳақ гӯй бо ҳар касе
В-агарчи ба талхӣ гирояд басе.
Дигар он ки гар мард доно бувад,
Ба майдони дониш тавоно бувад…
Дигар он ки бе бим бошад касе,
Ки озори мардум наҷӯяд басе.
Дигар он ки қадри бузургон бидон!
Сухан пеши эшон ба андоза рон!
Чу қадри бузургон нигаҳ доштӣ
Сари сарвариро барафроштӣ!

Ибни Ямин пас аз додани панду андарзҳои судманд дар анҷоми маснавӣ гуфторашро ба тариқи зайл ҷамъбаст намудааст:

Ба поён расонидам ин пандҳо,
Кушодам зи ганҷи гуҳар бандҳо…
Гарат ҳаст шоистаю дилпазир,
Аз ин достон як ба як ёд гир!

ҚИТЪАОТИ ИБНИ ЯМИН

Чуноне ки дар боло ёд кардем Ибни Ямин дар таърихи адабиёти тоҷику форс ҳамчун шоири қитъасаро ё устоди жанри қитъа маълуму машҳур аст. Пеш аз он ки дар бораи мазмуну мундариҷаи ғоявии қитъаоти шоир маълумот диҳем, зарур медонем, ки шумо, хонандагони боҳушро, бо хусусиятҳои жанри қитъа ошно бисозем. Жанри қитъа ҳанӯз дар асрҳои IX-X дар адабиёти тоҷику форс пайдо шуда буд. Намунаҳои онро

дар осори устод Рӯдакӣ, Абушакури Балхӣ, Кисоии Марвазӣ ва дигар ҳамасрони устод Рӯдакӣ метавон пайдо кард. Қитъа дар «Лугати истилоҳоти адабиётшиносӣ» ба тариқи зайл маънидод карда шудааст: «Қитъа (ар. – пораи чизе) яке аз намудҳои назми классикист. Қитъа аз ҷиҳати шакл ба газал ва қасида наздик аст, аммо матлаъ надорад, яъне қофиябандии он ба ин тарз аст: аб, вб, гб, дб...».

Акнун барои фаҳмо шудани мазмуни боло аз эҷодиёти Ибни Ямин як мисол меорем:

1. Ба тамсил Ибни Ямин гуфтааст, - - - а
Кунад арза бо шоҳи фармонраво. – - - б
2. Ҳунарманд монанди бозе бувад, — - в
Ки ӯро ба дом оварӣ аз ҳаво. - - - б
3. Ба таълими сайдаш машав ранҷа ҳеҷ, ——г
Ки нек орад он санъат ӯ худ ба ҷо. ——б
4. Ҳамин бас ки он бози бегонаро ——д
Кунӣ бо худ аз роҳи лутф ошно. — – б

Қитъа мазмунҳои гуногунро дар бар мегирад. Мавзӯъҳои асосии қитъа панду ахлоқ, мазаммати шоҳону ҳокимони золиму зулмпарвар, ошкор намудани нуқсонҳои ҷомеа, инъикос намудани андешаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, нишон додани ғаму андӯҳ, шодию фараҳи қаҳрамони лирикӣ ва амсоли ин шуда метавонад.

Ибни Ямин аз таҷрибаи рӯзгор басо панд омӯхта, ба хулоса омадааст, ки дар ҷамъият агарчанде, ки инсон хушхӯ, хушгуфтор ва оқилу доно бошад ҳам, мӯҳтарам намешавад, зеро молу сарват надорад, камбизоат аст, агарчи Синоро бошад. Таваҷҷӯҳ намоед:

Марди озода дар миёни гурӯҳ,
Гарчи хушхӯю оқилу доност,
Мӯҳтарам он гаҳе тавонад буд,
Ки аз эшон ба молаш истиғност.
В-он ки мӯҳтоҷи «ҳалқ» шуд, хор аст,
Гарчи дар илм Буалӣ Синост.

Ибни Ямини Фарюмадӣ дар қитъаҳои «Фарзанд нури дидаи ман», «Ҳар кӣ бандад камар ба хизмати халқ», «Фарзанди ҳунарманди ман», «Фалаки озҷӯ» ва ғайра ба масъалаҳои

муҳими рӯзгори хеш даст зада, муносибаташро иброз медорад.

Шоир дар қитъаи «Ҳар кӣ бандад камар ба хизмати халқ» аҳли ҷоҳу мансабро ба адлу дод, ба накӯкорӣ ҳидоят мекунад, то ки онон ғамгусори раият ва аҳли ҳунар бошанд:

Набувад меҳтарӣ ба рӯзу ба шаб
Бодаи хушгувор нӯшидан,
Ё таоми лазизро хӯрдан,
Ё либоси латиф пӯшидан.
Ё бад-он кас, ки зердаст бувад,
Ҳар замон бе сабаб хурӯшидан.
Ман бигӯям, ки меҳтарӣ чӣ бувад,
Гар бихоҳӣ зи ман ниюшидан:
Ҳамагонро зи ғам раҳонидан,
Дар раоёти халқ кӯшидан.

Ибни Ямин шахси покахлоқ, покрӯзгор ва бетамаъ буд. Назди пасфитратон ҳаргиз сари ниёз хам намекард ва дар баробари ин аз дигарон низ ҳамин хислати наҷибро талаб мекунад. Таваҷҷӯҳ намоед:

1.Ҳар балое, ки мешавад воқеъ
Дар миёни халоиқи олам,
2.Чун накӯ бингарӣ, тамаъ бошад
Маншаи он бало зи бешию кам.
3. Гар набудӣ тамаъ, наяфтодӣ
Аз Биҳишти барин бурун Одам.
4. Ҳар кӣ нақши тамаъ зи лавҳи замир
Бистурад, вораҳад зи меҳнату ғам.
5. Аз тамаъ дур бош, Ибни Ямин!
Гар диле боядат хушу хуррам.

Мазмуни қитъаи боло фаҳмост. Шоир сабаби ҳама нокомиҳо, бадбахтиҳоро дар тамаъ мебинад. Ибни Ямин барои исботи фикр ривояти аз Биҳишт ронда шудани Ҳазрати Одамро меорад. Натиҷаи тамаъ буд, ки Одам ба гуфтаи Худованд гӯш накард, нафсаш зӯрӣ намуд, гандум хӯрду аз Биҳишт ронда шуд. Барои ҳамин шоир дар байти панҷум ё дар анҷоми қитъа ба худ хитоб карда мегӯяд, ки агар хоҳӣ дилат шоду хуррам бошад, аз тамаъ дур бош ва бетамаъ зиндагӣ намо.

Ибни Ямин барои дӯсти бисёр пайдо кардан таъкид менамояд, ки пеш аз ҳама, бояд инсон сифатҳои нек дошта бошад:

Мард бояд, ки ҳар куҷо бошад,
Иззати хештан нигаҳ дорад.
Худписандию аблаҳӣ накунад,
Ҳар чӣ кибру манист, бигзорад.
Ба тариқе равад, ки мардумро
Сари мӯйе зи худ наёзорад.
Ҳама касро зи хеш беҳ донад,
Ҳеҷ касро ҳақир нашморад.
Сару зар дар талаб диҳад он гаҳ,
То магар дӯсте ба даст орад.

Ибни Ямин дар қитъаи «Ба ними ҷав нахаранд» иттифоқу ҳамдилиро барои аз болои душманони ғаддор дастболо шудан шарти асосӣ медонад:

Ду дӯст бо ҳам агар якдиланд дар ҳама ҳол,
Ҳазор таънаи душман ба ними ҷав нахаранд.
В-ар иттифоқ намоянду азм ҷазм кунанд,
Сазад, ки пардаи афлокиён зи ҳам бидаранд.
Бикӯш, Ибни Ямин, дӯсте ба даст овар,
Ки душманон сӯи як тан ба сад кажӣ нигарданд.

Хулласи калом, Ибни Ямин, чунонки дидем, дар эҷодиёташ инсони меҳнаткаш, аҳли ҳунарро мадҳу ситоиш кардааст. Ӯ, ки худ марди меҳнатдӯст буду бо меҳнати ҳалол рӯзгорашро пеш мебурд, аз диғарон низ ҳаминро талаб мекард. Шоир тамаъкориро бад медид ва дар тӯли ҳаёташ ба ин роҳ нарафт. Ӯ марди худшинос ва ҳақбину ҳалолкор буд. Шоир ба фарҳангу адаби ниёгон, мардони баору номӯси миллат меҳру муҳаббати бузург дошт, ки гуфтори ӯ нисбати Фирдавсию «Шоҳнома»-и ӯ далели мӯътамадест, ки аз худшиносию худогоҳии Ибни Ямин гувоҳӣ медиҳад.

САВОЛУ СУПОРИШ

1. Ибни Ямин дар куҷо касби илм намудааст?
2. Аз харита Сабзаворро ёбед.
3. Яминуддин кӣ буд ва чӣ ҳунар дошт?
4. Ибни Ямин чаро ба Сарбадорон ҳамроҳ шуд?
5. Дар бораи Сарбадорон маълумот диҳед.
6. Чаро онҳоро Сарбадор ғуфтанд?
7. Қиссаи ғорат шудани девони шоирро нағз хонед ва аз рӯи он саҳначае тартиб диҳед.
8. Дар поёни рӯзгораш шоир ба кадом кор машғул шуд?
9. Дар девони шоир кадом жанр мақоми хоса дорад?
10. Шоир дар кадом мавзӯъҳо бештар ғазалҳояшро эҷод кардааст?
11. Чаро мавзӯи гарибӣ дар ғазалиёти ӯ бештар ба назар мерасад?
12. Дар бораи хуш гузаронидани ҷавонӣ Ибни Ямин чӣ андеша дорад?
13. Ба чӣ мақсад адиб оташро ситоиш кардааст?
14. Шумо дар бораи ҷашни Меҳргон чӣ медонед?
15. Ибни Ямин дар бораи Абулқосими Фирдавсӣ чӣ гуфтааст?
16. Қитъаро ҳифз намоед.
17. Шинондани сикка чӣ маъно дорад?
18. Оё метавон Ибни Яминро шоири худшинос номид?
19. Қитъа чист?
20. Дар кадом мавзӯъҳо қитъаҳои Ибни Ямин эҷод шудаанд?

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1 С.Имронов. Ибни Ямини Фарюмадӣ. Душанбе, 1966.
2. Гулшани адаб, ҷилди 2. «Ирфон», Душанбе, 1975.
3. Т.Мирзод, К.Хоҷаев, Ш. Исломов. Методикаи таълими адабиёти тоҷик. «Маориф», Душанбе, 1991.

УБАЙДИ ЗОКОНӢ
(1270-1370)

Низомуддин Убайди Зоконӣ яке аз симоҳои барҷастаи адабиёти тоҷику форс аст. Ӯ аз тарафи муҳаққиқон ва ховаршиносон дар таърихи адабиёти ҳазорсолаи тоҷику форс бузургтарин адиби ҳачвнигор эътироф шудааст. Чун сухан аз ҳачву мутоиба равад, ҳамоно пеши назар симои ин адиби фозилу оқил, ҳамабину ҳамадон пеши назар меояд.

Убайди Зоконӣ соли 1270 дар деҳаи Зокони вилояти Қазвин (дар қисмати шимоли Эрон) дида ба ҷаҳон бикшуд. Номе, ки волидайнаш ба ӯ гузошта буданд, Убайдуллоҳ буд.

Шоир чун ба камол расид, номашро андак ихтисор (Убайд) намуда, онро тахаллуси хеш қарор дод ва бо номи Убайди Зоконӣ маъруфу машҳур гардид:

Худой донаду ман донаму ту ҳам донӣ,
Ки як фулус надорад Убайди Зоконӣ.

Убайди Зоконӣ аз авлоди давлатмандон ва соҳибмансабон ба дунё омад. Гузаштагонаш соҳиби вазорат буданд ва дар дарбори подшоҳон ҳамчун вазиру дабир хизмат карда буданд, ки падари нависанда ҳам аз ин файз андак бархурдор гардида будааст. Бинобар ин Убайд дар ин хонадони бофазлу хирад рушду камол ёфт, зинаҳои таълимро нахуст дар зодгоҳ ва пасон дар Қазвин тай кард. Ӯ илмҳои маъмули замонаашро дар назди уламои бузург омӯхт ва соҳибмаърифат гардид. Баъд ба сайру саёҳат баромад. Нахуст ба шаҳри Бағдод рафт ва бо аҳли адаб ва донишмандони маъруф вохӯрд, сӯҳбат орост ва боз қалбашро аз илму ирфон фурӯзонтар гардонд. Убайд дар ҷамъомаду нишастҳо бо аҳли адаб шеърҳояшро қироат мекард. Ва шӯхрataш боло гирифт. Убайди Зоконӣ ба Ватан баргашт, ӯро ба дарбор даъват карданд ва лоиқи вазифаи волое гардониданд. Дар ин давра рӯзгораш хуш буду табъи болидае дошт ва аз

зиндагиаш қаноатманд буд. Ба ҳамин хотир дар шеъри зерин ҳаёти пурнишоташро ёд карда чунин мегӯяд:

Пеш аз ин аз мулк ҳар соле маро,
Хӯрдае аз ҳар каноре омадӣ.
Гаҳ-гаҳе ҳам бода ҳозир мешудӣ,
Гаҳ надиме ё нигоре омадӣ.

Вале чунин рӯзгори босаодат дер давом накард. Дасисабозиҳои дарборӣ рӯзгорашро боз нохуш намуданд, ки дар байтҳои пасини ҳамин қитъа мегӯяд:

Нест дар дастам кунун аз хушку тар,
З-он чӣ вақте дар каноре омадӣ.
Ғайри ман дар хонаам чизе намонд,
Ҳам намондӣ, гар ба коре омадӣ.

Убайди Зоконӣ дар як рубоии дигараш ба нодорӣ ва қашшоқии хеш ишорат карда, бо сад сӯзу гудоз вазъи рӯзгорашро чунин ба қалам додааст:

Дар хонаи ман зи неку бад чизе нест.
Ҷуз лунгиву пораи намад чизе нест.
Аз ҳар чӣ пазанд, нест ғайр аз савдо
В-аз ҳар чӣ хӯранд, ҷуз лагад чизе нест.

Убайди Зоконӣ ба ҳамаи ин сахтию бадбахтиҳои рӯзгор тоқат карда, пеши аҳли ҷоҳ ва сарватмандон сар хам накард, нафси хешро кушт. Дар ин лаҳзаҳои душвори зиндагӣ ӯ ба ягона ҳамдами роз – дилаш муроҷиат намуда тасаллият медиҳад, ки гам махӯр, ҷон бидеҳу аз нокасон тамаъ мачӯй ва нони тамаъолуда махӯр, ки он қадри инсонро паст мекунад:

Эй дил, пас аз ин андӯҳи беҳуда махӯр,
З-ин беш ғами будаву нобуда махӯр.
Ҷон мадеҳу доди тамаъу ҳирс мадеҳ,
Ғам мехӯру нони миннатолуда махӯр.

Убайди Зоконӣ бо умеди беҳ шудани рӯзгор боз озими шаҳри Бағдод мегардад, ки дар ин рӯзгор Абӯсаиди Элхонӣ (1316-1335), яке аз авлодони Чингизхон салтанат дошт. Вазири

Абӯсаид Аловуддини Муҳаммад марди фозил буд ва бинобар ин Убайд ҳам маҳз умед ба дастгирии ӯ дошт. Бинобар ин Убайди Зоконӣ асари нигоштаи хеш «Наводир-ул-амсол» - ро ба ҳамин вазир хамчу тӯҳфа пешкаш менамояд. Вале ба қадри сухани ӯ на вазир расиду на шоҳ. Рӯзгораш торафт рӯ ба инқироз овард ва барои гузаронидани зиндагиаш маҷбур шуд, ки ба аҳли сарват рӯ биёрад ва қарз бигирад. Нависанда қарзҳои хешро дар сари вақт дода натавонист, балки боз маҷбур шуд, ки аз онон қарзи дигар бигирад. Убайд маҳз ҳамин ҳолати рӯзгорашро хеле бо дард дар як ғазалаш ба қалам додааст:

Мардум ба айшу шодию ман дар балои қарз,
Ҳар як ба кору бореву ман мубталои қарз.
Фарзи худову қарзи халоиқ ба гарданам,
Оё адои фарз кунам ё адои қарз?

Шояд хонанда суол диҳад, ки сабаб чӣ буд, ки Убайди Зоконӣ ин қадар муфлису қашшоқ шуд ва ба қарзи бешумор гирифтор гардид? Ба ин суол посух додан чандон осон нест. Зеро дар ягон сарчашма ба ин масъалаҳои рӯзгори ӯ касе ишорат накардааст. Вале сари ин масъала чанд андешаро метавон тахмин кард.

Чуноне ки аз асарҳои Убайди Зоконӣ бармеояд, ӯ ба аҳли ҷоҳу мансаб, намояндагони ҳукумати замонаш, мисли қозию раису муфтӣ ва ҳатто надиму вазиру амир бештар назари манфӣ дошт ва ононро ошкор, бепарда мазаммату накӯҳиш мекард. Ҳаҷвҳои сахти ӯ қалби ононро ба дард овард ва косаи сабрашонро лабрез намуд ва онҳо назди шоҳу вазир ва дигар соҳибмансабон арзу шикоят намуданд.

Убайди Зокониро, аз як тараф, қарзхоҳон ва, аз тарафи дигар, таънаю маломатҳои аҳли дарбор, суханони нешдори аҳли ҷоҳ, шайхону уламои мутаассиб ба ҷон расонда буданд. Оҳи сард аз дили пурдард мекашид. Ӯ хешро ғарибу мусофир медонист, аз ёру диёр худро маҳруму бенасиб ҳисоб мекард. Таваҷҷӯҳ намоед ба гуфтори шоир:

Манам асири парешон, зи ёри худ маҳрум,
Ғариби шаҳри касон в-аз диёри худ маҳрум.

Ба дарду ранҷ фурӯ монда в-аз даво навмед,
Нишаста дар ғаму аз ғамгусори худ маҳрум.
Зи оҳи сина бисӯзам, агар кашам нафасе
Зи сели ин мижаи селбори худ маҳрум.

Убайди Зоконӣ чу иттилоъ меёбад, ки Шоҳ Шуҷоъ (1359-1384) дар Форс ба сари қудрат омадааст, боз аз Бағдод ба Шероз омад. Чанд сол дар дарбори ӯ хизмат намуд. Соли 1366 Шоҳ Маҳмуд ба Шероз ҳуҷум намуда, Шоҳ Шуҷоъро шикаст дод ва Шоҳ Шуҷоъ ба Кирмон фирор намуд ва Убайди Зоконӣ ҳам ба Кирмон рафт. Вале пас аз чанд моҳ Шоҳ Шуҷоъ лашкари гарон ороста, ба Шероз омад ва Шоҳ Маҳмудро шикаст дод ва боз Убайд ба Шероз ҳамроҳи Шоҳ Шуҷоъ баргашт ва то поёни умраш дар Шероз монд. Мегӯянд, ки Убайди Зоконӣ марди сӯҳбаторо ва базлагӯ будааст. Дар ин гуфтор наметавон шубҳа кард, зеро эҷодиёти ӯ ва ба хусус латифа ва мутоиботи адиб ба ин гувоҳанд. Нақл аст, ки Убайд пеш аз маргаш ба фарзандон васият намудааст, ки ганҷинае дорад ва пас аз марг онро бикшоянд ва дар маросимаш сарф кунанд ва бақияашро байни худ қисмат намоянд. Чун Убайд вафот кард, фарзандон хазинаро кушоданд ва дар он хазина танҳо ҳамин байтро ёфтанд:

Худой донаду ман донаму ту ҳам донӣ,
Ки як фулус надорад Убайди Зоконӣ.

Ҳамин тавр, Убайди Зоконӣ дар пиронсолӣ дар Шероз соли 1370 аз дунё гузашт. Сад сол умр дид. Убайд умри хешро ройгон нагузаронид ва аз хеш мероси гаронбаҳое ба наслҳои оянда гузошт.

МЕРОСИ АДАБИИ УБАЙДИ ЗОКОНӢ

Убайди Зоконӣ ҳам дар назм ва ҳам дар наср асарҳои арзишманд эҷод кардааст. Дар «Девон»-и ашъори ӯ жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, қасида, қитъа, рубоӣ, тарҷеъбанд, таркиббанд ва маснавиҳои ҳаҷман хурд гирд оварда шудаанд. Нисбат ба дигар жанрҳо ғазал бештар аст. Мавзӯи ғазалиёти Убайд гуногун буда, мавзӯъҳои ишқ тавсифи баҳору зебоиҳои он, масъалаҳои иҷтимоӣ, мазаммати шайхони риёкор, қозию

дигар ашхоси нолоиқро ташкил медиҳанд. Дар баъзе ғазалиёташ, чуноне ки дар боло дидем, бевосита ҳаёти шоир инъикос ёфтааст. Адиб дар ин асарҳо аз фақру тангдастии хеш шикоят кардааст, дарду алами хешро ифшо намудааст. Дар ғазали «Ҷойи савол нест» Убайд нобаробарии мардумони ҷомеъа, зулму тааддии истисморгарон ва дигар масъалаҳои ҳаёти иҷтимоиро инъикос намудааст:

Ҳосил зи зиндагонии мо ҷуз вабол нест
В-аз рӯзгор баҳра ба ғайр аз малол нест.
Хуш хотире, ки мансабу ҷоҳ орзу накард,
Хуррам диле, ки дар талаби мулку мол нест.
Аз хони мумсикон маталаб тӯшаи ҳаёт,
К-он луқма пеши аҳли тариқат ҳалол нест…

Бо вуҷуди ин ҳама тангдастӣ, қашшоқӣ ва маҳрумиятҳои шоир бетамаъ, шикастанафас, қаноатпеша будааст. Ӯ ба сарватмандон ҳасад набурдааст, рашк накардааст. Таваҷҷӯҳ намоед ба гуфтори адиб:

1. На бар ҳар хону ҳоқон мебарам рашк,
На бар ҳар миру султон мебарам рашк.
2. Надорам чашм бар ганҷуру дастур,
На бар ганҷи фаровон мебарам рашк.
3. Намеандешам аз Дӯзах ба як ҷав,
На бар Фирдавсу Ризвон мебарам рашк…

Убайд дар байти сеюм андешаи риндонаи хешро ифшо намуда, таъкид менамояд, ки аз оташу азоби ҷонкоҳи Дӯзах тарсу бим надорам ва гузашта аз ин ба боғи Биҳишту Фирдавс ҳам рашк намебарам. Дар девони шоир газалҳои ошиқона хеле зиёданд. Шоир бо камоли меҳру садоқат маъшуқаи хешро ситоиш менамояд. Дар тавсифи зебоиҳои ёр аз санъатҳои бадеӣ бамаврид истифода бурда, ӯро ба шаҳриёру хешро ба бенаво, ӯро ба хуршеду хешро ба зарра монанд намудааст. Дар ин маврид шоир аз санъати тавсиф, сифатчинӣ ва тазоду муқобила истифода бурдааст:

Афтода бозам дар сар ҳавое,
Дил боз дорад майле ба ҷойе.

Ӯ шаҳриёре, ман хоксоре,
Ӯ подшоҳе, ман бенавое.
Абрӯкамоне, нозукмиёне,
Номеҳрубоне, шанге[1]*, дағое.*[2]

Убайди Зоконӣ дар эҷоди қасида табъи баланд дошта будааст. Бештари қасидаҳои ӯ мадҳӣ буда, ба шоҳону вазирони замонааш бахшида шудаанд, ки адиб дар тӯли рӯзгораш бо онҳо сӯҳбат доштаасту хизмати онҳоро кардааст. Аҳамияти чунин қасидаҳо дар онанд, ки онҳо бозгӯйи ҳодисоту воқеоти таърихии он замонанд.

«МУШӢ ВА ГУРБА»

Ин асар бачагона аст ва худи Убайди Зоконӣ дар оғози достон ба ин маънӣ гуфтааст:

Ҷони ман, панд гир аз ин қисса,
Ки шавӣ дар замона шодоно.
Ғараз аз «Мушу гурба» бархондан
Муддао фаҳм кун, писарҷоно!

Агар ба мазмуни қисса диққат диҳем, зоҳиран содда аст ва ҳодисаю воқеаҳои аҷоибу ғароибро ҳикоят мекунад ва аз рӯи чунин хусусият диққати бачагонро бештар ба худ ҷалб менамояд. Вале дар ботини он муҳим аст. Шоир ба ин масъала ишорат намуда мегӯяд:

Агар дорӣ ту ақлу донишу ҳуш,
Биё, бишнав ҳадиси «Гурбаву муш»
Биҳонам аз бароят достоне,
Ки дар маънои он ҳайрон бимонӣ.

Ишораи шоир «дар маънои он ҳайрон бимонӣ» масъалаҳои сиёсӣ- иҷтимоии замони хешро дар назар дорад. Муши масту аласт аз хуми шароб баромада, ба худситоӣ машғул мешавад, ки Гурба ӯро дида, корашро тамом мекунад. Пасон барои шустани гуноҳ Гурба ба масҷид меравад ва тавба мекунад ва аз кори хеш пушаймон мешавад. Ин амали Гурба ба мушон маъқул

1. Шанге -
2. Дағое -

мегардад ва мегӯянд: «Гурба мусулмон шудааст» ва бо дастовезҳои шоиста назди Гурбаи фосиқи хунхор қадам мениҳанд. Аммо Гурба аз маврид истифода бурда он 5 мушро ба комаш фурӯ мебарад ва Шоҳи мушон бо як душворӣ аз чанголи Гурба халос мешавад ва аз тоҷу тахташ бенасиб мегардад. Албатта, ин зоҳири қисса аст. Ба назари мо, шоир дар симои Гурба шоҳони мугулро нишон додааст ва дар нақши мушон ҳокимону волиёни таҳҷойи кишвар дар назар дошта шудаанд. Ҳамаи онҳо барои манфиатҳои шахсии худ мубориза мебаранд, раиятро тороҷ мекунанд ва аз ҳамин ҳисоб маҷлисҳои пурдабдаба оросга, кайфу сафо менамоянд. Аммо, аз тарафи дигар, онҳо бо Гурба дар қатлу горати мардум тифоқу якдиланд. Сониян, онҳо бо ҳам рақобат дошта, барои ҳукмронӣ ва сиёсати хеш алайҳи якдигар мубориза мебаранд. Ана ҳамин муборизаҳои табақаи болоии ҷомеъаро нависанда дар симои Гурба ва Муш ҷамъбаст намудааст. Агар мушаххастар, аз рӯи ақлу мантиқ ба ин масъала назар кунем, равшан мегардад, ки дар симои Мушу Гурба рафтору кирдори Шоҳ Маҳмуд ва Шоҳ Шуҷоъ ва ҷангу хунрезиҳои Муборизиддин ва Абуисҳоқ ҷамъбаст гардидаанд. Убайди Зоконӣ ба ин восита нотифоқии ҳокимону волиёни соҳибватанро нишон додааст, ки Гурба барин шоҳи муқтадири хунхор ҳар коре, ки дилаш хоҳад, дар ҳаққи онҳо мекунад. Ва дар симои Гурба шоҳони Чингиз, авлодони Чингизи хунхор дар назар дошта шудааст. Дар анҷоми қисса Гурба занҷирҳоро аз тан раҳо карда, ба по мехезад ва мушону лашкари ононро боз мағлуб мегардонад. Ба ҳамин тариқ, чингизиён боз ғалаба карда, зулму тааддии хешро дар вилоёту тобеоти ин сарзамини биҳиштосо давом хоҳанд дод.

Таъсири қиссаи «Мушу Гурба» ба адабиёти пасини мо хеле зиёд аст, масалан, дар нимаи дувуми асри XVI Шайх Баҳоӣ дар пайравии «Мушу Гурба»-и Убайди Зоконӣ қиссаи «Мушу Гулба»-и хешро эҷод кардааст, ки он асосан бо наср иншо шудааст. Баъзан дар охири ҳикоёт ва баҳсу мунозараи Мушу Гурба порчаҳои шеърӣ аз худи муаллиф ва ё аз шоирони бузурги гузашта оварда мешаванд. Ин анъанот дар асри XIX давом ёфта, Муҳаммад Ҳусайни Исфаҳонӣ достони «Муш ва Гурба»-ашро эҷод мекунад. Асари мазкур бо назму наср омехта иншо шудааст.

ТАҲЛИЛИ АСАРҲОИ НАСРИИ НАВИСАНДА

Муҳимтарин асарҳои насрии Убайди Зоконӣ инҳоянд:

1) «Ахлоқ-ул-ашроф», 2) Рисолаи «Дилкушо», 3) «Сад панд», 4) «Даҳ фасл», 5) «Ришнома», 6) «Мактуботи қаландарон» ва ғайра, ки то замони мо омада расидаанд. Акнун шоиста он аст, ки дар бораи мазмуну мӯҳтавои баъзе асарҳои дар боло ёдшуда маълумоти мухтасар диҳем.

«Ахлоқулашроф». Маънои асар ахлоқи ашрофзодагон ё бузургзодагон аст. Асари мазкур дар соли 1340 иншо гардида, мавзӯи он нишон додани рафтору кирдори асилзодагон мебошад. Убайди Зоконӣ солҳои зиёд бо ин табақаи болои ҷомеа шишту хез, доду гирифт дошт. Аз ин нигоҳ он чизе, ки аз ахлоқи онон гуфтааст, ҳақиқати воқеист. Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки таҷрибаи чандинсолаи нависанда дар асар ҷамъбаст гардидааст.

«АХЛОҚ-УЛ-АШРОФ» аз ҳафт боб иборат аст. Нависанда дар қисмати аввал ё муқаддимаи асар дар бораи моҳияти асар, бобҳои он ва сабаби таълифи он сухан меронад.

Боби аввал дар ҳикмат, боби дувум дар шуҷоъат, боби сеюм дар иффат (покдоманӣ), боби чорум дар адолат, боби панҷум дар саховат, боби шашум дар ҳилм (боодобӣ) ва вафо, боби ҳафтум дар ҳаё, сидқ, раҳмат ва шафқат омадааст. Нависанда нахуст доир ба масъалаҳои асосӣ андешаҳояшро баён намуда, баъд аз ҳаёти бузургони пешин ва ҳамзамонаш нақлу ҳикоёт меорад, ки онҳо фикри ӯро тақвият мебахшанд. Барои тасдиқи фикр танҳо овардани як мисолро мо зарур медонем. «Касе шаҳси гуруснаеро агар сер кардӣ, ё бараҳнаеро пӯшондӣ, ё дармондаеро даст гирифтӣ, аз он ор надоштӣ ва то ба ҳадде дар ин боб муболиға кардандӣ, ки агар касе ин сират варзидӣ, мардум ӯро сано гуфтандӣ ва қатъан ӯро бад-ин сабаб айб накардандӣ. Уламо дар таҳлияи (таърифу тавсиф) зикри ӯ кутуб (китоб) пардохтандӣ (иншо карданд) ва шуаро мадҳи ӯ гуфтандӣ». Пас аз баёни ин нависанда аз ҳаёти бузургону асилзодагони замонааш ҳикоятеро нақл кардааст, ки он мухолифи андешаҳои боло ҳаст:

«Бузургеро аз акобир, ки дар сарват Қоруни замони худ буд, аҷал даррасид. Умед аз зиндагонӣ қатъ кард. Ҷигаргӯшагони

(фарзандони) худро, ки тифлони хонадони карам буданд, ҳозир кард. Гуфт: « Эй фарзандон! Рӯзгоре дароз дар касби мол заҳматҳои сафар кашидаам ва ҳалқи худро бо сарпанҷаи гуруснагӣ фишурдам, то ин чанд динор захира кардам. Зинҳор аз муҳофизати он гофил мабошед ва ба ҳеҷ ваҷҳ дасти харҷ бад-он маёзед ва яқин донед, ки байт:

Зар азиз офаридааст Худой,
Ҳар ки хораш бикард, хор бишуд.

Агар ҳар касе бо шумо сухан гӯяд, ки падари шуморо дар хоб дидам, қаля ва ҳавло мехоҳад, зинҳор бо макри он фирефта нашавед, ки он ман нагуфта бошам ва мурда чизе нахӯрад. Агар ман худ низ ба шумо дар хоб намоям ва ҳамин илтимос кунам, бад-он илтифот набояд кард, ки онро хобҳои парешон хонанд. Ман он чӣ дар зиндагӣ нахӯрда бошам, дар мурдагӣ таманно накунам». Ин бигуфт ва ҷон ба хазонаи молики дӯзах супурд».

Рисолаи «Дилкушо». Ин асар маҷмӯи ҳикоёту латоифи Убайди Зоконист. Гузашта аз ин, аз байни халқ бисёр латифаю мутоибаҳои халқиро ҷамъ намуда, ба асараш ворид намудааст.

Мавзӯи ҳикоёту латоифи «Дилкушо» гуногунанд. Дар онҳо масъалаҳои мухталифи рӯзгори нависанда инъикос ёфтаанд. Дар он вазъи ноорому мазаммати зулму тааддии аҳли ҷоҳ нисбати мардуми бечораю бесарпаноҳ хеле нишонрас тасвир ёфтааст. Мазаммати шоирони хушомадгӯ, рафтору кирдори риёкорон танқиди воизон , фиребу найранги қозиён дар зимни ҳикоёту латоифи ширину намакин ба қалам дода шудаанд. Инчунин дар рисола дар бораи шаҳсони таърихӣ нақлу ривоят ва латифаҳо оварда шудаанд, ки як қисми онҳо латифаҳои тоҷикиро ба ёд меоваранд.

Нависанда дар ҳикояи «Худо монд» зулму тааддии соҳибмансабонро сахт мазаммат кардааст.

«Деҳқоне дар Исфаҳон ба дари Хоҷа Баҳоуддини Соҳибдевон рафт. Ӯ ба Хоҷасаро гуфт:

- Ба Хоҷа бигӯй, ки Худо берун нишастааст, бо ту коре дорад.

Ба Хоҷа бигуфт. Ба эҳзори ӯ (омадани ӯ) ишорат кард. Чун даромад, пурсид, ки:

-Ту Худойӣ?!

Гуфт:
-Оре!
Гуфт:
-Чӣ гуна?
Гуфт:
- Ҳол он ки ман пеш деҳхудо ва боғхудо ва хонахудо будам. Наввоби ту (волии нукарони ту) деҳ ва боғ ва хона аз ман ба зулм бистуданд, Худо монд».

Нависанда дар бисёр маврид аз ҳаёти шоҳони золим ҳикоят оварда, кору амали онҳоро сахт ба зери тозиёнаи танқид гирифтааст. Дар ин мавридҳо Убайд андешаҳояшро аз номи Талҳак ва дигар қаҳрамонони латифаҳои халқӣ баён кардааст.

РИСОЛАИ «ДАҲ ФАСЛ»

Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки ин асари ҳаҷман хурд дар таърихи адабиёти тоҷику форс беназир аст ва навоварию тозагиҳои зиёде дорад.

«Даҳ фасл», ки боз бо номи «Таъкидот» ҳам ёд мешавад, аз даҳ фасл иборат аст. Ҳар фасл дар бораи масъалае баҳс мекунад. Бобҳои «Даҳ фасл» ба тариқи зайланд:

1.Дар дунё ва мо фиҳи (он чӣ дар вай аст).
2. Дар бораи туркон ва асҳоби эшон.
3. Дар бораи қозӣ а мутааллиқоти он.
4. Дар бораи машоих ва моятааллиқ ба вай.
5. Дар бораи хоҷагон ва одоти эшон.
6. Дар бораи арбоби пеша ва асҳоби муносиб.
7. Дар шароб ва мутааллиқоти он.
8. Дар бораи банг ва лавоҳиқи (иловаҳои) он.
9. Дар бораи кадхудой ва мулҳиқоти он.
10. Дар бораи ҳақиқати мардон ва занон.

Ҳамин тавр, нависанда мувофиқи мазмуни бобҳои асар истилоҳоти маълуму машҳурро интихоб карда, онҳоро мувофиқи ҷаҳонбинӣ, мақсади дар пеш гузоштаи худ шарҳу тавзеҳ додааст. Дуруст аст, ки бисёр истилоҳоти он тавре, ки ҳаст, шарҳ наёфтааст. Масалан, истилоҳи қозиро гирем. Қозӣ дар замони пешин мансаб аст, ки имрӯз онро суд ё додситон мегӯянд. Убайди Зоконӣ бошад «Ал-қозӣ – мех дар гил»

гуфтааст. Ё истилоҳи вазирро ба тариқи зайл додааст: «Ал-Вазир – лаънатӣ». Албатта, бо ин тарз, бо чунин сабку нигориш додани истилоҳот мақсади муайяне дорад. Убайд, ки дар як давраи ҳаёташ соҳибмансаб буд ва бо аҳли ҷоҳ нишасту хез дошт, бо кору амали онон аз наздик ошно буд, хост, ки бо як тарзи хандаовар ва тамасхуромез онҳоро ҳачву масхара намояд. Гузашта аз ин, Убайди Зоконӣ маҳз бобҳои асарашро мувофиқи касбу кори эшон қисмат кардааст. Нависанда дар ин асари кӯтоҳ ва пурмазмун (Даҳ фасл) бо як ҳунари шоирона тавонистааст воқеияту ҳақиқати зиндагӣ, кору рафтору кирдори инсонҳои ҷомеаро ба қалам диҳад. «Даҳ фасл» ҳаҷман хурд бошад ҳам, вале мазмуни чандин китобро ба дӯш дорад. Барои намуна ин ҷо танҳо як фаслро аз назар гузаронида таҳлил менамоем. Фасли сеюм, чунонки дар боло арз кардем, ба қозӣ ва наздикони ӯ бахшида шудааст. Бубинед, ки кору амали онон чӣ хел таҳлил ва маънидод карда шудаанд:

1. Ал-қозӣ – он ки ҳама ӯро нафрин кунанд.
2. Ноиб-ул-қозӣ – он ки имон надорад.
3. Ал-наввоб ва ал-вакил- он ки ҳақро ботил гардонанд.
4. Ал-адл - он ки ҳаргиз рост нагӯяд.
5. Ал-миёнҷӣ – он ки Худо ва халқ аз ӯ ризо набошанд.
6. Толиб-уз-зар[1] – ҷонишини қозӣ.
7. Ал-биҳишт – он чӣ набинанд.
8. Ал-ҳалол – он чӣ нахӯранд.
9. Чашми қозӣ – зарфе, ки ба ҳеҷ чиз пур нашавад.
10. Ар-ришват – корсози бечорагон.
11. Ал-хатиб – хар.
12. Ал-воиз – он ки бигӯяду накунад.
13. Ан-надим – хушомадгӯ.

Аз ҳамин намунаи боло мусаллам аст, ки Убайди Зоконӣ марди бебоку нотарсе будааст ва нисбати амалҳои ношоистаи қозию хатиб ва дигар ҳаммаслакони онҳо суханони таҳқиромез гуфта, дар назди хонанда симои ҳақиқии ононро нишон додааст. Дар мавриди нишон додани кору амали онҳо аз санъати маҷоз, киноя, ташбеҳ, истиора ва ғайра бамаврид истифода бурдааст. Ба истилоҳи аввал таваҷҷӯҳ намоед. Қозӣ шахсест, ки ҳама ӯро

Толибуззар- ҷӯяндаи зар

лаънат ва нафрин кунанд. Аммо нависанда ба ин суол посух надодааст, ки чаро ҳама ӯро нафрин ё дашному ҳақорат диҳанд? Ин амал ё саволро ба худи хонандагон ҳавола кардааст. Зеро халқ медонад, ки қозӣ порахӯр, хиёнаткору дурӯғгӯст.

Аз ҳамин сабаб мардум ӯро бад мебинанд ва нафрин менамояд. Дар ҷойи дигар (11) нависанда чашми қозиро ба зарфе, ки ба ҳеҷ чиз пур намешавад, ташбеҳ намудааст. Дар ин маврид ҳам порахӯрии қозиёни замони хешро сахт ба зери тозиёнаи танқид гирифтааст. Хулосаи Убайд дар бораи қозию наздикони ӯ дар ҷойи дигар (9) баён ёфтааст. Ӯ таъкид менамояд, ки Худо аз гуноҳи чунин ашхос ҳаргиз намегузарад ва фардо рӯзи қиёмат онҳо рӯйи Биҳиштро намебинанд ва Дӯзах ҷояшон хоҳад гардид.

Убайди Зоконӣ рафтору гуфтори воизонро сахт мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки ал-воиз касоне ҳастанд, ки мегӯянду амал ба гуфторашон намекунанд (14). Ҳамин андешаро Ҳофизи Шерозӣ низ гуфтааст. (Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунанд). Аз ин ҷиҳат Ҳофизи бузургвор андешаи Убайдро боз ҳам тақвият додааст. Ин ба он хотир аст, ки Убайд пеш аз Ҳофиз рӯзгор дошт. Убайд соли 1270 таваллуд ёфтааст ва Ҳофиз соли 1320, яъне вақте ки Ҳофиз ба дунё омад, Убайди Зоконӣ аллакай 50- сола буд. Аз тарҷумаи ҳоли Убайд равшан аст, ки ӯ бештари рӯзгорашро дар Шероз гузаронид ва дар бораи Ҳофиз дар осораш ягон ишорате надорад ва ягон ғазали ин ғазалсарои бузургро ҷавоб нагуфтааст. Аз эҷодиёти Ҳофиз метавон пай бурд, ки Хоҷа Ҳофиз нисбати Убайди Зоконӣ ихлос ва эҳтиром дошта будааст, ки мисоли боло тасдиқи ҳамин андешаи мост.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Зодгоҳ ва шаҳрҳоеро, ки Убайди Зоконӣ рафта, илм омӯхтааст ё зиндагӣ кардааст (Қазвин, Шероз, Бағдод) аз харита ёбед?

2. Чаро ба Шероз нависанда дилбастагии зиёд дошт?

3. Сабаби қарздор шудану аз қарзхоҳон дар ашъораш ёд кардани Убайд дар чист?

4. Чаро Убайдро бедину ҷаҳаннамӣ гуфтаанд?

5. Асарҳои назмии Убайдро номбар кунед ва шарҳ диҳед.

6. Оё Убайд достони ишқӣ гуфтааст?

7. Қиссаи «Мушу Гурба»-ро чӣ ғуна асар метавон гуфт?

8. Нависанда дар симои Мушу Гурба кадом табақоти ҷомеаро нишон додааст?

9. Дар симои Гурба рафтору кирдори шоҳони Чингиз инъикос ёфтааст. Шумо ба ин ақида розӣ ҳастед?

10. Чаро Гурба дар анҷоми қисса боз аз банд раҳо ёфта, мушонро торумор кард?

11. Нависанда бо ин тарз ҳал кардани кулминатсияи қисса чӣ гуфтан мехоҳад?

12. Дар бораи асарҳои насрии Убайд маълумот диҳед.

13. Чаро Убайд номи рисолаашро «Ахлоқ-ул-ашроф» гузошт?

14. Мавзӯъ ва мундариҷаи ғоявии ҳикоёти рисолаи «Дилкушо»-ро гӯед.

15. Нависанда нисбати шоҳони гузашта, аз ҷумла Султон Маҳмуди Ғазнавӣ чӣ гуна муносибат кардааст?

16. Мегӯянд, ки Убайд аз байни мардум бисёр латифаҳоро гирд оварда ба асараш дохил кардааст. Шумо ба ин фикр розӣ ҳастед?

17. Рисолаи «Даҳ фасл» бо кадом хусусиятҳои худ аз асарҳои танқидӣ фарқ мекунад?

18. Убайд чашми қозиро ба зарфе монанд кардааст. Муроди Убайд аз ин чист?

19. Чаро Убайд таъкид кардааст, ки қозию хамкоронаш ҳаргиз Биҳиштро набинанд?

20. Чаро Убайд воизонро танқид намудааст? «Корашон ба

гуфторашон муофиқ намеояд» чӣ маъно дорад? Ҳамин маъниро бо мисол шарҳ диҳед.

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. Дастҷамъӣ, Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XIII-XIV (боби Убайди Зоконӣ ба қалами М. Бақоев тааллуқ дорад), Душанбе, «Дониш», 1983.

2.Убайди Зоконӣ, Куллиёти мунтахаб, Душанбе, 1963.

3. Туйчӣ Мирзод, Қурбон Хоҷаев ва Шамсулло Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик, Душанбе, «Маориф», 1991.

ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ
(1325-1389)

Бигзор фурӯ равад ҷаҳоне!
Ман боқӣ шикасти он надорам.
Хоҳам, ки миёни шодию ғам,
Худро чу бародарат шуморам.
Ҳофиз, ману ту чу тавъамонем,
Ҳамқисмати рӯзгори фонӣ.
Гар ҳамдилу ҳамдами ту бошам,
Он аст ҳаёти шодмонӣ!

Иоҳан Ҳёте

Ҳофизи Шерозӣ, ки маҳз бо ҳамин ному тахаллус оламгир шудааст, боиси ифтиҳор ва сарбаландии мардуми Аҷам аст. Беш аз шашсад сол осмони фарҳангу адаби тамаддуни башариро чун хуршеди тобон нуру зиё бахшидааст. Ғазалҳои шӯрангезу диловезаш ба дардҳо дармон, ба ҷонҳо сомон ҳадя бинмуда, зиндагии инсонҳои сайёраро боз ҳам ширину рангин намудаанд. Аз ин хотир, пеши пояш бузургтарин шахсиятҳои дунё сари таъзим фурӯд оварданд. Вале ҳаёти ин марди бузургвор пур аз ҳодисоти рангин аст. Бобои Ҳофиз аз деҳаи Кӯҳпоя буд, ки дар охирҳои асри XIII аз он ҷо ба Шероз омад ва ба корҳои савдо ва бозаргонӣ шуғл варзид. Падари Ҳофиз Баҳоуддин дар шаҳри Шероз ба дунё омад. Ӯ пас аз хату савод пайдо кардан ҳамроҳи падараш ба тиҷорат машгул гардид. Ана дар ҳамин оила соли 1325 дар Шероз Ҳофиз ба дунё омад. Баҳоуддин ба фарзандаш номи падар – Шамсиддин Муҳаммадро гузошт. Ба дунё омадани Муҳаммад зиндагии аҳли оиларо боз ҳам сурурбахш ва пурнишот гардонд. Шамсиддин Муҳаммад аз худ калонтар боз ду бародар дошт. Ба ин муносибат ёру дӯст, хешу табор Баҳоуддинро табрик мегуфтанд ва оилаашро хушбахт ҳисоб мекарданд.

Падари Ҳофиз ҷавонмарг гашт. Акнун ҷойи шодию хурсандиро дар хонаи онҳо гаму андӯҳ гирифт. Бародарони Ҳофиз, ки нозпарварду коҳил буданд, дар як муддати кӯтоҳ тамоми дороии хонаводаро ба айшу нӯш масраф намуда муфлис

шуданд. Онҳо модару Ҳофизи хурдсолро партофта, азми сафар карданд. Ҳофиз бо модараш дар Шероз танҳо монд. Зиндагияшон ниҳоят вазнин гашт. Модари бечора маҷбур гашт, ки писари хурдсоли худ Ҳофизро ба хизмати яке аз давлатмандони маҳалла супорад. Ҳофизи 7-8- сола ба ҳавлии хӯҷаини худ об мекашонд, ҳезум мекафонд ва алав мемонд, умуман ба корҳои вазнини хоҷагӣ ёрӣ мерасонд. Он пораҳои нонеро, ки хӯҷаин ба ивази хизматаш ба Ҳофиз медод, бегоҳ оварда бо модараш тановул мекарданд ва бо ин маром рӯз мегузаронд. Вале хӯҷаини Ҳофиз марди ҷоҳил, бераҳму шафқат буд. Бе ҳеҷ гуноҳ Ҳофизро мезад, азоб медод. Чанд соли ҳаёти Шамсиддин Муҳаммад ба ин ҳолат гузашт. Ниҳоят, косаи сабри ӯ лабрез гашта, ҳавлии хӯҷаинро тамоман тарк мекунад ва ба хизмати нонвое медарояд. Албатта, кори нонпазӣ барои бачаи 11-12-сола хеле мушкил буд. Вале Ҳофиз, ки ба меҳнати вазнин одат карда буд, дар ин ҷо низ аз уҳдаи кор ба хубӣ баромад.

Ба ҳамин гуна зиндаги пуразоб чандин солу моҳ гузашт. Ҳофиз, ки бачаи зирак ва ҳушманд буд, дар ин муддат пешаи нонвоиро аз худ мекунад ва рафта – рафта зиндагишон каме беҳтар мешавад. Ба ҳамаи ин душвориҳои зиндагӣ нигоҳ накарда, ӯ дар дил орзуи хондан ва хату савод пайдо кардан дошт. Бинобар ин ҳар рӯз ҳангоми ба кор рафтан аз назди мактабхона мегузашт ва ба қироати толибилмон ва ғалогулаи онҳо бо шавқу завқи зиёд менигарист ва чанд дақиқае истода гӯш медод.

Рӯзе Шамсиддин Муҳаммад бо муаллими мактаб вохӯрд ва мақсадашро баён кард. Барои хондан муаллим пул талаб кард. Вале Ҳофиз пул надошт. Баъд аз чанд рӯз ин хабар ба гӯши нонвой расид. Нонвой, ки марди накӯкор, покизасиришт буд ва, аз тарафи дигар, Ҳофизи гапгиру боадабро дӯст медошт, ӯро ба наздаш ҷеғ зада пурсон шуд:

-Ту хондан хостӣ, Шамсиддин?

-Бале,- ҷавоб дод писарак.

-Фикр кун, писарам, илму маърифат нуру рӯшноист, лекин шиками касеро сер намекунад, беҳтараш ҳунар омӯз, ҳунар аз ганҷ беҳ!

-Бигзор гурусна бошам ҳам, мехоҳам каме хондану

навиштанро ёд гирам, - гуфт Ҳофиз.

Пас аз маслиҳат онҳо ба чунин хулоса омаданд: Шамсиддин Муҳаммад бояд ба мактаб равад. Ӯ музди аз нонвой мегирифтагиашро ба се қисмат тақсим кунад. Як миқдорашро барои модараш, қисми дигарашро ба муаллим ва миқдори охирашро ба худаш ҷудо намояд.

Ба ҳамин тариқ, донишомӯзии Ҳофиз оғоз ёфт. Вале барои Ҳофиз ниҳоят душвор буд. Ба ӯ лозим меомад, ки ҳам кор кунаду ҳам хонад ва муҳимаш он аст, ки аз дигар шарикдарсонаш қафо намонад. Дар натиҷаи кӯшишу ғайрати зиёд ӯ яке аз беҳтарин шогирдони мактаб гардид. «Қуръон»-ро аз бар намуд ва бо лаҳну овози мутаассиркунанда онро аз ёд мегуфт. Барои ҳамин ҳам баъди се-чор сол омӯзгорон ва шарикдарсонаш ӯро Ҳофиз гуфта ба забон мегирифтанд. Вале Ҳофиз ба маънои сураю оятҳои ин китоби динӣ сарфаҳм намерафт.Ӯ бештар қиссаю ривоятҳои халқӣ ва махсусан, шунидани достонҳои «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсиро дӯст медошт ва дар вақтҳои бекорӣ ба назди қиссахонҳо рафта, нақлҳои онҳоро бо шавқу завқ гӯш мекард.

Ҳофиз, пас аз он ки савод бароварда, худаш кам-кам шеър менавишт, вале ба ягон кас нишон намедод. Шарикдарсонаш аз ин кори ӯ хабар меёбанд. Шамсиддин дар шеърҳои эҷодкардааш тахаллуси «Ҳофиз»-ро мегузорад. Албатта, шеърҳои навмашқонаи ӯ дили касеро ба шӯр намеоварданд ва дорои камбудиҳои зиёд буданд. Ӯ ҳатто аз дигарон таънаю маломат мешунид. Аммо рӯҳафтода нагашт. Пайваста ашъори шоирони гузашта ва ҳамзамононашро аз бар намуд, аз онҳо санъати суханварӣ омӯхт. Баъди ин шеърҳои ӯ ранги дигар гирифтанд. Акнун ӯро ҳамчун шоир шинохта, дигар мазоҳу масхара намекарданд.

Солҳо гузаштанд. Ӯ мактабро хатм намуд ва ба мадраса дохил шуд. Ӯ дар ин ҷо ҳам нуҷум, ҳандаса, ҳисоб, таърих, фалсафа ва каломи бадеъро омӯхт. Пас аз хатми мадраса ба ӯ унвони «Хоҷа»-ро доданд, ки'ин маънои донишманд, олим ҳаким ва устодро дошт.

Рӯз аз рӯз қалами Ҳофиз сайқал меёфт. Шеърҳои ӯро хосу ом аз бар мекарданд. Дар маҷлиси шуаро шеър мехонд ва

таҳсину офарин мешунид. Шӯҳрати шоирии Ҳофиз дар Шероз паҳн шуд. Овозаи ӯ ба гӯши ҳокими Шероз Шайх Абуисҳоқ расид ва ӯ Ҳофизро ба дарбор даъват кард. Азбаски Абуисҳоқ шахси фозилу шоирпарвар буд, Ҳофиз даъвати ӯро қабул намуд. Ҳаёти дарбор чандон тӯл накашид. Амир Муборизиддин ба мамлакат ҳуҷум оварда, Шерозро гирифт. Халқи бечараро ғорат кард, Абуисҳоқ ва фарзандони ӯро қатл намуд. Зулму золимӣ ва қатлу ғорат авҷ гирифт. Мардуми бечораи бачонрасида намедонистанд, ки чӣ чора ҷӯянд. Ҳофиз низ яке аз онҳо буд. Вай ҳаёти нисбатан хуби гузаштаро ба ёд оварда, аз шӯру шари замона ба дод меомад. Ягона маҳрами рози дили озордидаи ӯ ғазалҳои эҷодкардааш буд. Бо ҳамин дилашро то андозае таскин медод. Дар ин қабил ғазалҳои ӯ оҳанги яъсу ноумедӣ хеле пурқувват ба назар мерасад.

Ёрӣ андар кас намебинем, ёронро чӣ шуд?
Дӯстӣ кай охир омад, дӯстдоронро чӣ шуд?
Оби ҳайвон тирагун шуд, Хизри фаррухпай куҷост?
Хун чакид аз шохи гул, боди баҳоронро чӣ шуд?
Шаҳри ёрон буду хоки меҳрубонон ин диёр,
Меҳрубонӣ кай сар омад, шаҳриёронро чӣ шуд?

Дар ин ҳангом подшоҳи Ироқ Султон Ҳусайн Ҳофизро ба Бағдод таклиф кард ва барои меҳрубонии худро нишон додан ҳадяе низ фиристод. Вале Ҳофиз ин таклифро рад кард.

Ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоии мамлакат боз ҳам вазнин мешавад. Писарони амир Муборизиддин Шоҳ Маҳмуд ва Шоҳ Шуҷоъ аввал чашмони падари хешро кӯр мекунанд ва сонӣ ба қатл мерасонанд. Онҳо низ дар зулм аз падари худ дастболо шуданд. Мамлакат хароб ва халқ ноосуда гашт. Илова бар ин, сафарҳои ҳарбӣ ва қатлу горати Амир Темур низ аҳволи иқтисодӣ ва сиёсии кишварро ба таназзул оварда буд. Ҳокимон Ҳофизи ҳақгӯйро бад медиданд. Зиндагии ӯ фақирона мегузашт. Ҳаёти фочиавии оилавӣ шоирро барвақт пир кард. Аввал писараш вафот мекунад ва баъдтар заҳаш. Ин ду ҳодисаи нохуш ба рӯзгори минбаъдаи Ҳофиз таъсири амиқ расонид. Акнун ӯ бо писари охиринаш Шоҳ Нӯъмон танҳо монд. Шоир дар ёди зану фарзанди ҷигарбандаш шабу рӯз менолид.

Ҳасудон ва дигар ашхоси нолоиқ ба ҳамаи ин дарду алами Ҳофиз нигоҳ накарда, ӯро озор медоданд. Ба қадри ӯ намерасиданд. Бинобар ин Ҳофиз маҷбур шуд, ки ба Язд сафар кунад.

Сухандонию хушхонӣ намеварзанд дар Шероз,
Биё, Ҳофиз, ки мо худро ба мулки дигар андозем.

Дар Язд шоирро шоҳ қабул намекунад. Баъд аз чанд муддате бо як азобу уқубати зиёд ба зодгоҳаш бармегардад.

Подшоҳи Дакан ба воситаи Мирзо Фатҳуллоҳ ба Ҳофиз тӯҳфа фиристода, ӯро ба Ҳиндустон таклиф мекунад. Аз нодорию тангдастӣ шоир ин таклифро қабул мекунад ва ба сафар мебарояд. Вале ҳангоме ки аз баҳри Муҳит мегузаштанд, тӯфони азиме бармехезад. Киштӣ дар байни мавҷҳо қариб нобуд мешуд. Ниҳоят бо як азоб киштиро ба бандар бармегардонанд. Ҳофиз аз он ҷо ба Шероз бозмегардад. Бори дувум Маҳмудшоҳ Ҳофизро ба Ҳинд таклиф мекунад. Вале Ҳофиз боз ин таклифро қабул накарда, писараш Шоҳ Нӯъмонро, ки майли рафтан дошт, мефиристад.

Писари Ҳофиз дар Бурҳонпур дар роҳ вафот мекунад. Ин ҳодисаи нохуш қалби дардноки Ҳофизро реш кард ва нолаҳои ҷонсӯз аз дили шоир ба фалак расид.

Ғаму ′андӯҳ пайкари шоирро месӯхт. Ҳофиз худ ба худ мегуфт. «Оҳ, ҷони азиз, нури чашмонам, ба падари бадбахтат дигар дидани рӯи ту насиб нагардид. Фарзанди бечораам ба умеди суде ба диёри бегона сафар карду ғарибгӯр шуд».

Марги фарзанди охирин барои Ҳофиз хеле вазнин афтод. Шероз бо тамоми зебоиҳояш дар чашми шоир хира, ғамхона ва бетароват менамуд. Кунун аз ёру дӯст ва хешу акрабои Ҳофиз ягон кас намонда буд. Аз ин ҷост, ки ёди бобоёну аҷдоди худ карда ба Исфаҳон сафар намуд.

Ҳофиз чанд сол дар Исфаҳон ҳаёт ба сар мебарад. Ӯ боз ба зодгоҳаш баргашта, поёни умри хешро дар Шероз мегузаронад.

Поёни умри шоир дар фақирӣ ва тангдастӣ мегузарад. Ба ҳамин тариқ, соли 1389 дар Шероз вафот мекунад. Ӯро дар наздикии шаҳри Шероз, яъне Мусалло, дар байни дарахтони

ҳамешасабз ва гулҳои рангоранг дафн намуданд. Имрӯз ҳам мавзеи Мусалло ободу зебо буда, зиёратгоҳи мардумони олам аст. Сайёҳони зиёде ҳар сол ба Шероз омада, мақбараи Ҳофизро зиёрат мекунанд.

МЕРОСИ АДАБИИ ҲОФИЗ

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ пас аз марг ба ояндагон мероси пуарзише боқӣ гузоштааст. Албатта, бузургии асар, бузургии осор дар миқдор нест. Ӯ мисли баъзе адибони классик сад - дусад ҳазор байт нагуфтааст, камтар гуфтааст, вале хубтар гуфтааст. Адиб метавонад бо як асар ҷаҳонгир гардад ва ё машҳури дунё шавад ва наслҳои оянда ӯро чу пайғамбари сухан бишносанд. Ҳофиз ҳамин гуна шоир буд.Аз ғазал ва танҳо аз газал дар тамаддуни башарӣ кохи бегазанд афрошт. Оре, ин кохи бегазандро пас аз сӣ соли марги шоир дӯсти меҳрубон, шогирди қадрдонаш Муҳаммади Гуландом мураттаб сохта, ба шакли девон даровард. Девон аз 495 газал, 5 қасида, 43 рубоӣ 34 қитъа, «Соқинома» иборат аст. Миқдори абёти девони Ҳофиз 4650 байтро ташкил медиҳад.

Хонандагони азиз, шоиста он бошад, ки мову шумо бо чунин бузургонамон ифтиҳор кунему ифтиҳор дошта бошем. Аммо ифтиҳор ҳанӯз кам аст. Мо бояд саъй бикунем, ки худшинос бошем, забони худ, халқи худ, Ватани худро эҳтиром кунем ва фарзандони фарзонаашро мисли Хоҷа Ҳофиз қадрдонӣ ва эҳтиром намоем.

Акнун бармегардем ба сари мероси адабии Ҳофиз. Дар бораи мазмуну мӯҳтавои ғазалиёти шоир андактар тавақкуф хоҳем кард. Алҳол бубинем, ки қасидаю рубоиёти Ҳофиз чӣ мазмуну мӯҳтаво доранд. Шоир дар онҳо ба кадом масъалаҳои зиндагӣ панҷа задааст.

Рубоиёти шоир дорои мазмунҳои гуногун мебошанд. Пеш аз ҳама, шоир дар рубоиҳояш ишқи поки инсониро хеле ҷозибанок васф кардааст:

Он турки паричеҳра, ки қасди ҷон дошт,
Монанди парӣ чеҳра зи ман пинҳон дошт.

Гуфтам: «Даҳани танги ту гӯйи ҳеҷ аст?!»
Гуфто, ки: «Аз ин ҳеҷ тамаъ натвон дошт».

Дар рубоии зер Ҳофиз аз зиндагӣ баҳра бурдан, бо гуландоме нишастан ва аз дасти ӯ ҷоме гирифтанро сармояи хушӣ ва рӯзгори босаодати хеш медонад:

То ҳукми қазои осмонӣ бошад,
Кори ту ҳамеша шодмонӣ бошад.
Гар ҷоми майе зи дасти ту нӯш кунам,
Сармояи умри ҷовидонӣ бошад.

Ҳофиз дар баъзе рубоиёташ инсонҳои баду бадкирдорро мазаммат намуда, панд медиҳад, ки аз ин роҳ баргарданд, ба некон бадию ноодамӣ накунанд ва мисли деву дад нашаванд, мағрур, мутакаббир набошанд ва фурутану хоксор бошанд:

Бо мардуми нек бад намебояд буд,
Дар бодия деву дад намебояд буд.
Мафтуни маоши худ намебояд шуд,
Мағрур ба ақли худ намебояд буд.

Дар содагию равонӣ рубоиёти Хоҷа рубоию дубайтиҳои халқиро ба хотир меоранд, ки бисёр равон ва фаҳмою дастрасанд:

Аз халқ:

Дури зи ману зи ман саломат бодо!
Ҷону дили ман фидои номат бодо!
Ман бе ту нафас намекашам дар олам,
Бе ман ту нафас кашӣ, ҳаромат бодо!

Аз Ҳофиз:

Рӯзе, ки фироқ аз ту дурам созад,
Дар ҳаҷри рухи ту носабурам созад.
Гар чашм ба рӯи дигаре боз кунам,
Ҳаққи намаки ҳусни ту кӯрам созад.

Аз Хоҷа Ҳофиз то замони мо се қасида омада расидааст, ки онҳо мадҳӣ мебошанд. Дар ин қасидаҳо кору амали Шоҳ Шуҷоъ таърифу тавсиф шудаанд. Дар қасидаи сеюм вазири Шоҳ Шуҷоъ – Қавомуддини Муҳаммад мадҳу ситоиш ёфтааст. Қасидаҳои

Хоҷа Ҳофиз аз нигоҳи шаклу сохт, яъне тарзи қофиябандӣ, матлаъу мақтаъ ва риоя шудани қисматҳои насиб, ташбиб, таъриф, талаб ва хотима ба қасидаҳои шоирони пешина монанд бошанд ҳам, аз нигоҳи мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ то андозае фарқ дошта, бештар ба қасидаҳои Шайх Саъдӣ монандӣ доранд. Ин монандӣ дар чист? Ин монандӣ дар он зоҳир мегардад, ки Ҳофиз ҳам Шоҳ Шуҷоъ ва Қавомиддини Муҳаммадро ситоиш карда бошад ҳам, онҳоро ба адлу дод, ба фуқаропарварӣ даъват кардааст. Албатта, дар гузориши ин масъала ба дараҷаи Саъдӣ нарасида бошад ҳам, ба ҳар ҳол иззати нафс ва қудрати хешро дар назди шоҳу вазир нигоҳ дошта тавонистааст.

МАЗМУН ВА МАВЗӮОТИ ҒАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗ

Чуноне ки мебинем, Ҳофиз шоири газалсаро мебошад ва ин шакли шеърӣ дар эҷодиёти ӯ мақоми арзанда дорад. Беҳтарин афкори пешқадами ӯ низ дар ғазалиёташ инъикос ёфтаанд. Ба ҳамин маънӣ ишорат карда худи Ҳофиз чунин ғуфтааст:

Ғазал гуфтию дур суфтӣ, биёву хуш биҳон, Ҳофиз,
Ки бар назми ту афшонад фалак иқболи Сурайёро.

Ҳофиз дар сурудани ғазал асосан пайрави шоирони бузурги гузашта Саъдӣ, Хоҷуи Кирмонӣ аст. Вале ӯ аз устодони худ пеш гузашта, шакли газалро ба дараҷаи олӣ расонидааст.

Ғазалҳои ӯ ҳаҷман хурд, яъне аз 5 то 10 байт буда, бештари онҳо аз ҷиҳати сохти устухонбандӣ аз ғазалиёти шоирони пешин тафовут доранд. Як хусусияти ғазалиёти ӯ дар он аст, ки бештар радиф доранд, ки радиф барои равшану возеҳ ифода ёфтани мундариҷаи гоявии онҳо ёрии калон мерасонад.

Дигар, ғазалиёти ӯ аз ҷиҳати сохт ду навъ шакл гирифтаанд. Аввал, ғазалҳое ҳастанд, ки аз сар то охир дар як мавзӯъ гуфта шудаанд. Дувум, ғазалҳое низ ҳастанд, ки ҳар байти онҳо мустақил буда, дорои маъноҳои гуногун мебошанд.

Мавзӯи ғазалиёти шоир гуногун буда, дар онҳо умеду орзуи халқи меҳнаткашу ҷафодида, ки худ аз байни онҳо баромадааст, ба хубӣ инъикос ёфтааст. Лирикаи Ҳофиз ҳолату авзои замони пурошӯб, зиддиятҳои табақаҳои ҷамъиятӣ, муборизаи аҳли

илму маърифат барои зиндагӣи осудаҳолонаи халқи бечора, ишқу муҳаббати поки инсонӣ ва зебоиҳои табиатро ифода менамояд. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар лирикаи Ҳофиз хеле пуркувватанд. Адиб ҳангоми баёни вазъи иҷтимоии замон ҳамчун марди инсонпарвар, хайрхоҳ, некандеш пеши назар меояд.

Дар байни халқ дар бораи шахсиятҳои бузурги таърихию фарҳангӣ нақлу ривоятҳои таърихӣ эҷод шудаанд ва имрӯз ҳам мавҷуданд. Ривояти «Сӯҳбати Хоҷа Ҳофиз бо Темури Ланг» доир ба газали машҳури Ҳофиз:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.

ҳам аз ҷумлаи онҳост. Албатта, шумо медонед, ки Темур ҳамчун шоҳи хунхору мутаассиб ними дунёро гирифт, ҳазорон мардуми бегуноҳро қатлу ғорат кард. Аз сари миллионҳо сарбозу раияти шаҳру деҳот калламанора сохт. Бахусус, пас аз фатҳи Исфаҳон (1387 с.) аз сари 75 ҳазор мардум калламанора бунёд кард. Пасон ба Шероз омад. Зайналобуддин - писари Шоҳ Шуҷоъ, ки пас аз марги падар тоҷи шоҳӣ ба сар дошт, аз тарси ҷон тоҷро бар замин ниҳоду майли Бағдод кард. Зеро медонист, ки ба лашкари хунхори Темур тоб оварда наметавонад. Темур бе ягон душворӣ, бе ягон ҳарбу зарб Шерозро фатҳ намуд.

Темур савод дошт ва аз осори бузургони тоҷику форс бархурдор буд. Ӯ ғазалҳои Ҳофизро дар асл хонда, шояд ғизои маънавие ҳам гирифта бошад. Махсусан, ҳамон газали «Агар он турки шерозӣ...»-ро хонда, ҳифз ҳам карда буд. Чун ба Шероз расид, амр намуд, то соҳиби ин ғазалро ба ҳузураш биёранд. Оварданд.Гуфт:

-Ман бо зарби шамшер аксари рубъи маскунро мусаххар сохтам (яъне қисми зиёди дунёро гирифтам) ва ҳазорон ҷой ва вилоят вайрон кардам, ки Самарқанд ва Бухоро, ки ватани ман аст, ободон созам, ту мардак, ба як холи ҳинду Самарқанду Бухороро мефурӯшӣ дар ин байт, ки гуфтаӣ:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.

Хоҷа Ҳофиз чунин посух дод:

-Эй султони олам, аз ин навъ бахшандагист, ки бад-ин рӯз афтодаам, – ва ба ҷандаҳои худ ишорат кард».

Аз посухи Хоҷа Темур ҳайрон бимонд. Ӯ аз шоир илтимосу илтиҷоро мунтазир буд. Ҳофиз бошад ҳашамати ӯро ба эътибор нагирифт».

Ба назари мо, ривоят ҳақиқати воқеист ва аз рӯйи ақлу хирад ҳамин тавр ҳам шуданаш мумкин буд. Дар масъалае, ки чаро шоир аз шамшери шоҳи хунхор натарсид ва бахшиш напурсид? Ба ин суол метавон чунин посух дод.

Умри Хоҷа Ҳофиз ба ҷойе расида буд. Дигар, нисбати Темури хунхор, ки ҳазорон ҳаммилатонашро ба қатл расонида буду чӣ рӯзҳои сахту сангинро ба сари зиндамондагонаш овард, огоҳӣ дошт. Аз ин чост, ки дигар зиндагӣ барояш арзише надошт ва чуноне ки дилаш хост, нотарсона ва бебокона ҳамонро гуфт. Ин ривоят боз як далели худшиносӣ ва ватандӯстии Хоҷаро собит менамояд.

Акнун бармегардем ба сари ин ғазали Хоҷа Ҳофиз, то бубинем, ки шоир чӣ гуфтаниҳое, чӣ ҳадафе дорад. Он ғазал ин аст:

1. Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.
2. Бидеҳ соқӣ, майи боқӣ, ки дар ҷаннат нахоҳӣ ёфт
Канори оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро.
3. Фиғон, к-ин лӯлиёни шӯхи ширинкори шаҳрошӯб
Чунон бурданд сабр аз дил, ки туркон хони ягморо.
4. Зи ишқи нотамоми мо ҷамоли ёр мустағнист,
Ба обу рангу холу хат чӣ ҳоҷат рӯйи зеборо?
5. Ман аз он ҳусни рӯзафзун, ки Юсуф дошт, донистам,
Ки ишқ аз пардаи исмат бурун орад Зулайхоро
6. Насиҳат гӯш кун, ҷоно, ки аз ҷон дӯсттар доранд
Ҷавонони саодатманд панди пири доноро.
7. Ҳадис аз мутрибу май гӯйу рози даҳр камтар ҷӯй,
Ки кас накшуду накшояд ба ҳикмат ин муамморо.
8. Ғазал гуфтиву дур суфтӣ, биёву хуш биҳон, Ҳофиз,
Ки бар назми ту афшонад фалак иқди Сурайёро.

Ғазали мазкур аз ҳашт байт (16 мисраъ) иборат буда дар баҳри ҳазаҷи мусаммани солим суруда шудааст, ки тақтеи он ба ин зайл аст:

1. V- - -I V- - - I V- - - I V- - -
2. V- - -I V- - - I V- - - I V- - -

Ма-фо-и лун ма фо и лун ма фо и лун / мафои лун
Ма фо и лун ма фо и лун ма фо и лун ма фо и лун

Ғазали «Агар он турки шерозӣ» дорои як мавзӯъ нест. Дар он чанд масъала матраҳ шудааст. Доир ба матлаи ғазал (1) дар боло гуфтем, ки он дар мавзӯи ишқу ошиқист ва ошиқ, яъне қаҳрамони лирикӣ ба хотири як нигоҳ, як холи ҳинду (сиёҳ)-и маъшуқааш ду шаҳри бузург – Самарқанду Бухороро инъом карданист, ки аз ин бахшишҳо Темур ба хашму ғазаб омада будааст.

Байти дуввум ҳам давоми мантиқии байти аввал буда, шоир ба соқӣ таъкид менамояд, ки май бидеҳ, ки шароит муҳаёст. Мо дар канори оби Рукнободу дар гулгашти Мусалло хаймаи шодӣ задаем ва чунин ҷойгоҳ, чунин манзараи зебою мунаққашро ҳатто дар Ҷаннат ёфтан наметавонӣ.

Дар байти сеюм шоир аз паричеҳрагон бо номи «лӯлиёни шӯхи ширинкори шаҳрошӯб» ёд карда, онҳоро басо самимӣ тавсиф намудааст. Ғӯё чунон ба шавқу рағбат, ба шодию фараҳ омадааст, ки аз ҷамоли паричеҳрагон сабру тоқаташ тамом шудааст. Ва ин ҳодисаи фараҳафзо мисли он аст, ки туркон, муғулон ба сарвату ба давлати мо доранд ва ин дороиро ба яғмо, яъне чун дуздон кашонда бурданд. Ба ин восита Хоҷа дар ин байт истилогаронро сахт мазаммат намудааст ва адиб дар ин маврид аз санъатҳои ташбеҳ, рамзу киноя, тазоду муқобила бамаврид истифода бурдааст.

Дар байти чорум шоир аз номи ошиқ мегӯяд, шарт нест, ёраш хешро зебу зинат бахшад, барои ошиқ ҳамон ҳусну ҷамолаш кофӣ аст, ошиқ аз он мустағнист. Пас, дар байти панҷум барои исботи ҳамин фикр масал мезанад ва ҳусни табиии Юсуфро мисол меоварад, ки чӣ хел ин ҳусну ҷамол Зулайхоро аз пардаи исмат, яъне аз шарму ҳаё берун оварда ва ӯ

ошкоро ба Юсуф дил баст ва ошкоро ишқашро ба ӯ гуфт ва ин дар байни хосу ом қисса шуд.

Ҳофиз дар байти VI ба сари мақсад омада, ба ҷавонони саодатманд муроҷиат намуда мегӯяд, ки ман шуморо дӯст медорам, шумо ояндаи Ватан мебошед, шумо аз хушиҳои зиндагӣ, ҳанӯз ки ҷавон ҳастед, истифода баред. Зеро инсон дар кушодани сирру асрори масъалаҳои маргу зиндагӣ (рози даҳр) оҷиз аст ва ҳанӯз рози даҳрро касе накушодааст ва кушода ҳам наметавонад.

Ниҳоят, Хоҷа Ҳофиз дар мақтаи ғазал фикру андешаашро ҷамъбаст менамояд ва ба худ хитобан муроҷиат мекунад, ки «рози даҳр» муаммост, онро бигзору ғазалҳои ширинро хону лаззат бар, онҳо хушоянд ва нотакроранд ва ба назмат тамоми мардуми сайёра аҳсан мегӯяду арзандатарин, қиматтарин тӯҳфа (иқди Сурайё)-ро бароят мебахшад.

Метавон бо камоли боварӣ, чӣ аз нигоҳи мазмун ва чӣ аз лиҳози тарзи баён, санъати суханофарӣ мақтаъи ҳамин ғазалро беҳтарин ҳусни мақтаъ дар адабиёти тоҷику форс донист. Бамаврид аст, ки ба хотири тақвияти фикри боло як банд аз мусаммани адиб ва файласуфи бузург Абдураҳмони Ҷомиро дар ин ҷо ёд кунем:

Мақому манзилат бодо биҳишти ҷовидон, Ҳофиз!
Ҳазорон раҳмати Ҳақ бод бар он хонадон, Ҳофиз!
Дуогӯи гариби туст Ҷомӣ дар ҷаҳон, Ҳофиз
«Ғазал гуфтиву дур суфтӣ, биёву хуш биҳон, Ҳофиз!
Ки бар назми ту афшонад фалак иқди Сурайёро»

«Ғам махӯр». Ин ғазал ҳам дар байни хосу ом маълуму машҳур аст. Адибони зиёди тоҷику форс ба он назира гуфтаанд. Шумо хуб огоҳ ҳастед, ки рӯзгори шоир ноором, қатлу горати темуриён ҳамаи табақаҳои ҷомеаро фаро гирифта, мардумро ба дод оварда буд. Агар бо сухани Хоҷа бигӯем «Ки ҳамчу чашми суроҳӣ замона хунрез аст». Ҳофиз низ фарзанди замони худ буд ва ҳамаи ин шӯру шарро бо чашмони худ дид ва оҳи пурдард аз дили сарди хеш берун овард. Ӯ хоҳони зиндагии хуши инсонҳо, хоҳони сулҳу салоҳ, хоҳони саодатмандию пирӯзии халқи азизи кишвараш буд. Ин ҳама орзуи шоир буд

ва барои сомони ин корҳо, ба хотири амалӣ гардидани орзую омоли хеш чӣ кор карда метавонист? Ҳеҷ! Дасташ кӯтоҳ буд. Танҳо метавонист дили халқро бо гуфтори ширин, бо панду андарзи намакинаш бардорад, андак таскин диҳад, ки рӯзе мерасаду рӯзгори шумо хубтару беҳтар мегардад. Бинобар ин ғами беҳуда нахӯред, ки фоида надорад. Ана ғазали «Ғам махӯр» ба ҳамин мавзӯъ бахшида шудааст. Таваҷҷӯҳ куиед:

1. Юсуфи гумгашта боз ояд ба Канъон, ғам махӯр,
Кулбаи эҳзон шавад рӯзе гулистон, ғам махӯр!
2. Ин дили ғамдида ҳолаш беҳ шавад, дил бад макун,
В-ин сари шӯрида боз ояд ба сомон, ғам махӯр!
3. Даври гардун гар ду рӯзе бар муроди мо нарафт,
Доимо яксон намонад ҳоли даврон, ғам махӯр!

Дар байти аввал барои ифодаи фикр боз ба санъати талмеҳ рӯ меорад, боз ёди ҳодисоту ривоёти асрҳои пешин, ки дар «Қуръон» омадаанд, мекунад. Мо дар газали нахуст «Агар он турки шерозӣ» дар бораи Зулайхо ва ишқи ӯ ба Юсуф ибрози назар карда будем. Дар ин ғазал бошад, Хоҷа Ҳофиз аз паҳлӯи дигари ин ривоят ишора кардааст. Дар «Қуръон» омадааст, ки чун бародарон Юсуфро бо худ бурданд ва аз ҳисси бадбинӣ ӯро ба чоҳ андохтанд ва ба падар арз доштанд, ки Юсуфро гург хӯрдааст. Ҳазрати Яъқуби пайғамбар аз ин хабар дардманд ва дилшикаста мешавад ва оқибат дар гами фарзанди ҷигарбанд Юсуф чашмонаш нобино ва оҷиз мегарданд ва шабону рӯзонро ба ёди ӯ мегузаронад. {амин маъниро Хоҷа дар назар дошта, ба хонандагонаш хотиррасон мекунад, ки ғам нахӯред, ҳамон Юсуфи гумгашта боз ба Канъон хоҳад омад ва ба дидори падараш хоҳад расид. Дар мисраи дуюми ҳамин байт андешаашро боз ҳам камол дода ёдовар мешавад, ки чун Юсуф ба дидори падар мушарраф гардид, кулбаи ғамободи онҳо хандон мешавад ва ба гулистон монанд мегардад. Ин гуфтор ишорат ба он маънист, ки кишвари харобу валангори мо рӯзе обод мегардад ва чун гулистон шукуфон хоҳад гашт. Бинобар ин сабр бинмою ғам махӯр. Дар байти дуюм ҳам боз ҳамин маънӣ бо ифода, бо сабки дигар тавзеҳ ёфтааст. Масалан, мегӯяд, ин дили ғамдида, ин сари шӯрида, иншооллоҳ, беҳ хоҳад

шуд, дилатро ором нигоҳ дор, ғамгин машав. Ниҳоят, дар байти сеюм бори дигар таъкид менамояд, ки дунё ба як қолаб, ба як маром нахоҳад монд, рӯзе мерасад, то ту ба муроди дилат бирасӣ ва шодию хушрӯзӣ насибат бигардад.

Агар амиқтар ба гояю моҳияти ғазали «Ғам махӯр» назар андозем, мебинем, ки Хоҷа Ҳофиз дар зимни он ғояи адлу инсоф ва дастболо шудани ин ғояи олиро дар зиндагӣ нишон додаст. Боварӣ ба ояндаи нек, ба хушбахтию саодатмандии мардуми бесарпаноҳ доштан ва дар дили онҳо як шамъеро фурӯзон гардондан дар ин рӯзгори сангин аҳамияти калон дошт. То андозае шоир тавонист дили онҳоро ба зиндагӣ гарм намояд ва ба ояндаи нек ҳидояташон кунад.

ВОИЗОН

Мавзӯи ғазал кору рафтори намояндагони дини мубини Ислом аст. Воқеан, дар ҳар як давру замон буданд ва ҳастанд ашхосе, ки дини Исломро ба манфиати худ истифода бурданд. Хоҷа Ҳофиз ба онҳо нафрат дошт ва ононро дар баъзе газалиёти худ мавриди накӯҳиш қарор додааст ва ҳамин ғазали «Воизон» аз ҷумлаи онҳост.

1. Воизон, к-ин ҷилва дар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунанд.
2. Мушкиле дорам зи донишманди маҷлис боз пурс:
Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунанд?
3. Оҳ- оҳ аз дасти саррофони гавҳарношинос!
Ҳар замон хармӯҳраро бо дурр баробар мекунанд.
4. Субҳдам аз Арш меомад хурӯше, ақл гуфт:
«Қудсиён гӯйӣ, ки шеъри Ҳофиз аз бар мекунанд.»

Хоҷа Ҳофиз дар байти нахуст мақсади асосиашро баён кардааст. Ӯ фошофош таъкид менамояд, ки воизон, яъне он ваъзгӯёне, ки аз минбар Худою расули барҳаққи вай, дар бораи аҳкоми дин, ваъз мегӯянду мусулмононро ба ростию покӣ ҳидоят менамоянд, онҳо дар амал, дар зиндагии ҳаррӯзаашон корҳое мекунанд, ки хилофи ваъзашон бошад. Ҳамин тавр, гуфторашон ба кирдорашон баробар нест. Пас, дар байти 2 ба ин масъала амиқтар сари андеша меравад. Қаҳрамони лирикӣ

бо як ҳисси кунҷковӣ аз донишмандони маҷлис, ба уламо суол дода фаҳмиданист, ки сабаби ин амал, ин рафтори воизон дар чист? Чаро дигаронро ба тавба кардан ҳидоят мекунанду худ тавба намекунанд ё тавба камтар мекунанд. Ба ин суол дар ғазал, албатта, посух нест. Бе посухи онҳо худи Хоҷа аз кирдори онон воқиф аст. Ин тарзи гуфтор санъати таҷоҳули ориф аст, яъне донистану худро ба нодонӣ андохтан, ки яке аз хусусиятҳои ин санъати бадеӣ ба шумор меравад. Хоҷа Ҳофиз дар байти сеюм гӯё аз бефаҳмии ин гавҳарношиносон, ки ба чунин суолҳо посухи воқеӣ дода наметавонанд ва ҳақиқатро аз сухани ботил, яъне хармӯҳраро аз дурру гуҳар фарқ карда наметавонанд, дилаш мондааст ва бо онҳо сӯҳбат карданро шоиста намедонанд. Ба ҳамин хотир дар мақтаи ғазал боз ба дунёи зебои худ бармеғардад. Гӯё субҳдам аз Арш ба гӯшаш садои малоик мерасад ва онон шеъри Ҳофизро хонда аз ёд мекарданду лаззат мебурданд.

Албатта, чунин фикрҳои риндона, мазаммати ошкори намояндагони дини мубини Ислом ба табъи баъзе мақомоти расмии рӯҳони созгор набуд. Ҳатто Шоҳ Шуҷоъ ба ин гуфтору рафтори Хоҷа назари нек надошт. Ба ҳамин хотир борҳо оид ба ҳамин гуфтаҳо Ҳофизро маломату сарзаниш кардааст. Вале Ҳофиз шоири озодфикр ва ринди оламсӯзе буд. Аз гуфтори шоҳу шайх сӯфиён наҳаросид, боз сахттар, ҷиддитар симои воқеии ононро дар ғазалиёташ инъикос намуд. Масалан, яке аз шайхони наздики Шоҳ Шуҷоъ Имоди Фақеҳ маҳсуб меёфт. Мувофиқи маълумоти «Ҳабибуссияр» (муаллифаш Хондамир) ин шайхи бузург гурбае дошт ва ӯ гурбаро чунон омӯзонда буд, ки вай дар намозгоҳ дар паҳлуи соҳибаш Имоди Фақеҳ дар радаи дигар намозхонон истода мисли одамон ғӯё намоз мехонад, сарашро ба тарафи чапу рост мегардонд. Ҳамин тавр, амали мусулмононро такрор мекард. Ин ҳодиса дар кишвар ғулғул андохт ва овоза шуд, ки шайхи бузургвор гурбаро мусулмон кардааст. Ин амали гурбаро яке аз карометҳои Имоди Фақеҳ дониста, ӯро мадҳу ситоиш мекарданд. Аз ин кор Хоҷа огоҳ гардид ва амали шайхро написандид. Зиёда аз ин, дар мавриди шайху гурбаи намозхони ӯ ғазале иншо кард ва сахт мазамматаш намуд:

Сӯфӣ ниҳод дому сари ҳуққа боз кард,
Бунёди макр бо фалаки ҳуққабоз кард.
Бозии чарх бишканадаш байза дар кулоҳ,
Зеро ки арзи шӯъбада бо аҳли роз кард.
Фардо, ки пешгоҳи ҳақиқат шавад падид,
Шарманда раҳраве, ки амал бо маҷоз кард.
Эй кабки хушхиром, куҷо меравӣ? Биист!
Ғарра машав, ки гурбаи зоҳид намоз кард.

Пас аз иншои чунин ғазалҳо рӯҳониён ва шайхони мутаассиб аз пайи озори Хоҷа шуданд ва саъю талош карданд, ки ба ҳар роҳу восита шоирро дар назди шоҳ сиёҳ кунанд, то ба ӯ ҷазо бидиҳад. Масалан, нақл мекунанд, ки баъзе шайхони риёкор ва мутаассибони дин ва одамони Шоҳ Шуҷоъ Ҳофизро барои байти зерин:

Ғар мусулмонӣ аз ин ҳаст, ки Ҳофиз дорад,
Оҳ, агар аз паси имрӯз бувад фардое! –

кофир эълон карданд. Шоирро ҳукми қатл таҳдид мекард. Ҳофиз дид, ки намешавад, пеш аз байти боло як байти иловагӣ ҳамроҳ кард, ки ин аст:

Ин ҳадисам чӣ хушомад, ки саҳаргаҳ мегуфт,
Бар дари майкадае бо дафу най тарсое.

Пас, гӯяндаи ин фикри «кофирона» на ман, балки тарсое, яъне кофире будааст. Ба ҳамин восита Ҳофиз аз таъқиби мутаассибон то як андозае халос мешавад. Вале минбаъд боз ӯро барои ҳамин ғуна фикрҳои риндонааш озор медоданд. Бинобар ин Ҳофиз дар ғазали «Айби риндон макун...» зоҳидону шайхонро мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки худи шаҳс медонад, ки ӯ дар кадом роҳ аст, чӣ гуноҳ дорад. Шумо ба ӯ кордор нашавед, аз паи кори хеш бошед:

Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришт!
Ки гуноҳи дигаре бар ту нахоҳанд навишт.
Ман агар некам, агар бад, ту бирав, худро бош!
Хар касе он даравад оқибати кор, ки кишт.

Чунонки дар боло дидем, қаҳрамони лирикӣ гоҳ бо номи Ҳофиз, ринд, ман, мо ва гоҳи дигаре бо номи девона, масте, тарсо омада, сухан мегӯяд, сӯҳбат менамояд. Бештари фикрҳои фалсафӣ аз номи гурӯҳи дуюм оварда шудаанд, ки ин, албатта, табиист. Зеро ба ашхоси маст, девона, тарсо, гадо, дарвеш ягон ҳукм бароварда, ҷазо додан раво нест. Аз ин рӯ, Ҳофиз бештари фикрҳои риндонаашро аз номи онҳо баён кардааст. Бояд донист,ки {оҷи {офиз худ мӯъмини воқеият ва мусулмони собиткарам буд ва касонеро мазаммат мекард, ки дар эътиқоди худ содиқ набуда ва риёкорӣ мекарданд.

«БОДИ НАВРӮЗИ»

Хоҷа Ҳофиз ба расму ойин ва урфу одатҳои аҷдодонамон меҳру муҳаббати зиёд дошт ва худ низ дар гузариши ҷашнҳои Сада, Меҳргон ва бахусус Наврӯзи Аҷам фаъолона иштирок мекард ва иштироки ҳамзабонон, ҳаммиллатони хешро ташвиқу таргиб менамуд. Аз ин хотир дар ғазалиёташ бештару бештар назар ба дигар адибон ин мавзӯъ мақоми шоиста дорад. Албатта, ин бесабаб нест. Сабаби ин дар он аст, ки баъзе рӯҳониён, сӯфиён ва уламои дини мубини ислом ҷашн ё иди Наврӯзро гуноҳ медонистанд ва мегуфтанд, ки иди Наврӯз иди габрон, маҷусон ва зиндиқиён аст. Бинобар ин набояд, ки онро мусулмонон ҷашн бигиранд ва дар чунин рӯзи номуборак хурсандию шодӣ кунанд. Мутаассифона, пас аз Инқилоби октябр ҳам ин анъанаи номатлуб идома ёфт. Ҳизби Коммунист ва роҳбарияти Иттиҳоди Шӯравӣ, ки аз Маскав ба тоҷикон амру фармон медод, нагузошт, то халқи тоҷик, мардуми мо Наврӯзро ба таври боистаю шоиста ҷашн гиранд. Коммунистон мӯътақид буданд, ки Наврӯз иди динист. Ҳамин тавр, бо ҳамин сабабҳо то соҳибистиқлол гардидани Тоҷикистон (с. 1991) ин ҷашнҳои халқӣ ба таври бояду шояд дар байни тоҷикон таҷлил намеёфтанд. Аммо шукронаи озодию истиқлол, ки имрӯзу ҳар сол мардуми тоҷик ин ҷашни фархундаро бо шукӯҳу ҷалол мегузаронад. Ҳатто Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин муносибат ду рӯзи истироҳат, (22-23 март) муқаррар намудааст, ки ин аз арҷгузорӣ ва эҳтироми роҳбари давлат ба халқи тоҷик,

ба ҷашни пурифтиҳори мардумист.

Бояд тазаккур дод, ки иди Наврӯз, Сада ва Меҳргон ба ҷанбаи динӣ надоранд. Ин ҷашнҳо пуразиштарин мероси аҷдодони мост, ин ҷашнҳо аз қадимулайём ҳамчун ҷашнҳои деҳқонон аст, ин ҷашнҳо таърихи пайдоиш доранд ва онҳо ба фаслҳои сол марбутанд. Масалан, Наврӯзи Аҷам дар фасли баҳор, Меҳргон дар фасли тирамоҳ ва Сада дар огози фасли зимистон таҷлил шавад. Ҳар фасл ва ҳар ҷашн ба худ хусусиятҳои хос ва расму русуми махсуси хешро дорост, ки шумо, хонандагони азиз, ба ин расму оин ошно ҳастед ва, албатта, ин ҷашнҳо, аз ҷумла Ҷашни Наврӯз дар мактаби шумо бо тантана, бо тамоми оростагӣ таҷлил меёбад ва шумо дар гузаронидани он фаъол ҳастед.

Акнун бармегардем ба асли мақсад. Адибони бузурги гузаштаи мо ба ин ҷашнҳои халқӣ бо назари эҳтиром менигаристанд ва мухолифи баъзе рӯҳониёни мутаассиб буданд ва бузургони миллат дар осорашон хубиҳои ин ҷашнро мадҳу ситоиш намудаанд, ки Хоҷа Ҳофизи лисонулғайб аз зумраи онон махсуб шуд. Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки беш аз сад ғазали адиб дар таърифу тавсиф, дар мадҳу ситоиши ҳамин гуна ҷашнҳои халқӣ эҷод шудаанд. Хоҷа Ҳофиз бештар дар ғазалиёташ ҷашни Наврӯз, арӯси сол, баҳору зебоиҳои дилошӯби онро тараннум кардааст. Ана ҳамин газал - «Боди наврӯзӣ» аз ҷумлаи онҳост:

1. Зи кӯи ёр меояд насими боди наврӯзӣ,
Аз ин бод ар мадад хоҳӣ, чароғи дил барафрӯзӣ.
2. Чу гул гар хӯрдае дорӣ, Худоро, сарфи ишрат кун,
Ки Қорунро ғалатҳо дод савдои зарандӯзӣ.
3. Сухан дар парда мегӯям, чу гул аз парда берун ой,
Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми мири наврӯзӣ.
4. Ба бӯстон рав, ки аз булбул тариқи ишқ гирӣ ёд,
Ба маҷлис ой, аз Ҳофиз сухан гуфтан биёмӯзӣ.

Ғазали «Боди наврӯзӣ» дар баҳри ҳазаҷи мусаммани солим суруда шудааст, ки тақтеъ ва рукнҳои ин баҳр ба тариқи зайланд:

V - - - I V - - - I V - - - I V - - -
V - - - I V - - - I V - - - I V - - -

Ма –фо-и-лун Ма- фо- и- лун I Ма- фо-и лун I Ма – фо-и-лун

Зи куйи ёр меояд насими боди наврӯзӣ,
Аз ин бод ар мадад хоҳӣ чароғи дил барафрӯзӣ.

Хоҷа Ҳофиз дар байти аввал ба хонандагонаш муждаи шодӣ мерасонад, ки Наврӯзи Аҷам омад. Фасли баҳор оғоз ёфт, боди наврӯзӣ расид, шумо то метавонед аз ин боди хушу Наврӯзи дилафрӯз баҳра бардоред ва чароғи дилатонро фурӯзон намоед. Фурӯзон намудани чароғи дил маънои шодию хурсандӣ карданро дорад. Дар байти дуюм шоир таъкид менамояд, ки агар мисли гул ҷоми ишрат муҳайё бошад, ишрат кун ва аз Қорун панд бигир, молу манол, дороию сарватро мисли Қорун захира накун, хасис машав. Худат нӯши ҷон намо ва ба бечорагону дармонда он бахш. Дар ин маврид барои баён ё матраҳ намудани матлаби хеш боз ба санъати талмеҳ рӯ овардааст. Ривоятест, ки Қорун чунон молу сарват доштааст, ки ҳафт шутур танҳо калиди хазинаҳои ӯро мекашонанд. Вале ӯ ба дармондагону бечораҳон хайру саховат намекард, ба диндорон, ба масоҷиду мадорис закот намедод. Бинобар ин, аз кору амали ӯ Худованд дар ғазаб шуд ва амр дод, то ӯро бо тамоми хазинаю молу сарваташ замин фурӯ бурд. Мақсади Хоҷа аз ёди ин ривоят тарсондани аҳли ҷоҳу мансаб, давлатмандону дороён аст, ки дар чунин рӯзҳои ид онҳо раияти бечораю мардуми қашшоқро фаромӯш накунанд ва мисли Қорун нашаванд, то ки онҳоро замин фурӯ набарад.

Дар ин ғазал байти сеюм бештар бори маънӣ ба дӯш дорад. Дар шарҳу тавзеҳи ин байт аз асри XV сар карда, то имрӯз дар байни аҳли уламою удабо ва шарҳнигорон баҳсу талош идома дорад.

Сухан дар парда мегӯям, чу гул аз парда берун ой,
Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми Мири наврӯзӣ.

Дар байти боло «Сухан дар парда мегӯям», «Панҷ рӯз» ва «Мири наврӯзӣ» бештар бори маънӣ доранд. Ва моҳияти

ғазалро ин ибораҳо муайян кардаанд. Бештару бештар ҳамин калимаю ибораҳо хонандаро ба андеша меоранд. Дар китоби «Ҷавоҳири қалб» Мавлоно Кавкабӣ дар баробари ташреҳ ва шарҳи бисёр абёти душворфаҳми адибон ҳамин байтро оварда, онро ба тафсил маънидод кардааст ва дар охир гуфтааст: Ва маъонии дигар он бошад, ки сухани олами ғайб дар парда аст: Берун ой ва бубин, ки он оламро чӣ рангест зебо. Ва баъд мисраи «Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми Мири наврӯзӣ» бори маънӣ дорад ва муроди шоир аз гуфтани ин байт ба хотири хонанда овардани таърихи Ҷашни Наврӯзи Ҷамшед буда. Ҷамшед ҷашни Наврӯзро панҷ рӯз ид мекард ва дар ин панҷ рӯз шоҳ аз арки худ фаромада, яке аз одамони зарифгуфторро Мири Наврӯз интиҳоб мекунад. Ин Мири Наврӯз панҷ рӯз ҳукми салтанати аморатро ба ӯҳда мегирад. Ва тамоми давлат панҷ рӯз фармони ин Мирро ба ҷо меорад. Шоҳ дар ин панҷ рӯз аз баҳри тамоми гуноҳҳо гузашта ва ҷазо додани касеро дар ин миён раво намебинад. Баъди панҷ рӯзи ҷашн боз шоҳ ба сари тахт меояд ва аморат чун пештара оғоз меёбад. Имрӯз (то асри XV) миёни мардуми кӯҳистони қисматҳои чануби Балх, Бохтар ва ҷанубу шарқи Мовароуннаҳри Хуросон маъмул аст. Мардуми ин сарзамин ин ҷашнро чун ниёгони хеш панҷ рӯз ид мекунанд. Ва як нафарро ба сифати Мири Наврӯз интиҳоб мекунанд ва панҷ рӯз фармонашро ба ҷо меоранд.

Бубинед як байт ва ҳатто як ибораи «Мири наврӯзӣ» чӣ қадар маъно доштааст. Агар хонанда таърихи гузаштагони хешро надонад ва аз расму русуми он огоҳ набошад, дарк кардани чунин ғазалҳо ва умуман ашъори адибони классик басо мушкил мегардад. Аз ин хотир, шоиста он бошад, ки шумо, шогирдони азиз, расму ойин ва суннатҳои волои ниёгони хешро омӯзед ва аз худ намоед.

ТАСВИРИ ТАБИАТ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР

Ҳофиз дар тасвири зебоиҳои табиат беназир буд. Шоири ҳаётдӯст инсонро даъват мекард, ки аз зебоиҳои табиат дуруст истифода барад:

Расид мужда, ки омад баҳору сабза дамид,
Вазифа гар бирасад, мусрифаш гул асту набид,
Сафири мурғ баромад, бати шароб куҷост?
Фиғон фитод ба булбул, ниқоби гул кӣ кашид?
Зи рӯи соқии маҳваш гуле бичин имрӯз,
Ки гирди орази бӯстон хати бунафша дамид.

Дар ин ғазал шоир аз омадани баҳор, дамидани сабзаю майсаҳо, шукуфтани гулҳои рангоранг, ба нағма даромадани булбулони хушхон мужда дода, одамонро ба гул чидану бӯй кардан ва аз ин таровату латофати табиат истифода бурдан даъват кардааст.

Тасвири зебоиҳои табиат на танҳо дар ғазалиёти Ҳофиз мақоми арзанда дорад, балки дар ташбиб ё тағаззули қасидаҳояш ва дар як қатор рубоиёти ӯ ба чашм мерасад. Барои намуна танҳо як рубоии шоирро мегирем. Дар ин рубоӣ шукуфтани гул, зебоию таровати он дар омезиши ҳодисаҳои табиат, яъне абрнок шудани осмон, боридани борон хеле моҳирона ба қалам дода шудаанд. Ҳофиз дар тасвири ин манзара аз санъати тазод моҳирона истифода бурдааст.

Шоир боридани боронро ба гиристани абр ва шукуфтани гулҳоро ба хандаи он ташбеҳ кардааст. Ҳатто сарв, ки ҳамеша аз ростии худ меболад, фахр мекунад, ки бандаи гул шудааст:

Бингар ба чаман ҷамоли фархундаи гул,
Гаҳ гиряи абр бину гаҳ хандаи гул.
Сарв арчи ба озодии худ менозад,
Аз ростие, ки дошт, шуд бандаи гул.

Яке аз хусусиятҳои муҳимтарини каломи Ҳофиз дар он аст, ки ба таносуби сухан аҳамияти аввалиндараҷа додаст. Ин хусусият дар ҳамаи ашъори шоир ба хубӣ риоя карда шудааст. Махсусан ҳангоми тасвири табиат бештар ба назар мерасад. Масалан Ҳофиз дар ғазали зерин як лахзаи нотакрори субҳи содиқро шоирона ва хеле дилкашу маргуб ба қалам додаст:

Саҳар ба бӯи гулистон ҳамешудам дар бог,
Ки то ба булбули бедил кунам илоҷи димог.

Ба чеҳраи гули сурх нигоҳ мекардам,
Ки буд дар шаби торӣ ба равшанӣ чу чарог.
Кушода наргиси раъно ба ҳасрат об зи чашм,
Ниҳода лолаи ҳумро ба ҷону дил сад доғ.
Забон кашида ба тегу ба сарзаниш савсан,
Даҳон кушода шақоиқ чу мардуми айғоғ.
Яке чу бодапарастон суроҳӣ андар даст,
Яке чу соқии мастон ба каф гирифта аёг.
Чунон ба ҳусну ҷавонии хештан магрур,
Ки дошт аз дили булбул ҳазор гуна фарог.

Анҷоми ғазали боло хонандаро ба ҳаётдӯстӣ ва хуш гузаронидани зиндагӣ ҳидоят намудааст.

Нишоту айшу ҷавонӣ чу гул ғанимат дон,
Ки, Ҳофизо, набувад бар Расул ғайри балоғ.

Ҳофиз ҳангоми баёни фикрҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ, панду ахлоқӣ ва ғайра барои пуробуранг баромадани онҳо ва равшану возеҳ гардидаашон аз ҷузъиёти табиат ва зебоиҳои он бамаврид ва бо камоли устодӣ истифода бурдааст. Махсусан, ҳангоми тараннуми лирикаи ишқии шоир ин омезиш бештар ва барҷастатар ба назар мерасад. Ҳофиз ишқи поки инсониро бо тамоми нозукиҳояш ситоиш мекунад.

Гул бе рухи ёр хуш набошад,
Бе бода баҳор хуш набошад.
Тарфи чаману ҳавои бӯстон,
Бе лолаузор хуш набошад.
Рақсидани сарву ҳолати гул,
Бе савти ҳазор хуш набошад.

Шоир ба ҳамин хушадоӣ, робитаю ҳамоҳангии зебоиҳои табиати афсунгарро ҳикоят карда, дар мақтаъи ғазал ҳамаи он сифатҳои номбаркардаро ба дидори ёр, вобаста менамояд:

Боғу гулу мул хуш аст, лекин
Бе сӯҳбати ёр хуш набошад.

Ҳофиз дар тасвири маҳбуба аз муъҷизтарин таъбиру ибораҳо истифода мебарад. Дар ғазали зер Ҳофиз маҳбубаи

худро ба олитарин сифатҳо ташбеҳ намуда, бартарии ташбеҳшавандаро аз ташбеҳкунанда нишон медиҳад. Ҳангоми баёни сифатҳои ёр аз санъатҳои ташбеҳ, истиора, нидо ва таҷоҳули ориф ва ғайра бамаврид истифода бурдааст:

Эй бод, насими ёр дорӣ.
З-он нофаи мушкбор дорӣ.
Зинҳор макун дароздастӣ,
Бо турраи ӯ чӣ кор дорӣ?
Эй гул, ту куҷою рӯи зебош,
Ӯ мушки тару ту хор дорӣ!
Райҳон, ту куҷову хатти сабзаш?
Ӯ тозаю ту губор дорӣ!
Наргис, ту куҷою чашми масташ?
Ӯ сархушу ту хумор дорӣ!
Рӯзе бирасӣ ба васл, Ҳофиз,
Гар тоқати интизор дорӣ.

Чунонки дар боло арз кардем, Ҳофиз дар зимни тасвири табиат фикрҳои иҷтимоӣ, фалсафии хешро низ баён кардааст.

Каломи Ҳофиз, ҳар як байти ӯ ба ҷавҳари сухан мисли арӯсони зебо зебу зинат ёфтааст. Санъатҳои истифодабурдаи шоир соддаю равон ва ба хонанда дастрасанд. Худи Ҳофиз ба ҳамин маънӣ ишорат карда чунин мегӯяд:

Зи шеъри дилкаши Ҳофиз касе шавад огоҳ,
Ки лутфи табъу сухан гуфтани дарӣ донад.

БАДЕИЁТИ ҒАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗ

Хоҷаи бузургвор табъи баланду истеъдоди худодод дошт, ӯ каломи шоиста ва сухани мавзуне биёфарид, ки ҷаҳониён пеши назмаш сари таъзим фурӯд оварданд. Вале буданду ҳастанд дар ҳар давру замон ашхоси тангназар, ҳасуд, ки онон аз ҳасудию нотавонбинӣ ба Ҳофиз барин нобигагон санги маломат заданд ва хешро пешоҳанги адибон пиндоштаанд. Хоҷа ҳанӯз ба ин гуна ашхос дар ҳамон замон ҷавоби муносиб дода буд:

Ҳасад чӣ мебарӣ, эй сустназм, бар Ҳофиз?!
Қабули хотиру лутфи сухан худодод аст!

Мусаллам аст ва то он ҷое, ки медонем, ғазалҳои Хоҷа Ҳофизро асосан ду чиз машҳури дунё намудааст. Нахуст мавзӯъҳои баланд, ғояҳои олӣ, ифшои дарди дили инсонҳо, ифода намудани орзую ормонҳои наҷиби кулли башарият, доир ба масъалаҳои гуногуни зиндагӣ. Дуввум бошад бадеиёт, санъати волои сухани ноби шоир аст, ки ҳар қаламкаш дар гуфтани он оҷиз хоҳад монд. Яъне дар ашъори Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ шаклу мазмун, зоҳиру ботин бо ҳам тарозуи ду паҳлу баробар ва ҳарду паҳлу ҳамсадо, ҳамнаво ҳастанд ва ҳарду барои тавлиди ғазалҳои ҷовидона саҳмгузоранд. Мо дар боло асосан дар бораи мавзӯю мӯҳтавои ғазалиёти Хоҷа бештар таваққуф кардем. Акнун лозим меояд, ки баъзе хусусиятҳои бадеии ашъори Ҳофизро баррасӣ намоем.

Пеш аз ҳама, ғазалиёти шоир равон, содда, ва аз ҳар гуна такаллуфоти зиёдӣ ориянд. Ҳофиз бо зеботарин алфоз барои арӯсони маъонӣ пероҳане оростааст. Маҳз тавъам омадани ҳамин ду чиз сабаби ҷаҳонгир шудани ғазалиёти Хоҷа гардидаанд. Салосату балоғат, фасоҳату зебогуфтории адиб савтиёт ва оҳангнокии шеъри ӯро таъмин кардаанд, ки тайи 700 сол ҳофизону мутрибон ғазалиёти ӯро замзама мекунанд. Бе ягон муболиға метавон гуфт, ки дар ҳар як ғазал, дар ҳар як байт, дар ҳар як мисраъ, дар ҳар як пораи шеъри Хоҷа Ҳофиз санъате истифода шудааст ва онҳо оростагию перостагии шеъри адибро таъмин кардаанд. Чанд мисол:

Саволу ҷавоб:

Гуфтам: «Эй султони хубон, раҳм кун бар ин ғариб!»
Гуфт: «Дар дунболи раҳ дил гум кунад мискин ғариб!»
Гуфтамаш: «Бигзор замоне!» Гуфт: «Маъзурам бидор?
Хонапарварде чӣ тоб орад ғами чандин ғариб»

Дар ин ду байт гайр аз санъати саволу ҷавоб боз санъатҳои дигари шеърӣ, аз қабили маҷоз, киноя, таносуби сухан, ҳусни матлаъ низ бамаврид истифода шудаанд. Вале дар ин пора санъати саволу ҷавоб дар ҷои аввал меистад, мақоми шоиста дорад.

Санъати ташбеҳ:

Килки Ҳофиз шакарин оби набот аст, бичин!
Ки дар ин боғ набинӣ самаре беҳтар аз ин.

Дар ин байт ширинии шеърашро ба шакар ва маҳсули қаламашро ба оби набот ташбеҳ намудааст. Боғ бошад киноя аз осораш, аз ғазалиёташ мебошад.

Санъати таҷниси лафзи он аст, ки дар мисраъе ё байте шоир калимаҳои монандро истифода мебарад, ки онҳо маъноҳои гуногун доранд:

Зулф бар бод мадеҳ, то надиҳӣ барбодам,
Ноз бунёд макун, то наканӣ бунёдам.

Дӯш огаҳӣ зи ёри сафаркарда дод бод,
Ман низ дил ба бод диҳам, ҳар чӣ бод - бод.

...Ки Доро, ки дорои офоқ буд.
Ба дорандагӣ дар ҷаҳон тоқ буд.

Таҷниси маънавӣ

Таҷниси маънавӣ он аст, ки як калима ё як ибора ба ду маъно ояд. Масалан, дар байти зер калимаи ширин ба ду маъно: якум – номи инсон – қаҳрамони достони «Хусрав ва Ширин» ва дуввум ба маънои ширин, болаззат мавриди истифода қарор ёфтааст:

Гарчи Фарҳодам, ба талхӣ ҷон барояд, ҳайф нест,
Бас ҳикоятҳои Ширин боз мемонад зи ман.

ШӮҲРАТИ ҶАҲОНИИ ҲОФИЗ

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ ҳанӯз дар айёми зиндагиаш дар байни хосу ом ва хурду бузурги Эронзамин ва он кишварҳое, ки бо забони тоҷикӣ-форсӣ такаллум мекарданд, аз қабили Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндустон, Осиёи Сағир ном ва мақоми шоиста пайдо карда буд. Маҳз дар ҳамин даврон, дар асри XIV ғазалҳояш ба забони туркӣ тарҷума ва паҳн гардид. Аз огози асри XV ғазалҳои шӯрангезаш ба кишварҳои Аврупо бол заданд, ворид гардиданд ва дар қалби мардуми ин қитъаи бофарҳанг ва соҳибтамаддун ошён гузоштанд ва чароғи

маърифаташонро боз ҳам фурӯзон гардониданд. Оре, халқҳои ҷаҳон Ҳофизро хамчун марди назарбаланд, хайрхоҳи бечорагон ва дармондагон, адолатпарвар, ринду ҳаётдӯст шинохтанд. Ҳофиз аз ҳамаи рӯзгор барои онон қутби сухани воло ва маъбади тафаккуру андешаи волою расо гардид. Дар ҷаҳони шеъру адаб бемонанд бимонд.

Аз асри XV сар карда, ашъори Хоҷа ба забонҳои англисӣ, франсавӣ, олмонӣ, италиявӣ, арабӣ, чехӣ, булгорӣ, русӣ, гурҷӣ, озарбойҷонӣ, ҳиндӣ, тоторӣ ва ғайра тарҷума ва нашр гардиданд. Таъсири ғазалиёти шоир дар байни аҳли илму адаби ин кишварҳо чунон пурзӯр буд, ки ҳатто сиёсатмадорони соҳибном эътиқод ва эҳтиром ба Хоҷа гузошта буданд. Масалан, яке аз бунёдгузорони Ҳизби коммунистӣ Ф. Энгелси олмонӣ чунин мегӯяд: «Ашъори ринди бебок Ҳофизро, ки забонаш басо ширину хушсадост, дар асл ба форсӣ хондан хеле гуворост».

Шоир ва мутафаккири барҷастаи Олмон Ҳёте (1749-1832) яке аз эътиқодмандтарин шогирдон ва мӯътақидони Хоҷа Ҳофиз гардид. Ӯ чунон шефта ва мухлиси шеъри шоир шуд, ки дар пайравии ғазалиёти Ҳофиз «Девони шарқию ғарбӣ»-ашро офарид. Ҳёте дар ситоиши Ҳофиз мегӯяд: «Ҳофиз бузургтарин ва босафотарин шоирест, ки ба зебоиҳои ин ҷаҳон сахт дилбастагӣ дорад. Ӯ аз ҳар чизе, ки дасту пойи инсонро мебандад, эътироз мекунад, аз вобастағӣ дурӣ меҷӯяд. Барои касе, ки бо ӯ каме ошноӣ пайдо кардааст, Ҳофиз тамоми умр ҳамсафару шарики меҳрубон хоҳад монд. Имрӯз, баъди садсолаҳо чӯпону корвониён дар роҳпаймоии худ огоҳона, ғазалиёти шӯрангези ӯро замзама мекунанд. Ва ин ба хотири он нест, ки маънии каломашро фаҳмидаанд, балки барои он маҳбуб аст, ки таронаҳояш ҳамеша аз сидқу сафо ва ҳақиқат башорат медиҳанд.»

Ҳёте дар пайравии ғазалиёти Хоҷа ба забони олмонӣ газал гуфт ва ба ҳамин тариқ, дар адабиёти олмон жанри ғазал арзи вуҷуд кард. Ҳёте дар дар ғазал ба хусусиятҳои жанрии он сахт риоя кард. Ғазалҳои Ҳёте ҳам матлаъ ҳам мақтаъ доранд, тарзи қофиябандиашон низ як аст.

Пасон таъсири газалҳои Ҳофиз ба адибони рус, аз ҷумла ба А. Пушкин, А. Фет, И.Чернишевский, А.Толстой ва С. Есенин басо бузург будааст. Масалан, Л.Н. Толстой менависад, ки яке аз дӯстони наздикаш А. Фет бисёр вақташро ба тарҷумаи ашъори Ҳофиз сарф мекунад. Аз ин хеле шод мегардад ва бо камоли ифтиҳор дар як мактубаш ба ӯ мегӯяд: «Модоме, ки шумо бе тарҷумаи ғазалҳои Ҳофиз наметавонед зист, Худованд ба шумо барори кор диҳад ва мададгоратон бошад».

Асосгузори адабиёти рус А.С.Пушкин ба Ҳофиз дилбастагии зиёд дошт. Аз газалиёти Хоҷа завқ мебурду ҳам илҳом мегирифт. Вақте, ки Чернишевский дар маҳбаси Қалъаи Брест шеъри Пушкинро дар васфи Ҳофиз хонд, чашмонаш ашкбор гардид.

Афанасий Фет дар сарсухан ба маҷмӯаи «Аз Ҳофиз» маҳбубият, қудрату тавоноии шеъри Ҳофизро баён намуда, таъкид менамояд, ки осори ӯ барои тамоми инсоният хизмат мекунад ва барои ҷаҳониён баробар тааллуқ дорад. Яъне ӯ нобиға ва шоири умумибашарӣ будани Ҳофизро ҳанӯз дар ҳамон давра фаҳмида, эътироф карда будааст. Ба гуфтори ӯ таваҷҷӯҳ кунед: «Аввалан, рӯҳи афкори инсонӣ кайҳо ба он авҷи фазову фалак расида, ки мо дар эҷодиёти шоирону андешамандони гарбиамон мушоҳида кардем, Дар шигифт мемонем ва ба хулосае меоем, ки гулҳои атромези шеъри асил сарфи назар аз давру замон ва ҷойи рӯидаашон пажмурда нахоҳанд шуд, рӯйи хазонро нахоҳанд дид. Шоир ҳамон аст, ки парвоз мекунад».

Яке аз шоирони тавонои ибтидои асри XX-и рус С. Есенин ба Хоҷа ва умуман ба адабу фарҳанги тоҷику форс мӯътақид будааст ва дилбастагии хосса доштааст. Бештар эътиқодмандии ин шоири рус ба Саъдӣ ва Ҳофиз будааст. Ҳатто ба хотири ин ду бузургвор шаҳри Шероз ва пайваста ба он аҳли Ачамро ситоиш ва тавсиф кардааст:

Ғарқ аст ба нури моҳ Шероз,
Ҷӯшида дар осмон ситора.
Ояд бадам аз ниқоб, к-онро
Пӯшанд ба рӯйи моҳпора.
Ғарқ аст ба нури моҳ Шероз.

Шӯҳрату мақоми ғазалиёти Хоҷа Ҳофиз дар байни хосу оми мардуми Ғарб, аз ҷумла мардуми Русия чунон ғул-ғул андохт, ки мисли халқҳои кишварҳои мусулмон аз ғазалҳои шоир фол мекушоданд. Дар ин маънӣ боз чунин мегӯянд:

Фол дидам хешрову ёри зеборо,
Фол аз пайванди байни ӯву худ дидам.
Бар тамоми пурсишам аз Ҳофизи доно
Посухи ҳаққониву маъқул бишнидам.

Ҳамин тавр, дар ақсои олам шӯҳрати Хоҷа хеле васеъ домон густурдааст ва аз ин лиҳоз, наметавон ҳамаи он гуфтори бузургонро ин ҷо ёд кард. Мо бо номи чунин бузургмардон меболему ифтиҳор дорем ва бояд саъю талош намоем, то дар кору зиндағиамон номбардори бузургони пешин, аз ҷумла Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ бошем. Шоиста он бошад, ки дар анҷоми сухан ё дар фасли Хоҷа Ҳофиз андешаи худро бо як пора шеъри устод Лоиқ ҳусни мақтаъ бубахшем:

Решаи ман, маншаи аҷдоди ман.
Асли ман, Эрони ман, бунёди ман.
Ҷони мо чун ришгаи дубофтаст,
Бофти ман, тору пуди ёди ман.
Зимни номи ту ба фардо мебарад
Гӯшаи таърихро авлоди ман.
Дар ту мебинам камоли оли хеш,
Эй зи салсоли адам ҳамзоди ман.

САНЪАТИ ИҲОМ ВА ТАҚСИМ

Санъати иҳом мураккаб аст. Ҳар хонанда онро аз байт пайдо карда наметавонад. Шоир дар байти хеш матлабро ба ду маънӣ баён мекунад ва хонанда нахуст ҳамон матлаби аввал ва соддаро дарк мекунад, вале мақсади асосии шоир маънои дуввум ё дур аст. Ба ин восита хонандаро ба роҳи дигар бурда метавонад.

Ин ки мегӯянд: «Он беҳтар зи ҳусн»?
Ёри ман ин дораду он низ ҳам.

Дар ин байт калимаи **он** дорои ду маъност. Нахуст ишорат, ҷонишин аст ва дувум, ба маънои шахс (дар ин ҷо ёр)-и ситорагарм омадааст.

1. Дӣ дар миёни зулф бидидам рухи нигор
Бар ҳайате, ки абр муҳити қамар шавад.
2. Гуфтам, ки: «Ибтидо кунам аз бӯса? Гуфт: Не,
Бигзор то ки моҳ зи ақраб бадар шавад».

Дар байти нахуст Хоҷа таъкид кардааст, ки дар миёни ду зулф дидор, яъне рӯи ёрашро дидааст. Агар зоҳиран назар кунем, абрҳо болои моҳро мегиранд ва ин табиист. Аммо муроди шоир маънои аввал дидори ёр аст. Илова ба ин, Хоҷа боз дар ин маврид аз санъати киноя мачоз истифода бурдааст. Яъне абр сиёҳ аст ва шабоҳат ба зулфи ёр дорад, моҳ сафед асту киноя аз рӯи нигор мебошад. Абри сиёҳу моҳи мунир дар ин пора боз тазод шуда омадаанд. Санъати саволу ҷавоб дар байти дуюм шеърро боз ҳам зебою хушоҳанг кардааст. Ошиқ аз маъшуқи худ бӯса талаб мекунад, вале маъшуқ розӣ нест ва посух медиҳад, ки бигзор то моҳ аз зери абр (ақраб) барояд.Боз ақраб номи бурҷ ҳам ҳаст. Ин маънои зоҳирӣ ё наздики байт аст. Маънои дур, мақсади қаҳрамони лирикӣ дар он аст, ки агёр бираваду мо ба ҳам танҳо бимонему ба дидори якдигар бирасем.

САНЪАТИ ТАЗОДУ МУҚОБИЛА:

1. Болобалани ишвагари нақшбози ман
Кӯтоҳ кард қиссаи зӯҳди дарози ман.
2. Дар остони ҷонон аз осмон бияндеш,
К-аз авҷи сарбаландӣ афтӣ ба хоки пастӣ.
3. Хоҳӣ, ки сахту сусти ҷаҳон бар ту бигзарад,
Бигзар зи аҳди сусту суханҳои сахти хеш.
4. Дило, зи ҳаҷр макун нола, дон, ки дар олам,
Гам асту шодию хору гулу нишебу фароз.

Санъати тазод он аст, ки ду чиз, ду ва зиёда ашё аз лиҳози мазмун ё маънӣ зидди якдигар гузошта мешаванд. Аз ҳамин нигоҳ, дар байти нахуст калимаҳои баланд бо паст, дар байти

дуввум остон (яъне замин) бо осмон, сарбаландӣ бо хоки пастӣ, дар байти сеюм сустӣ ба сахтӣ ва ниҳоят, дар байти чорум ва мисраи дуюм тамоми мисраъ бо санъати тазоду муқобила бунёд ёфтааст, ки зерашон хат кашидаем.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Шеъри Ҳиётеро дар ситоиши Хоҷа Ҳофиз хонед ва ҳифз намоед.

2. Дар огози мавзӯъ ё фасл овардани чунин намунаҳоро дар адабиётшиноси чӣ мегӯянд?

3. Дар бораи давраи кӯдакии Шамсиддин нақл кунед.

4. Шамсиддини хурдсол ба чӣ кор бештар майлу рағбат дошт?

5. Чаро Шамсиддин Муҳаммадро Ҳофиз ва Хоҷа мегӯянд?

6. Чаро Ҳофиз ба Ҳиндустон нарафт?

7. Дар бораи поёни рӯзгори Хоҷа Ҳофиз нақл кунед.

8. Ғазалҳои Ҳофиз аз ғазалҳои шоирони гузашта бо кадом хусусиятҳояшон фарқ мекунанд?

9. Дар бораи вохӯрии Ҳофиз бо Темури Ланг чӣ андеша доред? Оё ривояти нақлшуда ҳақиқати воқеист ё бофтаи Давлатшоҳ?

10. Рафтори Хоҷа Ҳофиз нисбати шоҳ дуруст буд?

11. Дар бораи мероси адабии Ҳофиз нақл кунед. Аз ӯ то замони мо чанд газал боқӣ мондааст?

12. Ҳофиз дар қасидаҳояш киҳоро мадҳ кардааст?

13. Рубоиёти Ҳофиз бо рубоиёти халқӣ чӣ ҳамбастагӣ ва чӣ муносибат доранд?

14. Ғазали «Воизон»-ро ҳифз намоед ва гӯед, ки чаро воизонро мазаммат намудааст?

15. Чаро Шоҳ Шуҷоъ Ҳофизро бад дид?

16. «Гурбаи зоҳид намозхон шуд». Оё сухани Ҳофиз қобили қабул аст?

17. Имрӯз намояндагони дини Ислом Ҷашни Наврӯзро чӣ гуна ид мекунанд?

18. Муносибати Ҳофиз нисбати Ҷашни Наврӯз чӣ хел аст?

19. Шумо дар мактаб Иди Наврӯзро чӣ хел мегузаронед? Кадом суннатҳои мардумиро вобаста ба ин ҷашн медонед?

20. Ғазали «Боди наврӯзӣ»-ро байт ба байт маънидод намоед.

21. «Мири наврӯзӣ» кист? Дар бораи расму русуми қадима ҳикоячае нависед.

22. Ҳофиз аз кадом санъатҳои бадеӣ бештар истифода бурдааст?

23. Ҳофиз дар бораи ҳунари ғазалсароии худ чӣ мегӯяд?

24. Чаро Ҳофизро лисонулгайб мегӯянд?

25. Шоири олмонӣ Ҳиёте дар пайравии Ҳофиз кадом асарашро офарид?

26. Шоирони рус дар бораи бузургии Ҳофиз чӣ ғуфтаанд?

27. Чаро С. Есенин ба Ҳофиз эътиқодманд гардидааст?

28. Чаро Лоиқ мегӯяд:«Ҷони мо чун риштаи дубофтаст».Мисраъро шарҳ диҳед.

29. Дар бораи шӯҳрати ҷаҳонии Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ иншо нависед.

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ:

1. Маҷмӯаи дастаҷамъии «Ҷашнномаи Ҳофиз». Душанбе, «Дониш», 1971.

2. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII –XIV, китоби дуюм (гурӯҳи муаллифон). Душанбе, «Дониш», 1983.

3. Туйчӣ Мирзод. Таълиму таҳлили асарҳои лирикӣ. «Маориф», Душанбе, 1992.

КАМОЛИ ХУҶАНДӢ
(1321-1401)

Ҳар байти Камол, албатта, як мазмуни хоси тозаи обнарасида дорад ва ӯ аз дигарон ҳам ҳамин мазмуни хосро талаб мекунад.

Камол устоди бузурги забон аст. Ӯ дар аксар байтҳои худ як ё ду сухани думаънидорро кор мефармояд, ки бо гирифтани ҳар кадоми он маъниҳо мазмуни он байт пурра мебарояд.

Устод Айнӣ

Мавзеи Валиёнкӯҳ ҷойи босафоест. Он дар атрофи шарқии шаҳри Табрез, дар домани кӯҳ воқеъ гардидааст. Боғоти мардуми дорои шаҳрнишин дар Валиёнкӯҳ домон густурдааст. Эшон дар се фасли сол: баҳор, тобистон ва тирамоҳ он ҷо ба фароғату меҳнат вақти қимати хешро масруф медоранд ва бештари соҳибони боғ аз ҳосили меваҷоти он боғҳо рӯзгори хешро пеш мебаранд ва ҳамчунон соҳиби давлату сарват шудаанд. Инак, роҳи мо он ҷост ва мехоҳем бо шумо лаҳзае он ҷо бошему аз насими рӯҳбахши Валиёнкӯҳ лаҳзае, соате, фоидае бардорем ва андак ҳузуру ҳаловате намоем.

Аз дарвозаи дутабақаи ороста бо нақшунигор вориди боғ гардидем. Бешубҳа, чорбоғ ба таърифу тавсиф арзанда ва шоиста будааст.

Хиёбони ду тарафи он гулзор. Вале ҳусну малоҳати онҳо коста, баргҳои заъфаронии гулҳо болои замин рехта, қолинҳои пурнақшу нигорро пеши назар оварда ва шукӯҳу шаҳомати чорбоғро ҳусни тоза бахшидаанд. Аз гулзор андак канортар радаи дарахтони сермева сар ба замин ниҳодаанд ва гӯё мо – меҳмононро истиқболу пазироӣ доранд. Чун ба қалби чорбоғ расидем қасри бошукӯҳе моро истиқбол гирифт. Дар пешгоҳи қаср суффаи бузурге муязан шуда. Аз он поёнтар сарҳавз бунёд ёфтааст. Гирдогирди онро дарахтони маҷнунбед, шамшод, анҷир, себу зардолу зеб медоданд. Себҳои суп-сурх болои оби мусаффои сарҳавз чун тифлони шӯх болои об бозӣ мекарданд. Аз насими шӯху бозии себу анҷирҳо бинанда ҳаловат ва лаззат

мебурд. Болои сӯфа чанд нафар мардони солор ва ҷавонон нишаста. Дар байнашон болотар аз ҳама пири хирадманде болои бистар такя зада. Аз ду тарафаш ду ҷавонмард такя медоранд. Пири дунёдида бо аҳли нишаст сӯҳбат дорад. Ӯ оҳиста ҳарф мезанад. Аз афташ, дардманд аст. Бузургон бо камоли эҳтиром ва эътиқод ба суханони он бузургвор гӯш медиҳанд. Мо ба эшон наздик мешавем

- Азизон, дунё ҳамин аст, омадем, боз меравем. «Осиёб ба навбат» гуфтаанд. Вале агар инсон дар дил умеду орзуе дошта бошаду ба он нарасида ҷон ба Ҳақ таслим кунад, бисёр кори бад аст, балки дарднок ва аламовар мебошад. Алқисса, ин орзую умедро бо худ ба гӯр мебарад. Бори нахуст аст, ки банда дарди диламро ба шумо ифшо мекунам, бори аввал аст, ки назди шумо диламро мекушоям. Ин ба он хотир аст, ки шумо пайвандонам, дӯстонам, шогирдонам бидонед, ки ман чӣ умеду орзу доштам. Барои ин ту, шогирди меҳрубон, Содиқи Солеҳ, бархезу рафта дафтару давоту қалам биёр ва дарди диламро рӯйи когаз биёр! Шояд ин абёти охирини ман бошад ва зимнан котибии Шумо ҳам?!

- Ба чашм, Устод! Аммо Шумо ин тавр нагӯед. Ҳоло боқувват. Сӯҳбат имрӯз хеле тафсид. Иншооллоҳ, фардо ба по мехезед. Дар ғундоштани ҳосили дарахтон роҳбару сарварамон мешавед.

- Акнун бе ман, шумо - пайвандонам, ин корҳоро анҷом хоҳед дод.

Рафту тез бозомад ва дар рӯ ба рӯйи устод нишаст ва омодаи навиштан гардид.

- Дӯстони меҳрубон! Кайҳост, ки ин ғазалро гуфтаам, вале ҳанӯз касе аз он воқиф нест. Онро дар ниҳонхонаи дил маҳфуз гузоштаам. Имрӯз соатам фаро расид, то як пораи диламро пеши шумо гузорам.

Азизонам! Шумо хуб медонед, ки мани бечора дар ин шаҳри шумо ғарибу мусофирам. Ғарибӣ дарди бедармон будааст. Ман бо шумо бошам ҳам, дилам, он ҷост дар Ватан, дар Хуҷанд аст. Акнун, мулло Содиқ, навис:

Дил муқими куйи ҷонон асту ман ин ҷо ғариб,
Чун кунад бечораи мискин тани танҳо ғариб.

Орзуманди диёри хешаму ёрони хеш,
Дар ҷаҳон то чанд гардам бесару бе по гариб?!
Чун ту дар гурбат наяфтодӣ, чӣ донӣ ҳоли мо?
Меҳнати гурбат надонад ҳеҷ кас, илло гариб.

Ҳаргиз аз роҳи карам рӯзе напурсидӣ, ки чист?
Ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо гариб?

Чун дар ин даврон намеафтад касе бар ҳоли мо,
Дар чунин шаҳре ки мебинӣ, ки афтад бо гариб.
Дар гарибӣ ҷон ба сахтӣ медиҳад мискин Камол,
Во гарибӣ, во гарибӣ, во гарибо, во гариб!

Шоир пас аз ин хомӯш монд, аз гуфтор лаб баст. Ҳозирин низ хомӯш буданду аз чашмонашон ашк шашқатор мерехт. Лаҳзаҳои дардомез оҳиста-оҳиста, вале хеле пурсӯз гузаштанд. Камол боз сар боло кард ва бо чашмони фурӯрафтааш оқилона, хирадмандона ва мустамандона ба ёрону шогирдони бовафояш назар афканда гуфт:

- Шогирдони меҳрубон, дӯстон, шояд шумо ба фақири ғариб суол диҳед, ки чаро дар ҷавонию миёнсолиятон ба Ватан барнагаштеду имрӯз ва дар ин лаҳзаҳо ёди Хуҷанд мекунеду нолаи пурсӯз доред? Ба ин суол посух додан ҳам душвор асту ҳам осон. Ба ҳар ҳол, дар ин маврид посух додан айни муддаост. Бояд шумо аз ҳақиқати ҳол огоҳ бошед. Ба ин хотир, таманнои он дорам, то шуморо бо рӯзгори пешинам андак ошно созам. Қиссаи рӯзгори банда чандон дароз нест, вале басо дарднок аст.

Ман дар шаҳри бостонии Хуҷанд, дар лаби рӯди Сайҳун, ки баъдтар онро Сир номиданд, ба дунё омадаам. Дар ҳамин ҷо ба мадраса дохил шуда, илму дониш омӯхтам ва аз илмҳои маъмули замона: илми калом, фиқҳ, таърих, адабиёт ва ғайра бархурдор шудам. Шеъргӯиро хеле барвақт сар кардам, он вақт ҳанӯз кӯдак будам. Падарам аз аҳли доро ва аз авлоди сайидиҳо буд. Дар Хуҷанд ва тобеоти он мақому манзалат доштанд. Аз ин лиҳоз, барои касбу камолоти банда шароит муҳайё буд. Пас аз хатми мадраса бо иҷозати волидайн сафари ҳаҷро ихтиёр кардам. Он вақт (с.1356) аз умрам 35 сол гузашта буд. Дар роҳ азоби сахт кашидам. Сарбозони ғоратгари муғул харҷи роҳамро

ситонданд ва ман бо сад душворӣ ба Макка расидам. Пас аз зиёрати Каъба ба Табриз – ба ҳамин шаҳри шумо омадам. Табриз шаҳри озодаю обод буд ва ба ман хуш омад ва ман дар ин ҷо иқомат ихтиёр намудам. Мурод доштам, ки андак дами беғам занам. Аз бузургонаш илму адаб омӯзам, таълим бигирам ва пас ба Ватан баргардам. Сад афсӯс, ки ин тавр нашуд. Тухтамишхон – яке аз авлодони Чингизи хунхор бо лашкари гарон қасди Табриз кард. Ин ҳокими хунхор нахуст Дарандро, чанде баъдтар Табризро чун тунбоди шум ба қалбаш фурӯ бурд. Бештари шумо ба ин ҳаводиси пурмоҷаро шоҳид будед. Ин марди хунхор аз ин шаҳри ободон сарвату боигарии зиёдеро ба ягмо бурда, мардумро хонахароб кард. Маро низ бо хоҳиши бонуи дӯстдоштааш гулом карда, ба пойтахташ – шаҳри Сарой бурд. Чор сол он ҷо бимондам. Аз он бесаводон эҳтиром дидам. Барои завҷаи Тухтамишхон ғазал эҷод мекардам. Дар базму хурсандиҳои дарборӣ газалҳои ошиқонаи бандаро мутрибон замзама мекарданд. Яке аз ғазалҳои пуршӯре, ки ба онон хеле писанд омада буд, чунин матлаъ дошт:

Агар Сарой чунин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман форигам зи ҳарду сарой!

Дӯстони азиз, ин шабнишиниҳоюи хурсандиҳо бароям қимате надоштанд, чунки он даргоҳ бароям мотамсароеро мемонд. Қасд кардам, ки аз Сарой гурезам. Шароит ҳам бароям муҳайё гардид. Амир Темури Курагон алайҳи Тухтамиш лашкар кашида (с.1385), Саройро ишгол намуд. Тухтамиш гурезон шуд. Ман хостам, ки аз ҳамон ҷо ба Ватан бозгардам, вале ба мурод нарасидам. Одамони Темур дар роҳ маро дастгир намуданд ва он чӣ доштам, ҳамаро ба яғмо бурданд ва бандаро боз ба Сарой оварданд. Ман боз ба Табриз баргаштам ва аз он рӯз то ин дам бо шумоям, азизонам. Ин аст қиссаи рӯзгори ман. Акнун маро хобонед, монда шудам. Кайҳо мехостам, ки ба шумо саргузашти талхамро қисса кунам, вале ҳеҷ мавриди муносиб намешуд. Шукри Худои таъоло, ки имрӯз ба мурод расидам. Аз шумо илтиҷо мекунам, ки он чӣ гуфтам, пас аз маргам ба дӯстон ва ҳамдиёронам расонед, қисса кунед, ки Камоли гариб ягон лаҳза бе ёди Ватан, бе ёди Хуҷанд набуд.

Мувофиқи хоҳишаш Камолиддин Масъудро хобонданд. Ӯ

дигар гап назад, лаб аз гуфтор бубаст, монда шуда буд, чашмонашро пӯшида, оҳиста нафас мекашид. Ёрону шогирдони вафодор хомӯшона ба марди бомаърифату пири тариқат назар мекарданд ва гӯё ба ӯ видоъ мегуфтанд. Содиқи Солеҳ дасту пои сардгаштаи устодро мемолид. Пас ба шайх Наҷмиддини Табрезӣ ишорат намуд, бо амри эшон Содиқи Солеҳ оғози тиловати сураи Ёсин кард.

Ҳамин тавр, баъд аз чанд лаҳза дили шоири бузург Камоли Хуҷандӣ аз задан боз монд, ки ин дар соли 1401 ба вуқӯъ омада буд.

МЕРОСИ АДАБИИ КАМОЛ

Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки девони Камол пурра то замони мо омада расидааст, ки он шомили 14 ҳазор байт мебошад. Эҷодиёти шоир дар жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, рубоӣ, қитъа ва қасида суруда шудаанд. Дар ин маънӣ Абдураҳмони Ҷомӣ дар боби ҳафтуми «Баҳористон» чунин мегӯяд: «Вай дар латофати сухан ва диққати маънӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир[1] нест». Худи Камол ба ҳамин маънӣ ишорат намуда, дар як ғазалаш мегӯяд:

Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ чандон, ки хоҳӣ.
Хаёлоти ғарибу лутфи ҳарфаш
Агар хоҳӣ, ки дарёби камоҳӣ[2].
Зи ҳар лафзаш равон магзар, чу хома,
Ба ҳар ҳарфаш фурӯ рав чун сиёҳӣ.

Девони Камол бештар аз ғазал иборат аст. 95 фоизи шеърҳои девонро ғазал ташкил медиҳад. Дар девон 977 ғазал, 101 қитъа, 37 рубоӣ, 11 муаммо, 1 мустазод ва 4 қасида дохил гардидаанд.

Мусаллам гардид, ки Камол дар сурудани қасида чандон майлу хоҳиш надошт. Сабаби ин дар чист? Ва ин суолро ҳанӯз

---

1 Мутасаввир - қобили дарк, тасаввуршаванда.

2 *Камоҳӣ* –ҳақиқат, воқеият, ҳамин тавре, ки ҳаст.

Давлатшоҳи Самарқандӣ ҷавоби некӯ дода: «Шайхро илтифоте ба мадҳи мулук... набуда». Бинобар ин, ба ин, ба ин жанр чандон таваҷҷӯҳ накард ва пас аз ғазал ба сурудани қитъаот бештар майл намуд. Боз ин фикрро худи шоир тақвият медиҳад:

Дасти султонон намебӯсад Камол,
Нест султонро ба дарвеш эҳтиёҷ.

Камоли Хуҷандӣ аз адибони бузурги ғузашта ҳунари шоирӣ, балоғату фасоҳати каломи бадеиро омӯхт ва ҳифз намуд. Шоир пеши бузургони адаб чун устод Рӯдакӣ, Фирдавсию Носири Хусрав, Фаррухию Манучеҳрӣ, Саноию Аттори Нишопурӣ, Ҷалолиддини Балхию (Румӣ) Амир Хусрав, Саъдии Шерозӣ сари таъзим фуруд овард. Эҷодиёти онон барояш мактаби омӯзиш. Камол бухусус ба Саъдӣ ва Хоҷа Ҳофиз муҳаббати хоса дошт. Ӯ дар як ғазалаш Саъдиро ба Рустами Достон ташбеҳ намуда, хешро ҳамоварди тавоноияш ба қалам додаст:

Гуфтем ҷавобе на кам аз гуфтаи Саъдӣ,
Балк-ин ду ғазал хубтар аз якдигар афтод.
Ин лоф на дархурди Камол аст, валекин
Бо Рустами Достон бизанад, ҳар кӣ дарафтод.

Шоир ба бисёр ғазалиёти Саъдӣ ва Ҳофизи Шерозӣ назира гуфтааст. Ин амали шоиста ду сабаб дорад. Нахуст, шоир ба ғазале ҷавоб мегӯяд, ки чӣ аз лиҳози мазмун ва чӣ аз лиҳози шаклу санъати бадеӣ олӣ бошад. Дигар, шоир ба ин восита ба соҳиби ғазал ҳусни таваҷҷӯҳ ва маҳбубияти хоса доштани хешро таъкид менамояд. Аз ҳамин нигоҳ Саъдӣ ва Ҳофиз ба Камол наздик буданд ва ба онҳо меҳр дошту эшонро қутби ғазал медонист. Таваҷҷӯҳ кунед:

Камол:

Биё, соқӣ, ки бехи ғам ба даври гул барандозем,
Маҳе гулгун талаб доремў гул дар соғар андозем.

Ҳофиз:

Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишкофему тарҳи нав дарандозем.

Шоистаи гуфтан аст, ки ин ду шоири бузург на танҳо дар сухан, балки дар амал бо ҳам наздик буданд, ғоибона ба ҳам ихлос ва меҳру муҳаббат доштанд. Ба воситаи нома аз ҳолу

аҳволи якдигар огоҳ мешуданд, газалҳои тару тозаи хешро ба воситаи номаҳо ҳадяи якдигар мекарданд.

1.Ёр гуфт: «Аз ғайри мо пӯшон назар!».
Гуфтам: «Ба чашм»,
«В-он ғаҳе дуздида дар мо менигар».
Гуфтам: «Ба чашм»
2.Гуфт: «Агар ёбӣ нишони пойи мо бар хоки роҳ,
Барфишон он ҷо ба доманҳо гуҳар!»
Гуфтам: «Ба чашм».
3.Гуфт: «Агар сар дар биёбони ғамам хоҳӣ ниҳод,
Ташнагонро муждае аз мо бибар!» Гуфтам: «Ба чашм».
4.Гуфт: «Агар гардад лабат хушк аз дами сӯзони мо,
Боз месозаш чу шамъ аз дида тар!»
Гуфтам: «Ба чашм».
5. Гуфт: «Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,
Ҳам ба мижгонат бирӯб он хоки дар».
Гуфтам: «Ба чашм».
6. Гуфт: «Агар гардӣ шабе аз рӯи чун моҳам ҷудо,
То саҳаргоҳон ситора мешумар». Гуфтам: «Ба чашм».
7. Гуфт: «Агар дорӣ хаёли дурри васли мо, Камол,
Қаъри ин дарё бипаймо сарбасар». Гуфтам: «Ба чашм».

Тазкиранигорон, аз ҷумла Давлатшоҳи Самарқандӣ ёд мекунанд, ки чун Хоҷа Ҳофиз байти сеюмро хонд, об дар чашмонаш ҳалқа зад ва гуфт: «Вокеъан, пояи ин мард бисёр баланд аст».

Оре, ғазали «Ба чашм» дар фасоҳату балоғат олист. Ба ҳамин хотир, дар асрҳои пасин ин ғазал дар байни адибон маъруф гашт ва чандин шоирон ба он назира гуфтанд.

МАВЗӮИ ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛ

Мавзӯъҳои газалиёти Камол хеле рангинанд: васфи ёри меҳрубон, тараннуми ишқи поки инсонӣ ва ирфонӣ тору пуди бештари ашъори шоирро фаро гирифтаанд. Камол бо камоли маҳорат симои зоҳирӣ ва ботинии маҳбубаашро доимо зебою дилкаш инъикос менамояд. Қаҳрамони лирикӣ (шоир) аз ҳусни расои худododи маъшуқааш шод асту меболад. Барои ӯ дидори

ёри меҳрубони гандумгуну шакарлаб азиз аст ва аз ҳама олами мавҷудот маъшуқааш волотар, болотар, азизтар, зеботару муҳташамтар аст. Вақте ки газали «Ёри гандумгун»-ро мехонем, хуб эҳсос менамоем, ки гӯё суруди халқиеро мутолиа дорем:

1. Ёри гандумгуни ман, гӯ, рӯи хирмансӯз пӯш
Варна хоҳад сӯхт хирман ҳар киро ақл асту ҳуш.
2. Рӯи гандумгун намуду ҷони мо як ҷав фурӯхт,
Аз чӣ шуд ёр инчунин гандумнамои ҷавфурӯш?

Дар байти аввал қаҳрамони лирикӣ аз ёри меҳрубонаш илтиҷо мекунад, ки ҳусну ҷамоли худододашро, ки хирмансӯз аст, ниҳон кунад, зеро агар ин корро накунад, дилро ва ҳама тару хушкро месӯзонад. Дар мисраи дуюм боз ҳамин маъниро пурра намуда аст, тақвият бахшидааст. Дар ин байт шоир аз санъатҳои киноявӣ маҷоз истифода бурдааст. Калимаҳои «хирман» ва «хирмансӯз» ҳамин бори маъниро ба дӯш доранд. Шоир дар байти дувум натиҷа ё ҳосили байти аввалро зикр кардааст. Яъне, ин олиҳаи ҳусн сухани ошиқ (қаҳрамони лирикӣ)-ро гӯш накард, ба инобат нагирифт ва ҷони ширини ӯро (ошиқро) бо ҳусну ҷамоли худ сӯзонд. Шоир барои тақвияти фикраш дар ин маврид ба хотири ҷозибу ширин баромадани суханаш аз мақолу ҳикмати халқӣ истифода бурдааст. Дар байни халқи тоҷик мақоли «Гандумнамои ҷавфурӯш» серистеъмол аст.

Дар газали «Хуш меояд» шоир доманаи ҳамин мавзӯъро васеътар, фарохтар гирифтааст:

1. Навбаҳорон зи гулам бӯйи ту хуш меояд,
Ҳамаро бӯю маро рӯйи ту хуш меояд.
2. {*амчу наргис наниҳам чашм ба сарви лаби ҷӯй,*
Ки маро қомати дилҷӯйи ту хуш меояд.
3. З-он ҳама ҳалқа, ки шамшод занад бар сари гул
Бандаро ҳалқаи гесӯйи ту хуш меояд.
4. Бӯйи гулзор хуш ояд ҳама касрову маро,
Накҳати хоки сари куйи ту хуш меояд.
5. Печи сунбул ба чаман ҳеҷ намеояд хуш,
Пеши рӯйи ту хами мӯйи ту хуш меояд.
6. Шеваи чашм чу наргис чӣ кунад ишваву ноз?
Шева аз наргиси ҷодуйи ту хуш меояд.

7. Чашм накшуда ба рӯйи гул аз он рӯй Камол,
Ки назар бар гули худрӯйи ту хуш меояд.

Камоли Хуҷандӣ дар байти нахуст ёд аз фасли гулу лола ва табиати зебои баҳорон мекунад. Гулҳои баҳорӣ бӯйи хуши туро ба машомам меоранд. Агар дигаронро богу бӯи гулҳо мафтун гардонанд, маро дидори зебои ту писанд аст, хуш меояд. Дар байти дувум шоир таъкид менамояд, ки ман мисли наргис назар ба сарви лаби ҷӯй накунам, зеро қаду қомати сарвмонанди ту хуш аст ва мафтуни он гардидаам. Байти сеюм давоми мантиқии байти боло буда, қаҳрамони лирикӣ зулфони ёрашро ба ҳалқаи гул монанд кардааст. Яъне санъати ташбеҳро истифода бурдааст. Вақте ки насими баҳорӣ дар бог мевазад, шамшод сар поён мекунад ва гесӯи ёрро навозиш менамояд. Дар ин маврид барои ифодаи фикр шоир санъатҳои киноя, таносуби сухан ва маҷозро гулчин намудааст. Дар байтҳои пасин ҳамин мавзӯъ ва ҳамин мазмун бо рангҳои дигар хеле зебо ба қалам дода шудаанд.

Камол дар газалҳои ошиқонааш дар баробари ситоиш ва тавсифи ёри меҳрубон рақибу ағёрро мазаммату накӯҳиш кардааст, зеро ӯ дар роҳи ба мақсад расидан, яъне ба дидори маъшуқ расидан чун садди роҳ истодааст. Аз ин хотир ошиқ ба рақиб нафрату адоват дорад ва ӯро мазаммат менамояд:

Рақиб гуфт: «Ту донӣ, Камол, қимати ман?»
Бигуфтам: «Эй дили сахтат ба гусса арзонӣ»
Туро ба соҳили Уммон ба сад дирам бихаранд,
Барои лангаркиштӣ, ки бас гаронҷонӣ.

Дар ин маврид шоир аз санъати саволу ҷавоб моҳирона истифода бурда, муносибати хешро нисбати рақиб иброз доштааст. Камол рақибро марди дилсахт, ва бо лутфи хоси хеш гаронҷонӣ (кундфаҳмӣ ва безавқии) ӯро ҳаҷв мекунад.

Ғазали «Ошӯби ҷонӣ» низ дар мавзӯи ишқи софи беолоиши инсонӣ суруда шудааст. Ин ғазал аз нигоҳи соддагию равонӣ таронаи халқиро ба ёд меорад:

1. Ошӯби ҷонӣ, шӯхи ҷаҳонӣ,
Беэътиқодӣ, номеҳрубонӣ.

2. Гоҳам навозӣ, гоҳам гудозӣ,
Гоҳе чунинӣ, гоҳе чунонӣ.
3. Аз ту сабурӣ кардан, нигоро,
Натвон, валекин ту метавонӣ.
4. Ӡ-ин сон, ки дорӣ аз хеш дурам,
Гар мирам аз ғам, ҳолам надонӣ.
5. Гуфтам: «Нисорат созам дури ашк?!»
Гуфто: «Чӣ гӯям?» Дурр мечаконӣ».
6. Гар аз Камол, эй мӯнис, малулӣ,
Рафтам зи пешат бурдам фиғоне.

«Ошӯби ҷонӣ» дар асоси се санъати бадеӣ: тавсиф, такрор ва саволу ҷавоб бунёд ёфтааст. Истифодаи калимаҳои «ошӯби ҷон», «шӯхи ҷаҳон», «беэътиқод», «номеҳрубон» чун шаддаҳои марҷон ва дурру марворид бамаврид омада, матлаъи ғазалро рангин, дилнишин ва зебою равон намудаанд.

Дар байти дувум калимаи «гоҳ» чанд бор такрор омада, фасоҳату балоғати шеърро афзун гардонидааст, онро гӯшнавозу дилнишин намудааст. Дар байтҳои сеюму чорум санъати тазод ҳолати рӯҳӣ, дунёи ботинии қаҳрамони лирикӣ (шоир)-ро нисбати маъшуқа ифшо кардааст. Боз дар ҳамин байтҳо шоир ба тарзи саволу ҷавоб ҳолати хеш ва ёри бевафои хешро хеле табиӣ ва шоирона ба қалам додааст. Камол дар мақтаи ғазал аз рафтору номеҳрубонии дилдодаи хеш ошуфтаю малоли хотир шуда мегӯяд, ки агар аз ман малоли хотир шуда бошӣ, ман бо оби чашму бо оҳу нола аз наздат меравам. Аз ин нигоҳ, ғазал бо санъати ҳусни мақтаъ ҷамъбаст гардидааст ва басо самимӣ ва хушоҳанг баромадааст.

Дар ғазал, чуноне ки дар боло ёд кардем, шоир ишқи ҳақиқӣ, ишқи зиминии инсонҳоро ситудааст. Барои исботи ин фикр Камол дар байти ҳафтум ишораи хубе дорадду мегӯяд, ки қасд ё мурод аз ин ғазал тавсиф ва тараннуми сурати зебост. Вале Камол ғазалҳои орифона низ эҷод кардааст, ки дар онҳо ишқи илоҳӣ ва саъю талоши ошиқ дар роҳи ба Ҳақ расидан инъикос ёфтааст. Масалан, Камол дар ғазали «Ид шуд» ишқи илоҳиро хеле хуб тараннум намудааст ба матлаи ин ғазал таваҷҷӯҳ намоед:

1. Ид шуд, хоҳем дидан моҳ, яъне рӯи дӯст,
Рӯзадорон моҳи нав бинанду мо абрӯи дӯст.

Ҳамин мазмун дар байтҳои зер низ ба маврид омадааст.

2. Офтобӣ ту, мо чу зарра ҳама,
Ту бузургию мо ҳақир, эй дӯст.

3. Роҳ паймуд басе дар талаби дӯст Камол,
Дӯст дар хонаву мо гирди ҷаҳон гардидем.

4. Худ нест дар миёна дуӣ аз ягонагӣ
Гар нек бингарӣ, ҳама бар хеш ошиқем.

Камол дар байти дуввум дар зимни калимаи офтоб ишора ба парвардигор дорад. Ӯро Офтобу хешро зарра ба қалам додаст. Шоир аз санъати киноя истиора (офтоб) ва тазоду муқобила (офтобу зарра) истифода бурдааст. Дар мисраи дуюми байти дуввум бузургу ҳақир бо ҳамдигар тазод шуда омадаанд.

Дар байти сеюм вожаи дӯст рамзист ва шоир Худоро дар назар дорад. Яъне гуфтан мехоҳад, ки қаҳрамони лирикӣ дар талаб ё ҷӯстуҷӯи Оллоҳ аст. Вале пай намебарад ва намедонад, ки дӯсти ӯ дар хонаи ӯст яъне дар дили ӯст ва беҳуда саргардон аст. Мисраи дуюм мақоли халқӣ мебошад:

Об дар кӯзаю мо ташналабон мегардем,
Ёр дар хонаю мо гирди ҷаҳон мегардем.

Ба хотир меорад, ки адиб басо нодиракорона аз асари мардумӣ истифода бурдааст.

Дар байти чорум низ ҳамин мазмуни орифонаро адиб бо тарзи дигар баён намудааст. Ба андешаи Камол инсони комил, бандаи мусулмон бояд бо ҳам меҳру муҳаббат дошта бошанд.

КАМОЛ ҲАМЧУН ШОИРИ ХУДШИНОС ВА ВАТАНДӮСТ

Мавзӯи Ватан ва ватандӯстӣ дар адабиёти тоҷику форс таърихи куҳан дорад. Бахусус, пас аз соҳибистиқлол гардидани мардуми мо ва ба сари қудрат омадани сулолаи Сомониён ҳисси ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ дар байни мардуми худогоҳ, аҳли қалам, арбобони илму фан, ҳокимону волиёни аҷамтабор ва ниҳоят шоҳони ин хонадон мисли Исмоили Сомонӣ бо

фарзандонаш пайдо шуду густариш ёфт. Дар эҷодиёти ӯстод Рӯдакӣ ин мавзӯъ хеле густурдааст. Устод хиштҳои аввалинро гузоштаанд. Шеъри «Бӯи ҷӯи мӯлиён»-ро намунаи бехтарини ашъори ватандӯстона метавон донист. Баъдтар ин мавзӯъ дар осори Фирдавсӣ ва Носири Хисрав бисёр амиқ ва пурдомана матраҳ гардидааст. Эҷодиёт ва рӯзгори Саъдӣ ва Ҳофизи Шерозӣ аз ин мавзӯъ хеле серобанд. Саъдӣ аз сафарҳои тӯлонӣ боз гашта ба ватан омад. Ҳофиз ҳам Шерозро тарк кардан нахост. Оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро биҳишти руизаминӣ донист. Ҳамин тавр, ба суоли «ватандӯст ва худшинос кист?» - чунин посух бояд дод: Шаҳсе, ки ба забонаш, ба кишвараш, ба зодгоҳаш, ба хонаю мактабаш муҳаббат дорад, аз гузаштааш ифтихор мекунад, арҷ мегузорад, ӯ ватандӯсту худшинос аст. Аммо ватандӯсту худшинос он нест, ки танҳо ифтихор кунад ё аз бузургони пешин биболаду халос. Балки он аст, ки барои ободии Ватан, саодати халқу диёр саъю талош варзад, меҳнат намояд ва саҳм бигузорад. Хониши аъло, одобу рафтори ҳамида, ҳурмату эҳтироми калонсолон ва ба хусус омӯзгорон низ аз худшиносӣ ва худогоҳию ватандӯстии шумо, шогирдони азиз, сарчашма мегирад, файзу баракат меёбад.

Камоли Хуҷандӣ давраи кӯдакию ҷавонияшро дар Ватан гузаронид. Ватан ӯро тарбият кард, ба камол расонд. Ӯ аввалин абёти рангинашро дар Ватан, дар Хуҷанд эҷод кард ва баъд барои ҳаҷ кардан ҷомаи сафар пӯшид. Ҳамон зайле ки аз тарҷумаи ҳолаш равшан гардид, Камол пас аз зиёрати Каъба дар шаҳри Табрез монд ва дигар ба Ватан баргашта натавонист. Ӯ ҳамеша бо Ватан мезист ва ҳамон ғазали «Ғарибӣ»- ро дар бораи сахтии фироқ аз Ватан пеш аз маргаш эҷод кард. Алҳол ин ғазалро ба ёд ored, аз ёд хонед ва мазмуни ҳар байташро шарҳ диҳед.

Ғазалҳои дар мавзӯи Ватан ва ватандӯстӣ иншокардаи шоир хеле зиёданд. Камол онҳоро бо дарду алами беинтиҳо бо маҳорати баланд ва ҳунари воло сурудааст. Шоир, пеш аз ҳама, аз диёри худ – шаҳри Хуҷанд ифтихор мекунад ва бо камоли меҳру садоқат, бо як ҳисси пурифтихору болидагӣ хешро «хуҷандӣ» мешуморад:

Бо лутфи табъ мардуми Шероз аз Камол
Бовар намекунанд, ки гӯям хуҷандиям.

Чаро мардуми Шероз аз хуҷандӣ будани Камол бовар надоранд? Ин ба он хотир аст, ки Шероз ва танҳо Шероз шаҳри шеъру шоирӣ, ҷойгоҳи шоирони бузург мисли Саъдӣ ва Ҳофиз дониста мешуд.

Хоки Хуҷандро, ки зи Шероз кам ниҳанд,
Омад ба рӯзгори ту обеш рӯи кор.

Дар ин байт шоир тасдиқ мекунад, ки бале, пеш то омадани банда сухани мардуми Шероз шояд асос ё воқеият дошта бошад, аммо чун ман сари кор омадам, дигар иддаои мардуми Шероз аз нигоҳи воқеъият нест.

Мусаллам аст, ки ин шаҳри бостонию фарҳангӣ дар тӯли мавҷудияти худ мисли Камол шоири тавоноро надидааст. Ҳамин маъниро ҳанӯз ҳафтсад сол пеш худи Камол дарк карда буд:

Гар биҷӯянд, ба сад қарн наёбанд Камол,
Булбуле чун ту газалхон ба чаманҳои Хуҷанд.

Оре, имрӯз ҳам сухани Камол ба ҷост ва мисли ӯ шоири тавоное ба дунё наомада. Камол дар як газалаш шеъри худро ба кӯҳи Хуҷанд монанд намудааст. Аз ин нигоҳ ташбеҳи шоир нав аст ва хеле шоирона омадааст:

Чун кӯҳи Хуҷанд омад ин шеър,
Бообу баландному маҳкам.

Камол то лаҳзаҳои охири ҳаёт ёди Ватан кард ва бо ҳамин дард зиндагиро падруд гуфт:

Менагардад дилам аз дарди фалак рӯзе шод,
Ба ман ин гуссаи талху гами даврон то кай?
Охир, эй бахт, маро роҳ ба манзил бирасон,
Ки ба ҷон омадам, ин ранҷи биёбон то кай?

ё:

Меҳнати гурбату танҳоии шаб кушт маро,
Охир, эй шоми гарибӣ, ба сар оӣ, чӣ шавад?

Камоли Хуҷандӣ натанҳо як шоири бузурги газалсаро буд, балки ориф ва шайхи шинохта ва эътирофгаштаи замони худ

буд. Аз ин нигоҳ дар рӯзгораш ва пас аз вафоташ нисбати ӯ дар байни халқ нақлу ривоятҳои зиёде пайдо гардиданд. Дар бораи бузургвории шайх Камол яке аз ҳамзамонон ва наздикони адиб ривояти аҷибе меорад ва ин ҷо нақли онро раво медонем. Мавзӯи ривоят низ ба мавзӯи боло – яъне ғарибӣ, ҳисси ватанхоҳиву ватандӯстии Камол пайванд аст. Азизи Давлатободӣ дар тафсири «Рӯҳулбаён» чунин нигоштааст:

«Гӯянд: Рӯзе Бисотии шоир шайх Камолиддини Хуҷандиро дар маҷлиси шуаро диду гуфт:

-Аз куҷоӣ, аз куҷоӣ, эй лаванд?»

Шайх фавран ҷавоб дод:

- «Аз Хуҷандам, аз Хуҷандам, аз Хуҷанд!!!»

Вале аз одоби вай шайх озурдаҳотир гашт ва ин ҳаракати норавои ӯро ҳамл ба мастии ӯ намуд ва гуфт- «Лобуд ин шоир маст аст».

Бисотӣ ин бишнид ва бадеҳатан гуфт:

Сияҳчашм асту мардумкуш, хароби ғамзаи ӯям,
Аз он дар айни ҳушёрӣ сухан мастона мегӯям.

Сипас ба тариқи ҳаҷв боз ӯ гуфт:

Эй мулҳиди хуҷандӣ, риши бузург дорӣ,
К- аз гояти бузургӣ даҳ риш метавон кард.

Шайх Камол бисёр нохуш шуд ва нафринкунон гуфт: «Аз ин маҷлис ҷон ба саломат набарӣ!» Аз таъсири нафаси шарифи шайх Камол Бисотӣ ҳамон замон ҷон ба Ҷонофарин супурд».

Камоли Хуҷандӣ тамаъҷӯй ва тамаъгар набуд ва пеши шоҳону ҳокимони замона сар фурӯд намеовард ва дар ҳаққашон шеъри мадҳӣ ҳам намегуфт. Бинобар ин дар сухан гуфтан соҳибихтиёр буд. Ӯ, чуноне ки дар боло дидем, намояндагони динро сарзаниш ва мазаммат кардааст, зӯҳду риё ва рафторҳои нопоки онҳоро написандидааст.

Камол, ки ниёз ба шоҳону ҳокимон надошт, ҳаргиз пеши онон сар хам накардааст ва ҳар чӣ тақозои амри дилаш буд, ҳамонро бебокона гуфта, хешро подшоҳи вақт медонист:

Камол аз подшаҳ дорад фароғат,
Ба вақти хеш ӯ ҳам подшоҳ аст.

ё:

Дасти султонро намебӯсад Камол,
Нест султонро ба дарвеш эҳтиёҷ.

Ҳамин гуна андешаҳои риндона, дар эҷодиёти Камол хеле зиёданд. Камол ба зоҳид рӯ меорад ва бебокона таъкидаш менамояд, ки агар ту биҳишт хоҳӣ ва биҳишт биҷӯӣ, биҷӯ! Камол бошад, Валиёнкӯҳ хоҳаду Табрез, зеро дар чорбоғи биҳиштосои хеш рӯзгори хуш дорад. Бо дӯстони ҷонӣ дар ҳамин Валиёнкӯҳ будан, сӯҳбат оростан, ғубори дилро баровардан кайфияте дорад:

Аз ту як соат ҷудоӣ хуш намеояд маро,
Бо дигар кас ошноӣ хуш намеояд маро.
Гӯиям рӯзе: «Бирав! Султони вақти хеш бош!»
Баъди султонӣ гадоӣ хуш намеояд маро.

БАДЕИЁТИ ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛ

Ғазалиёти Камоли Хуҷандӣ саҳли мумтанеъанд. Суханони боло чунин маъно доранд, ки ғазалиёти шоир содаю равон ва ҳамафаҳманд, вале маъниҳои баланд доранд. Бештари онҳо сурудҳои халқӣ, дубайтию рубоиёти мардумиро ба хотир меоваранд. Аз ин чост, ки чӣ дар асарҳои пешин ва чӣ дар рӯзгори имрӯзаи мо ғазалҳои Камолро ҳофизон, мутрибон ба оҳанг дароварда, замзама мекунанд. «Шашмақом» аз ғазалиёти Камол моломол аст. Ба хусус дар сурудҳои Ҳофизи мардуми Боймаҳмад Ниёзов ғазалҳои шоир хеле хуб садо медиҳанд. Ҳатто дар байни мардуми тоҷик ғазалҳои Камол чунон паҳн шудаанд, ки боиси пайдо шудани вариантнҳо онҳо гардидаанд. Масалан, газали мазкурро гирем:

Лаъли ҷонбахшат зи ҷон нозуктар аст,
Каддат аз сарви равон нозуктар аст.
Барги гул чандон, ки дорад нозукӣ,
Хотири булбул аз он нозуктар аст.
Гарчи нозук нуктае гуфтӣ, Камол,
З-ин ҳикоят он даҳон нозуктар аст.

Ҳамин ғазал дар байни мардум ҳифз шуда, аз даҳон ба даҳон гузашта хеле тағйир ёфтааст. Аз ин ғазал халқ рубоии тозае эҷод кардааст:

Ёри ман аз ҷони ман ширинтар аст,
Қадди ӯ аз барги гул нозуктар аст.
Барги гул ҳарчанд дорад нозкӣ,
Хотири ёрам аз он нозуктар аст.

Устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо»-яш бо камоли эҳтиром дар бораи хушоҳангию мавзунию халқиятии ғазалҳои Камоли Хуҷандӣ ибрози назар кардааст. Устод ёд мекунад, ки дар асри XIX дар Самарқанду Бухоро халқи оддӣ ба ғазалиёти Камол меҳру муҳаббати хосса доштанд. Бахусус ҳофизи бузург ва мардумии он давра {оҷи Абдулазиз бо камоли маҳорат ғазалҳои Камоли Хуҷандиро ба «Шашмақом» дароварда месароид ва мардум аз таассуроти ғазалҳо ва мусиқӣ як ҷаҳон ҳаловат мебурданд.

Дар таърихи адабиёти тоҷик шоироне, ки бозии шоҳмотро мавриди тавсиф қарор дода бошанд ва ё аз он ёд карда бошанд, камшуморанд. Аз ғазалиёти Камол бар меояд, ки ӯ бозии шоҳмотро хеле хуб медонистааст ва дар мавридҳои мувофиқ машғули шоҳмотбозӣ мешудааст. Барои ифодаи фикрҳояш маъниҳои шатранҷиро устокоронаю моҳирона истифода бурдааст. Ба байти зер таваҷҷӯҳ намоед:

Ман ба шатранҷи ғамат ҷону ҷаҳон хоҳам бохт,
Он ду рух дидаам, ин бор равон хоҳам бохт.

Дар мисраи аввал «шатранҷи ғамат» бори маънӣ ба дӯш дорад. Шоир аз санъатҳои маҷоз, киноя ва истиора бамаврид истифода бурдааст. «Шатранҷи ғамат» ба маънои ҷойгоҳ, майдони ҳарбу зарб, яъне ба маънои ҷойи ишқу ошиқӣ омадааст. Дар ин тахта ду рухро дидааст ва ошиқ саъю талош мекунад, ки ба дидори ёр мушарраф шавад. Шоир дар ин ҷо аз санъати иҳом низ истифода бурдааст, яъне мақсад ба даст овардани рухҳои шоҳмот нест, балки ба даст овардани рухи маъшуқ аст, ба даст даровардани дилдодаашро дар назар дорад. Ҳамин тавр, меғӯяд шоир, дар ин роҳ то ба мурод нарасам, ҷон медиҳаму пас нахоҳам гашт:

Гуфтам: «Давои дарди диламро хате навис!»
Гуфто: «Давот чун бинависам? Давот нест».

Дар байти боло ду санъати бадеӣ бисёр шоирона корбаст шудаанд. Нахуст – санъати саволу ҷавоб бо омадани калимаҳои «гуфтам» ва «гуфто» барои хонанда равшан аст, вале ёфтани таҷниси байт андак душвориро пеш меорад. Дар мисраи дуюми байт калимаи «давот» ба ду маънӣ омадааст. Маънои нахуст сиёҳидон аст ва дуввум – дарди дилат бедавост. Яъне табобат надорад, зеро ошиқӣ.

Дар ғазалиёти Камол зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, ибораҳои рехта, ташбеҳоту тавсифҳои тару тоза хеле зиёд истифода шудаанд. Ҳамаи инҳо салосату балоғат ва фасоҳату оҳангнокии ғазалҳои Камолро таъмин кардаанд. Ин хусусиятҳои ғазалиёташро худи адиб ҳис карда, гуфта буд:

Ҷу ин ғазал сару пояш дақиқу ширин аст,
Сазад, ки нағмасароён бад-ӯ кунанд оҳанг.

Ё

Гар равад мутриб ба базме, хонад абёти Камол,
Ҳар киро ҷонест, гӯяд: «Мутрибо, хуш меравӣ!»

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Лаҳзаҳои вопасини рӯзгори шоирро нақл намоед.
2. Чаро Камол ба Хуҷанд баргашта натавонист?
3. Тухтамишхон кӣ буд ва Камолро ба чӣ мақсад ба Сарой бурд?
4. Чӣ ҳодиса рух дод, ки Камол аз он ҷо боз ба Табрез боз гашт?
5. Мероси адабии Камолро номбар кунед.
6. Чаро қасида хеле кам эҷод кардааст?
7. Дар ғазалсароӣ бештар ба кадом шоирони гузашта пайравӣ кардааст?
8. Ҳофиз ба кадом ғазали Камол баҳои баланд додаст? Ғазалро ҳифз намоед.
9. Мавзӯи ғазалиёти Камолро гӯед ва бо мисол фаҳмонед.
10. Доир ба ишқи илоҳӣ ё орифона Камол ғазал гуфтааст? Бо мисоле ин мавзӯъро шарҳ диҳед.
11. Ғазали «Ошӯби ҷонӣ» аз кадом ҷиҳат ба сурудҳои мардумӣ монанд аст? Ғазалро ҳифз намоед.
12. Чаро Камолро шоири ватандӯст ва худшинос мегӯем? Бо мисолҳои мушаххас фикри болоро исбот намоед ва шеърҳои

ватандӯстонаи Камолро ҳифз намоед.

13. Чаро Камол Хуҷандро бо Шероз муқоиса менамояд? Хадафи шоир аз ин амал дар чист?

14. Ба чӣ мақсад шоир мегӯяд: «Бовар намекунанд, ки гӯям «хуҷандиям».

15. Камол чаро ба Табрез меҳру садоқат дошт? Ва дар бисёр газалҳояш ин шаҳри ободонро ситудааст?

16. Ба чӣ хотир Бисотӣ шоирро таҳқир кард? Ҳамин ҳодисаро нақл кунед. Шумо ба рух додани чунин ҳодиса бовар доред?

17. Ба чӣ мақсад Камол мегӯяд: «Дасти султонон намебӯсад Камол»?

18. Ғазалиёти Камол аз кадом ҷиҳат дар байни мардум вариант пайдо кардаанд?

19. Устод Айнӣ дар бораи мусиқият ё оҳангнокии ғазалҳои Камол чӣ мегӯяд?

20. Кадом ҳофизи машҳури асри XIX ғазалҳои Камолро бештар месуруд?

21.Аз ҳофизони имрӯза кадом сарояндагонро медонед, ки бештар газалҳои Камолро месароянд?

22. Кадом санъатҳои бадеиро шоир дар ғазалиёташ бештар истифода бурдааст?

23. Камол дар бораи мутрибону оҳангсозон чӣ ақида дорад? Муносибати шоир ба онҳо чӣ гуна аст?

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. Б. Ғафуров. Тоҷикон, қисми якум. «Ирфон», Душанбе, 1983.

2. С.Айнӣ. Куллиёт, ҷилди 2, китоби якум. «Ирфон», Душанбе,1963

3. Камоли Хуҷандӣ. Девон, иборат аз ду ҷилд. «Ирфон», Душанбе, 1983

4.И.С. Брагинский. Очерки из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.

5. Т.Миров, К. Хоҷаев, Ш.Исломов, Методикаи таълими адабиёти тоҷик. «Маориф», Душанбе, 1991.

АДАБИЁТИ АСРИ XV ВА ИБТИДОИ АСРИ XVI. ҲАЁТИ ИЛМӢ – МАДАНӢ

Ҳаёти илмӣ-маданӣ дар асрҳои XV-XVI дар Осиёи Миёна ва Хуросон то як андоза пеш рафт. Албатта, ин бесабаб набуд. Пойтахти империяи бузурги Темур (1336-1404) шаҳри бостонии Самарқанд дар он рӯзгор хеле обод ғардида, дар байни шаҳрҳо шӯҳрати хосае дошт. Ин шоҳи шӯҳратпараст аз кишварҳои истилокардааш олимон, шоирон, наққошон, меъморони гулдаст, умуман, ҳунармандони номиро ба Самарқанд овард. Меъморон дар ин ҷо қасрҳои боҳашамат, мадрасаю масҷидҳо сохтанд. Осори бузурги меъморие, ки имрӯз ҳам Самарқандро зиннат додааст, маҳз аз инкишофу тараққии санъати меъмории ин давр шаҳодат медиҳад. Ансамбли меъмории Регистон, Гӯри Мир, Шоҳи Зинда ва амсоли онҳо аз намунаҳои барҷастатарини осори меъмории гузаштагони мо ба ҳисоб мераванд.

Дар айёми ҳукмронии фарзандони Темур, махсусан Шоҳрух Мирзо (1377-1447) шаҳри Ҳирот ҳам ободу зебо шуда, яке аз марказҳои муҳимтарини илму адаб ба шумор мерафт.

Илму адаб асосан дар ҳамин ду шаҳр ривоҷ ёфт.

Дар шаҳри Самарқанд бо саъю кӯшиши писари Шоҳрух Мирзо – Улуғбек (1394-1449) бештар илмҳои дақиқ, аз ҷумла астрономия, мантиқ, фалсафа, математика, физика, химия тараққӣ мекунанд. Мирзо Улуғбек, ки худ шахси бофазлу дониш буд, донишмандони маъруфи замонаашро ба шаҳри Самарқанд овард. Соли 1424 дар Самарқанд расадхона месозанд, ки дар он олимони бузург: Қозизодаи Румӣ, Алии Қушчӣ, Ғиёсиддин Ҷамшед, Мансури Кошӣ ва дигар донишмандон кор мекарданд. Онҳо вазъи ситораҳо ва дигар ҷирмҳои осмониро ба мушоҳида гирифта, мавқеъ ва хусусияти онҳоро то андозае муайян менамуданд. Натиҷаи кори чандинсолаи олимон дар ҷадвали астрономие, ки бо номи «Зичи ҷадиди Курагонӣ» машҳур аст, ҷамъбаст гардидааст.

Дар пештоқи мадрасае, ки Мирзо Улугбек дар Бухоро бунёд кардааст, ҳадиси: «Талаби илм ба мардону занони мусулмон фарз аст»-ро кандакорӣ шудааст. Ғайр аз ин, ӯ дар маҷлисҳои

умумӣ иштирок намудани занонро маъқул шуморид. Вале, мутаассифона, барои ҷоҳу мансаб шуда як гурӯҳ ашхоси нолоиқ бо ҳамдастии писараш Абдуллатиф соли 1449 Мирзо Улугбекро ба қатл расонданд. Пас аз марги Улуғбек дар Мовароуннаҳр илмҳои дақиқ чандон тараққӣ накардаанд. Ба уламою удабои озодфикр, хайрандеш ва, умуман, ашхоси соҳибистеъдод ҷоҳилони тангназари бефарҳанг садди роҳ мешуданд ва намегузоштанд, ки донишмандони ҳақиқӣ дар ҷомеа соҳиби эҳтиром бошанд.

Ба ҳамин душвориҳо нигоҳ накарда, илму маданият дар ин асрҳо самар дод. Илмҳои таърих, тиб, нуҷум, риёзиёт, адабиётшиносӣ, санъати рассомӣ, наққошӣ, меъморӣ, хаттотӣ ва ғайра назар ба асрҳои ғузашта пеш рафтанд. Асарҳои таърихии Ҳофизи Абрӯ («Зубдатуттаворих»), Шарафуддин Алии Яздӣ («Зафарнома»), Абдураззоқи Самарқандӣ («Матлаъуссаъдайн» ва «Маҷмаъулбаҳрайн»), Мирхонд («Равзатуссафо»), Хондамир («Ҳабибуссияр») ва Ҳофизи Таниш («Шарафномаи шоҳӣ») барои ошкор кардани масъалаҳои мураккаби таърихи халқҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳамчун сарчашмаҳои боэътимод хизмати арзанда кардаанд ва дар оянда ҳам мекунанд.

Дар асарҳои таърихии зикршуда вазъияту ҳолати сиёсӣ-иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва мадании асрҳои XV-XVI муфассал инъикос ёфтаанд. Бисёр муаллифон аз нуқтаи назари синфии худ ба ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ баҳо дода, Темурро шоҳи одил, соҳибқирон ва адолатпарвар ба қалам додаанд.

Табиист, ки бо иваз шудани сулолаи Темуриён ва ба ҷои онҳо омадани хонадони Шайбониён дар ҳаёти сиёсиву иҷтимоӣ, илмиву адабӣ дигаргунӣ ба амал наомад. Ба болои ҷабру зулми феодалони маҳаллӣ боз бар сари меҳнаткашон истисмори ӯзбекони бодиянишин зам гардид.

Аммо дере нагузашта, бар зидди Шайбониён ҳарифи ниҳоят пурқувват Шоҳ Исмоили Сафавӣ сар бардошта, соли 1510 Ҳиротро ишғол мекунад. Ӯ худро ҳомии мазҳаби шиъа эълон намуда, барои ҷорӣ кардани он дар тамоми Мовароуннаҳр ва Хуросон ба қатлу горати мардум машғул мешавад. Аммо

мақсади асосии Исмоил хоки давлаташро аз ҳисоби кишварҳои обод васеъ кардану боигарию сарвати зиёд ба даст овардан буд. То охирҳои асри XVI дар байни ду сулола муносибатҳои душманона боқӣ мемонад, ки дар ин бора асарҳои таърихӣ маълумоти муфассал додаанд. Дар ин асрҳо илми адабиётшиносӣ нисбат ба даврахои гузашта хеле пеш рафт. Ин пешравӣ ҳам дар миқдор ва ҳам дар сифати асарҳо баръало ҳис карда мешавад. Олимон ва адабиётшиносоне пайдо мешаванд, ки доир ба амалия ба назарияи адабиёт асарҳои пуразриш меофаранд. Аз ҷумла, «Мизонулавзон»-и Абдулқаҳҳор ибни Исҳоқ, «Лисонулкалом»-и Алишоҳ ибни Маҳдӣ, «Арӯз»-и Юсуфӣ, «Тазкиратушшуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Бадоеъулафкор фи саноеъулашъор»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Бадоеъуссаноеъ» ва «Рисола дар илми қавофӣ»-и Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ, «Рисолаи арӯз» ва «Рисолаи муаммо»-и Сайфии Бухороӣ ва асарҳои илмию адабии Абдураҳмони Ҷомӣ, ки шумораи онҳо зиёд аст, офарида шудааст.

Махсусан асарҳои Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ ва Мавлоно Камолуддин Ҳусайн Воизи Кошифӣ мақоми махсус доранд. Муаллифи аввал дар бораи 150 санъати бадеӣ ва муаллифи дувум дар бораи 300 санъати бадеӣ маълумоти муфассал додаанд. Як ҷиҳати фарқкунандаи «Бадоеъуссаноеъ» дар он аст, ки муаллиф бештар ба таҳлилу таҳқиқи илмӣ аҳамият додааст. Атоуллоҳ саъйу кӯшиш кардааст, ки ба воситаи таҳлилу баҳси илмӣ ва баёни фикру мулоҳизаҳои адабиётшиносони гузашта масъаларо комилан дуруст ҳал намояд.

Ғайр аз ин, дар ин асрҳо санъати наққошӣ хеле инкишоф меёбад. Намояндагони барҷастаи санъати наққошӣ: Беҳзод, Музаҳҳиб ва Мираки Наққош ба ҳисоб мераванд. Дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна, Хуросон ва Эрон Камолиддини Беҳзод ҳамчун Монии Сонӣ шинохта шудааст. Аз сеҳри қалами ӯ мардуми Шарқу Ғарб ба ваҷд омадаанд. Асарҳои эҷодкардаи Беҳзод имрӯз ҳам қимату арзиши худро гум накардаанд.

Дар «Бадоеъулвақоеъ» дар бораи намояндагони санъати рассомӣ дар Мовароуннаҳр нақлҳои аҷоиб оварда шудааст.

Масалан, Восифӣ дар бораи Мавлоно Ҷалолиддин Юсуфи Наққош маълумоти пуркимате дода, асарҳои ҳачвии ӯро хеле таърифу тавсиф менамояд.

Аз ин маълумот чунин ба назар мерасад, ки дар асри XV ва XVI санъати рассомӣ на танҳо дар Хуросон, балки дар Мовароуннаҳр ҳам ривоҷу равнақ доштааст. Ғайр аз ин, рассомон на танҳо ба кашидани расмҳои манзаравӣ машғул буданд, инчунин дар эҷодиёти онҳо расмҳои ҳачвӣ макоми махсус доштанд.

Санъати хаттотӣ дар асрҳои XV ва XVI низ хеле тараққӣ кард. Азбаски матбаа набуд, асарҳо дастӣ китобат мешуданд. Албатта, ин кори душвор ва меҳнатталаб буд. То имрӯз аз намояндагони санъати хаттотӣ намунаҳои хеле ҷолиб расидаанд. Дар ин айём хати настаълиқ, ки намунаи комилтарини хат аст, аз тарафи Миралии Табрезӣ (ваф. 1447) ихтироъ шуд. Ӯ шогирдони зиёдеро тарбия кард, ки онҳо низ дар ин санъат чун устоди худ моҳир шуданд.

Ҷаъфари Табрезӣ (ваф.1456), Азҳари Табрезӣ (1422-1502), Султоналии Машҳадӣ (1438-1512), Султон Муҳаммади Хандон (ваф.1502), Султон Муҳаммади Нур (ваф. 1534) ва Бобошоҳи Исфаҳонӣ (ваф.1588) чун хаттотони машҳури асрҳои XV - XVI шинохта шудаанд.

Дар дарбори шоҳзода Бойсанғурмирзо зиёда аз 40 нафар хаттотон ҷамъ омада, шабу рӯз ба рӯйнавис кардани асарҳои гузаштагон машғул буданд, ки дар болои сари онҳо хаттотони номӣ Азҳари Табрезӣ ва шогирди ӯ Султоналии Машҳадӣ меистоданд. Маҳз ба тавассути онҳо «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосими Фирдавсӣ, асарҳои Низомӣ, Ҷомию Навоӣ ва дигарон рӯйбардор карда шудаанд.

Дар бораи хаттотону мусаввирон Қозӣ Аҳмад китоби «Маноқиби ҳунарварон»-ро дар охирҳои асри XVI иншо кардааст, ки он характери тарҷумаиҳолӣ дошта, муаллиф дар бораи ҳаёту эҷодиёти санъатварон маълумоти хубе медиҳад. Масалан, Қозӣ Аҳмад ба эҷодиёти Султоналии Машҳадӣ баҳои баланд додааст. Ӯро ҳанӯз дар замонаш «Султонулхаттотин» (яъне подшоҳи хатнависон) мегуфтанд.

Санъати мусиқӣ низ дар ин асрҳо хеле пеш меравад. Ин пешравӣ чӣ дар амалия ва чӣ дар назарияи санъати мусиқӣ мушоҳида мешавад. То асри XV мусиқии классики халқи тоҷик «Дувоздаҳмақом» буд. Дар асри XV бо роҳбарӣ ва нишондоди Ҷомӣ шогирди ӯ Наҷмиддини Кавкабӣ онро муҷазу содда карда, ба шаш мақом расонид. «Шашмақом» пас аз Инқилоби Октябр боз ҳам инкишоф ёфта, ғанитар гардид ва ба нота гирифта шуд. Дар Тоҷикистон «Шашмақом»-ро ҳофизони машҳур мехонанд ва ансамбли шашмақомхонон ташкил ёфтааст.

Соли 1413 аз тарафи мусиқашиноси машҳур Нуруддини Мароғӣ назарияи мақом (яъне нотаҳо) навишта мешавад. Асари ӯ «Мақсадуладвор» дар бораи усули нигоришоти мақом, хусусияти нотаҳо ва дигар масъалаҳои назарияи мусиқӣ баҳс мекунад.

Хулоса, ҳаёти маданиву илмӣ дар ин асрҳо пеш рафтааст. Вале, мутаассифона, ҳамаи он чизҳои офаридашуда бештар ба табақаи болои ҷамъият дастрас буданд. Оммаи меҳнаткаш танҳо дар офаридани онҳо азобу ранҷ мекашид, аммо фоида ва лаззати онҳоро аъёну ашроф ва аҳли сарват медиданду мечашиданд.

ҲАЁТИ АДАБӢ

Дар қарнҳои XV-XVI адабиёти бадеӣ низ густариш ёфта, соҳаҳои мухталифи зиндагиро дар худ инъикос менамуд.

Дар ин асрҳо ҳаёти адабӣ бештар дар шаҳрҳои Ҳирот, Самарқанд, Табрез ва Бухоро ривоҷу равнақ ёфт. Дар шаҳрҳои номбурда мактабҳои адабӣ амал мекарданд, ки ин мактабҳо дар эҷоди каломи бадеӣ бо якдигар мусобиқа доштанд. Масалан, мактаби адабии Ҳирот, ки ташкилкунанда ва сарвари он мутафаккири бузург Абдураҳмони Ҷомӣ буд, дар таърихи адабиёти тоҷику форс таъсири амиқе гузоштааст. Намояндагони ин мактаб адабиёти 500-600- солаи моро ҷамъбаст карда, дар аксарияти жанрҳои адабӣ асарҳои мукаммал эҷод намудаанд.

Дар нимаи дуюми асри XV ба Ҳирот аз шаҳрҳои гуногун толибилмон ва ҷавонони эҷодкор барои таҳсилу аз имтиҳони адибони бузург – Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ гузаштан меомаданд.

Онҳо дар ин ҷо истеъдоди худро такмил медоданд, ба ашъори шоирони бузурги гузашта назира мегуфтанд ва дар ҷамъомадҳои худ шеърҳои якдигарро муҳокима мекарданд. Ҷомӣ асарҳои онҳоро хонда, дар охир ба шоирони ҷавон маслиҳат медод. Ҳатто ҷавонони болаёқатро ба наздаш даъват карда, аз онҳо имтиҳон мегирифт. Масалан, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ ва Мавлоно Ҳотифӣ (хоҳарзодаи Ҷомӣ) аз имтиҳони устодони мактаби адабии Ҷомӣ бомуваффақият гузашта буданд.

Бешубҳа, натиҷаи ғамхории падаронаи он устодони сухан буд, ки мактаби адабии Ҳирот самараи хуб дод. Дастпарварони ин мактаб Камолиддини Биноӣ, Ҳусайни Воизи Кошифӣ, Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ дар таърихи адабиёти классикии асри XVI мақоми хосса пайдо карданд. Дар асрҳои XV- XVI доираҳои адабии Самарқанд, Бухоро ва Табрез бо якдигар муносибати наздик доштанд. Вале ин доираҳои адабӣ назар ба мактаби адабии Ҳирот хеле заиф буданд. Дар доираи адабии Ирок Қозӣ Исо, Ҷалолиддини Даввонӣ ва Дарвеши Деҳакӣ (ба эҷодиёти ӯ Ҷомӣ ва Навоӣ баҳои баланд додаанд) мавқеи калон доштанд.

Аммо баъди Хуросонро ишғол кардани Исмоили Сафавӣ бисёр бузургони илму адаб ба Ҳиндустон, Бухорову Самарқанд, Тошканд, Табрез рахти сафар бастанд ва ҳамин тавр, мактаби адабии Бухорову Тошканд қувват гирифт. Албатта, дар нашъунамои доираҳои адабӣ намояндагони мактаби адабии Ҳирот, ки асосан ба Бухорову Тошканд рафта буданд, нақши бузург доштанд. Восифӣ дар бораи вазъи илмиву адабии Бухоро маълумот дода чунин мегӯяд:

«Хонаи Хоҷа Ҳошимӣ ҷамъомадгоҳи арбоби фазлу камол буд. Ҳар рӯз ҷамъе аз шоирони Бухоро дар он ҷо ҷамъ мешуданд. Одати Хоҷа он буд, ки ҳар рӯз дар ҳузури шуаро байте мехонданд, ё ғазалеро ба миён меандохтанд ва шоиронро ба ҷавобгӯӣ ба он байт ё газал даъват мекарданд. Рӯзе гуфтанд: «Табъро бекор намебояд гузошт ва ӯро машғул мебояд дошт, ки коҳилӣ муҷиби касолати табъу тавлиди зеҳн мебошад. Баъд фармуданд, ки аз газалиёти Хусрави Деҳлавӣ ва ҳазрати Махдум

(Ҷомӣ), Мавлоно Котибӣ ва ғайра анқариб ба сад ғазал интихоб намуда шавад. Ва ба хотири расида, ки аз ёрон илтимос намуда шавад, ки онро татаббӯъ намояд».

Мувофиқи тадқиқоти пурратари сарчашмаҳои адабӣ ҳаёти адабии Мовароуннаҳр нисбат ба ҳаёти адабии Хуросон хеле суст ҷараён дошта будааст. Масалан, дар тарҷумаҳои (Фахрӣ, Қазвинӣ) «Маҷолис-ун-нафоис»-и Алишери Навоӣ дар бораи 471 нафар шоир маълумот дода мешавад. Аз ин 471 шоир 75 нафари онҳо аз Мовароуннаҳр мебошанду халос. Боқӣ аз мардуми Хуросонанд. Илова бар ин, аз 75 адибе, ки дар сарзамини Мовароуннаҳр зиндагӣ мекарданд, аксарияташон берун аз дарбор эҷод карда, ба коре машғул буданд. Дар мактаби адабии Ҳирот ҳам намояндагони касбу кори гуногун фаъолона иштирок доштанд. Масалан, 61 нафар шоир намояндаи 29 навъи санъати ҳунармандӣ буданд.

Ҷангҳои дохилӣ, зиёд гардидани зулму истисмори чӣ ашрофони дохилӣ ва чӣ ҳокимони забткор ва зам гардидани андозҳо боиси қашшоқ гардидани омма, махсусан ҳунармандон, косибон ва деҳқонон шуд. Муаллифи «Бадоеъулвақоеъ» ҳаёту зиндагии ҳамин гуна одамони мазлуму бечора ва шоирони муфлисро дар осораш бо сӯзу ҳаяҷони ботинӣ ба хонандагон ҳикоят мекунад. Масалан, Мавлоно Ҳасаншоҳ яке аз шоирони боистеъдод буд. Шеърҳои ҳаҷвия, китъаоти ахлоқии зиёде дошт. Вале бисёр фақирона зиндагӣ мекард. «Соле,- мегӯяд Зайниддини Восифӣ,- дар Ҳирот зимистони ниҳоят сахт омад. Сармо шиддат гирифт. Мавлоно Ҳасаншоҳ, ки чизе надошт, аҳволаш танг шуд, ба ҷон омада писарашро гуфт:

-Монанди мотамзадагон кабуд пӯш. Ба дари хонаи Мир Алишер рав! Мир ки туро бинад ва пурсад, гӯй, ки падарам аз дорулфано ба дорулбақо реҳлат намуд. Мир ҷиҳати такфин ва таҷҳиз чизе хоҳад дод. Ба бозор рафта, асбоби маош харида ба хона ор!

Чун ба ин сурат ба хонаи Мир омад, Мир ӯро талабида пурсид:

- Воқеа чист?

Гуфт:

- Падарам вафот кард.

Бо шунидани ин хабар дар чашмони Мир об чарх зад ва гуфт:

- Дареғ аз Мавлоно Ҳасаншоҳ, ки аз наводири рӯзгор буд.

Баъд ба маблаги 300 танға ба вай инъом фармуд. Рӯзи дигар Мавлоно ба дари хонаи Мир омад. Чун чашми Мир ба вай афтод, аз ханда пушт ба девор ниҳод ва гуфт:

- Эй мулло ! Шумо мурда будед? Ин чӣ ҳолат аст?

Гуфт:

-Эй Мир, агар он инъом намешуд, мурда будем».

Ин саргузашти ғамангези Мавлоно Ҳасаншоҳи шоир пурра собит менамояд, ки аҳли қалам, аҳли ҳунар бо зиллату хорӣ умр ба сар мебурданд. Маҳз дар он рӯзгор ёрию мададгорӣ, пуштибонию сарпарастии Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ буд, ки баъзеи онҳо як бурдаи нон ёфтаву эҷод кардаанд.

Бояд эътироф кард, ки қисми зиёди шоирони дарбор ба манфиати халқ хизмат мекарданд, идеяҳои гуманистӣ, адолатпарварӣ ва амсоли инро дар эҷодиёти худ тараннум менамуданд. Мисоли равшани инро мо дар эҷодиёти Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дида метавонем. Ӯ як қисми ҳаёти худро дар дарбор гузаронид, вале эҷодиёти худро ба манфиати халқ бахшидааст. Нависанда шоирони маддоҳ, хушомадгӯйро бад мебинад ва дар баробари ин аҳли қаламро даъват менамояд, ки ҳамеша дар назди амирон, ҳокимон назарбаланд бошанд, қадри сухани худро паст назананд. Масалан, Восифӣ ин матлабро бо овардани як ҳикоят аз номи шоири асри XV Бобо Савдоӣ ин тавр баён кардааст: «Бобо Савдоӣ бо чамоаъе аз зурафо дар хиёбоне нишаста мутоиба мегуфтанд, ки Бойсунғур Мирзо аз дур намоён мешавад. Ба ҷуз Бобо Савдоӣ ҳама хеста ба ӯ таъзим мекунанд. Баъд аз рафтани подшоҳ одамон ӯро таън кардаанд, ки чаро ба Мирзо таъзим накардӣ. Бобо Савдоӣ дар ҷавоб: «Маро парвои подшоҳони олам нест. Ман писари Худоям», -мегӯяд.

Нависанда зимни ин сухан озодӣ ва қиммату арзиши инсонро дар ҷои аввал мегузорад. Нависанда ба инсон хитоб карда, гуфтанӣ шудааст, ки ҳаргиз худашро дар назди аҳли ҷоҳу сарват хору залил нагардонад, ҳамеша сарбаланд бошад.

Воқеан, аз тарафи муаллиф баён кардани ин фикр бесабаб набуд. Далелҳои таърихӣ нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XV ва XVI қадру қимати инсони ҳақиқӣ дар назди шоҳу ҳокимон хеле паст гардид, ба он чун ба ҳайвон муомила мекарданд. Илова бар ин, ба ҳамаи ин хорию беҳурматӣ нигоҳ накарда, бисёр одамон расми хушомадгӯиро дар назди соҳибмансабон ба дараҷаи олӣ расонида буданд. Ба ин гурӯҳ шоирони маддоҳ Мавлоно Тунӣ, Амир Ҷалолиддин, Мавлоно Аҳлии Шерозӣ ва дигарон дохил мешуданд. Нависанда ҳамаи инро дар ҳаёт бо чашмони худ медид ва, албатта, дар ин бора хомӯш истода наметавонист.

Вале бояд зикр кард, ки дар адабиёти ин давра намояндагони мактаби адабии Абдураҳмони Ҷомӣ, ки ба он Давлатшоҳи Самарқандӣ, Мавлоно Унсӣ, Алишери Навоӣ, Ҳусайни Воизи Кошифӣ, Камолиддини Биноӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ ва дигарон шомил буданд, эҷодиёти худро ба манфиати халқ бахшида, идеяҳои гуманистӣ, адолатхоҳӣ ва раиятпарвариро тарғиб намудаанд. Масалан, Ҷомӣ мақсади зиндагии ҳар як фард, ҳар як адиб, ҳар як инсонро дар некию накӯкорӣ нисбат ба халқ мебинад. Монанди шамъ шудан лозим, то зиндагии дигаронро фурӯзон кунӣ, мисли абри баҳорон борон рехта, ба олами наботот ҷону дармони тоза бубахш, - ҳамин аст мақсади зиндагии ҳар як инсон,- мегӯяд Ҷомӣ.

Шамъ шав, шамъ, ки худро сӯзӣ,
То ба он базми касон афрӯзӣ.
Абр шав, то ки чу борон резӣ,
Бар гулу хас ҳама яксон резӣ.

Адибони фавқуззикр маҳз аз рӯи чунин гуфтаҳои Ҷомӣ амал карда, эҷодиёти худро ба манфиати халқ равона карда буданд. Онҳо мадҳу ситоиши шахсони нолоиқро барои худ таън мешуморанд. Дар ин бора Бадриддини Ҳилолӣ хеле хуб гуфтааст:

Шодам, ки дар ин се баҳри асрор,
Бар сангдилон наям гуҳарбор.

Ман нома ба номи кас накардам,
Инъоми касе ҳавас накардам!

Дар эҷодиёти онҳо танқиди замона, тарзи давлатдорӣ, зулму истисмори шоҳону ҳокимон мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Масалан, Камолиддини Биноӣ дар баробари танқиду накӯҳиш кардани золимон, инчунин онҳоро аз оқибати нохуши кирдорашон огоҳ месозад.

Рахши давлат ба зулм агар ронӣ,
Ҳамчу хар дар халоб дар монӣ.
Поймоли ҷафо ба кас маписанд,
Ки ба мехи ҷафо шавӣ побанд.

Жанрҳои адабӣ. Дар адабиёти асрҳои XV- XVI мисли асрҳои пешин асосан назм ҳукмрон буд. Асарҳои манзум чӣ аз ҷиҳати шакл ва чӣ аз ҷиҳати мазмун назар ба асарҳои насрӣ мавқеи муҳимтареро ишғол мекарданд. Ғазал, қасида, достон, рубоӣ, қитъа, мухаммас, таркиббанд, тарҷеъбанд, мустазод шаклҳои маъмултарини адабиёти ин асрҳо ба шумор мерафтанд.

Дар эҷодиёти аксарияти шоирони ин асрҳо ғазал мавқеи асосӣ дошт. Ҷомӣ низ ба ин масъала ишорат намуда, чунин мегӯяд:

Ҳаст девони шеъри ман аксар,
Ғазали ошиқони шайдоӣ.

Ғазал бештар аз ҷиҳати шакл ба ғазалҳои шоирони пешин монандӣ дорад. Вале ба ҳар ҳол, дар ғазалҳои ин давр, дар мундариҷаи ғоявии онҳо баъзе диғаргуниҳо мушоҳида мешавад. Чунончӣ, дар ин асрҳо шоироне пайдо мешаванд, ки дар ғазалҳои худ кору зиндагии санъатварон, аҳли ҳунар ва хусусияти касбҳои онҳоро ба тарзи мушаххас тасвир мекунанд. Ин хусусият бештар дар ғазалиёти Сайфи Бухороӣ, Абӯисҳоқи Атъима мушоҳида мешавад.

Қасида ҳам бо ду роҳ тараққӣ мекунад. Қасидаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ бештар дар эҷодиёти Абдураҳмони Ҷомӣ, Навоӣ, Биноӣ ба назар мерасанд, ки ин давоми анъанаҳои шоирони бузурғи гузашта Рӯдакӣ, Носири Хусрав, Низомӣ, Саъдӣ ва

дигарон мебошад. Қасидаҳои мадҳӣ бештар дар эҷодиёти шоирони маддоҳи дарбор дида мешаванд.

Навиштани асарҳои ахлоқӣ дар ин асрҳо вусъат меёбад. Махсусан, асарҳои тарбиявию ахлоқии Абдураҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Бадриддини Ҳилолӣ мавқеи калонро ишғол менамояд. «Ахлоқи Ҷалолӣ»-и Ҷалолиддини Давонӣ, «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Мӯҳсинӣ»-и Ҳусайни Воизи Кошифӣ, «Макоримулахлоқ»-и Хондамир, «Беҳрӯзу Баҳром»-и Камолидини Биноӣ низ ба ин мавзӯъ бахшида шуда, муаллифон дар асарҳои худ доир ба бисёр масъалаҳои ахлоқӣ фикру мулоҳизаҳои пурқимат баён кардаанд.

Дар ин асрҳо назира гуфтан ба достонҳои қаҳрамонӣ, ишқӣ-романтикӣ вусъат меёбад. Онҳо ба «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ ҷавоб меғӯянд. Вале ба ғайр аз Ҷомиву Абдибеки Шерозӣ ва дар адабиёти ӯзбек Навоӣ ба ягон каси онҳо муяссар нагардид, ки ба «Хамса» пурра ҷавоб гӯянд. Ҷомӣ бидуни ҷавоби достонҳои «Хамса», миқдори онро зиёд намуда, ба ҳафт расонд, ки ин, албатта, дар хамсасароӣ як тағйироти ҷиддие буд. Шоирон Мавлоно Ҳотифӣ, Шаҳобиддини Ҷомӣ, Амир Суҳайлӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Ашраф ва дигарон танҳо ба ду-се достони «Хамса»-и Низомӣ ҷавоб гуфтаанду халос.

Ғайр аз ин, дар ин асрҳо шоирони зуллисонайн, яъне дузабона пайдо мешаванд, ки онҳо ҳам ба забони тоҷикӣ, ӯзбекӣ ва ҳам арабӣ шеъру достон эҷод мекарданд, ки сарвари онҳо Алишери Навоӣ буд.

Дар ин давра наср ҳам хеле пеш меравад. Асарҳои насрӣ чӣ аз ҷиҳати забону тарзи баён ва чӣ аз ҷиҳати услубу композитсияи худ аз якдигар фарқи калоне доштанд. Асарҳои насрии Абдураҳмони Ҷомӣ («Баҳористон», «Нафаҳотулунс»), Ҳусайни Воизи Кошифӣ («Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Мӯҳсинӣ», «Анвори Суҳайлӣ»), Фахридин Алии Сафӣ («Латоифуттавоиф»), Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, («Бадоеулвақоеъ») намунаи барҷастаи насри ин асрҳо буда, аз ҷиҳати забон ва тарзи баён содда ва фаҳмо мебошанд. Вале дар ҳамин давр асарҳои насрие низ иншо шудаанд, ки забонашон

ниҳоят душворфаҳм буда, муаллифон бештар ба истифодаи калимаю ибораҳои арабӣ аҳамият медоданд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Мавқеи марказҳои илмиву адабӣ дар пешрафти маданияти тоҷик чӣ гуна буд?

2. Чаро аввал илмҳои дақиқ ва баъдтар улуми динӣ тараққӣ карданд?

3. Аҳамияти асарҳои таърихиро дар равшан намудани ҳодисаҳои сиёсии асрҳои XV-XVI-ро дар чӣ мебинед?

4. Оё асарҳои адабиётшиносии ин асрҳо аз қарнҳои пешин фарқ доштанд?

5. Дар он давра кадом санъатҳо тараққӣ намуданд?

6. Мусиқашиносони ин асрҳо дар такомули «Шашмақом» чӣ хизмат карданд?

7. Фикри шумо дар бораи тамоилҳои адабии ин асрҳо чӣ гуна аст?

8. Бештар кадом жанрҳои адабӣ инкишоф ёфтаанд?

9. Оё аз ҷиҳати шаклу мазмун дар адабиёти ин асрҳо ягон навоварие ба вуҷуд омад?

10. Пайравони Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ чаро ба ҳамаи асарҳои онҳо ҷавоб нагуфтанд?

11. Мактаби адабии Ҷомӣ чӣ хусусият ва чӣ аҳамият дошт?

12. Чаро адабиёти асри XV-ро ҷамъбасти 500- солаи адабиёти тоҷику форс мегӯем?

13. Фикри шумо дар бораи адабиёти асрҳои XV-XVI чӣ гуна аст?

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1.С. Айнӣ. Навоӣ, Асарҳо, ҷ. 11, қисми 1, «Ирфон», Душанбе, 1963.

2.Е.Э.Бертельс. Джами, эпоха, жизнь, творчество. Сталинабад, 1949.

3.А.Мирзоев. Биноӣ, Нашрдавтоҷик. Сталинобод, 1957.
4.А.Афсаҳзод. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XV. «Дониш», Душанбе, 1987.
5. Т. Миров. Дастури методии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9. «Маориф», Душанбе, 1986.

АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ
(1414-1492)

Ҷомӣ дар осори худ соҳирона такомули панҷсадсолаи адабиёти гузаштаро ҷамъбаст мекунад. Аз рӯи осори Ҷомӣ бо камоли боварӣ метавон ҳукм кард, ки дар қарни XV аз мероси гузашта чӣ чиз боқӣ монда ва чӣ аз байн рафтааст.

Е.Э.Бертелс

Ҷомӣ олим, мутафаккир, шоир, нависандаи барҷастаи халқи тоҷик буда, дар осмони илму адаби асри XV монанди як ситораи дурахшон ҷилвагар аст.

Ӯ адабиёти зиёда аз 500- солаи форс-тоҷикро дар тамоми соҳаҳо бо асарҳои баркамолаш ҷамъбаст намудааст. Ҷомӣ ифтихори халқи тоҷик ва тоҷикзабонон аст.

Тарҷумаи ҳол. Номи асосии ӯ Абдурраҳмон, лақабаш Нуриддин буда, бо тахаллуси Ҷомӣ дар тамоми дунё машҳур гардидааст. Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ 7 ноябри соли 1414 дар деҳаи Харҷурди вилояти Ҷом ба дунё омадааст. Падар ва бобои Ҷомӣ мардони бофазлу дониш буданд. Ҳангоме ки Ҷомӣ 11- сола мешавад, оилаи онҳо аз вилояти Ҷом ба Ҳирот меоянд. То ин дам Абдурраҳмон дар Ҷом, дар назди падараш Низомиддин Аҳмад хату саводи пурра бароварда, инчунин сарфу наҳви забони арабиро низ то андозае аз худ карда буд. Дар ин бора яке аз шогирдони вафодори Ҷомӣ Абдулғафури Лорӣ чунин менависад: «Рӯзе сухан аз устодон ва муаллимони ҳазрати эшон (Ҷомиро дар назар дорад) дар миён афтод, фармуданд, ки мо ба ҳақиқат шогирди падари худем, ки забон аз вай омӯхтаем».

Баъд аз ин Абдурраҳмон дар Ҳирот, дар мадрасаи Низомия таҳсили илмро давом медиҳад. Ӯ дар назди Мавлоно Ҷунайдӣ усули забони арабӣ, асарҳои «Мухтасарулмаонӣ», «Алмутаввал»-и Саъдиддини Тафтозониро, ки оид ба илми баён буданд, омӯхта, доир ба илмҳои ҳикмат ва мантиқ аз олимони машҳури замон Хоҷаалии Самарқандӣ ва Шаҳобиддин Муҳаммади Ҷоҷармӣ сабақ мегирад.

Ҷомӣ аз кӯдакӣ зеҳни бурро ва ақли расо дошт. Ӯ дорои хислати аҷибе буд: ба ҳар як чиз, ба ҳар як ҳодиса аз нуқтаи назари танқидӣ, кунҷковӣ назар мекард, бештар ба илмҳои дақиқ майлу рагбат дошт. Ҷомӣ ба як бор хондан моҳияти асосии масъаларо дарк мекард. Ӯ монанди шогирдони дигар дар баҳсу мунозираҳо худнамоӣ намекард, баръакс, дар он ҷойҳо орому ботамкин буд. Суханони Ҷомӣ қатъӣ буданд ва факту далелҳои раднашаванда доштанд. Аз ин рӯ, ӯ ҳамеша дар баҳсу мунозираҳои муллобачагон голиб мебаромад. Қобилияту истеъдоди Абдураҳмони Ҷомӣ чунон бузург буд, ки ҳатто устодон аз ӯҳдаи дарс додани ӯ баромада наметавонистанд. Дар ин бора муаллифи «Бадоеулвақоеъ» Зайниддин Маҳмуди Восифӣ нақли аҷибе овардааст, ки он «Хамсаи мутаҳайира» («Панҷгонаи ҳайратовар») ном дошта, мазмуни зерро дар бар мегирад.

Онҳо панҷ нафар буданд, панҷ нафар толибилм, донишҷӯ. Ҳоло онҳо дар ҳуҷраи мадраса нишаста, устоди худро интизоранд. Устод Мавлоно Муҳаммади Ҷоҷармӣ вориди ҳуҷра шуд. Шогирдон- Абдурраҳмон, Ҳусайн, Шамсиддин, Довуд, Муиниддин аз ҷой хеста, ба устод салом доданд. Дарс сар шуд. Муаллим аз онҳо вазифаи хонагиро пурсид. Ҷавоби пурра ва саҳеҳ медоданд. Мавлоно ба шогирдон асари олими машҳур «Шарҳи таҷрид»-и Мавлоно Алии Қушчиро тадрис мекард. Ҳангоми шарҳу маънидоди баъзе масъалаҳои асар дар байни муаллиму шогирдон баҳсу мунозира авҷ мегирифт, гоҳо шогирдон ғолиб мебаромаданд.

- Чӣ бояд кард? «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ» гуфтаанд, - андеша мекард, роҳ меҷуст устод.

-Пас фикру тадбир он аст, ки ман худамро касал кунам ва шогирдонро дар кӯи бекорӣ андозам. Вале бояд ман дар ин муддат шабу рӯз мутолиа кунам ва ба дарсгӯии шогирдон нагзтар тайёр шавам.

Мавлоно Муҳаммади Ҷоҷармӣ шогирдонро ба мӯҳлати 40 рӯз бо сабаби «касалӣ» ва ба «табобат» машғул шудани худ ҷавоб дод. Вале шогирдон сабаби касалии устоди худро пай бурданд. Бинобар ин онҳо қарор доданд, ки ҳар рӯз дар масҷиди Мулкон ҷамъ омада, як нафарашон муаллим шавад.

Ба ҳамин тариқ, дар муддати 40 рӯз ба навбат дарс гуфтанд

ва дониши худро такмил доданд. Мавлоно Ҷочармӣ ҳам дар ин муддат шабу рӯз пайваста дар мутолиа буд. Барои шогирдони «гапнодаро» саволу супоришҳои ниҳоят душворро тайёр мекард.

Ӯ аз он хурсанд буд, ки дониши зиёде гирифтааст ва он метавонад ба таълими яксолаи шогирдон кифоят кунад.

Ниҳоят рӯзи 40-ум ба шогирдон хабар медиҳанд, ки устод аз «бистари беморӣ» хестааст ва имрӯз дарс мегӯяд. Онҳо ба дарс ҳозир шуданд.

Мавлоно ба шарҳи як масъалаи мураккаб сар кард. Шогирдон пеш аз устод ҷавоб доданд. Мавлоно ҳайрон шуд ва гуфт:

- Шогирдони азизам, ман касал набудам, мутолиа кардам, хондам, то ки ба шумо дарс гӯям. Вале, хушбахтона, шумо бузург, устод шудаед, ҷавон ҳам бошед, дигар шуморо ҳеҷ кас қудрати дарс додан надорад, ҳамаи илмҳоро аз худ кардаед. Ба шумо роҳи сафед металабам.

Он чор нафар шарикдарсони Ҷомӣ, ки зикрашон дар боло рафт, дар ҳақиқат олимони машҳури замони худ шуданд.

Баъд аз ин ҳодиса Абдурраҳмони Ҷомӣ дар синни 23-солагиаш ба Самарқанд меояд. Ҷомӣ чанд муддат дар назди Қозизодаи Румӣ аз илмҳои ҳисоб, риёзиёт ва нуҷум таълим мегирад. Ӯ на танҳо дар назди устодаш дарс мехонад, балки ба корхои илмии Қозизода ёрӣ мерасонад.

Ҷомӣ дар базмҳои муллобачаҳо иштирок намекард. Ӯ бештар дар баҳсу мунозираҳои олимони машҳур ҳозир мешуд ва агар лозим медонист, сухан мегуфт. Ҷомӣ суханро дароз намекард. Суханҳояш мӯҷаз ва бамаънӣ буданд. Дар ҷамъомади шоирон иштирок карда, бо тааммул гӯш мекард. Вале шеър намегуфт. Пай бурдан душвор набуд, ки Ҷомӣ ба ин пешаи эҷодӣ шавқи беандоза дорад.

Абдурраҳмони Ҷомӣ соли 1453 ба Ҳирот меояд. Ӯ аввал хост ба хизмати дарбор равад, вале одати хушомадгӯӣ надошт ва нарафтанро афзалтар донист. Боз чанд муддат ба таҳсили илм, аз ҷумла, илми шеър машгул гардид. Дар ин айём Ҷомӣ бо яке аз бузургони ҷараёни нақшбандия Саъдиддини Кошғарӣ (ваф.1456) шиносоӣ пайдо карда, ин фирқаро қабул мекунад.

Пас аз марги устоди рӯҳонии худ- Саъдиддини Кошғарӣ

Ҷомӣ роҳбари маслаки нақшбандияи Хуросон мешавад. Ӯ муридони зиёд дошт, ба онҳо таълим медод, нозукиҳои маслаки нақшбандияро меомӯзонд. Абдулғафури Лорӣ яке аз муридони бовафои Ҷомӣ ба ҳисоб мерафт.

Сафарҳои Ҷомӣ. Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ҳаёти худ 7 бор ба сафар баромада, шаҳрҳои Самарқанду Тошканд, Фаробу Марвро тамошо кардааст. Сафари охирин ва тӯлонии Ҷомӣ соли 1472 дар моҳи август огоз ёфт. Ӯ шаҳрҳои Нишопур, Сабзавор, Бастом, Домғон, Қазвин, Ҳамадон, Бағдодро саёҳат карда, бо арбобони илму адаби ин шаҳрҳо вохӯрд, сӯҳбатҳо орост. Дар ҳар ҷо Ҷомиро иззату эҳтиром мекарданд. Ҷомӣ Макка ва Мадинаро зиёрат карда, соли 1473 ба Ҳирот бозмегардад. Поёни умри Ҷомӣ дар Ҳирот гузашт. Ӯ ба эҷод кардани асарҳои илмиву адабӣ батамом машғул буд. Як дақиқа вақти худро бекор намегузаронид. Танҳо ба мактаби адабии Ҳирот роҳбарӣ карда, ба шоирони ҷавон маслиҳатҳои муфид медод.

Ҷомӣ дӯстони бисёр дошт, ки бо онҳо базми шеъру суруд меорост, сӯҳбатҳои дилангез мекард. Яке аз шогирдони беҳтарини Ҷомӣ Алишери Навоӣ буд. Муносибати онҳо на ҳамчун устоду шогирд, балки мисли ду дӯсти ҷонӣ, ду ҳамкору ҳаммаслак ба назар мерасад.

Абдурраҳмони Ҷомӣ оилаи хуб ва фарзандони лоиқ дошт. Вале се фарзанди адиб дар тифлӣ ва хурдсолӣ вафот кардаанд. Албатта, вафоти фарзандон қалби адибро ба шӯру ғалаён овард. Дар мотами фарзандон Ҷомӣ ашки ғаму ҳасрат рехт, оҳи ҷонсӯз аз дили пурсӯз бароварда. Ӯ дар марги фарзандон марсияҳо сурудааст, ки дар онҳо сӯзу гудози падари доғдида басо муассир ифода ёфтааст:

Рехтӣ хуни дил аз дидаи гирёни падар,
Раҳм бар ҷони падар н-омадат, эй ҷони падар.
Навбаҳор омаду гулҳо ҳама рустанд зи хок,
Ту ҳам аз хок баро, эй гули хандони падар.

Абдурраҳмони Ҷомӣ 9-уми ноябри соли 1492 дар шаҳри Ҳирот вафот кардааст. Ҳангоми вафоти Ҷомӣ қариб аксарияти мардуми гирду атрофи Ҳирот либоси мотам пӯшидаанд. Ба миқдори 1000 байт дар вафоти Ҷомӣ аз тарафи шоирон

марсияҳо ва қитъаҳои таърихӣ эҷод шуд. Чунончи, Мавлоно Комӣ дар вафоти Ҷомӣ бо як сӯзу гудоз марсияе эҷод кард, ки дар он мавқеи ҷамъиятӣ, хислатҳои гуманистии адиб хеле равшану возеҳ инъикос ёфтаанд. Ана, чанд байт аз он марсия:

Равнақи илму амал рафт, дар аъёни[1] *ҷаҳон,*
Зебу зинат ба ҷуз аз ҷуббаву дастор[2] *намонд.*
Монд аз он сарвари аҳли сухан осор басе,
Дар ҷаҳон гарчи зи аҳли сухан осор намонд.
Рӯ ба девори лаҳад монд касе, к-ӯ ҳама умр,
Баҳри роҳат нафасе пушт ба девор намонд.
Ҳаргиз озурда нашуд аз суханаш хотири кас,
Дар дил аз ӯй ба ҷуз ҳасрати дидор намонд.
Рафт, эй дил, зи ҷаҳон мӯнису гамхори ҳама,
Ғами худ хӯр, ки дигар мӯнису гамхор намонд.

Оромгоҳи Абдурраҳмони Ҷомӣ дар шаҳри Ҳироти Ҷумҳурии исломии Афгонистон бо номи Тахти Мазор ёд мешавад, ки ҳазорон одамони ҷаҳон зиёрataш мекунанд. Шоҳи мутаассиб, ҷоҳилу бехирад Исмоили Сафавӣ пас аз 18 соли вафоти шоир қабри Ҷомиро оташ зад, вале ба мақсад нарасид, зеро оромгоҳи шоири бузург кошонаи дили халқҳои ҷаҳон аст.

Мероси адабӣ. Абдурраҳмони Ҷомӣ умри дарози пурбаракате дидааст, вале онро зоеъ нагузаронида, барои наслҳои оянда осори пуразиши илмию адабӣ мерос гузоштааст. Ӯ қариб 50 соли ҳаёти худро ба офаридани асарҳои илмӣ ва сурудани ашъори дилангезу достонҳои барҷаста сарф кардааст. Шогирдон ва ҳамзамонони Ҷомӣ миқдори асарҳои ӯро аз 46 адад зиёд медонанд. Масалан, дар ин бора шогирди наздики Ҷомӣ Камолиддини Биноӣ чунин мегӯяд:

Ҷомӣ, он офтоби нуронӣ,
Он мунаввар ба нури субҳонӣ.
Буд аз чил зиёд таснифаш,
Рӯ дар эъҷоз карда таълифаш.

Соли 1503 куллиёти Ҷомӣ аз тарафи дӯстонаш тартиб дода

---

1 Аъён - бузургон, донишмандон, сардорон.
2 Ҷуббаву дастор – чомаву салла.

мешавад, ки он нусха то замони мо омада расидааст. Асарҳое, ки дар куллиёти адиб ҷамъ оварда шудаанд, илмҳои гуногун: нуҷум, фалсафа, забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, тафсир, ҳадис, фиқҳ, ахлоқ, мусиқӣ ва ғайраро дар бар мегиранд. Махсусан, асарҳои илмие, ки доир ба арӯзу қофия, мусиқӣ иншо шудаанд, қимату арзиши зиёд доранд. Асари тарҷумаҳолии ӯ «Нафаҳотулунс» дар бораи ҳаёту фаъолияти 616 мард ва 34 зан маълумот медиҳад, ки аксарияти онҳо уламо, шайхони бузурги асрҳои гузашта ва шоиронанд. Дар «Алфавоидуззиёия» Ҷомӣ дар бораи қоидаву қонуни забони арабӣ ва услуби таълими он фикру мулоҳизаҳои судбахш баён мекунад. Ҳоло ҳам дар мадрасаву мактабҳои Афғонистон, Ироқ, Ҳиндустон, Покистон ва Эрон асари мазкур ҳамчун китоби дарсӣ барои омӯхтани забони арабӣ истифода мешавад.

Вале бояд эътироф кард, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ дар таърихи халқи мо ҳамчун нависанда ва шоир маълуму машҳур аст. Ҳанӯз дар ҳамон замон шӯҳрат ва эътибори Ҷомӣ ҳамчун шоир ба кишварҳои гуногун паҳн шуда буд. Ба ин нукта худи Ҷомӣ ишорат карда мегӯяд:

Агар ба Форс равад корвони ашъорам,
Равони Саъдиву Ҳофиз кунандаш истиқбол.
В-агар ба Ҳинд расад, Хусраву Ҳасан гӯянд:
Ки: «Эй ҷаҳони ҳунар, марҳабо, таол, таол!»[3]

Аз Ҷомӣ се девон, «Ҳафт авранг» (иборат аз ҳафт маснавӣ), «Баҳористон» ва «Чиҳил ҳадис» ба мо омада расидааст, ки ҳар кадоми онҳо дорои аҳамияти калони адабиву эстетикӣ мебошанд. Абдурраҳмони Ҷомӣ фаъолияти адабии худро аз сурудани ашъори лирикӣ – ғазал, қасида, рубоӣ, қитъа ва ғайра сар кардааст ва то охири умр онҳоро давом додааст. Дар эҷодиёти шоир ғазал мавқеи асосӣ дорад. Масалан, дар девони аввал- «Фотиҳатушшубоб» 1016 ғазал, дар девони дуюм- «Воситатулиқд» 493 ва дар девони сеюм- «Хотиматулҳаёт» 296 ғазал омадааст, ки миқдори умумии онҳо 1805 ғазалро ташкил медиҳад. Ё ба тарзи дигар гӯем, агар абёти се девон 16 ҳазору 629 байтро ташкил диҳад, аз он 13 ҳазору 17 байташ ғазал аст,

3 Таол, таол –хуш омадӣ, хуш омадӣ.

ки он 78 фоизи ашъорро ташкил медиҳад. Ба ҳамин маънӣ ишора карда, худи шоир чунин мегӯяд:

Ҳаст девони шеъри ман аксар,
Ғазали ошиқони шайдоӣ,
Ё фунуни насоеҳ асту ҳикам,
Мунбаъис аз шуури доноӣ.
Зикри дунон наёбӣ андар вай,
К-он бувад нақди умрфарсоӣ.

Қасида дар девонҳои шоир ҷои дувумро мегирад, ки миқдори онҳо 53-то мебошад. Қасидаҳои Ҷомӣ ҳаҷман хурд буда, аз 8 то 15 байтро ташкил медиҳанд. Мавзӯъҳои асосии онҳо масъалаҳои фалсафӣ, панду ҳикмат, шарҳи ҳол ва ғайраро дар бар мегиранд. Қасидаҳои «Луҷҷатуласрор», «Ҷилоуррух» ва «Рашҳи бол ва шарҳи ҳол» дар мавзӯъҳои боло суруда шуда, қимату арзиши зиёде доранд. Чунончи, шоир дар қасидаи «Луҷҷатуласрор» ба масъалаҳои тарбиявию ахлоқӣ диққат дода, таъкид менамояд, ки ҷавононро аз кӯдакӣ бояд тарбия кард, ба роҳи рост ҳидоят намуд, зеро ба ақидаи шоир, ҷавонон ҳам ба мисли дарахтони навбар ё навниҳол нозук мешаванд. Агар ин ниҳолҳо аз хурдӣ тарбият ёбанд, ҳосили аъло медиҳанд ва ҷавонон низ чун ба камол мерасанд, корҳои нек ва судбахш хоҳанд намуд:

Дар ҷавонӣ саъй кун, гар бехалал хоҳӣ амал,
Мева бенуқсон бувад, чун аз дарахти навбар аст.

Баъдан Ҷомӣ дар қасида таъкид мекунад, ки агар шахс соҳиби донишу камолот бошад, ҳеҷ гоҳ гадо нест, ӯ шоҳ аст :

Гар надорад симу зар доно, манеҳ номаш гадо,
Дар бараш дил баҳри дониш, ӯ шаҳи баҳру бар аст.

Дар эҷодиёти Ҷомӣ рубоӣ, қитъа, тарҷеъбанд, таркиббанд, мураббаъ, фард дида мешавад, ки онҳо аз лиҳози маънӣ ва санъати суханварӣ дар пояи баланд меистанд. Ҷомӣ дар рубоиёт ва қитъаоти худ бештар фикрҳои пандуахлоқии худро ифода кардааст. Чунончи, дар қитъаи зерин ба як масъалаи муҳими рӯзгори хеш дахл намуда, таъкид менамояд, ки инсон бояд

меҳнатдӯст бошад. Ӯ бояд омӯхтан ва меҳнат карданро барои худ ор надонад, аз пайи номи падар нашавад, балки фазлу ҳунари худро дар назди мардум нишон диҳад. Агар ин сифатҳоро надошта бошад, мисли шохи беҳосили дарахти мевадор аст, ки он чун ҳезум аст:

Ҳар писар, к-ӯ аз падар лофад, на аз фазлу ҳунар,
Филмасал гар дидаро мардум бувад, номардум аст.
Шохи бебар гарчи бошад аз дарахти мевадор,
Чун наёрад мева бор, андар шумори ҳезум аст.

Мазмун ва мундариҷаи идеявии ғазалиёти шоир. Дар эҷодиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ, чунонки қаблан арз кардем, ғазал мавқеи асосӣ дорад.

Ҷомӣ дар сурудани ғазал ба шоирони бузурги гузашта – Саъдии Шерозӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Камоли Хуҷандӣ пайравӣ намудааст:

Ин назми туст, Ҷомӣ, ё тоза дастаи гул,
К-аз «Бӯстон»-и Саъдӣ табъи Камол баста.

Ин пайравӣ дар мазмуну мундариҷа ва шаклу композитсияи он мушоҳида мешавад. Ғазалҳои Ҷомӣ асосан аз 7 байт иборатанд. Мавзӯи ғазалиёти шоир танқиди замону аҳли ҷоҳ, беадолатӣ, орзую умеди халқ ва ғайраро дар бар мегиранд. Масалан, дар газали поён ба аҳли ҷоҳу сарват, яъне шоҳону ҳокимони вақт хитоб карда мегӯяд, ки шумо дили осуда, зиндагии пурнишот ва айшу нӯши шоҳона доред, магар аз ҳоли мазлумон, бечорагон воқифед?

Осудадило, ҳоли дили зор чӣ донӣ?
Хунхории ушшоқи ҷигархор чӣ донӣ?
Ҳаргиз нахалида ба кафи пои ту хоре,
Озурдагии синаи афгор чӣ донӣ?
Шаб то ба саҳар хуфта ба хилватгаҳи нозӣ,
Бехобии ин дидаи бедор чӣ донӣ?

Дар ғазали дигараш Ҷомӣ амалдоронро сахт мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки шумоёнро замонаи «номард» соҳибмансаб кард, вале шумо дар асл нокасу бадкирдоред. Ҳеҷ кас ба ин беадолатии замона розӣ нест, вале маҷоли сухан

гуфтан надоранд. Аз ин роҳ баргардеду ба халқ некӣ кунед:

Ғарра машав, ки хоҷа ба некӣ ситоядат,
Бадмардии замона туро некмард кард.
Гар кард хун дилам, чу забон аз сухан, вале,
Бо ӯ киро маҷоли сухан, ҳар чӣ кард, кард.

Шоир дар рӯзгори хеш медид, ки дар дарбори шоҳон як тӯда одамони қаллоб ва бехирад ҷамъ омада айшу нӯш мекунанд. Онҳо дар ҳалли бисёр масъалаҳои муҳими давлатӣ оқизӣ мекашанд. Ҷомӣ онҳоро ба зоғ ва чуғз монанд кардааст:

Ба қасри ишрату айвонӣ айши шоҳон бин,
Ки зоғ нағмасаро гашту чуғз қофиясанҷ.

Ҷомӣ, ки худ яке аз пешвоёни маслаки тасаввуф аст, дар зиндагӣ мушоҳида кард, ки баъзе шайхону зоҳидон ва сӯфиён дар зоҳир диндору худоҷӯянд, вале дар амал онҳо фиребгару беномӯсанд. Барои молу чиз оммаро фиреб медиҳанд. Шоир онҳоро ба анкабут, ки барои сайди магас тор метанад, монанд кардааст:

Шайхи шӯҳратҷӯи раъноро тамошо кун, ки чун
Дар либоси хос зоҳир шуд фиреби омро.
Мекашад доме пайи сайди магас чун анкабут,
Шоҳбозе ку, ки аз ҳам барканад ин домро ?

Оре, ин шоҳбоз худи шоир аст. Ӯ пардаи фиребу найрангро аз рӯяшон кашида, сираташонро ошкор кардааст. Ҷомӣ дар бораи онҳо бо ҳаяҷону изтироб сухан меронад. Ӯ халқро даъват менамояд, ки аз ин гуна ашхос дурӣ ҷӯянд, зеро онҳо монанди деву дад одамони бад ҳастанд. Ба ақидаи шоир бояд ҳамеша бо некон, бо хирадмандон ҳамсӯҳбат шуд:

Дило, зи қайди ҳарифони бехирад бигрез,
Ту мурғи зиракӣ, аз доми деву дад бигрез.
Қабули сӯҳбати некон агар наӣ, боре
Яке бикӯш, зи ҳамсӯҳбатони бад бигрез.

Ҷомӣ тачрибаи бойи ҳаётӣ дорад. Ӯ инсонро ба роҳи рост ҳидоят кардааст. Шоир дар баробари мазаммати ашхоси дилсиёҳ, золиму бадкирдор, ба мардуми меҳнатӣ, ба бечорагон

муҳаббати беандоза дорад. Ҷомӣ дар ғазали зер бечорагонро аз золимон ҳимоят мекунад. Шоир ба золимон хитоб карда мегӯяд, ки озор додани арбоби сафо, яъне одамони дилсоф, аз халқ тамаъ хостани шумо кори бехирадон аст. Ҳар кореро, ки ба худ нолоиқу нохуб донед, онро ба диғарон низ раво набинед, зеро дили мискинон мисли шиша нозук аст. Агар шиша шиканад, онро пайванд кардан мушкил мебошад:

Эй, дар ин кохи амонӣ ба ғаму шодӣ банд,
Бандаи нафси худӣ, даъвии озодӣ чанд?

Лаб ба ҳар тӯъма маёлой, ки дандон шиканад,
Бар сари хони фурӯмоя зи полудаву қанд.

Санги озор мазан бар дили арбоби сафо,
К-омад осон шикани шишаву мушкил пайванд!

То писандида фитад таври ту, Ҷомӣ, ҳамаро,
Ҳар чӣ бар худ маписандӣ, дигаронро маписанд.

Ҷомӣ он касро инсони комил мешуморад, ки меҳнат мекунад ва бо меҳнати ҳалоли худ зиндагӣ менамояд. Вай ба одамони хушомадгӯ, коргурез ва муфтхӯр нафрат дорад. Аз ин ҷост, ки Ҷомӣ одамонро ба нигоҳ доштани шарафи инсонии худ даъват кардааст. Ӯ дар ин байти газалаш касеро, ки аз пайи молу мулк шабу рӯз дар такопӯй аст, мазаммат намудааст ва онҳоро ба қаноат, ба роҳи ҳақ, ба тоату ибодат ҳидоят кардааст:

Ҷомӣ, ба мулку молу ба ҳар сифла дил мабанд,
Кунҷи фарогу ганҷи қаноат туро бас аст.

Дар газали дигараш шоир кашидани озори миннати дунон, сифлагонро нафратовар ва беномӯсӣ ҳисоб мекунад. Бинобар ин бо ками худ қаноат карданро авлотар мешуморад:

Ҷомӣ, зи хони ризқ чу ноне кифоят аст,
Озори бори миннати дунон чаро кашам?

Шоир дар ғазалиёташ ишқи Аллоҳ ва баъдан ишқи поки инсониро сурудааст. Бесабаб нест, ки шоир «Кори Ҷомӣ ишқи хубон аст», - мегӯяд. Адиб гоҳе аз дидори ёр шоду масрур

мегардад, меболад, ба ҳаяҷон меояд ва маъшуқаи худро ҳамчун як бут парастиш мекунад:

Ҷомӣ, аз ман саҷдаи тоат маҷӯй,
Чун ман акнун пеши бут сар мондаам.

Барои он ки ёри маҳбуб хуршеди авҷи кибриё аст, мегӯяд шоир, - бе ӯ зиндагӣ лаззате, саодате, мақсаде надорад. Ёру маҳбуби қаҳрамони лирикӣ Парвардигор мебошад:

Бар хоки раҳ чу соя фитодему ҳамчунон,
Хуршеди авҷи кунгураи кибриёст[4] *ёр.*

Қаҳрамони лирикӣ аз рӯи лутфу зарофат рӯза гирифтани маҳбуби худ розӣ нест. Зеро ёри ӯ муҷассамаи олами зебоист ва рӯза ӯро беҳолу бемадор, харобу лоғар мекунад. Аз ин ҷост, ки шоир аз ёри худ хоҳиш ва илтиҷо мекунад, ки рӯза нагирад:

Нашояд, эй маҳи хуршедрух, туро рӯза,
Ки нест бар маҳу хуршед ҳеҷ ҷо рӯза…
Тани ту коҳаду ҷони ҳазор сӯхтадил,
Макун, макун, ки набошад туро раво рӯза.
Басе намонд, ки созад чу моҳи нав борик
Маро фироқи ҷамоли туву туро рӯза.

Ҷомӣ дар ғазали «Ид шуд» ҳамчун як ошиқи бебоку ҳиссиётпарвар намудор мешавад. Барои ӯ дидори ёр ид аст. Шоир аз ҳама идҳо (қурбон, рамазон) ҳамон соату вақтеро, ки ба дидори ёраш мушарраф шудааст, авлотар мешуморад. Албатта, ёри қаҳрамони лирикӣ Худои мутаъол аст ва шоир ишқи ӯро сурудааст:

Ид шуд, ҳар кас зи ёре идие дорад ҳавас,
Иди мову идии мо дидани рӯи ту бас.
Иди мардум дидани маҳ, иди мо дидори ту,
Ҳамчу иди мо муборак нест иди ҳеҷ кас .

Дар ин ғазал ҳиссиёти ботинии шоир басо рангин ва зебо ифода ёфтааст. Ҷомӣ ҳангоми баёни матлаб аз санъати таносуби сухан, такрор, тавсиф ва тазод бо камоли маҳорат истифода

4 Кибриё – бузургӣ, азамат; авҷи фалак.

бурдааст. Такрор ёфтани калимаи «Ид», муқобил гузоштани «Ид» бо «Иди мардум» ба газал оҳанги зебо бахшидаанд, ҷозиба ва самимияти онро афзун гардонидаанд.

Дар ғазалиёти шоир табиат бо як зебоии нотакрори шоирона тасвир ёфтааст. Фасли баҳор, тамошои бӯстон, шукуфтани гулҳо умрро дароз карда, ба инсон рӯҳу мадори тоза мебахшанд ва бояд ҳар як фард аз зебоиҳо истифода барад. Чунин аст мақсади Ҷомӣ:

Мехиромад сӯи бӯстон шоҳиди раънои гул,
Меравад оби равон, то сар ниҳад бар пои гул.
Ёфт абр аз сим ришта, сӯзан аз зар сохт меҳр,
То сабо дӯзад қабои лутф бар болои гул.

«Ҳафт авранг» ва таркиби он. Абдурраҳмони Ҷомӣ на танҳо дар сурудани жанрҳои хурди лирикӣ мартабаи бузург дошт, балки дар эҷод намудани достонҳои ҳаҷман калони ишқӣ , ахлоқӣ маҳорату истеъдоди комилро доро буд. Ӯ дар солҳои охири ҳаёташ дар пайравии «Хамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ 7 достони мустақил гуфтааст. Ба ҳамин тариқ, миқдори достонҳои «Хамса» -ро зиёд намуда , ба 7 расондааст.

Ҷомӣ ин ҳафт достони худро ба ҳафт хазинаи пурганҷ, ба ситораҳои Ҳафтдодарон монанд кардааст. Агар, мегӯяд шоир, ин Ҳафтдодарон дар осмон шӯҳратманд бошанд, ин ҳафт достони ман дар замин бо номи «Ҳафт авранг» мақоми хоса доранд:

Ин ҳафт сафина дар сухан якранганд,
В-ин ҳафт хазина дар гуҳар ҳамсанганд.
Чун ҳафт бародаранд бар чархи баланд,
Номӣ шуда бар замин ба «Ҳафт авранг»-анд.

Достонҳои Ҷомӣ чи аз ҷиҳати бандубасту композитсия ва чи аз ҷиҳати тасвири воқеаву ҳодисаҳо аз достонҳои Низомӣ ва Амир Хусрав фарқи калон доранд. Шоир ба ин маънӣ ишорат намуда, изҳор менамояд, ки бояд ҳар кас бо меҳнати ҳалоли худ зиндагӣ кунад, ном барорад. Дар офаридани асар низ бояд ҳамин тавр бошад. Вагарна, ба ақидаи шоир, тири мақсуд ҳаргиз

ба нишон намерасад :

Гавҳар чу тавон зи кон гирифтан,
Сустӣ бувад аз дӯкон гирифтан.
Ҷом аз кафи дасти хеш кардан,
Об аз нами ҷӯйи хеш хӯрдан...
Беҳ з-он, ки хӯрӣ ба косаи зар,
Аз ҳавзаи соқиёни дигар.[5]

Ҷомӣ хурсанд аз он аст, ки ба Низомиву Амир Хусрав пайравӣ кардааст, вале асарҳои ӯ махсусиятҳои худро доранд:

Ҳар сӯ ҷӯйе зи об ронам,
Ҳам худ хӯрам об, ҳам хӯронам.

Мусаллам аст, ки маснавиҳои «Силсилатуззаҳаб» ва «Саломон ва Абсол» тозаэҷоданд. Панҷ достони дигар дар ҷавоби 5 достони «Хамса»- ҳои Низомии Ганҷавӣ ва Хусрави Деҳлавӣ иншо шудаанд. Инак, дар зер мувофиқи тартиби соли таълифашон дар бораи достонҳои «Ҳафт авранг» ба тариқи мухтасар маълумот хоҳем дод.

5 Достонҳои Низомӣ ва Амир Хусравро дар назар дорад.

1. «Силсилатуззаҳаб» («Занҷирҳои тиллоӣ»). Ин маснавӣ аз се дафтар, яъне се қисми калон иборат буда, дар тӯли 17 сол, дар байни солҳои 1468-1485 навишта шудааст. «Силсилатуззаҳаб» аз ҷиҳати ҳаҷм бузург буда, қариб 6200 байтро дар бар мегирад. Ин маснавии шоир бештар ба масъалаҳои некӯкорӣ, адлу дод, хизмат ба халқ, мазаммати хислатҳои бади инсонӣ: тамаъкорӣ, дурӯғгӯӣ, инчунин танқиди аҳли ҷоҳ, сӯфиёну шайхони риёкор ва ғайра бахшида шудааст.

Ҷомӣ барои тақвияти фикраш аз ҳаёту зиндагии шахсони бузурги таърихӣ алоқамандона ҳикояту латифаҳои намакини халқиро ба риштаи назм кашидааст.

Ҷомӣ инсонро аз ҳама чиз бузургтар мешуморад. Дар маснавии «Силсилатуззаҳаб» ва умуман, дар ҳамаи маснавиҳои шоир образи инсони комил, инсони заҳматкаш дар ҷои аввал меистад. Шоир дар бораи онҳо бо як самимияту эҳтиром сухан меронад. Ҷомӣ ба шоҳону ҳокимони зулмпеша нафрат дорад. Шоир халқро қувваи пуриқтидори давлат ҳисоб мекунад. Ӯ ба ҳокимон хитоб карда чунин мегӯяд:

Ҳақ нишондат ба тахти додгарӣ,
То кунӣ пеши тегҳо сипарӣ.
На ки худ теғи хунфишон бошӣ,
Офати ҷони ину он бошӣ.
Адлро рӯ ба чархи воло[1] *кун,*
Зулмро дар таҳи адам[2] *ҷо кун.*
Дасти золим агар наёрӣ баст,
Ки наёрад ба кори халқ шикаст.
Бар ҷаҳон шаҳриёр ӯст, на ту,
Соҳиби иқтидор ӯст, на ту.

Дар маснавӣ ҳикояҳои воқеие, ки аз ҳаёту зиндагии инсонҳо гирифта шудаанд, хеле зиёданд. Ҳоло барои мисол аз дафтари саввуми «Силсилатуззаҳаб» ҳикояти «Пиразане, ки роҳ бар Санҷар гирифта ва додхоҳӣ кард» - ро меорем.

Пиразане дар шаҳри Марв зиндагӣ мекард. Умраш қариб ба сад расида буд. Вай чор фарзанди ятим дошт. Зиндагиаш

1 Воло – баланд, ба авҷи аъло.
2 Адам – нестӣ, фано.

ниҳоят бо фақирӣ мегузашт. Бо пораи ноне аҳли оила қаноат мекарданд. Чунончи:

Хуфта дар хонаам се-чор ятим,
Дилашон баҳри ним нон ба ду ним.

Як рӯз он се-чор ятим орзуи ангур мекунанд. Пиразан барои хоҳиши фарзандонашро ба ҷо овардан ба деҳи ҳамсоя меравад. Одамони деҳ ба пиразан як сабад ангур медиҳанд. Вале дар роҳ ду сипоҳии шоҳ аз куҷое пайдо шуда, пиразанро мезананд ва сабади ангурашро ғорат мекунанд.

Пиразан гирёну нолон ба назди шоҳи замон Санҷар меояд ва аз кирдори сипоҳиён шикоят оғоз мекунад:

Як-ду бедодгар зи лашкари ту,
Дар раҳи қаҳру зулм ёвари ту,
Ба мани хаста ғорат оварданд,
Сабадам з-орзу тиҳӣ карданд.

Дар охир ҷои гиряву лобаи пиразанро хашму газаб фаро мегирад. Вай хитоб карда ба шоҳ мегӯяд:

Ин чӣ шоҳиву мамлакатдорист,
Дар дили халқ тухми ғамкорист?
Даст аз адлу дод доштаӣ,
Золимон бар ҷаҳон гумоштаӣ!
Чашм бикшо чу оқибатбинон,
Бинигар ҳоли зори мискинон.

Суханҳои охирини пиразан ба шоҳу шоҳзодагони давраи темурӣ равона карда шудаанд. Дар ин замон шоҳзодагон ба айшу нӯш дода шуда, халқи бечора аз дасти одамони онҳо азобу ранҷ мекашид. Дар ин ҷо Ҷомии бузург суханҳои нафратомези худро ба шоҳони замонааш аз номи пиразани мазлум баён кардааст.

2. «Саломон ва Абсол». Ин достон соли 1480 ба анҷом мерасад ва аз 1110 байт иборат аст. Мавзӯи асосии достон ситоиши ишқи илоҳӣ буда, дар зимни он ба тариқи рамз бисёр масъалаҳои ирфонӣ ва пандуахлоқӣ баён шудаанд.

3. «Тӯҳфатулаҳрор». Ин достон дар пайравии достони

«Махзануласрор»-и Низомӣ ва «Матлаъуланвор»-и Хусрави Деҳлавӣ соли 1481 навишта шудааст. Дар ин бора Ҷомӣ чунин мегӯяд:

Субҳи тараб «Матлаи анвор»-и ӯст,
Ҷайби адаб «Махзани асрор»-и ӯст.

Ҳаҷми маснавӣ 1712 байтро ташкил медиҳад. Вай аз ҷиҳати мазмун ва сабки нигориш ба «Махзануласрор» хеле наздикӣ дорад. Аз ҷумла, монанди асари Низомӣ маснавӣ аз ҳамду муноҷот шурӯъ гардида, пас аз он 20 мақола ё боб меояд. Ин бобҳо ба мавзӯъҳои мухталифи ирфонӣ, яъне пайдоиши оламу офариниши одам ва ғайра бахшида шуда, инчунин олимони беамал, сӯфиёни риёкор, шоирони тамаъкор мазаммат карда мешаванд.

4. «Сабҳатулаброр» («Донаҳои некӯкорон»). Ҷомӣ дар ин маснавӣ бештар ба масъалаҳои фалсафиву динӣ аҳамият додааст. Вай аз 2885 байт иборат буда, соли 1482 таълиф шудааст. «Сабҳатулаброр» аз муқаддима, қисматҳои анъанавӣ, 40 икд ё фасл ва хотима таркиб ёфтааст. Шоир дар бисёр фаслҳои асараш шоҳони вақтро ба некӯкорӣ, адолатпарварӣ даъват кардааст. Дар асар тамсилҳои ахлоқӣ бештар оварда шудаанд. Ин асар аҳамияти калони таълимию тарбиявӣ дорад.

5. «Юсуф ва Зулайхо». Достони мазкур дар соли 1483 навишта шуда, ҷавоб ба достони «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ мебошад. Вай аз 4000 байт иборат аст. Мавзӯи достони шоир ишқ буда, яке аз маъруфтарин асарҳои Ҷомӣ ба ҳисоб меравад. Достони «Юсуф ва Зулайхо» ба эҷодиёти адибони минбаъдаи Шарқ таъсири калон расондааст.

6. «***Лайлӣ ва Маҷнун».*** *Ин достон соли 1484 ба итмом мерасад ва дорои 3860 байт аст. Ҷомӣ достони худро дар ҷавоби «Лайлӣ ва Маҷнун» -и Низомии Ганҷавӣ сурудааст. Мавзӯи достон ишқ аст.*

7. «Хирадномаи Искандарӣ». Достони охирини «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ ба шумор меравад.

ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»

Достони маъруф ва овозадори Абдураҳмони Ҷомӣ маснавии «Юсуф ва Зулайхо» маҳсуб шавад. Ин достон дар пайравии достони «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ эҷод шудааст. Адиб ба ҳамин маънӣ ишорат намуда чунин мегӯяд:

Куҳан шуд давлати Ширину Хусрав,
Ба ширинӣ нишонам Хусрави нав.
Чу тӯтӣ табъро созам шакархо,
Зи хуни Юсуфу ишқи Зулайхо.

Достони «Юсуф ва Зулайхо» аз муқаддима, қисмати асосӣ ва хотима иборат аст. Он дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф ё мақсур иншо гардидааст, ки рукнҳои он ба тариқи зайланд:

V - - - / V - - - / V- -
V - - - / V - - - / V- -
Ма- фо-и – лун, ма- фо- и- лун, ма- фо-ил

Агар яке аз ҳамин байтҳои болоро ба порчаҳои тараннумӣ қисмат кунем, нақши болоро дода метавонанд. Ҳамин тавр, дар як байт чор маротиба мафоилун ва ду бор мафоил такрор ёфтааст, ки онҳо рукнҳои баҳри ҳазаҷи мусаддаси мақсур мебошад.

Сужети достон хеле қадимист. Нақлу ривоятҳои зиёд дар бораи Юсуф ва Зулайхо ҳанӯз пеш аз иншои китоби муқаддаси яҳудиён (исроилиҳо) «Таврот» дар байни эшон пайдо шуда буд. баъдтар ба «Таврот» ворид гардид ва оҳанги динӣ пайдо кард. Пасон ба китоби «Инҷил»-и Исои Масеҳ ва, ниҳоят, ба «Қуръон»-и Муҳаммади Мустафо бо тағйирҳои зиёд ворид гардид. Масалан, дар «Қуръон» сураи XII бо номи «Юсуф» омадааст. Сарчашмаи асосии достони Ҷомӣ ҳам ҳамин сураи «Қуръон» аст.

Достони «Юсуф ва Зулайхо» соли 1483 эҷод шуда, ба подшоҳи замон Ҳусайни Бойқаро (1470-1507) бахшида мешавад. Он шомили чор ҳазор байт аст.

Аз мазмуни достон бармеояд, ки бисёр эпизодҳое, ки дар сураи «Юсуф» омадааст, Ҷомӣ онҳоро сарфи назар кардааст. Масалан, ҳаёти Юсуф дар Канъон, дар назди падараш Яъқуб, меҳру муҳаббати Яъқуб нисбат ба Юсуф ва аз дигар фарзандон

боло гузоштани Юсуф, ба сафар ӯро ҳамроҳ гирифтани бародарон, Юсуфро ба сардори корвониён фурӯхтани бародарон ва Юсуфро ба Миср овардани Молик ва ӯро харидорӣ намудани Азизи Миср ва Зулайхо, ишқи байни онҳо ва дигар эпизодҳои марбути байни онҳо дар достон бо тарзи бадеӣ, бо обуранги шоирона дода шудаанд. Вале Абдураҳмони Ҷомӣ аз эпизодҳои ба падар дурӯғ гуфтани бародарон дар бораи гург Юсуфро хӯрдан, либосҳои хунолуди Юсуфро бо гург назди Яъқуб овардани бародарони Юсуф, ба сухан омадани гург ва бегуноҳии хешро баён кардани ӯ, нобино шудани Яъқуб аз ғами Юсуф, ҳангоми қаҳтӣ дар Миср вохӯрдани Юсуф бо бародарон, овардани куртаи Юсуфро ба Канъон ва молидани ону шифо ёфтани чашмони Яъқуб дар достон сарфи назар шудаанд. Умуман, пас аз он ки Юсуф бо бародаронаш аз назди падар рафт, дигар дар достон амалиёти Яъқуб ҳам қатъ гардид. Молики корвон Юсуфро ба бозори Миср бурда, дар маърази савдо мегузорад. Юсуф, ки ҳусну ҷамоли беназир дошт, нархаш хеле баланд гардид. Касе қудрати харидани ӯро надошт. Ҳатто Азизи Миср зӯраш ба харидани Юсуф нарасид. Зулайхо маҳз дар ҳамин лаҳзаҳо ба достон ворид мегардад. Ӯ духтари шоҳи Магрибзамин Таймус буд ва зару зевар, лаълу ёқути зиёд аз падар ёдгор дошт. Ҳамаи онҳоро ба Молик доду Юсуфро харид ва ба қасраш бурд. Хост, ки ба коми дил бирасад ва Юсуфро ба ин кор маҷбур кард, вале Юсуф пок бимонд. Баъд ӯро тӯҳмат карду ба зиндонаш нишонд. Азизи Миср - шавҳари Зулайхо нахуст бовар кард, вале баъд фаҳмид, ки Юсуф пок аст ва дар ҳаққи ӯ Зулайхо тӯҳмат намудааст.

Ҳамин тавр, чанд сол Юсуф дар зиндон хобид. Зулайхо аз дур ӯро наззора мекард ва гӯё ишқашро таскин медод. Юсуф ниҳоят ба ҷон расида, ҳақиқатро ба Азизи Миср гуфт:

Бад-ӯ гуфт: «Эй Азиз, ин доварӣ чанд?!
Гуноҳе не, бад-ин хорим мапсанд.
Зулайхо ҳар чӣ мегӯяд, дурӯғ аст,
Дурӯғи ӯ чароғи бефурӯғ аст».

Дигар, Зулайхо низ ба гуноҳи худ дар назди шавҳар иқрор мешавад. Бинобар ин, Азиз Юсуфро аз зиндон раҳо намуда, зиёда аз ин, ба ҷойи хеш подшоҳи Миср мегардонад. Солҳо

сипарӣ мешаванд. Зулайхо ҳам дар ин давр дар шаҳру деҳ саргардон мегардаду менолад ва ниҳоят пир мешавад. Юсуф боре дар роҳи бозгашт пирзоли фартутеро мебинад, ки ӯ ҳам нобиносту ҳам гадо. Раҳмаш меояд ва ба ходимонаш мефармояд, то ин пирзолро ба дарбор биёранд, Юсуф аз нигоҳи шафқат ва одилии хеш нисбати ӯ гамхорӣ мекунад. Ба Юсуф пирзол оқибат худро мешиносонад. Ва аз Юсуф илтиҷо мекунад, ки ҷавонияшро баргардонад. Зулайхо ба дастури нахуст бармегардад, ҷавон мешавад:

Ҷамоли мурдаашро зиндагӣ дод,
Рухашро хилъати фархундагӣ дод.

Зулайхо пас аз ин аз Юсуф хоҳиш кард,ки ӯро ба занӣ бигирад. Юсуф андак сабр бинмуд ва Худованд ба воситаи Ҷабраил амр намуд, то ба гуфтаи Зулайхо розӣ шавад. Ҳамин тавр, онҳо ба мурод расиданд. Зулайхо, ки аз нахуст бутпараст буд, аз бутпарастӣ даст мекашад ва бути дар қаср будаи худро мешиканад ва Исломро қабул менамояд. Онҳо бо ҳам 22 сол зиндагӣ мекунанд ва соҳиби фарзандони зиёд мешаванд. Боре Юсуф дар хоб падару модарашро мебинад, ки ӯро ба наздашон даъват мекунанд. Рӯзи дигар Юсуф вафот мекунад. Зиндагии Зулайхо пас аз ин дар ибодатгоҳ мегузарад. Ғаму дарди Юсуф корашро кард ва ниҳоят Зулайхо ҳам ҷон медиҳад. Чунин аст мазмуни мухтасари достон.

ТАҲЛИЛИ НАҚШҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Достони «Юсуф ва Зулайхо» аз нигоҳи сарчашмаҳои пайдоиш ва нақлу ривоятҳои мардуми яҳудӣ ва, махсусан, сураи «Юсуф» -и «Қуръон» динист, дар он ишқи илоҳӣ ситуда шудааст. Ин ғоя дар симои Юсуф - писари Яъқуби пайғамбар инъикос ёфтааст. Яъқуб медонист, ки фарзанди хурдиаш Юсуф оянда пайғамбар мешавад, бинобар ин аз нахуст ӯро аз фарзандҳои дигараш боло гузошт. Барои ӯ аз Биҳишт асо овард. Ин бошад, хашму газаби фарзандони дигарашро зиёд намуд. Аммо вақте ки бародарон Юсуфро бурданд ва боз ӯро ба назди падар барнагардонданд, Яъқуб дигар коре накард ва ҳамин тавр

дар достон амалиёти ӯ қатъ гардид аз ин нигоҳ нақши Яъқуб чун дар «Таврот», «Инҷил» ва «Қуръон» муаассир нест. Ҷомӣ дар достон ба нақши Юсуф бештар таваҷҷӯҳ намудааст ва андешаҳои ирфонии хешро дар симои ӯ ба қалам додааст. Юсуф соҳибҷамол аст, ҳусни расо дорад, ки ба ӯ ин ҳусну ҷамолро Худованд додааст. Ана ҳамин ҳусну ҷамол сабабгори ба вуҷуд овардани амалиётҳои зиёди достони шоир гардидааст. Дар достони Ҷомӣ Юсуф ба ҷуз муҳаббат ба Худо дигар мурод надорад ва ҳамаи амалиёте, ки дар ӯ зоҳир шуд, ба ин тобеъ ҳастанд. Ҷомӣ дар симои Юсуф марди роҳи Худоро нишон додааст. Ӯ бисёр хислатҳои наҷиби инсонӣ дорад. Муҳимаш он аст, ки гуфтори нек, рафтори нек ва кирдори нек дорад. Юсуф пок аст ва то охир ба покӣ дар роҳи Ҳақ содиқ мемонад. Ӯ ба роҳи бад нарафт, ба зани Азизи Миср Зулайхо хиёнат накард. Агарчи дар ин роҳ азобу машаққат кашида бошад ҳам, покизагиро нигоҳ дошт. Ҳатто дар охир, вақте ки Азизи Миср вафот карда бошад ҳам, ба ӯ то аз Худо амр нашуд, ба Зулайхо издивоҷ накард. Гузашта аз ин, ба воситаи ин нақш Ҷомӣ нишон додан хост, ки марди роҳи Ҳақ, покдоман, накӯкор, саховатпеша, инсондӯст, хайрхоҳ ва бомаърифат мешавад. Вақте ки ба ҷойи Азизи Миср подшоҳ шуд, барои мардуми кишвар дари хайру саховат ва адолатро кушод. Омадани соли қаҳтиро амри Худо донист ва дар сари вақт тадбири ин корро ҷуст ва раиятро аз ин балои гуруснагӣ раҳонид. Ба халқ хайру саховат намуд.

Ҳатто ба тадбирҳои маккоронаи Зулайхо тан надод. Зулайхо ба канизонаш фармуд, то Юсуфро аз роҳ зананд. Аммо ба мурод нарасид. Юсуф ин кори нопокро накард ва пок буду пок монд. Юсуф дар достон ҳамчун шахси меҳнатдӯст ва хоксору фурӯтан тасвир ёфтааст. Ин хисоли наҷиб ҳангоми иҷро кардани корҳои чӯпонӣ ва дигар хизматҳои дар дарбори Азизи Миср кардаи ӯ баръало намудор гардид. Марги Юсуф ҷанбаи динӣ дорад. Юсуф ҳама корҳои муҳимро дар роҳи Аллоҳ кард, ба инсонҳо нишон дод, ки ҳар як фард, хоҳ шоҳ бошаду хоҳ гадо, бояд дар роҳи Ҳақ қадам ниҳад, устувор бошад ва содиқона, ҳамчун бандаи вафодору содиқ хизмат намояд. Юсуф чун дид, ки ҳама корҳо ба некӣ ба сомон расиданд, дигар орзую ормон дар дилаш намонд ва аз Парвардигор хоҳиш кард, то ҷонашро

ситонад. Хулоса, пок омаду пок рафт, бо ишқи Аллоҳ омаду бо ишқи Аллоҳ рафт. Аз назари шоири бузург Абдураҳмони Ҷомӣ инсон бояд нисбати холиқи худ ҳамин тавр бошад, ҳамин тавр кору зиндагӣ намояд, ҳамин тавр дар роҳи Ҳақ содиқ бимонад ва, ниҳоят, ҳамин тавр бо ишқи саршор ва поку беолоиш нисбати Худои азза ва ҷалла ҷон диҳад.

НАҚШИ ЗУЛАЙХО

Зулайхо дар достони шоир мақоми хоса дорад ва хеле нақши мураккаб ҳам аст. Дар оғози достон ҳамчун нақши манфӣ амал мекунад, вале дар анҷоми достон нақши мусбатро бозидааст. Умуман, барои типӣ баромадани симои қаҳрамон ва кушодани дунёи ботинии Юсуф ин нақш хизмат кардааст. Зулайхо духтари дӯстдоштаи подшоҳи Мағрибзамин аст. Ӯ дар ҳамин хонадон тарбия ёфтааст. Зулайхо чун аҷдоди худ ба оини бутпарастӣ мӯътақид буд ва чун ба Миср омад, ва завҷаи Азизи Миср гардид, бо худ бутеро низ оварда. Ӯ чун Юсуфи соҳибҷамолро дид, ошиқи зораш шуд ва ҳамаи роҳу воситаҳоро истифода бурд, то ба муроди дил бирасад. Муҳаббати ӯ нисбати Юсуф бисёр самимӣ буд. Вале дар ин ҷода ҳарчанд саъю талош варзид, комёб нашуд. Ин ҳолатҳои рӯҳиро шоир ба ин тарз ба қалам додааст.

Худоро, эй фалак, бар ман бубахшой!
Ба рӯйи ман даре аз меҳр бикшой.
Агар нанҳӣ ба каф домони ёрам,
Гирифторам касе дигар надорам.
Вале чун буд дар сурат гирифтор,
Нашуд дар аввал аз маънӣ хабардор.
Зулайхо васлро меҷӯст чора,
Вале мекард аз он Юсуф канора.
Зулайхо баҳри як дидан ҳамесӯхт,
Вале Юсуф зи дидан дида медӯхт.

Зулайхо дар рафти ҳодисаю воқеъаҳои асар аз кору рафтор, аз ишқи поки инсонӣ даст кашида, ба дарёфти ишқи илоҳӣ мерасад. Зулайхо ба хулосаи дуруст омад ва дар охир ислоҳ шуд. Аммо адиб нишон додааст, ки роҳи дарёфти Ҳақ душвор аст. Зулайхо дар ин роҳ нобино, зору низор ва пири барҷомонда

шуд. Ба ҳар ҳол ба мурод расид. Нахуст Юсуф Зулайхоро нашинохт, аммо пас аз сӯҳбат, саволу ҷавоб дарк кард, ки пирзоли наздаш истода ҳамон Зулайхои зебою барност, ҳамон Зулайхоест, ки ба муроди дилаш нарасидааст. Таваҷҷӯҳ намоед ба гуфтугузори онҳо: Юсуф ба ин пиразан назар карда, аз ӯ мепурсад:

Бигуфт: «Онам, ки чун рӯи ту дидам,
Туро аз ҷумла олам баргузидам.
Фишондам ганҷу гавҳар дар баҳоят,
Дилу ҷон вақф кардам дар ҳавоят.
Ҷавонӣ дар гамат барбод додам,
Бад-ин пирӣ, ки мебинӣ, фитодам».
Бигуфто: «Ку ҷавонию ҷамолат?»
Бигуфт: «Аз даст шуд дур аз висолат».
Бигуфто: «Хам чаро шуд сарви нозат?»
Бигуфт: «Аз бори ҳаҷри ҷонгудозат».
Бигуфто: «Чашми ту бенур чун аст?»
Бигуфт: «Азбаски бе ту гарқи хун аст».

Ҷомӣ дар нақши Зулайхо чӣ хел ба қуллаи мурод, ба Ҳақ расиданро нишон дода, гуфтанист, ки тай кардани зинаҳои камолоти инсонӣ ва фатҳи қуллаи мурод роҳи басо душвор аст. Сабру таҳаммул, ранҷу озори зиёд мехоҳад. Агар инсон тоқат кунад ва дар ин роҳ саъю талош намояд, албатта, мисли Зулайхо матлабаш ҳосил хоҳад шуд.

Бубинед, дар ифшои ин андешаҳо, баёни ҳолатҳои рӯҳӣ ва ҷисмонии қаҳрамонони асар шоир чӣ қадар заҳмат кашида, шоирона ин вазъро тасвир намудааст. Дар намунаи боло санъатҳои саволу ҷавоб, таносуби сухан, тазод бисёр нишонрас табиӣ ва хотирмон омадаанд. Ба ин восита пеши чашми хонанда ҷаҳони ботинии қаҳрамонон ба тарзи амиқ ҷилвагар мешавад. Аз тарафи дигар, ин муколама саволу ҷавоби Хусраву Фарҳодро аз достони «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ пеши назар меорад ва хонанда ба хулосае меояд, ки ин ду адиб дар сухангустарӣ, ҳунари шоирӣ дасти тавоно доранд.

Дар анҷом чун Юсуф аз ҳақиқати ҳоли Зулайхо воқиф гардид, дилаш сӯхт ва аз ӯ пурсид, ки чӣ хоҳиш дорӣ? Зулайхо ҷавоб медиҳад ва аз ӯ ду хоҳиш мекунад. Нахуст, ҳамон ҳусну

ҷамол, ҳамон ҷавониамро баргардон ва дувум маро ба никоҳат дарор. Бо амри Парвардигор ин ду дархостро Юсуф иҷро мекунад. Акнун Зулайхо ҳам ба Ҳақ расид ва дар ин ҷода ба Юсуф баробар шуд. Аз ин нигоҳ ҳам нақши Зулайхо ибратомӯз аст.

Дар достон нақшҳои дувумдараҷа ба мисли падари Юсуф Яъқуб, падари Зулайхо Таймус, бародарони Юсуф, Азизи Миср ва дигарон низ омадаанд. Кору амалиёти ҳамаи онҳо дар достон барои боз ҳам барҷаста баромадани нақшҳои асосии достон – Юсуф ва Зулайхо хизмат кардаанд. Инчунин, барои беҳтару аниқтар инъикос намудани мақсади нависанда, ғояи асар нақши муҳим бозидаанд.

ДОСТОНИ «ХИРАДНОМАИ ИСКАНДАРӢ»

Фарқи асари Ҷомӣ аз дигар «Искандарномаҳо». Искандар дар адабиёти ҷаҳонӣ яке аз образҳои барҷаста ба ҳисоб меравад. Дар бораи ҳаёту зиндагӣ ва кору амалиёти Искандари таърихӣ, ки дар солҳои 356-323 то мелод дар Юнони қадим умр ба сар бурдааст, асарҳои зиёди таърихӣ ва адабӣ офарида шудаанд. Дар адабиёти форс-тоҷик аввалин шоире, ки дар бораи Искандар асар эҷод кардааст, Абулқосими Фирдавсӣ мебошад. Вай дар қисмати таърихии «Шоҳнома» ҷангу хунрезиҳо, забту лашкаркашиҳои Искандарро хеле батафсил ҳикоят мекунад. Фирдавсӣ Искандарро ҳамчун шоҳи ғоратгар, золим ва забткор, ки дар ҳақиқат ҳамин тавр буд, нишон додааст. Ин хусусият дар «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ низ ба назар мерасад. Дар асари Низомӣ Искандар шоҳи кишваркушо, далеру шуҷоъ ба қалам дода шудааст.

Ҷомӣ дар эҷод намудани достони «Хирадномаи Искандарӣ» ба Низомӣ ва Амир Хусрав пайравӣ кардааст. Вале аз достонҳои дар боло номбурда фарқи калон дорад. Агар дар «Шоҳнома» ва «Искандарнома» ҳарбу зарби майдони ҷанг, қатлу ғорат, қаҳрамонию фидокории Искандар дар ҷои аввал бошад, дар достони Ҷомӣ «Хирадномаи Искандарӣ» хирад, ақлу заковати инсони хирадманд мавқеи асосиро ишғол менамояд. Дар асари Ҷомӣ Искандар на ҳамчун шоҳи хунхору истилогар, на ҳамчун

шоҳи кишваркушо, балки ҳамчун шоҳи бомаърифату хирадманд тасвир ёфтааст. Аз ин ҷост, ки Ҷомӣ ба достон номи «Хирадномаи Искандарӣ»-ро гузоштааст.

Асари Ҷомӣ низ мисли достонҳои дар боло номбурда дар баҳри мутақориби мусаммани маҳзуф эҷод шудааст. Достон аз 2315 байт иборат буда, соли 1485 ба анҷом мерасад.

СУЖЕТИ АСАР. Пас аз баёни бобҳои анъанавӣ – наъту муноҷот қисмати асосии достони «Хирадномаи Искандарӣ» шурӯъ гардидааст. Файлақус[3] подшоҳи Юнонзамин дар айёми пиронсолиаш писардор мешавад. Ӯро Искандар (Александр) меноманд. Файлақус Искандарро ба тарбияи Арасту[4] медиҳад. Арасту ба Искандар илмҳои гуногунро пурра меомӯзад. Файлақус дар назди олимони бузург аз писараш имтиҳон мегирад. Искандар аз имтиҳон бо сарбаландӣ мегузарад. Падараш хурсанд мешавад. Баъд аз ин Файлақус аз Арасту хоҳиш мекунад, ки барои пеш бурдани давлатдории Искандар хирадномае нависад. Арасту хирадномаро ба анҷом мерасонад. Дар ин айём Файлақус вафот мекунад. Искандар ба маснади шоҳӣ менишинад. Баъди ин дар достон хирадномаҳои олимони бузург Арасту, Афлотун (Платон), Суқрот (Сократ) ва боз чор донишманди дигар оварда мешаванд. Ин хирадномаҳо бештар характери тарбиявӣ доранд. Пас аз ҳар хираднома Ҷомӣ барои тасдиқи фикраш аз ҳаёти шахсони бузург саргузаштеро нақл намуда, инчунин ҳикояҳои тамсилӣ меорад. Мазмуни ҳикояҳои овардашуда ба хирадномаҳо сахт алоқаманд мебошад.

Дар давраи ҳукмрониаш Искандар роҳи адлу додро пеш мегирад. Ӯ ба мамлакатҳои гуногуни Ғарбу Шарқ лашкар кашида, онҳоро забт менамояд ва шаҳрҳо бино мекунад. Ба Хитой рафта, бо ҳоқон сулҳ мебандад ва аз ӯ дар бораи қаноату шикастнафсӣ панди судманд мегирад. Аз он ҷо ба Ҳиндустон лашкар кашида, бо бараҳманон (донишмандони Ҳинд) вохӯрда, сӯҳбат менамояд. Баъд ӯ ба шаҳре мерасад, ки дар он шаҳр на шоҳ ҳасту на гадо. Ҳама баробар ва бародарона зиндагӣ мекунанд. Зулму истисмор тамоман нест. Искандар хеле

3 Файлақус – Филиппи II, подшоҳи Юнон, соли 336 пеш аз мелод ба қатл мерасад.

4 Арасту –Аристотолис – Аристотел, файласуфи машҳури Юнони қадим. Дар байни солҳои 384 – 322 пеш аз мелод умр ба сар бурдааст.

мутаассир мешавад. Ӯ аз одамонаш ҷудо шуда, ба кӯҳи Қоф меравад. Аз он ҷо пас гашта, роҳи ватанро пеш мегирад. Вале ҳангоми бозгашт дар биёбоне вафот мекунад. Даҳ нафар ҳаким Искандарро ба некӣ ёд мекунанд. Пас тобуташро ба Искандария, ба назди модараш меоранд ва ҳакимон ба модари Искандар таъзияномаҳо менависанд. Бо ҳамин достон ба охир мерасад.

Идеяи шоҳи одил ва маърифатпарвар. Аз сужети достон чунин ба назар мерасад, ки Искандар аз рӯзе, ки ба сари тахт нишаст, дар кишвар адлу адолатро барқарор намуд. Сониян, ба ҳар мамлакате, ки мерафт, барои ободию осудагии мардуми он саъю кӯшиш мекард, шаҳрҳои нав месохт. Аз ин ҷиҳат достони Ҷомӣ ба маснавиҳои шоирони гузашта то андозае шабеҳ аст. Ба ақидаи Ҷомӣ танҳо шоҳи донишманд одилу халқпарвар мешавад. Искандар ҳам марди фозил ва хирадманд буд. Ӯ мамлакатро аз рӯи хирадномаҳо, ки онҳоро файласуфон навишта буданд, идора мекард. Дар ин ҷо адиб роли хирадро баланд бардоштааст. Ҷомӣ ба ҳамин маънӣ ишорат карда мегӯяд:

Кунун кардаам пушти ҳиммат қавӣ,
Диҳам маснавиро либоси навӣ.
Куҳан маснавиҳои пирони кор,
Ки мондаст аз он рафтагон ёдгор,

Агарчи равонбахшу ҷонпарвар аст,
Дар ашъори нав лаззати дигар аст.
Ба як силк хоҳам чу гавҳар кашид
Хирадномаҳо, к-аз Сикандар расид.

Хираднома з-он ихтиёри ман аст,
Ки афсонахонӣ на кори ман аст.
Зи асрори ҳикмат сухан рондан,
Беҳ аз қиссаҳои куҳан хондан.

Идеяи шоҳи одил аз эҷодиёти даҳанакии халқ сарчашма мегирад. Дар ҷамъияти гуломдорӣ ва феодалӣ мардуми оддӣ ҳамеша аз шоҳону ҳокимони вақт зулму бедодӣ медиданд. Бинобар ин, орзу мекарданд, ки шоҳон одил ва адолатпарвар

бошанд. Ин танҳо як орзую хаёли хоме буд, ки халқ дар осораш, дар зимни нақлу ривоятҳо, афсонаву қиссаҳо ифода кардааст. Ғояи шоҳи одил аз эҷодиёти даҳанакии халқ ба асарҳои шоирони бузурги мо дохил гардидааст. Ҷомӣ бошад, ин идеяро дар симои Искандари таърихӣ нишон додааст. Искандари Ҷомӣ марди фурӯтан ва фозилу доност. Ҳангоме ки падараш вафот мекунад, мисли бисёр шоҳзодагони темурӣ - Бадеуззамон, Ёдгормирзо, Халилсултон, Абӯсаид, Абдуллатиф ва дигарон барои ҷоҳу мансаб талош накарда, хуни бародару падарро нарезонда, ба тахти шоҳӣ наменишинад. Ӯ ба халқ мурочиат карда мегӯяд, ки ман даъвои подшоҳӣ надорам. Ҳар касеро қабул кунед, ихтиёр доред. Ман ҳам мисли шаҳрвандони ин кишвар ҳастам, бартарие надорам:

Надорам зи кас пояи бартарӣ,
Ки бошад маро вояи[5] *сарварӣ.*
Зи хайли шумо ман яке дигарам,
Хаёли сарӣ нест андар сарам.
Маро бо шумо нест рои хилоф,
Аз ин тирагӣ дорам оина соф.
Биҷӯед аз баҳри худ меҳтаре,
Карампарваре, маъдалатгустаре[6].
Бувад бо раоё[7] *ҳама чарбу нарм,*
Нигаҳдори эшон зи ҳар сарду гарм.

Аммо халқ аз Искандар дида шахси лоиқу арзандаро наёфта, худи ӯро ба маснади шоҳӣ даъват менамояд:

Ки: «Шоҳо, сару сарвари мо туӣ!
Зи шоҳон ҳамин меҳтари мо туӣ».

Искандар, ҳангоме ки ба тахт менишинад, қасам ёд мекунад, ки ҳаргиз аз роҳи адолат намегардад:

Зи илҳоми адлам кунад баҳраманд,
Наяфтад ба ҷуз адл ҳеҷам писанд.

---

5 Воя – ҳоҷат, мурод.
6 Маъдалатгустар- адолатпарвар, боинсоф.
7 Раоё - раият, халқ.

Ӯ танҳо як мақсаду як орзу дорад:

Раҳонам зи ғам ҳар ғамандешро,
Кунам марҳаме ҳар дили решро.
Чу шоҳ аз раият бувад комхоҳ,
Гадо бошад андар ҳақиқат, на шоҳ!

Ҷомӣ дар баёни ин масъала, яъне интихобӣ будани шоҳ нисбат ба гузаштагон ва ҳамзамононаш қадами ҷиддие ба пеш ниҳодааст.

Абдураҳмони Ҷомӣ лоиқи подшоҳӣ ҳамон шахсеро медонист, ки бомаърифат, донишманду хирадманд бошад. Илова бар ин, шоҳ дар идора кардани давлат бояд бо ҳакимон ва фозилон машварат кунад. Зеро:

Зи дониш шавад кори гетӣ ба соз,
Зи бедонишӣ кор гардад дароз.
Агар шоҳи даврон набошад ҳаким,
Бувад дар ҳазизи[8] *ҷаҳолат муқим.*

Идеяҳои шоҳи одилу бомаърифат дар достон узвӣ бо ҳам алоқаманданд. Онҳо якдигарро инкишоф ва такмил медиҳанд. Зеро, ҳангоме ки мо шоҳи одил мегӯем, ҳамоно хирад, дониш пеши назар меояд. Шоҳ, ба ақидаи Ҷомӣ, ҳаргиз бе донишу хирад одил шуда наметавонад. Ҳатто модари шоҳ дар анҷоми достон ба хирадмандон изҳори миннатдорӣ мекунад. Чунки маҳз дар натиҷаи тарбия ва бо маслиҳату машварати онҳо Искандар шоҳи одилу адолатпарвар шудааст:

Зи анфосатон гашт ҳал мушкилам,
Ба сарҳадди ҷамъият омад дилам.
Дар ин нилгун кохи минонамо,
Ҷаҳон ҷумла кӯранду бино шумо.
Ҷаҳон аз шумо матлаи[9] *нур бод*
В-аз он нур чашми бадон дур бод!

Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» ба шоҳону ҳокимони золими замонааш муроҷиат карда, онҳоро ба адлу дод даъват менамояд:

---

8 Ҳазиз – пастӣ.

9Матлаъ – тулӯъгоҳ, ҷои баромадан

Ҷаҳонподшоҳо, дар инсоф кӯш,
Зи ҷоми адолат майи соф нӯш.
Ба инсофу адл аст гетӣ ба пой,
Сипоҳе чу он нест гетикушой,
Агар мулк хоҳӣ, раҳи адл пӯй,
В-агар не, зи дил он ҳавасро бишӯй.

Адиб аз подшоҳони замонааш талаб мекунад, ки онҳо ҳам мисли Искандар одил ва раиятпарвар шаванд ва аз кору рафтори ӯ ибрат гиранд.

Пайдоиш ва ташаккули идеяи «чамъияти хаёлӣ» дар адабиёти шифоҳӣ ва китобӣ

Достони «Хирадномаи Искандарӣ» ва бевосита идеяи ҷамъияти хаёлӣ дар кохи мӯҳташами адабиёти ҳазорсолаи форсу тоҷик ва, умуман, адабиёти ҷаҳонӣ ҳамчун намунаи олии ақлу хиради инсон мақоми босазо дорад.

Ин идея ба рӯзгори инсонҳо нуру зиё, хираду маърифат бахшида, дили онҳоро ба ҳаёти хушбахтона гарм намудааст.

Идеяи ҷамъияти хаёлӣ аз эҷодиёти даҳонакии халқ сарчашма гирифтааст.

Ҳанӯз аз замонҳои қадим халқи бечора дар бораи зиндагии хушбахтона, ҷамъияти бесинф нақлу ривоятҳои зиёде эҷод карда буд. Халқ шоҳи одилу ҷамъияти озодро орзу мекард. Пас, ҳангоме ки хат пайдо мешавад, ровиён ва ноқилон онҳоро ҷамъ намуда, ба шакли китоб медароранд. Дар солномаҳо, асарҳои ахлоқӣ ва динӣ ин нақлу ривоятҳо бо тафсилоту тағйирот дохил мегарданд. Яке аз ҳамин гуна асарҳо, ки таърихи қариб сеҳазорсола дорад, «Авесто» мебошад. «Авесто» китоби муқаддаси дини зардуштист. Дар он асотир ва нақлу ривоятҳо фаровон омадаанд.

Дар бисёр нақлу ривоятҳое, ки дар «Авесто» оварда шудаанд, муборизаи ду қувва - бадӣ ва некӣ инъикос ёфтааст. Қувваи бадӣ Аҳриман ва некӣ Аҳура Маздо мебошанд. Ба ҳамин тариқ, муборизаи Аҳриману Аҳура Маздо композитсияи умумии нақлу ривоятҳоро ташкил медиҳанд. Аҳура Маздо ба фариштаҳои осмонӣ ва дар замин ба Йема - шоҳи одилу оқил сардор ва роҳнамо буд. Боре Аҳура Маздо ҳамаи фариштаҳо,

аз ҷумла Йемаро даъват намуда огоҳ менамояд, ки ба наздикӣ зимистони сахт мешавад, барфи зиёд меборад ва аз барфу тӯфон ҳама ба зери об мемонанд, олами набототу ҳайвонот ва инсонҳо ҳам нест мешаванд. Аз ин хотир дар баландиҳо, дар ҷойҳои мувофиқ барои ҳайвоноту наботот паноҳгоҳҳо, барои одамон манзил сохтан даркор. Пас аз ин аз наботот навъҳои хушсифату беҷирм, аз ҳайвонот ҷуфтҳои хубу хушзот ва аз инсонҳо танҳо ҷуфтҳои поку некӯсиришт, бофаросату хубрӯй, хушахлоқу меҳнатдӯст, далеру шуҷоъро хоста гирифтан муҳим аст. Аз инсонҳои дурӯя, фосиқу коргурез, зиштрӯй иарҳез бояд кард. Ашхоси интихобшуда ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан бояд зебо бошанд.

Қисмати аввали ривоят бо он поён меёбад, ки Йема супориши Аҳура Маздоро ба ҷо оварда, одамону набототу ҳайвоноти интихобкардаро аз хунукию тӯфон эмин нигоҳ медорад. Пас аз ин давраи дуюм оғоз меёбад. Ин «давраи тиллоӣ» гӯё ҳазор сол давом кардааст. Дар ин муддат баробарию бародарӣ асоси ҷамъиятро ташкил медод. Дигар одамон намемурданд, зулму истисмор набуд, яъне ҳамон ашхоси беҳтарин дар ин давра кишварро обод намуданд. Масалан, дар қисмати «Вандидод» дар ин бора гуфта шудааст:

Агар давраи Йемаи ҳукмрони боқудрат намешуд,
На хунукии сахт, на гармои сӯзон, на офат,
Дар он на пирӣ буд, на мурдан
Ва на рашку ҳасаде, ки дев ба вуҷуд овардааст.

Аммо Йема аз ин муваффақиятҳо саргаранг мешавад, дигар ба суханони Аҳура Маздо гӯш намекунад ва даъвои худоӣ мекунад. Маслиҳатгари ӯ Аҳриман мешавад. Дар натиҷа халқ аз ӯ рӯ мегардонад. Пас аз ин Йема аз тарафи Ажадаҳок кушта мешавад.

Мазмуни мухтасари ривоят аз ҳамин иборат аст. Маҳз ҳамин ривоят барои пайдо шудани чандин асарҳои барҷастаи қарнҳои минбаъда сарчашмаи асосӣ гардид.

Дар адабиёти тоҷику форс ин идея, яъне тасвири ҷамъияти хаёлӣ бори аввал дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ инъикос ёфтааст. Дар асари Фирдавсӣ Йема бо номи Ҷамшед ёдоварӣ шудааст. Мувофиқи тасвири Фирдавсӣ Ҷамшед 700 сол

подшоҳӣ мекунад. Дар аввал чун дар «Авесто» одил, додгустар, халқпарвар буд. Мамлакат обод, халқ осуда, зиндагӣ пурнишот, одамон вафот намекунанд. Аз ин пешрафт Ҷамшед мағрур шуда, дигар ба суханони Аҳура Маздо гӯш намекунад, дар байни халқ худашро яздон эълон мекунад. Ӯ осӣ мешавад ва аз тарафи Заҳҳок ба қатл мерасад.

Агар ҳар ду вариантро бо ҳам қиёс кунем, равшан мегардад, ки дар байни онҳо монандӣ бисёр назаррас аст. Дар асари Фирдавсӣ исмҳо тагйир ёфтаанд. Масалан, дар «Авесто» Йема, дар «Шоҳнома» Ҷамшед, дар «Авесто» Ажадаҳак, дар «Шоҳнома» Заҳҳок ва амсоли ин. Дигар, дар достони «Ҷамшед» тасвири «давраи тиллоӣ» ё ҷамъияти хаёлӣ сарфи назар шудааст. Фирдавсӣ тасвири онро дар қисмати таърихии «Шоҳнома» овардааст. Достони «Ҷамшед» дар қисмати аввал, яъне қисмати мифологӣ омадааст. Фирдавсӣ танҳо як қисми ривояти мазкурро дар достон оварда, онро эҷодкорона истифода бурдааст. Рӯзгори Ҷамшед то андозае унсурҳои ҷамъияти хаёлиро дар худ ниҳон дорад. Масалан, Фирдавсӣ мегӯяд:

Чунин сол сесад ҳаме рафт кор,
Надиданд марг андар он рӯзгор.
Зи ранҷу зи бад шон набуд огаҳӣ,
Миён баста девон ба сони раҳӣ.
Ба фармон-ш мардум ниҳода ду гӯш,
Зи ромиш ҷаҳон буд пуровози нӯш.
Чунин то баромад бар ин солиён,
Ҳаметофт аз шоҳ фарри каён.
Ҷаҳон буд ба ором, аз ӯ шодком,
Зи Яздон бад-ӯ нав ба нав буд наём.

Дар «Шоҳнома» достони «Искандар» мавқеи калон дорад. Асосан бо ҳамин достон қисмати таърихии «Шоҳнома» оғоз ёфтааст. Достон аз 2417 байт иборат буда, аз ҷанги Юнону Эрон, яъне аз задухӯрди лашкари Файлақус (падари Искандар) ва Доро оғоз мегардад. Дар достон Искандар ҳамчун шахси ғоратгар қаламдод шудааст. Ӯ шаҳрҳо, мамлакатҳо ва кишвару буми зиёдеро ба зери тасарруф дароварда пеш мерафт, мекушт, ғорат мекард:

Зану кӯдаку пирамардон ба роҳ..
Бирафтанд гирён ба наздики шоҳ.
Ки: «Эй шоҳи бедор, боз ор ҳуш,
Масӯзон бару буму кӯдак макуш!»
Сикандар бар эшон наёвард меҳр,
Бар он хастагон ҳеҷ нанмуд чеҳр.
Гирифтанд аз эшон фаровон асир,
Зану кӯдаки хурду барнову пир.
Сӯи Нимрӯз омад аз роҳи Буст,
Ҳама рӯи гетӣ зи душман бишуст.

Пас Искандар ба шаҳри бараҳманон мерасад. Ин боб «Рафтани Искандар ба шаҳри бараҳманон» ном дорад. Бошандагони ин шаҳр аз омадани Искандар воқиф гашта, ба ӯ мактубе менависанд. Дар ин мактуб ба Искандар гӯшзад мекунанд, ки агар мақсади ту молу сарват бошад, мо аз он бенасибем. Мо танҳо донишу хирад дорем, ки инро шумо гирифта наметавонед. Искандар бо чанд нафар донишмандони румӣ ба назди онҳо меравад ва бо онҳо сӯҳбат мекунад, саволҳои зиёде медиҳад. Аз саволу ҷавоб равшан мегардад, ки бошандагони он ҷо бисёр фақирона зиндагӣ мекардаанд. Қариб урён мегарданд, молу чиз надоранд. Мардумаш баробару баробаранд. Онҳо дар саволу ҷавоб Искандарро мулзам мекунанд:

Сикандар чу рӯи бараҳман бидид,
В-аз он гуна овози эшон шунид.
Давону бараҳна тану пову сар,
Танаш бебару ҷон зи дониш ба бар.
Хӯру хуфту ором дар дашту кӯҳ,
Бараҳна ба ҳар ҷой гашта гурӯҳ.
Ҳама хӯрданишон бари мевадор,
Зи тухми гиёҳ раста бар кӯҳсор.
Сикандар бипурсид аз хобу хурд,
Аз осоишу гарди рӯзи набард.
Хирадманд гуфт:- «К-эй ҷаҳонгир мард,
Кас аз мо нагӯяд зи нангу набард,
Зи пӯшиданӣ, ё зи густурданӣ,
Ҳама бениёзем аз хӯрданӣ».

Искандар аз ин хеле мутаассир гашта, рӯҳан тағйир меёбад. Чеҳрааш заъфарон гашта, ашк аз чашмонаш ҷорӣ мегардад:

Сикандар чу гуфтори эшон шунид,
Ба рухсора шуд чун гули шанбалид.
Ду рух зарду ду дида пуроб кард,
Ҳамон чеҳри хандон пур аз тоб кард.

Афсӯс хӯрду тавба кард. Барои ҳамин ба ҳар кас сарвату молашро бахшида, аз назди бараҳманон ба тарафи Ховар роҳ пеш гирифт:

Басе низ бахшид бар ҳар касе,
Ба наздики эшон набуд ӯ басе.
Беозор аз он ҷойгаҳ баргирифт,
Бар он ҳамнишин роҳи Ховар гирифт.

Дар достони «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ тасвири ҷамъияти хаёлӣ каме дигархелтар омадааст. Искандар ҳангоми сафарҳои ҳарбиаш ба мамлакати шимол мерасад ва мебинад, ки кишвар бешоҳ аст, бойу камбагал надорад, фиребгару қаллоб, бекорхӯҷаву бевиҷдон нест. Онҳо умри зиёд дида, дар пиронсолӣ вафот мекунанд. Дигар, мӯъҷизаи мамлакат боз он будааст, ки дузд, хиёнаткор дар сари вақт ҷазо мегирифтааст. Искандар бо лашкараш ба диёр дохил шуда, боғҳои мевадор, галаю рамаҳои сершумори бегалабону бечӯпон ва дигар мӯъҷизоти зиёдеро мебинанд. Лашкарие аз дарахт мева мегирад, ҳамоно мебинанд, ки пушташ кӯз шудааст. Искандар ба шигифт меафтад, баъд аз ин ба хаёл меравад ва дар дил чунин мегӯяд:

Ба дил гуфт: «Аз ин розҳои шигифт,
Агар зиракӣ, панд бояд гирифт.
Нахоҳам дигар дар ҷаҳон сохтан,
Ба ҳар сайдгаҳ доме андохтан.
Маро бас буд аз ҳар чӣ андӯхтам,
Ҳисобе аз ин мардум омӯхтам.
Бад-эшон гирифтаст олам шукӯҳ,
Ки автоди олам шуданд ин гурӯҳ.
Агар сират ин аст, мо бар чием?!
В-агар мардум инанд, пас мо кием?!

Ниҳоят, Искандар аз ҷаҳонгирӣ, қатлу ғорати мардумон сахт пушаймон мешавад. Ӯ бо дарду алам мегӯяд, ки агар ман пештар аз чунин мамлакат хабар медоштам, ҳаргиз дигар гирди ҷаҳон намегаштам, дину оин, кору рафтори онҳоро мепазируфтам:

Гар ин қавмро пеш аз ин дидаме,
Бар гирди ҷаҳон барнагардидаме.
Аз ин расм нагзаштӣ оини ман,
Ҷуз ин дин набудӣ дигар дини ман.

Искандар аз ҳамин ҷо пас мегардад. Дигар ӯ ҷанг намекунад. Роҳи Юнонзаминро пеш мегирад, вале дар роҳ ба бемории сахт гирифтор шуда вафот мекунад.

Тавре ки дидем, дар Фирдавсӣ Искандар аз сӯҳбат ва саволу ҷавоби бараҳманон панд намегирад, ба хулосаи даркорӣ намеояд. Яъне, ӯ пас аз ин боз ба кишваркушоӣ, ғоратгарӣ машғул мегардад. Ба ҳамин тариқ, Искандар дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ то охир ҳамон Искандари таърихӣ, яъне Искандари ғоратгар, кишваркушо мемонад.

Тасвири ҷамъияти хаёлӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ». Дар достон идеяи ҷамъияти хаёлӣ характери ҷамъбастӣ дошта, аз нигоҳи фалсафӣ ниҳоят қавист. Мувофики тасвири Ҷомӣ Искандар пас аз ҷаҳонгирӣ, тай намудани кишвару мамлакатҳои зиёд ба шаҳре, ки ҳама мардум покизарӯзгор буданд, мерасад. Аз тасвири Ҷомӣ равшан мегардад, ки Искандар аз Рум на барои қатлу ғорат, забт намудани кишвару бум, баҳру бар, бойигарию сарват, чунон ки дар Фирдавсӣ омадааст, ё на ҳамчун кишваркушой, умуман лашкаркаши моҳир, ки Низомӣ нишон додааст, балки ҳамчун як марди хирадманд, чӯяндаи хайру эҳсон, хабарпурси ҳар як ошкору ниҳон ҷаҳонгардӣ намудааст:

Сикандар чу мегашт гирди ҷаҳон,
Хабарпурси ҳар ошкору ниҳон.
Дар аснои рафтан ба шаҳре расид,
Дар он шаҳр қавме писандида дид.

Пас аз ин Ҷомӣ бевосита бо як ҳиссиёти баланд ба тасвири ҷамъият рӯ меорад. Қаблан тасвири Фирдавсӣ ва Низомиро

дидем. Пеш аз ҳама ҳангоми муқоиса эҳсос мешавад, ки саволу ҷавоби Искандар бо бошандагони ин ҷамъият дар Ҷомӣ дақиқтаранд. Агар дар Фирдавсӣ бо Искандар сарвари бараҳманон, дар Низомӣ бузургони ин қавм сӯҳбат ороста бошанд, дар Ҷомӣ Искандар бо дарзӣ барин шахс саволу ҷавоб мекунад. Дар оғоз Ҷомӣ агар сифату хислати одамони ин ҷамъиятро тавзеҳ диҳад, пас аз ин бо камоли маҳорат характеру хислатҳои як гурӯҳи одамони оддиро дар рафти амалиёт нишон медиҳад. Масалан, Ҷомӣ чунин мегӯяд:

Зи гуфтори беҳуда лабҳо хамӯш,
Фурӯ баста аз носазо чашму гӯш.
Наҷуста ба бад ҳаргиз озори ҳам,
Ба ҳар кори некӯ мададгори ҳам.
На з-эшон тавонгар касе, не фақир,
Ба эшон на султон касе, не амир.
Баробар ба ҳам қисмати молашон,
Мувофиқ ба ҳам сурати ҳолашон.
На аз меҳнати қаҳташон сол танг,
На бар сафҳаи сулҳашон ҳарфи ҷанг.

Мулоқоту сӯҳбатҳои самимии дарзӣ бо Искандар ва тафаккуру андешаи дарзии хирадманд нуқтаи баландтарини достони Ҷомӣ ба ҳисоб меравад, ки чунин мулоқотҳоро дар Фирдавсӣ ва Низомӣ дида наметавонем. Аз ин рӯ, достони «Хирадномаи Искандарӣ» ва ҷамъияти хаёлии тасвиркардаи Ҷомӣ дар пояи олӣ меистад. Биёед, саволу ҷавобҳои Искандарро бо мардуми покизарӯзгори ин ҷамъият хубтар мулоҳиза кунем.

Масалан, Искандар аз онҳо мепурсад, ки чаро ҷамъияти шумо бе подшоҳ аст? Дар ҷавоб бошандагони он шаҳр ба Искандар мегӯянд, ки дар ин ҷо зулму золимӣ нест. Бинобар ин мо ба подшоҳ эҳтиёҷе надорем:

Дигар гуфт: «Чун шоҳи фармонравой,
Дар ин шаҳри бе шӯр нагрифта ҷой?»
«Пайи дафъи зулм аст, - гуфтанд, - шоҳ,
Зи зулм ин вилоят бувад дар паноҳ.
Зари адл аз зулм гирад иёр[10]*,*
Чу золим набошад, ба одил чӣ кор?!»

10 *Иёр* – баҳо, тарозуи зарсанҷ, қимат, арзиш.

Ҳатто одамони оддии ин шаҳр дар сухандонӣ ва нуктафаҳмӣ Искандари донишмандро мулзам мекунанд. Масалан, Искандар аз назди дӯкони дарзӣ мегузашт. Дарзӣ ӯро дида эътиборе надод, яъне аз ҷой нахест ва таъзим накард. Искандар сабаби инро аз дарзӣ пурсид. Дарзӣ дар ҷавоб чунин гуфт:

Наёяд хушам фарру[11] *иқболи ту,*
Чӣ созам сари хеш помоли ту?
Надорам тамаъ ганҷи симу зарат,
Чу мор аз чӣ ҳалқа занам бар дарат?

Пас аз мутолиаи боби мазкур хонанда ба дунёи фикру андеша меравад, то ки хубтару беҳтар мақсади шоир ва фалсафаи зиндагиро бифаҳмад. Аз ин хотир дар тафаккураш саволҳои зиёди бечавоб пайдо мешаванд. Ӯ андеша мекунад, ки чаро ин ҷамъият ба подшоҳ ниёз надорад? Чаро бойу камбағал нест, ҳама баробар зиндагӣ мекунанд? Дар ҷавобҳои дарзӣ ба Искандар шоир ба кадом масъалаҳо диққат додааст? Ва ба ҳамин монанд саволҳои зиёде ӯро нороҳат мекунанд.

Воқеан, хонандагон аз рӯи матн ба саволҳои зикршуда то андозае ҷавоб хоҳанд ёфт. Азбаски дар ҷамъияти тасвиркардаи Ҷомӣ зулму истисмор, ҷангу ҷидол, тӯҳмату бӯҳтон нест, одамони ин ҷамъият ахлоқи писандида доранд, ҳамфикранд, баробар кор мекунанд, ба онҳо подшоҳ ҳам лозим нест. Подшоҳ ҳам дар низоми давлат маҳз барои ҳамин корҳо лозим аст. Аз ин рӯ, ҷамъиятро бояд халқ идора кунад. Ба ҳамин тариқ, Ҷомӣ дар охири умр ба хулосае омад, ки ҷамъияти инсонӣ бе подшоҳ ва роҳбарии ӯ низ пеш рафта метавонад. Баръакс, мамлакат боз беҳтар мешавад. Яъне Ҷомӣ дар ин айём аз баҳри подшоҳи одил ва бомаърифат ҳам мегузарад ва дар идора кардани давлат халқро дар навбати аввал мегузорад.

Ба саволи дуюм алоқамандона ба саволи боло ҷавоб додан лозим меояд. Дар ҷамъияти тасвиркардаи Ҷомӣ барои он бойу камбағал нест, ки мардуми он покахлоқ ва нексиришт‌анд, онҳо дили соф, ақлу заковати баланди инсонӣ доранд. Ҷомӣ бо ин гуфтан хостааст, ки танҳо ҳамин зайл одамон чунин ҷамъиятро сохта метавонанд. Баъзе хислатҳои одамони ин ҷамъиятро Ҷомӣ

11 *Фарр* – шукӯҳ, зебоӣ, дабдаба, тоҷи иқбол, ҳайбати шоҳон.

дар симои дарзӣ инъикос намудааст. Дарзӣ марди ҳунарманд аст. Вай ба кори хоксоронаи худ машғул буда, узви комилҳукуқи ин ҷамъият аст. Дарзӣ ба Искандар эътибор намедиҳад, аз ҷой намехезад, таъзим намекунад ва ин ба табъи Искандар намефорад. Дарзӣ ҷавоб медиҳад, ки ман аз ту ягон чиз талаб надорам, мӯҳтоҷи ту нестам, ман озод ҳастам.

Ҷомӣ ба воситаи овардани саволу ҷавоби онҳо мавқеи ҷамъиятии шахсро гузоштааст. Ба ин восита адиб одамони тамаъкору хушомадгӯи замонаашро мазаммат намуда, онҳоро ба назарбаландӣ ҳидоят мекунад.

Абдураҳмони Ҷомӣ ба хулосае меояд, ки дар он ҷое, ки золим нест, аз ҳар ҷиҳат мардумон бо ҳам баробар ва бародаранд, мувофиқи тавоноияшон меҳнат мекунанд, аз рӯи ақлу хирад ҳар як узви ин ҷамъият зиндагиашро пеш мебарад. Мана ҳамин аст кулминатсияи асар, нуқтаи авҷи тасвир дар асари шоири бузург. Тасвири ҷамъияти хаёлӣ на танҳо як саҳифаи дурахшони адабиёти тоҷику форс, балки гояи олии умумиинсонии адабиёти ҷаҳонӣ аст. Ин афкори олии Абдураҳмони Ҷомӣ баъд аз чанд аср ба тарзи аниқтар дар асарҳои сотсиалистони хаёлӣ ва нависандагони барҷастаи Европа Томас Мор («Утопия», 1516), Кампанелла («Шаҳри Офтоб», 1602), Анатол Франс («Дар санги сафед», 1905) ва дигарон инъикос ёфтааст.

Вале аз ҳама муҳимаш он аст, ки Ҷомии мутафаккир дар ҳамон замоне, ки инсон хору залил, фақиру музтар гардида буд, субҳи мурод, ҷилои хуршеди саҳар, машъали рахшони адолатро орзу кард.

Ақидаи Ҷомӣ дар дар бораи муносибати устоду шогирд. Ҷомӣ дар достон зимни образҳои Искандар ва Арасту муносибати устоду шогирдро бо камоли маҳорат нишон додааст. Адиб таъкид менамояд, ки ҳар кас бояд ҳурмату эҳтироми устод, омӯзгорро ниғоҳ дорад.

Арасту рӯзе аз Искандар мепурсад, ки агар дар оянда подшоҳ шавӣ, ба ман чӣ хел муносибат мекунӣ?:

Чу мулки ҷаҳонат мусаллам шавад,
Дар он поя пои ту маҳкам шавад,
Чӣ бошад ба пеши ту миқдори ман?
Чӣ равнақ пазирад зи ту кори ман?

Искандар чунин ҷавоб медиҳад
Бигуфто, ки бошад туро бартарӣ
Бари ман ба миқдори фармонбарӣ...
Ба тоат туро то қадам пештар,
Бувад қадри ту пеши ман бештар.

Аз ин порчаи боло маълум мегардад, ки Искандар устодашро дар амру фармони подшоҳӣ баробар ва ҳатто аз худ бештар ҳисоб мекардааст.

Дар ҳақиқат, Искандар ҳурмату эҳтироми устодашро то охири умр ба ҷо овард. Бо маслиҳати ӯ ва дигар ҳакимон давлати бузургашро идора мекард. Боре як нафар аз Искандар мепурсад, ки чаро ӯ муаллими худ Арастуро аз падар беш ҳурмату эҳтиром мекунад? Ҷавоби Искандар:

Бигуфто: Зад ин нақши обу гилам,
В-аз он тарбият ёфт ҷону дилам.
Аз ин шуд тани ман пазирои ҷон,
В-аз он омадам зиндаи ҷовидон.
Аз ин по кушодам зи қайди Адам,
В-аз он рӯ ниҳодам ба мулки қидам.

Ҷомӣ талаб мекунад, ки ҳар касе, ки муаллим дорад, то охири ҳаёташ бояд устодони худро ҳурмату эҳтиром кунад. Қадри муаллим аз падар ҳам зиёдтар аст. Зеро муаллим ба ӯ таълим медиҳад, ҳунару фарҳанг меомӯзонад ва ба шогирд бахту саодат мебахшад. Ҷомӣ афкори пешқадамро зимни образи шоҳи муқтадир - Искандар инъикос намудааст. Ин ақидаи шоир то одаму олам ҳаст, завол намеёбад, зеро чунонки Ҷомӣ мегӯяд:

Агар дар ҷаҳон набвад омӯзгор,
Шавад тира аз бехирад рӯзгор!

Ҷомеа ҳамеша ба омӯзгор ниёз дорад ва ҳурмату эҳтироми муаллим амрест воҷиб. Андешаҳои Ҷомӣ нисбати омӯзгор имрӯз ҳам қимати баланди таълимию тарбиявӣ дошта, барои инкишофи маънавиёти ҳар як фарди ҷомеа мусоидат мекунанд.

«Баҳористон». Сабаби навишта шудани асар, сохт ва таркиби он

Марги фарзандон Ҷомиро рӯҳафтода мекунад. Ҷомӣ медонист, ки фарзанд нахли муроду давоми умр аст. Ба ҳамин маънӣ мегӯяд;

Ҳеҷ неъмат беҳтар аз фарзанд нест,
Ҷуз ба ҷон фарзандро пайванд нест.

Ҳосил аз фарзанд гардад коми мард,
Зинда аз фарзанд монад номи мард.

Аз ин ҷост, ки фарзанди ягонааш Зиёуддин Юсуф барояш бисёр азиз буд. Вале тани дардманду андоми заиф дошт.

Ҷомӣ ба таълиму тарбияи фарзанд машғул шуда, орзу дошт, ки Зиёуддин Юсуф шахси ҳунарманд, бофазлу дониш шавад ва дар оянда дар ҷамъият мавқеи худро ёбад. Аз ин рӯ, ба Юсуф хату савод омӯзонда, ӯро пайваста таълим медод, то ки инсони комил шавад, аз аслу насаби худ мағрур нашуда, илму ҳунар омӯзад.

Ҷомӣ бо ҳамин мақсад барои фарзанди худ ва барои ҳамаи толибилмон соли 1487 «Баҳористон»-ро менависад.

Ин асар аз ҷиҳати забон ва тарзи баён хеле сода аст. Вай намунаи барҷастаи насри асри XV ба ҳисоб меравад. «Баҳористон» дар пайравии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ навишта шудааст. Вай ҳам мисли «Гулистон» аз муқаддима, 8 равза ё боб ва хотима иборат аст.

«Баҳористон» бо чунин байтҳо оғоз меёбад:

Гузаре кун ба ин «Баҳористон»,
То бубинӣ дар ӯ гулистонҳо.
В-аз латоиф ба ҳар гулистоне
Раста гулҳо, дамида райҳонҳо.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар боби аввал аз ҳаёти сӯфиёну шайхон ҳикоятҳои пандомезе меорад, ки бисёри онҳо характери динӣ доранд. Дар боби дуюм нависанда гуфтаҳои ҳакимон, файласуфон, лашкаркашонро овардааст. Боби сеюмро Ҷомӣ ба панду насиҳати шоҳон мебахшад. Дар ин боб нависанда идеяи

шоҳи одил ва раиятпарварро таргиб мекунад. Боби чорум ҳам хеле муҳим аст. Дар масъалаи саховатмандию ҷавонмардӣ, накӯкорӣ ва шуҷоатмандӣ баҳс менамояд. Дар бобҳои панҷум ва шашум нависанда дар бораи ишқу муҳаббат ва боз бисёр масъалаҳои дигари зиндагӣ ҳикояту латифаҳои намакин ва шавқангези ҳаҷвӣ меорад.

Боби ҳафтуми «Баҳористон» ба ҳаёту эҷодиёти шоирони гузашта ва ҳамзамонаш бахшида шудааст. Ҷомӣ дар боби охирини асараш бисёр ҳикояту тамсилҳои ибратомӯз овардааст, ки онҳо дар бораи ҳаёту зиндагии одамон баҳс мекунанд.

Мазмун ва мундариҷаи идеявии ҳикояҳои «Баҳористон»

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» ба бисёр масъалаҳои муҳими замонааш, ки дар девонҳою маснавиҳояш иброз карда буд, боз бармегардад. Ӯ танҳо як чизро мехост: орзу дошт, ки ҳаёту зиндагии халқ хуб бошад, зулму бедодгарӣ барҳам хӯрад. Нависанда ҷамъиятро ба золимону мазлумон тақсим карда, ба муқобили золимон ва бераҳмию бешафқатии онҳо мебарояд. Ӯ золимонро танқид карда, онҳоро аз шӯру исёни халқ - мазлумон огоҳ месозад. Чунончи, дар боби дуюм ҳикояте оварда шудааст, ки дар он ҳакими донишманд ба Искандар чунин мегӯяд: «Ҳар кӣ бо зердастон шеваи муштзанӣ бар даст гирад, дар лагадкӯбии забардастон бимирад:

Дило, гӯш кун аз ман ин нуктаи хуш,
Ки мондаст дар гӯшам аз нуктадонон:
Ки ҳар кас кашад теғи номеҳрубонӣ,
Шавад куштаи теғи номеҳрубонон.

Ҷомӣ шоҳону ҳокимони золимро мазаммат намуда, пардаи фиребу найрангро аз рӯяшон дур мепартояд. Подшоҳон дар зери ниқоби дини мубини ислом ба халқи меҳнаткаш зулм мекарданд. Ҷомӣ ба ин гуна шоҳон нафрат дорад. Вай шоҳони бедин, яъне кофири одилро аз шоҳони диндори золим баландтар ҳисоб мекунад. Шоир дар огози боби сеюм, ки ба ҳамин масъала бахшида шудааст, дар бораи Нушервони Одил чунин мегӯяд: «Нушервон бо он ки аз дин бегона буд, дар адлу ростиӣ ягона... Дар таворих чунон мастур аст, ки панҷ ҳазор сол салтанати олам

тааллуқ ба габрон ва мугон дошт ва ин давлат дар хонадони эшон буд, зеро ки ба раоё адл мекарданд ва зулм раво намедоштанд:

Адлу инсоф дон, на куфру на дин,
Он чӣ дар ҳифзи мулк даркор аст.
Адли бедин низоми оламро
Беҳтар аз зулми шоҳи диндор аст.

Дар ҳикояти дигар Ҷомӣ талаб мекунад, ки дар баробари шоҳ муқаррабон, вазирон ва дигар амалдорони вай низ бояд одил ва фуқаропарвар бошанд. «Мебояд, ки подшоҳонро мунҳиёни[12] росткирдоре бар кор бошанд, ки аҳволи раоё ва гумоштагон барояшонро ба вай расонанд»:

Чу шоҳро набувад огаҳӣ зи ҳоли сипоҳ,
Куҷо сипоҳ зи қаҳри вай эҳтироз кунанд?
Ба қасди зулм ҳазорон баҳона пеш оранд,
Ба ҷанги фисқ ҳазорон тарона соз кунанд.

Агар шоҳ одил набошад, зулм ривоҷ гирифта, пояи давлат ноустувор мсгардад. Аз ин рӯ, ба мансабҳои давлатӣ шахсони поквичдон, росткору бомаърифатро интихоб кардан лозим аст, - мегӯяд Ҷомӣ. Нависанда бештар ақидаҳои сиёсиву иҷтимоиашро зимни образҳои шоҳони идеалӣ - Искандар ва Нушервон, ҳакимону донишмандон ифода кардааст.

Дар «Баҳористон» нависанда дар мавзӯи таълиму тарбия фикру мулоҳизаҳои пурқимате баён кардааст. Пеш аз ҳама, асари мазкурро Ҷомӣ барои таълими писараш эҷод намудааст. Нависанда зимни як қатор ҳикояҳои «Баҳористон» аҳамияти илму донишро дар инкишофу тараққии ҷамъият нишон дода, зикр мекунад, ки илм як баҳри беканор буда, шоҳаҳои зиёд дорад. Бояд шахс ҳамон илмеро пурра омӯзад, ки он ниҳоят зарур мебошад. Илова бар ин, шахс бояд илми омӯхтаашро дар амал истифода барад:

Илме, ки ногузири ту бошад, бад-он гирой,
В-онро, к-аз он гузир бувад, ҷустуҷӯ макун.

12 *Мунҳиён* – хабардиҳандагон.

В-он дам, ки ҳосили ту шавад илми ногузир.
Ғайр аз амал ба муҷиби он орзу макун!

Ҷомӣ одамонро ба дӯстию рафоқат, накӯкорӣ, саховату олиҳиммат даъват кардааст. Масалан, дар боби чорум ҳикояте оварда мешавад, ки қаҳрамони он гулом аст. «Аз Абдуллоҳ ибни Ҷаъфар разияллоҳу анҳу овардаанд, ки рӯзе азимати сафаре карда буд. Дар нахлистони қавме фурӯд омад, ки ғуломе сиёҳ нигоҳбони он буд. Дид, ки се қурси нон ба ҷиҳати қути вай оварданд. Саге он ҷо ҳозир шуд. Он ғулом як қурс пеши вай андохт, бихӯрд. Абдуллоҳ разияллоҳу анҳу аз вай пурсид, ки:

-Ҳар рӯз қути ту чист?

Гуфт:

-Он чӣ дидӣ.

Фармуд:

-Чаро вайро бар нафси худ исор накардӣ? Гуфт:

-Вай дар ин замин ғариб аст, чунин гумон мебарам, ки аз масофаги дур омадааст ва гурусна аст. Нахостам, ки вайро гурусна гузорам. Пас ғуфт:

-Имрӯз чӣ хоҳӣ хӯрд?

Гуфт:

-Рӯза хоҳам дошт».

Ҷомӣ дар баробари мадҳу ситоиш кардани хислатҳои неки инсонӣ, одамони бадро мазаммату сарзаниш мекунад.

Ҷомӣ хеле дуруст пай бурда буд, ки ахлоқи табақаи боло ниҳоят фосид шудааст. Ҳикояҳое, ки нависанда дар «Баҳористон» овардааст, маҳз ба ин ғурӯҳ хосанд:

«Писареро гуфтанд:

- Мехоҳӣ, ки падари ту бимирад, то мероси вай бигирӣ?

Гуфт:

- Не, аммо мехоҳам, ки ӯро бикушанд, то чунончи мероси вай бигирам, дият[13] низ бистонам.

Фарзанд нахоҳад зи пайи мол падарро,
Хоҳад, ки намонад падару мол бимонад.
Хуш нест ба марги падару бурдани мерос,
Хоҳад, ки кушандаш, ки дият ҳам биситонад!

13 *Дият* - хунбаҳо.

Дар ҷомеа барои баъзе ашхос сарвату боигарӣ аз ҳама чиз болотар меистад. Дар рӯзгори адиб мо далелҳои зиёдеро меёбем, ки шоҳзодагон барои тоҷу тахт, молу сарват шуда ба амали ношоиста даст мезаданд. Масалан, писари Улуғбек Абдулатиф барои тоҷу тахти шоҳӣ падарашро кушт.

Бар хилофи ҳикояти боло Ҷомӣ ҳикояти дигаре низ овардааст, ки дар он ду ҷавон аз табақаи поёнии ҷамъият иштирок доранд. Ҳикоят чунин оғоз меёбад: «Шабе дар масҷиди ҷомеи Миср оташ афтоду бисӯхт. Мусулмононро таваҳҳум[14] ин шуд, ки онро насоро[15] кардаанд. Ба мукофоти он оташ дар хонаҳои эшон андохтанд ва бисӯхтанд. Султони Миср ҷамоатеро, ки оташ дар хонаҳои эшон андохта буданд, бигрифту дар як ҷой ҷамъ кард ва бифармуд, ки то ба адади эшон руқъаҳо[16] навиштанд: дар баъзе куштан, дар баъзе даст буридану дар баъзе тозиёна задан. Ва он руқъаҳо бар эшон афшонданд. Бар ҳар кас ҳар руқъае, ки афтод, бо вай ба мазмуни он муомала карданд. Як руқъа, ки мазмуни он ба куштан буд, дар касе афтод.

Гуфт:

- Аз куштан боке надорам, аммо модаре дорам, ҷуз ман касе надорад.

Дар паҳлӯи вай дигаре буд, ки дар руқъаи вай тозиёна задан буд. Вай руқъаи худро бад-он кас дод ва руқъаи вайро гирифту гуфт:

- Ман модар надорам.

Инро ба ҷои вай бикуштанд ва онро ба ҷои ин тозиёна заданд.

Ба симу зар ҷавонмардӣ тавон кард,
Хуш он кас, к-ӯ ҷавонмардӣ ба ҷон кард.

Ба ҷон чун эҳтиёҷи ёр бишнохт,
Ҳаёти худ фидои ҷони ӯ сохт.

Мазмуни ин ҳикояти Ҷомӣ хонандаро ба хулосае меорад,

---

14 *Таваҳҳум* - гумон, гумонбар шудан.

15 *Насоро* – насрониҳо, пайравони дини Исо, христианҳо.

16 *Руқъа* - мактуб.

ки маҳз мардуми оддӣ чунин хислатҳои ҳамида доранд ва ба ҷавонмардӣ кодиранд. Қаҳрамони ҳикоят аз марг наметарсад. Вале вай модари пири бекас дорад ва барои нигоҳубини модар, парастории ӯ мурдан намехоҳад. Ҷавонмардии қаҳрамони дигари ҳикояти боло аз ҷавони аввала боз олитар аст. Ӯ ба хотири модари пири рафиқаш худро ба куштан медиҳад. Дар образи ин ду ҷавон нависанда хислатҳои беҳтарини инсониро ҷамъбаст кардааст.

Ҷомӣ ба воситаи ин ҳикоят масъалаи ҳурмати падару модарро дар миён мегузорад. Нависанда гуфтан мехоҳад, ки падару модарро ҳурмату эҳтиром кардан даркор, ба қадри меҳнатҳои онҳо бояд расид ва ҳаргиз монанди он фарзанди нохалафи марди сарватманд, ки куштани падарашро орзу мекард, будан нашояд.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» ба масъалаи дӯстию рафоқат аҳамияти калон медиҳад. Ин масъала дар ҳикояти боло дар симои ду ҷавон то андозае инъикос ёфтааст.

Ҷомӣ он касеро дӯсти ҳақиқӣ мешуморад, ки дар ҳар як лаҳзаи ҳаёт ба ӯ мададгору рӯҳбардор бошад. Агар лозим шавад, аз суханони талху баъзе кору кирдори ноҷои дӯсташ малол нашуда, канорагирӣ накунад. Дар ин мавзӯъ нависанда аз ҳаёти яке аз орифону донишмандони гузашта Абубакр Муҳаммад Ҷаъфар ибни Халафи Бухороӣ (861-946) ҳикояте меорад. Абубакр ба шӯр меояд, яъне парешонҳол мешавад ва ӯро ба бемористон мебаранд. Як гурӯҳ одамон барои диданаш меоянд. Абубакр аз онҳо мепурсад:

- Шумо киёнед?

Гуфтанд:

- Дӯстони ту.

Санг бардошт ва бар эшон ҳамла кард. Ҷумла бигурехтанд. Бихандид. Гуфт:

-Боз оед, эй муддаиён, ки дӯстон аз дӯстон нагурезанд ва аз санги ҷафояшон напарҳезанд:

Он аст дӯстдор, ки ҳарчанд душманӣ
Бинад зи дӯст, беш шавад дӯстдортар.
Бар сар ҳазор санги ҷафо гар хӯрад аз ӯ,
Гардад бинои ишқаш аз он устувортар,

Ҷомӣ он касеро рафиқи бад ҳисоб мекунад, ки маҳз ба хотири чизе, бо мақсаде риштаи дӯстӣ мепайвандад. Чунин дӯстӣ пояи устувор надорад. Аз ин гуна «рафиқ» зудтар паймони дӯстиро буридан хубтар аст. Ҷомӣ ин суханашро аз номи орифу ҳакими машҳури асри X Абулҳасан тақвият медиҳад. Масалан, ҳикоят ин тавр оғоз меёбад: «Шайх Абулҳасан гуфтааст, ки дар дунё ҳеҷ чиз нохуштар нест аз дӯсте, ки дӯстии вай аз барои гаразе бошад ё ивазе».

Нокастар аз ӯ кас набувад дар олам,
К-аз дӯст ба ҷуз дӯст муроде хоҳад.

Дар «Гулистон»-и Саъдӣ доир ба мавзӯи дӯстӣ ҳикоятҳои бисёре оварда шудаанд. Ҳар ду адиби бузург доир ба ин масъала ҳамфикранд. Онҳо дӯсти бегаразро дӯсти ҳақиқӣ ҳисоб кардаанд. Дӯст он кас аст, ки дар мавридҳои парешонҳолию дармондагӣ ба ту мадад мерасонад:

Дӯст машмор он ки дар неъмат занад
Лофи ёрию бародархондагӣ.
Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонҳолию дармондагӣ.

Ҳикоёти Ҷомӣ, ки дар боло овардем, аз ҳар ҷиҳат суханони Саъдиро такмил ва тақвият медиҳанд.

Боби ҳафтуми «Баҳористон» ва аҳамияти илмию бадеии он

Ҷомӣ дар боби 7-уми «Баҳористон» дар бораи 39 нафар шоирони асрҳои гузашта ва давраи худ ба тариқи хронологӣ маълумоти мухтасар медиҳад. Ин боби «Баҳористон» аз як муқаддимача ва қисми асосӣ иборат аст. Дар муқаддима оид ба каломи шеър ва унсурҳои он маълумот медиҳад. Пас аз он доир ба шоирони гузашта, ки дар аксари жанрҳои бадеӣ шеър гуфтаанд, ба тариқи умумӣ сухан ронда, муқаддимаро ин тавр ба охир мерасонад: «Лоҷарам, бар зикри чанде аз машоҳири эшон ихтисор карда мешавад». Ин қисм хеле душворфаҳм мебошад, зеро бисёр калима ва ибораҳои арабӣ бо ҷумлаҳои печ дар печ баён карда шудаанд.

Абдурраҳмони Ҷомӣ аввал аз рӯи анъанаи тазкиранависӣ

тахаллуси аксарияти шоиронро ном бурда, баъд аз ин дар бораи аз куҷо будан ва дар замони салтанати кадом сулола ва ё подшоҳ зиндагонӣ кардани як қисми онҳо маълумот медиҳад. Сипас ба тасвири шахсият, омӯзиш, зиндагӣ, характери эҷодӣ ва шӯҳрат пайдо кардани он гузашта, барои намуна порчаҳои шеърӣ меоварад. Ҷомӣ ҳангоми дар бораи ин ё он шоир сухан ронданаш соли таваллуд ва вафоташро дар хотима зикр мекунад. Чунончи, сабаби вафоти Муиззиро ба тариқи зайл шарҳ медиҳад:

«Ва сабаби вафоти вай он буд, ки рӯзе Султон (Султон Санҷари Салчуқиро дар назар дорад - Т. М.) аз даруни хиргоҳ тир андохт ва ӯ беруни хиргоҳ истода буд. Ногоҳ тире хато шуду бар вай омад ва бияфтод ва дарҳол ҷон бидод».

Абдурраҳмони Ҷомӣ хусусияти эҷодиёти як шоирро бо шоири дигар муқоиса намуда, нуқтаи назари худро баён мекунад. Масалан, вай хусусиятҳои бартарии ашъори Ҳофизро бо шеърҳои Низории Кӯҳистонӣ муқоиса намуда менависад: «Ва салиқаи[17] шеъри вай (Ҳофиз) наздик аст ба салиқаи Низории Кӯҳистонӣ. Аммо дар шеъри Низорӣ гассу самин[18] бисёр аст бар хилофи шеъри вай».

Ё ин ки дар бораи фарқияти эҷодиёти Хусрави Деҳлавӣ ва Ҳоқонӣ фикри зеринро баён мекунад: «Татаббуи[19] Ҳоқонӣ мекунад, ҳарчанд дар қасида ба вай нарасида, аммо ғазалро аз вай гузаронида... мақбули ҳама кас афтодааст». Аз ин гуфтаҳо маълум мешавад, ки агарчи Хусрави Деҳлавӣ дар қасида ба Ҳоқонӣ нарасида бошад ҳам, ғазалро аз вай гузаронидааст ва бо мазмуннокии ашъори худ ба ҳама кас мақбул гаштааст.

Ҷомӣ асосан ба эҷодиёти аксарияти шоирон баҳо медиҳад ва тарзи баҳодиҳии вай ду хел аст:

1. Оид ба ин ё он шоир танҳо фикри шахсиашро баён мекунад.

Ба ашъори Ҳофиз чунин баҳо додааст: «Аксар ашъори вай латифу матбӯъ[20] аст ва баъзе қариб ба сарҳади эъҷоз[21] ».

---

17 *Салиқа* - услуб.

18 *Гассу самин* - пастию баландӣ.

19 Татаббуъ - ҷустуҷӯ кардан, аз қафои чизе рафтан, пайравӣ кардан.

20 *Матбӯъ* – маъқул.

21 *Эъҷоз* – мӯъҷиза.

Ё ин ки муаллиф услуби Котибиро ба тариқи зайл баён кардааст:

«Вайро маонии хос бисёр аст ва дар адои он маонӣ низ услубе хос дорад, аммо шеъри вай якдаст ва ҳамвор нест».

2. Ҷомӣ дар бораи шоирон гуфтаҳои дигаронро меорад, вале аз кӣ будани ин суханонро нишон намедиҳад. Фикрҳои овардашуда танҳо бо як ё ду ҷумла ифода ёфтаанд, ки баъзан бо овардани порчаҳои шеърӣ муайян ва равшантар карда мешаванд. Масалан, барои нишон додани он ки Фирдавсӣ дар замонаи худ қадру қимат пайдо накарда вафот кардааст, чунин мисраъҳоро аз шоири номаълуме меоварад:

Бирафт шавкати Маҳмуду дар замона намонд
Ҷуз ин фасона, ки нашнохт қадри Фирдавсӣ.

Ҳамин тавр, боби 7-уми «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ дар омӯхтан ва кушода додани бисёр масъалаҳои муҳими адабиёти классикӣ ба тадқиқотчиён ёрӣ мерасонад. Дар ин ҷо аз шоирони асрҳои мухталиф намунаҳо овардааст, ки онҳо барои равшан кардани эҷодиёти ин ё он шоир аҳамияти бузург доранд.

Ин боб монанди дигар равзаҳои «Баҳористон» аҳамияти забонӣ низ дорад. Забони ин боби асар нисбатан сода, фаҳмо ва латиф аст ва барои омӯхтани таърихи забони адабии тоҷик ба забоншиносон ёрии калон мерасонад.

Бисёр адабиётшиносони тоҷик ва хориҷӣ ба ин боби «Баҳористон» аҳамияти махсус дода, барои исбот ва равшан намудани фикрҳои худ аз он иқтибос овардаанд.

Мавқеи латифаҳои халқӣ дар асар

Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳангоми баёни масъалаҳои мухталифи зиндагӣ ба эҷодиёти даҳонакии халқ мурочиат намудааст. Ӯ аз образу сужет ва жанрҳои дигари халқӣ қариб дар ҳамаи асарҳояш истифода бурдааст. Махсусан, «Баҳористон» аз латифаю мутоибаҳои халқӣ хеле сероб аст.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар равзаи 6-уми «Баҳористон» латифаи «Фақат шумо ва ман мондаем»-ро овардааст. Дар ин ҷо ҳачви нависанда ҷанбаи иҷтимоӣ мегирад. Махсусан қитъае, ки дар анҷоми латифаи халқӣ оварда мешавад, афкори шоирро

ҷамъбаст намудааст. Чунончи:

«Тавонгаре дар аҳди яке аз золимон бимурд. Вазири он золим писари вайро талаб кард ва пурсид, ки падари ту чӣ гузоштааст?

Гуфт:

-Аз молу манол чунин ва чунон ва аз ворисон вазири кабирро ва ин фақири ҳақирро:

Қитъа:

Зулмпеша вазир нашносад,
Ҷуз ҳақи подшоҳ моли ятим.
Адл донад, агар барад батамом,
Фазл донад, агар кунад ба дуним.

Дар варианти халқии ин латифа персонажҳои асосӣ Мушфиқӣ ва қозӣ мебошанд. Дар байни онҳо фарқи калоне дида намешавад. Ҳодиса айнан такрор меёбад. Танҳо дар варианти халқӣ шеър оварда нашудааст.

Ҷомӣ ба воситаи латифаи мазкур зулму истисмори табақаҳои болои ҷамъият, вазирон ва ҳокимони замонаашро тасвир кардааст.

Ӯ дар латифаи «Аз мурдаҳо шарм мекунам» нодонию бефаҳмӣ ва дигар хислатҳои табибони замонаашро ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Аз дасти ҳамин навъ табибони нодон одамони зиёд аз дунё чашм пӯшидаанд, ки шоир нисбат ба онҳо бо нафрат сухан меронад.

Ҷомӣ дар поёни латифаи мазкур рубоие низ илова кардааст, ки ин ҷамъбасти фикри муаллиф дар бораи табибони замонааш мебошад. Дар байни латифаи халқӣ ва Ҷомӣ аз ҷиҳати забон низ чандон фарқи зиёде нест.

Масалан, латифа дар варианти Ҷомӣ:

«Табиберо диданд, ки ҳар гоҳ ба гӯристон расидӣ, ридо[22] ба сар кашидӣ. Сабаби онро суол карданд. Гуфт:

— Аз мурдагони ин гӯристон шарм медорам, ки бар ҳар кӣ мегузарам, зарбати ман хӯрдааст ва дар ҳар кӣ менигарам, аз шарбати ман мурдааст».

Дар латифаи халқӣ:

22 *Ридо* – чодире, ки бар дӯш гиранд; лунҷӣ.

«Як табиб ҳар вақт, ки аз пеши гӯристон мегузашт, рӯяшро бо бари ҷомааш мепӯшонид. Рӯзе як ҳамроҳи вай сабаби ин ҳолро пурсид.

Гуфт:

-Ман аз мурдаҳои ин қабристон шарм мекунам, зеро ки аксарият аз дорувориҳои ман мурдаанд».

Чунонки аз ин намунаҳо дида мешавад, мазмун ва моҳияти латифаҳои халқиро Абдурраҳмони Ҷомӣ тағйир надодааст. Шоир онро моҳирона бо баъзе тафовутҳои услубӣ дар «Баҳористон» истифода бурдааст ва ба ин восита бо ақидаю афкори халқӣ меҳнаткаш ҳамфикр будани худро нишон дода, табибони ҷоҳили замонаашро мазаммат мекунад.

Ғайр аз ин, дар эҷодиёти худ Ҷомӣ аз тамсилҳои халқӣ ба хубӣ истифода бурдааст. Ҳар як тамсили истифодашуда бо мавзӯи асосии асари шоир алоқаманд буда, аз ягон ҷиҳат онро пурра мегардонад.

Ҷомӣ ашхоси гумроҳу нодонро, ки аз рӯи мансаб ва сарват худро бузург шуморида, ба дигарон бо назари таън менигаристанд, ба зери тозиёнаи танқид меғирад. Барои фош кардани сирати онҳо латифаи халқии «Кӯр ва бино»-ро меорад. Нависанда ба воситаи асари халқӣ мардумони табақаи болои ҷамъиятиро ба фурӯтанӣ ва хоксорӣ даъват намудааст. Латифа дар варианти халқӣ ин тавр оғоз ёфтааст:

«Нобиное дар шаби торик бо фонус аз як кӯчаи пурлой меғузашт. Аз рӯ ба рӯи ӯ касе баромад». Дар Ҷомӣ: «Нобиное дар шаби торик чароғе дар даст ва сабуе бар дӯш дар роҳе мерафт. Фузуле ба ӯ расиду гуфт». Дар ҳар ду вариант ҷавоби нобино як аст. Дар варианти халқӣ:

«- Ман фонусро на аз барои худ, балки аз барои ту барин биноҳои кӯр мебардорам, то ки ба ман бархӯрда ба лой нағалтонанд».

Дар варианти Ҷомӣ:

«...ин чароғ на аз баҳри худ аст, аз барои чун ту кӯрдилони бехирад аст, то ба ман паҳлу назананду сабуи маро нашикананд».

Аз намунаҳои овардашуда чунин ба назар мерасад, ки тафовут дар ҷавоби ин ду вариант асосан дар забон ва тарзи баён аст. Ҷавоби ҳар ду вариант танҳо як мазмунро ифода

менамоянд. Дигар, он ки дар хотимаи варианти Ҷомӣ мазмун ва идеяи асосии латифа аз тарафи шоир бо қитъае ҷамъбаст карда мешавад.

Масалан:

Ҳоли нодонро зи нодон беҳ намедонад касе,
Гарчи дар дониш фузун аз Буалӣ Сино бувад.
Таъни нобино мазан, эй дам зи биноӣ зада,
3-он ки нобино ба кори хештан бино бувад.

Ғайр аз ин, Ҷомӣ дар қитъаи мазкур аз зарбулмасали халқии «Девона ба кори худ ҳушёр» моҳирона истифода бурдааст. Дар намунаи мазкур мисраи чорум айнан варианти зарбулмасали боло мебошад. Аз ин ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки зарбулмасали «Девона ба кори худ ҳушёр» дар асри XV низ дар шакли «Нобино ба кори хеш бино бувад» дар байни халқ маълуму машҳур будааст.

Услуб, воситаҳои тасвир ва аҳамияти «Баҳористон». Бояд гуфт, ки дар байни «Баҳористон»-и Ҷомӣ ва «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ чи аз ҷиҳати услуби нигориш ва чи аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи идеявӣ ҳамоҳангии бисёре мушоҳида мешавад.

Монандии ин ду шоҳасар, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ҳар ду ба мавзӯи панду ахлоқ бахшида шудаанд. Онҳо маҷмӯи ҳикоятҳои хурди ахлоқӣ буда, ҳар як ҳикоят бо рубоӣ, қитъа ё байте ҷамъбаст карда мешавад.

Бо вуҷуди ин, онҳо аз якдигар фарқ ҳам доранд. Боби 7-уми «Баҳористон» тамоман нав аст. Илова бар ин, Ҷомӣ дар оғози ҳар як боб муқаддимачае илова кардааст, ки дар «Гулистон» ба назар намерасад.

«Баҳористон» бо забони сода иншо шудааст. Аз ин ҷиҳат дар насри адабиёти асри XV ва умуман насри классикӣ беназир аст. Хонанда дар баробари аз онҳо гирифтани панду андарзҳои судбахш аз забони дилангез ва санъати суханварии нависанда рӯҳ мегирад. Масалан: «Рӯзе дар фасли баҳорон бо ҷамъе аз дӯстон ва ёрон ба ҳавои гашт ва тамошои саҳрову берун рафтем. Чун дар мавзее хуррам манзил сохтем ва суффа андохтем, аз дур саге онро дид ва зуд худро ба он ҷо расонид...».

Дар намунаи боло мо ягон калима ё ибораи душворфаҳмро

намебинем. Матн барои ҳама равшан аст. Дар ин ҷо як лаҳзаи зиндагӣ, ба саёҳати саҳрою дашт бо дӯст фасли баҳорон баромадаии нависанда бо камоли маҳорат тасвир ёфтааст. Ҷомӣ аз санъати сачъ ба хубӣ истифода бурдааст: -«Фасли баҳорон бо ҷамъе аз дӯстон ва ёрон», «ҳавои гашт», «саҳрову дашт», «дид» ва «расонид» бо якдигар қофия шуда, ҳикоятро пуробуранг ва таъсирбахш кардаанд. Як мисоли дигар: «Сурхзанбӯре бар магаси асал зӯр овард, то вайро тӯъмаи худ созад. Ба зорӣ даромад, ки:

- Бо вуҷуди ин ҳама шаҳду асал маро чӣ қадру маҳал, ки онро бигузорӣ ва ба ман рагбат орӣ?

Занбӯр гуфт:

- Агар он шаҳд аст, ту шаҳдро конӣ ва агар он асал аст, ту сарчашмаи онӣ!».

Ҳикояти боло мазмуни чукури иҷтимоӣ дорад. Ҷомӣ дар ин ҳикоят дар образи сурхзанбӯр золимонро нишон дода, кирдорҳои ношоистаи онҳоро мазаммат мекунад. Золимони хунхор ҳаргиз ба мардуми меҳнатӣ раҳму шафқат надоранд. Онҳо монанди ҳамон сурхзанбӯр ҳамеша аз пайи ранҷу озори занбӯрҳои оддӣ, занбӯри асал, ки онҳо неъматҳои моддӣ, асал меофаранд, ҳастанд. Ҷанбаи иҷтимоии ҳикоят аз ин нигоҳ хеле пуркувват аст. Ҷомӣ ин гуна мазмунҳои олиро ба воситаи тамсил пардапӯшона тасвир кардааст. Забоӣ ва тарзи баёни ҳикоят равон ва басо латифу дилкаш аст. Махсусан, ҷумлаи охирини ҳикоят: -«Агар он шаҳд аст, ту шаҳдро конӣ ва агар он асал аст, ту сарчашмаи онӣ» каломи мавзунро ба хотир меорад. Дар ин ҷо ягон калима ё ибора бечо набуда, таносуби қавии онҳо риоят шудаанд ва гӯшнавозиву ҳамоҳангии баёнро таъмин сохтаанд.

Панду андарзҳои «Баҳористон» ҳар як фарди ҷомеаро ба матонату устуворӣ, далерию ватандӯстӣ, ростию поквичдонӣ, ҳунаромӯзӣ даъват менамояд. Асари мазкур ба забонҳои гуногуни халқҳои дунё тарҷума шудааст. Асар шӯҳрати ҷаҳонӣ дорад.

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ МУСАММАТ ВА НАВЪҲОИ ОН

Мусаммат калимаи арабист. Он ба маънои ба ришта кашидани чизе ё донаҳои тасбеҳро дорад. Аммо ҳамчун истилоҳ маҷмӯи шаклҳои шеърист.

Ҳамин тавр, аз муссамат навъҳои мусаллас, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ ва муашшар таркиб ёфтаанд.

Адибони гузашта ва имрӯзаи тоҷику форс ин шаклҳои мусамматро дар эҷодиёти худ истифода бурдаанд ва мебаранд. Вале баъзе навъҳои мусаммат дар эҷодиёти адибон серистеъмол буда, қисми дигарашон хеле кам истифода бурда мешаванд. Метавон намунаҳои зиёдеро дар осори адибон пайдо кард, ки онҳо дар навъҳои мусаммати мусаллас, мусаммати мураббаъ, мусаммати мухаммас ва мусаммати мусаддас эҷод шудаанд. Имрӯз ҳам ин анъана дар эҷодиёти шоирони тоҷик давом дорад. Лекин навъҳои мусаммати мусаббаъ, мусамман, мутассаъ ва муашшар кам истифода шудаанд ва имрӯз ҳам шоирон чандон ба ин навъҳо таваҷҷӯҳ надоранд.

Мавзӯъҳои мусаммат гуногунанд. Вале бештар дар онҳо мавзӯъҳои пандуахлоқӣ, иҷтимоӣ, тасвири табиат ва ғайра инъикос ёфтаанд. Нисбати дигар навъҳои мусаммат мухаммас мақоми хоса дорад. Бахусус дар асрҳои XVIII – XX ин шакли шеърӣ дар адабиёт рушду камол ёфт. Ҳатто адибон барои қувваи худро санҷидан ва ҳунари шоирии худро нишон додан, ба ғазалҳои шоирони маъруф мисли Саъдӣ, Амир Хусрав, Ҳофиз, Камоли Хуҷандӣ, Ҷомӣ, Соиби Табрезӣ ва дигарон мухаммас мебастанд ё мухаммас эҷод мекарданд. Имрӯз ҳам ин анъанаи ниёгон давом дорад.

Мегӯянд, ки шоири асри XII Манучеҳрии Домғонӣ бунёдгузори ин навъи адабист. Бисёр мусамматҳои Манучеҳрӣ аз бандҳои шашмисраъгӣ иборатанд ва ин навъ мусаммати мусаддас мебошад.

Мухаммас шакли шеъриеро мегӯянд, ки ҳар банди он аз панҷ мисраъ иборат бошад. Мухаммас мувофиқи мазмун ва салоҳдиди шоир 5-6 банд шуда метавонад. Тарзи қофиябандии он чунин аст: мисраъҳои банди аввал ҳамқофияанд а а а а а,

чор мисраи банди сонӣ ҳамқофия буда, мисраи панҷум ба мисраъҳои банди аввал ҳамқофия мешавад /б б б б а/. Ба ҳамин тариқ, мисраи бандҳои охири дигар ба мисраҳои банди аввал ҳамқофия ҳастанд. Аз ҳамин нуқтаи назар мухаммаси «Намонд»-и Сайидоро аз назар мегузаронем:

1. Арбоби ҷудро[1] *кафи гавҳарфишон намонд.*
Дасти кушодае ба муҳиту ба кон намонд.
Дар рӯзгори мо зи мурувват нишон намонд.
«Аз ҳиммати баланд асар дар ҷаҳон намонд,
Як сарв дар саросари ин бӯстон намонд».

2. То чугзтинатон ба фазои чаман шуданд,
Чун сабза сояпарвари сарву суман шуданд,
Гулҳо зи баски ҳамдами зогу заган шуданд,
«Мургони нагмасанҷ ҷалои ватан шуданд,
Ҷуз байзаи шикаста дар ин ошиён намонд».

3. Аз аҳли дил намонд дар ин хокдон нишон,
Бастанд обу ойина рахти худ аз миён,
Хуршед гуфт вақти видоаш ба осмон:
«Равшандилон чу барқ гузаштанд аз миён,
Хокистаре ба ҷои аз ин корвон намонд.»

4. Аз дидаи басирати[23] *мо хоб шуд равон,*
Абёт аз сафина[24] *чу симоб шуд равон,*
Таҳрир аз саҳифа чу хуноб шуд равон,
«Аз чашми сурмавори давот об шуд равон,
Ширинзабонии қалами нуктадон намонд».

5. Эй Сайидо, ту дил ба мақоми наҷот каш!
Пой аз миёни тоифаи бесубот каш!
Чун Хизр рахти хеш ба оби ҳаёт каш!
«Соиб, забони хома ба коми давот каш,
Имрӯз чун суханталабе дар ҷаҳон намонд».

---

23 *Басират* – фаросат, дониш, биной, хирад.
24 *Сафина* – киштӣ.

Шарти асосии шоири мухаммасбанд, пеш аз ҳама, дар он аст, ки бояд ба мазмун, вазн, қофияю радифи ғазали интихобшуда мухаммас ё байтҳои овардаи худро мувофиқ кунад. Сайидо тамоми қонуниятҳои зикршударо ба хубӣ иҷро кардааст ва мухаммаси бисёр олӣ офаридааст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Кадом асарҳои Ҷомиро дар синфҳои поёнӣ хондаед?
2. Дар бораи Ҷомӣ ҳамасронаш чӣ гуфтаанд?
3. Ба эҷодиёти адиб шарқшиносон чӣ гуна баҳо додаанд?
4. Мазмуни ҳикояти «Хамсаи мутаҳайира»-ро нақл кунед.
5. Таҳсили Ҷомӣ дар Самарқанд чӣ хел гузашт?
6. Чаро Ҷомӣ ба дарбор нарафт?
7. Хислатҳои ибратомӯзи Ҷомиро ҳикоят кунед.
8. Хизмати Ҷомӣ ҳамчун олим ва донишманд дар чист?
9. Аз адиб чанд девон боқӣ мондааст?
10. «Ҳафт авранг»-ро Ҷомӣ дар пайравии кадом шоирони гузашта иншо намудааст ва аз онҳо чӣ фарқ дорад?
11. Чаро ғазал дар эҷодиёти Ҷомӣ мавқеи асосӣ дорад?
12. Мавзӯъ ва хусусияти ғазалиёти адибро фаҳмонед.
13. Идеяи шоҳи одил аз куҷо сарчашма мегирад ва пеш аз Ҷомӣ кадом адибони гузашта ин идеяро илҳо намудаанд?
14. Фарқи шоҳи одили Ҷомӣ ё Искандари Ҷомӣ аз дигар Искандарҳо дар чист?
15. Ҷомӣ дар бораи муносибати устоду шогирд чӣ мегӯяд?
16. Чаро чамъиятеро, ки Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» тасвир кардааст, хаёлӣ меғӯянд?
17. Ҷомӣ «Баҳористон»-ро дар пайравии кадом асари адиби гузашта навиштааст ва ба чӣ мақсад?
18. Монандӣ ва тафовути ин ду шоҳасар дар чист?
19. Мавзӯи асосии бобҳои «Баҳористон»-ро нақл кунед.
20. Боби ҳафтуми «Баҳористон» чӣ аҳамият дорад?
21. Нуқтаи назари Ҷомӣ доир ба масъалаи таъйин намудани ҳокимон ва роҳбарони давлат аз чӣ иборат аст? Ин фикр оё имрӯз қимату арзиш дорад?

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. А. Афсаҳзод. Рӯзгор ва осори Абдураҳмони Ҷомӣ, «Дониш», Душанбе, 1980.

2. А. Афсаҳзод. Таҳаввули афкори Абдураҳмони Ҷомӣ. «Дониш». Душанбе, 1981.

3. Ш. Тағоев. Таълими эҷодиёти Абдураҳмони Ҷомӣ дар синфи VIII, «Ирфон». Душанбе, 1973.

4. Т. Миров. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9», «Маориф». Душанбе, 1986.

АЛИШЕРИ НАВОӢ
(1441-1501)

Тарҷумаи ҳол. Низомиддин Алишери Навоӣ сардафтари адабиёти классикии ӯзбек буда, бо асарҳои барҷастааш дар таърихи адабиёти ӯзбек мақоми арзанда дорад. Ӯ соли 1441 дар шаҳри Ҳирот ба дунё меояд. Падари Навоӣ Кенҷа-баҳодур яке аз амалдорони дарбори Темуриён буда, аз хату савод дастмояе надошт. Вале, бо вуҷуди бесавод буданаш, дар таълиму таҳсили фарзандаш саъю кӯшиши зиёде кард. Навоӣ таҳсили ибтидоӣ ва миёнаро дар Ҳирот гирифта, пас ба Машҳад меравад. Ӯ дар он ҷо дар дарбори Абулқосим Бобур Мирзо хизмат карда, инчунин таҳсили худро давом медиҳад. Махсусан, ба омӯхтани эҷодиёти адибони бузурги форс-тоҷик Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Камоли Хуҷандӣ, Ҳофизи Шерозӣ пайваста машгул мегардад. Навоӣ аз онҳо сеҳри каломи мавзун, санъати суханварӣ ва тарзу усули образофариро омӯхта ва дар пайравии онҳо шеърҳои аввалини худро иншо кард. Ғайр аз ин, Навоӣ дар ин ҷо дар сӯҳбати олимон, шоирон иштирок намуда, аз онҳо дарси зиндагӣ мегирад. Дар ҳамин ҷо Навоӣ девони аввалини худро тартиб медиҳад. Вале аз сабаби номусоидии ҳаёти сиёсиву иҷтимоӣ, ҷангу хунрезиҳои Абусаид Мирзо дар ҳамон сол шаҳри Ҳиротро тарк карда, роҳи Самарқандро пеш мегирад. Дар Самарқанд Алишери Навоӣ боз ба таҳсили илму адаб машғул шуда, дар назди яке аз олимони машҳури замон - Хоҷа Фазлуллоҳи Абулайс илми фиқҳро аз худ мекунад.

Ҳангоме ки соли 1469 Ҳусайни Бойқаро (Навоӣ бо ӯ якҷоя таҳсил карда, инчунин ширхора низ буданд) ба Ҳирот омада, ба маснади подшоҳӣ менишинад, Навоиро ба дарбор даъват менамояд. Ӯ дар дарбори Ҳусайни Бойқаро вазифаи мӯҳрдориро ба ӯҳда мегирад. Маҳз дар ҳамин давра Навоӣ бо Абдураҳмони Ҷомӣ дӯстӣ пайдо карда, муриди ӯ мешавад.

Алишери Навоӣ шахси инсондӯст ва раиятпарвар буд. Ҳангоми иҷрои корҳои давлатдорӣ ба халқи бечора хубию

некиҳо кард. Масалан, соли 1470 аз зулму истисмори амалдорон ва ҳокимон, гирифтани андозҳои зиёд ҳаёти иқтисодии халқ ниҳоят вазнин гардид ва онҳо ба муқобили ҳамаи ин бедодгариҳои золимон шӯриш бардоштанд. Танҳо бо тадбирҳои оқилонаи Алишери Навоӣ шӯриш хобонда шуд. Навоӣ ба Султон Ҳусайни Бойқаро маслиҳат дод, ки пеш аз ҳама золимонро ҷазо диҳад, андозҳои халқро то андозае кам кунад. Пас аз ин дар байни халқ обрӯи Навоӣ зиёд шуда, ӯро беш аз пеш ҳурмату эҳтиром мекардагӣ шуданд.

Алишери Навоӣ соли 1472 ба мартабаи вазирӣ мерасад. Маҳз дар ин давра то андозае вазъи сиёсиву иҷтимоӣ осуда гардида, ҳаёти маданӣ ва адабӣ хеле пеш рафт. Аммо бисёр корҳои Навоӣ боиси хашму газаби шоҳу амалдорони давлат гардид. Аз пайи ранҷу озори ӯ шуданд. Ҳокимону вазирон дар назди шоҳ ҳар гуна тӯҳмату бӯҳтон мекарданд. Бо ҳамин сабабҳо Навоӣ соли 1476 аз мансаби вазирӣ даст кашид. Дар муддати 11 сол корҳои давлатиро ба як тараф монда, ба эҷод намудани асарҳои илмӣ ва адабӣ машғул гардид. Маҳз дар ҳамин давра асари панҷгонаи худ «Хамса»-ро навишта ба охир мерасонад. Ба ҳамаи ин қаноат накарда, Ҳусайни Бойқаро Навоиро ҳокими Астаробод таъйин мекунад. Навоӣ дар Астаробод танҳо як сол меистад ва соли 1488 боз ба Ҳирот меояд. Ӯ то охири умраш дигар ба корҳои давлатӣ машғул нашуда, вақти худро ба эҷод намудани асарҳо сарф мекунад.

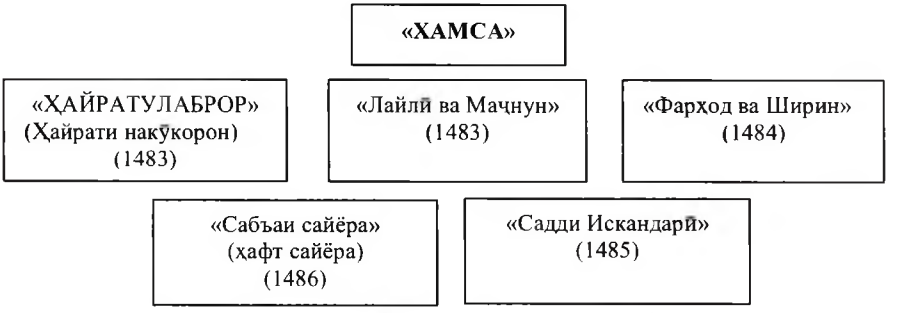
Алишери Навоӣ моҳи январи соли 1501 дар шаҳри Ҳирот вафот мекунад.

Мероси адабии Навоӣ (Фонӣ)

Низомиддин Алишери Навоӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ таҳсил карда, забони арабиро ҳам хуб медонист. Ӯ қобилияту истеъдоди аҷиб дошт. Аз худ кардани илмҳои гуногун, аз бар намудани абёти зиёди шоирони тоҷику форс чашми Навоиро ба шоҳроҳи шеъру шоирӣ кушод. Илова бар ин, ҳамчун Абдураҳмони Ҷомӣ устоде дошт, ки дар пешрафти эҷодии ӯ саҳми арзанда гузошт. Навоӣ аз хурдӣ ба шеър гуфтан оғоз кард. Ӯ ҳам ба забони тоҷикӣ-форсӣ ва ҳам бо забони туркӣ шеър эҷод мекард. Адиб дар шеърҳои тоҷикӣ-форсӣ Фонӣ ва туркӣ Навоӣ тахаллус интихоб кард. Азбаски Навоӣ бо ду забон шеър

мегуфту асар эҷод мекард, ҳамзамононаш ба ӯ тахаллуси иловаги-«зуллисонайн» (соҳиби ду забон) дода буданд.

Алишери Навоӣ аксарияти асарҳояшро ба забони модарӣ – туркӣ иншо кардааст. То замони Навоӣ бо забони туркӣ-ӯзбекӣ эҷод намудани достонҳои ҳаҷман бузургро (фалсафӣ, ахлоқӣ, ишқӣ) ғайриимкон мешумориданд. Навоӣ аввалин шуда ин назарияро нодуруст шуморида, барои исботи ин панҷ достон эҷод мекунад. Онҳоро Навоӣ дар пайравии «Хамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ, Хусрави Деҳлавӣ ва «Ҳафт авранг» - и Абдураҳмони Ҷомӣ иншо кардааст.

Ҷамъи абёти «Хамса» зиёда аз 27 ҳазор байтро ташкил медиҳад. Ғайр аз ин, дар забони туркӣ- ӯзбекӣ чаҳор девон дорад, ки маҷмӯи асарҳои лирикии шоир буда, 24 ҳазор байтро ташкил медиҳанд. Маснавиҳои «Лисонуттайр» («Забони мурғон»), «Панднома», «Чиҳил ҳадис», «Маҳбубулқулуб» низ ба қалами ӯ тааллуқ доранд. Навоӣ инчунин ба забони модариаш дар бораи ҳаёту эҷодиёти нависандагони ҳамзабонаш «Маҷолисуннафоис» ва оид ба қоидаю қонуни вазни арӯз «Мизонулавзон»-ро меофарад.

Мундариҷаи идеявии ашъори форсӣ-тоҷикии Навоӣ (Фонӣ)

Навоӣ як қисми асарҳояшро ба забони тоҷикӣ-форсӣ эҷод кардааст. Аз мутолиаи ашъори тоҷикии адиб равшан мегардад, ки ӯ хусусияти назми моро хеле хуб медонистааст. Худи шоир ба ин маънӣ ишорат карда чунин мегӯяд:

Маънии ширину рангинам ба туркӣ беҳад аст,
Форсӣ ҳам лаълу дурҳои самин, чун бингарӣ.

Гӯиё дар ростбозори сухан бикшудаам,
Як тараф дӯкони қаннодиву як сӯ заргарӣ.

Девони тоҷикии Навоӣ бо номи «Майдони балоғат» шӯҳрат дорад ва қариб чор ҳазор байтро дар бар мегирад. Дар девони шоир газал мавқеи асосӣ дорад. Як хусусияти муҳими девони Навоӣ аз он иборат аст, ки адиб пеш аз ҳар як газал ба кадом шоири гузашта пайравӣ карда эҷод карданашро зикр мекунад. Масалан, «Татаббӯи Мир Хусрав[1]», «Татаббӯи ҳазрати Махдумӣ[2]» ва гайра.

Ғазалҳои Навоӣ бештар дар пайравии ғазалиёти Амир Хусрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Камоли Хуҷандӣ ва Ҷомӣ эҷод шудаанд. Мавзӯъҳои ғазалиёти Навоӣ гуногунанд. Вале шоир бештари онҳоро дар мавзӯи ишқ сурудааст. Шоир баъзан дар ғазалҳояш лирикаи ишқиро бо лирикаи иҷтимоӣ омезиш медиҳад. Ин хусусият дар ҳамаи газалҳое, ки дар пайравии Ҳофиз ғуфтааст, ба назар мерасад. Масалан, дар ин байт шоир аз носозиҳои замон, фитнаю найранг, тӯҳмату бӯҳтонҳои як гурӯҳ одамони пастфитрати рӯзгораш шикоят карда, орзу дорад, ки онҳо росткору ростқавл, монанди алиф, мисли қади ёраш рост бошанд:

Каҷҷиву кӯтаҳии давр малулам доранд,
Рост хоҳам, алифи қомати дилдор куҷост?

Навоӣ дар ғазалиёташ зебоиҳои ҳаётро бо як ҳиссиёти баланд тараннум мекунад. Адиб омадани баҳору шукуфтани гулҳои рангорангро васф карда, одамонро даъват мекунад, ки умри инсон ғанимат аст, аз ин зебоиҳои ҳаёт баҳра бояд бурд:

Омад баҳори дилкашу гулҳои тар шукуфт,
Дилҳо аз он нишот зи гул бештар шукуфт.
Дил аз сабоҳати[3] рухи хубат кушода шуд,
Монанди гунчае, ки ба вақти саҳар шукуфт.

Қитъа ва рубоиёти Навоӣ низ содаю равон буда, дар мавзӯъҳои гуногун суруда шудаанд. Шоир дар қитъаоти худ

1 *Мир Хусрав* – Амир Хусрави Деҳлавӣ.
2 *Ҳазрати Махдумӣ* – Абдураҳмони Ҷомӣ.
3 *Сабоҳат* – хушрӯй, дилкашӣ, сафедчеҳрагӣ.

хислатҳои наҷиби инсониро тараннум карда, дар баробари он тамаъкорӣ, мардумфиребӣ, дурӯғгӯӣ, золимӣ барин сифатҳои пастро мазаммат намудааст.

Ҷавонмард аз карам муфлис нагардад,
Сахиро аз ато чин нест дар чеҳр.
Ба пошидан чӣ нуқс[4] *ояд ба дарё,*
Ба афшондан чӣ кам гардад зари меҳр?

«Тӯҳфатулафкор»

Дар байни асарҳои тоҷикии Алишери Навоӣ қасидаи «Тӯҳфатулафкор» аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа баландтар меистад. Таърихи навишта шудани қасидаашро Навоӣ дар «Хамсатулмутаҳайирин» ба тариқи зайл овардааст;

«Рӯзе ман дар хидмати он кас (Абдураҳмони Ҷомӣ) будам. Аз ҳар дар сухан мерафт. Дар омади сухан ман «Дарёи аброр» ном қасидаи Хусрави Деҳлавиро аз ҳад зиёд таъриф кардам...».

Ҳам дар он рӯзҳо подшоҳ ба сафари Марв тайёрӣ дида, маро ҳам ҳамроҳи худ бурданӣ шуд. Ман барои иҷозат гирифтан ба пеши он кас (Ҷомӣ) рафтам. Дар вақти баргаштанам аз бағали худ як ҷузъ коғаз бароварда доданд. Кушода дидам, қасидаи «Луҷҷатуласрор», ки ҳамон рӯзҳо дар ҷавоби қасидаи «Дарёи аброр» навишта буданд...

Савор шуда ба роҳ баромадам, то манзил бар болои асп он қасидаро хондам ва дар аснои хониш матлаи (байти аввали) қасидаи «Тӯҳфатулафкор» ба хотир омад. Баъд аз ба манзил фуромадан он матлаъ ба он кас навишта фиристода шуд, ки агар писандад, ишорат кунанд, тамом намоям.

Фақир то ба Марв расидан он қасидаро ба номи он кас тамом карда, ба хидмати он кас навишта фиристодам».

Навоӣ дар қасидаи «Тӯҳфатулафкор» фикру мулоҳизаҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва пандуахлоқии худро баён кардааст. Дар қасида меҳру муҳаббати шоир нисбат ба аҳли ҳунар, деҳқон ва дармондагон ҳис карда мешавад ва дар баробари ин дар бораи шоҳону ҳокимони золим бо нафрату адоват сухан меронад:

Хоҷа дил дар ваҷҳу сар афканда пеш аз фикри худ,
Садр[5] *аз баҳри тамаъ биншаста чашме бар дар аст.*

4 Нуқс - нуқсон, камбудӣ.

5 *Садр* - мансабдор, болонишин.

Дар байти боло Навоӣ намояндаи ду табақаи ҷамъиятро бо ҳам муқобил гузошта, хислатҳои ҳар кадоми онҳоро нишон дода мегузарад. Хоҷа – марди фақир, меҳнаткаш буда, дар фикри хеш банд аст. Вале садр - ҳоким, соҳибмансаб ҳамеша чашмаш ба дар интизори чизе ё касест.

Шоир воизонро ба зери тозиёнаи танқид гирифта мегӯяд, ки фарқи онҳо аз дигар тамаъкорон танҳо дар он аст, ки воизон болои минбару онҳо поёни минбаранд:

Воизу томеъ[6] *гадои нон бувад, фарқаш кам аст,*
К-ин ба зери минбар омад, он фарози минбар аст,
Тухми расвоӣ диҳад бар донаи тасбеҳи зарқ[7] *,*
Оре, оре, дона ҷинси хешро боровар аст.

Навоӣ шоҳи золимро ба хук ва одилро ба марди деҳқон ташбеҳ намуда, аз санъати тазод ва муқобала ба хубӣ истифода бурдааст:

Золиму одил на яксонанд дар таъмири мулк,
Хук дигар дар шиёри[8] *мулку деҳқон дигар аст.*

Дӯстию ҳамкории Ҷомию Навоӣ

Алишери Навоӣ забону адабиёт, илму санъати халқи тоҷикро ба хубӣ дониста, дар пайравии адибони бузурги гузашта асарҳои пуразиши худро иншо намуд. Дӯстию рафоқати Навоӣ бо Ҷомӣ намунаи барҷастаи муҳаббати инсон ба якдигар аст. Навоӣ аз Ҷомӣ 27 сол хурд аст. Ӯ аз Ҷомӣ таълим гирифтааст. Мактаби адабие, ки устоду шогирд дар Ҳирот ташкил карда буданд, дар он намояндагони ин ду халқ таълим мегирифтанд.

Маҳз бо ташвиқу тарғиби Абдурраҳмони Ҷомӣ Навоӣ асарҳои бузургашро ба забони туркӣ-ӯзбекӣ иншо кард. Аз муваффақиятҳои эҷодии Навоӣ Ҷомӣ шоду масрур гардида, бо камоли эҳтиром дар анҷоми достони «Хирадномаи Искандарӣ» чунин мегӯяд:

---

6 *Томеъ* - тамаъкор, ҳарис.
7 *Зарқ*, - фиреб, найрангбозӣ, макр, ҳила.
8 *Шиёр* - замини шудгоршудаву палкашида.

Суханро, ки аз равнақ афтода буд,
Ба кунҷи ҳавон[9] *рахт бинҳода буд,*
Ту додӣ дигарбора ин обрӯй!
Кашида ба майдони ин гуфтугӯй!

Алишери Навоӣ ҳар як асари нав иншокардаашро аз назари устоди худ - Ҷомӣ мегузаронд ва бо маслиҳатҳои судбахши ӯ асарҳояшро такмил кард. Мусаввадаи асарҳои Ҷомиро Навоӣ мутолиа карда, баъзан фикру андешаҳояшро ба устоди қадрдонаш изҳор мекард. Муносибати байни онҳо на ҳамчун устоду шогирд хуб буд, балки онҳо нисбат ба якдигар дӯстони наздику бовафо низ буданд. Навоӣ яке аз аввалин касонест, ки асарҳои устодашро ба забони туркӣ-ӯзбекӣ тарҷума намудааст. Масалан, тарҷумаи асарҳои «Нафаҳотулунс» ва «Шавоҳидуннубувват» ба қалами ӯ тааллуқ доранд. Ҳангоми тарҷума забони фасеҳу каломи лутфомези Ҷомиро ба хубӣ нигоҳ доштааст.

Алишери Навоӣ пас аз вафоти Абдурраҳмони Ҷомӣ дар байни солҳои 1493-1494 «Хамсатулмутаҳайирин»-ро иншо мекунад. Ин асар ба хотираи устоди бузургвораш бахшида шудааст.

Алишери Навоӣ чандин сол дар дарбори Ҳусайни Бойқаро вазир буд. Вай дар ин муддат ба халқ некиҳои зиёде кард. Навоӣ дар ҳар як кори давлатӣ бо Ҷомӣ маслиҳату машварат мекард. Ниҳоят игвои ҳасудон, корҳои бехирадонаи султон ба дили Навоӣ мезанад ва ӯ дарборро тарк кардӣ мешавад. Вале, ҳангоме ки ӯ бо Ҷомӣ маслиҳат мекунад, ризогӣ намедиҳад, зеро барои осоиши халқ ва ободии мулк будани чунин вазирони хирадманди некандешро лозим мешуморад.

Дӯстии байни Навоӣ ва Ҷомӣ то лаҳзаҳои охири ҳаёташон қатъ нагардид. Навоӣ дар марги устодаш ашки ҳасрат мерезад ва то як сол азодорӣ мекунад. Ӯ дар вафоти Ҷомӣ марсияи пурсӯзу гудоз эҷод мекунад.

Ба ҳамин тариқ, дӯстию ҳамкории ин ду фарзанди баруманди тоҷику ӯзбек барои мустаҳкам гардидани муносибатҳои ин ду халқ саҳми босазо гузоштааст. Ин дӯстию ҳамкорӣ имрӯз ҳам инкишоф ёфта, мустаҳкам мегардад.

9 *Ҳавон* - хорӣ, беиззатӣ

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кӯдакӣ ва наврасии Навоӣ чӣ хел гузашт?
2. Навоӣ дар куҷо таҳсил намуд ва кадом забонҳоро медонист?
3. Поёни умри Навоӣ чӣ гуна гузашт ва ӯ дар куҷо вафот намуд?
4. Навоӣ кадом асарашро дар бораи Ҷомӣ иншо намудааст?
5. Муносибати Навоӣ ба Ҷомӣ чӣ хел буд?
6. Кадом хислатҳои Ҷомиро Навоӣ ситоиш намудааст?
7. Дар бораи дӯстии ин ду тан шумо чӣ ақида доред?
8. Ба фикри шумо имрӯз дӯстии халқҳои тоҷику ӯзбек чӣ гуна аст?
9. Мероси адабии Навоиро асосан кадом асарҳо ташкил медиҳанд?
10. Мавзӯи ғазалҳои тоҷикии Навоиро гӯед.
11. Адиб дар қитъаю рубоиёташ бештар ба кадом масъалаҳо аҳамият додааст?
12. Таърихи навишта шудани қасидаи «Тӯҳфатулафкор»-ро ҳикоят кунед.
13. Навоӣ дар ин қасида кадом масъалаҳоро бештар мавриди муҳокима қарор додааст?
14. Назира чист?
15. Оё дар замони мо дар адабиёти тоҷик назирагӯӣ вуҷуд дорад?

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ:

1. С. Айнӣ. Навоӣ, Куллиёт, ҷил. 12, «Ирфон», Душанбе, 1978.
2. А. Афсаҳзод. Рӯзгор ва осори Абдурраҳмони Ҷомӣ, «Дониш», Душанбе, 1980.
3. А. Афсаҳзод. Таҳаввули афкори Абдурраҳмони Ҷомӣ. «Дониш», Душанбе, 1981.
4. Е. Э. Бертельс. Джами и Навои.
5. Т. Миров. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф», Душанбе, 1986.

ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ
(1420-1505)

Ҳусайн Воиз соли 1420 дар деҳаи Байҳақи вилояти Сабзавори Хуросон ба дунё омад. Волидайни Кошифӣ аз табақаи миёнаи аҳолӣ буда, ба кишту зироат ва чорводорию боғпарварӣ машғул буданд ва чархи зиндагиашонро пеш мебурданд. Ҳусайн дар зери болу пари падару модар ба воя расид, мактабхон шуд ва дар зодгоҳаш хату савод пайдо кард. Зеҳни бурро ва ақли расо дошт. Осори пешиниёнро омӯхт ва нақлу ривоятҳои зиёди таърихиро дар бораи қаҳрамонони гузаштаи миллат: Абумуслим, Муқаннаъ, Сунбоди Муг, Сарбадорон, Темурмалик ва дигарон мехонд ва ҳис менамуд. Ӯ ҳатто дар ҳамин давра «Қуръон»-ро аз ёд намуд ва гоҳ-гоҳ дар байни ҳамсолон ва шарикдарсонаш аз «Қуръон» тиловат мекард. Забонаш бурро ва лаҳни хонишаш хушоянд буду дар сомеон таъсири хуб мегузошт. Ба қироати ӯ ҳусну таваҷҷӯҳи калонсолон ҳам афзун буд ва дар баъзе маъракаҳо онҳо аз ӯ хоҳиш мекарданд, ки оёти «Қуръон»-ро барояшон тиловат кунад. Аҳли деҳ аз ҳамон давра дӯсташ доштанд ва эҳтиромаш мекарданд.

Баъд ба Сабзавору Машҳад омад ва дар назди донишмандон илму адаб омӯхт, аз сирру асрори бисёр масъалаҳои илмиву адабӣ воқиф гашт ва рӯ ба зинаи камолот ниҳод. Дар ин айём ҳам солортар шуду донишу маърифаташ камол ёфт. Ба нигорандагӣ ва шеърнависӣ пардохт. Дар маҷолису маъракаҳо дар байни адибон аз адабиёт қироат мекарду ба маслиҳати бузурғон гӯш медод, аз онҳо меомӯхт. Дар Машҳад ҳамчун воиз шӯҳратманд гардид. Пас аз намози ҷумъа масҷиди ҷомеи Машҳад, ки лабрези намозхонон буд, боз соате чанд гӯш ба ваъзи Ҳусайн доштанд. Воизӣ ҳунари осон нест. Барои воиз шудан бисёр хондан, бисёр донистан лозим. Китобҳои фиқҳ, илоҳиёт, хулафои мутақаддиму мутаахирин, шайхону уламои соҳибноми исломро донистану омӯхтан даркор. Ҳусайни ҷавон аз ин сарчашмаҳо хеле хуб бархурдор буд. Ҳамин тавр, дар

солҳои 1455 то 1468 Ҳусайн дар Нишопур монд. Ӯ ҳам илм омӯхту ҳам воизӣ кард, вале бисёр дилаш мехост ба пойтахти Хуросон шаҳри овозадори Ҳирот, ба зиёрати Ҳазрати Мавлоно Ҷомӣ биравад ва пеши эшон ҳалқаи шогирдӣ ба гӯш занад.

Ҳамон сол, яъне соли соли 1468 ба мурод расид. Ба Ҳирот омаду ба дидори Мавлоно Ҷомӣ шарафёб гашт. Ҳамин тавр, ӯ то поёни рӯзгор яке аз дӯстон, ҳамсӯҳбатон ва мухлисони Ҷомию Навоӣ гашт.

Ҳусайни Воизи Кошифӣ дар ин шаҳри ободи адабпарвар дар байни уламою удабо мақому манзалат ёфт, ҷойгоҳи хешро дар байни онон муайян кард. Боз дар мактаби адабии Ҷомӣ мақоми арзанда дошт. Ӯ ба толибилмон, шоиру нависандагони ҷавон дар мадраса дарс мегуфт. Вақти боқимондаи хешро ба таснифи асарҳо сарф мекард. Овозаи воизӣ ва қироати волои ӯ ба шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон, Эрону Ироқ ба ва пойтахтҳои кишварҳои мусулмонӣ паҳн гашт ва ӯро омада ба он ҷойҳо мебурданд.

Зайниддини Маҳмуди Восифӣ, ки яке аз шогирдони наздики Ҳусайни Воиз буд нозукиҳои ҳунари воизиро аз ӯ омӯхта буд, дар бораи устоди худ дар «Бадоеъулвақоеъ» нақлу ҳикоёти зиёд овардааст. Ӯ дар ҳар шаҳру диёре, ки мерафт хешро шогирди Мавлоно Кошифӣ муаррифӣ намуда ваъз мегуфт. Дар бисёр мавридҳо уламою удабо Восифиро аз хотири устодаш эҳтиром мекарданд.

Ҳусайни Воизи Кошифӣ дар тӯли рӯзгори хеш зиндагии хоксоронае дошт. То тавонист ба мӯҳтоҷон, дарвешон кӯмаки моддӣ расонд. Дар доираҳои адабӣ, дар баҳсу мунозираи удабою уламо иштирок мекард, вале дар сухан гуфтан сабру таҳаммулро ихтиёр намуд, сад бор суханро месанҷиду пасон ба забон меовард.

Кошифӣ оилаи хуб дошт. Ӯ хоҳари Абдураҳмони Ҷомиро ба занӣ гирифта, аз ӯ фарзандони хубрӯю солеҳ ёфта буд. Нависанда Мавлоно Фахриддин Алии Сафӣ муаллифи китоби «Латоифуттавоиф» фарзанди Ҳусайни Воизи Кошифист. Алии Сафӣ дар воизӣ касби падарро ҳунармандона аз худ карда, дар нимаи дувуми асри понздаҳ дар Мовароуннаҳру Хуросон соҳибном ва маъруфу машҳур гардида буд.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ умри дароз дид ва соли 1505 дар шаҳри Ҳироти Афғонистон вафот кард.

МЕРОСИ ИЛМӢ ВА АДАБИИ КОШИФӢ

Ҳамон тавре, ки дар боло ишорат шуд, Ҳусайн Воизи Кошифӣ донишманди мумтоз ва нависандаи маъруфи адабиёти тоҷику форс маҳсуб меёбад ва зиёда аз 40 асари илмию адабӣ офаридааст, ки дар зер муҳимтарин асарҳои Кошифиро зикр хоҳем кард:

1. «Сабъаи Кошифӣ». Ин асар соли 1473 – 1504 навишта шуда, дар бораи илми нуҷум баҳс мекунад. Дар ин асар муҳаққиқ дар бораи ҳафт ситора маълумот дода, хусусиятҳои хоси онҳоро баён кардааст. Ҳамин тавр, хонанда мувофиқи инкишофи илми онрӯза дар бораи ситораҳои ҳафтдодарон маълумоти муфассали илмӣ ва амалӣ мегирад. Умуман, дар асри XV илми нуҷум хеле пеш рафт. Дар расадхонаи Мирзо Улуғбек бисёр донишмандони соҳибном, чун Алии Қушчӣ, Қозизодаи Румӣ ва Ҳусайн Воизи Кошифӣ кор карда, вазъи ҷирмҳои осмониро муайян менамуданд ва пасон мисли Кошифӣ андешаҳои худро дар асарҳояшон ҷамъбаст мекарданд.

2. Метавон бо камоли боварӣ зикр кард, ки Кошифӣ дар пешаи тафсири «Қуръон» камназир будааст. «Тафсири Ҳусайнӣ» яке аз шоҳкориҳои ин донишманд буда, тайи беш аз 500 сол аст, ки дар кишварҳои ислом дар байни муслимин даст ба даст мегардад ва маълуму машҳур аст. «Тафсири Ҳусайнӣ» дар байни солҳои 1492 -1494 иншо шудааст. «Қуръон»-ро тафсир намудан кори ҳар кас нест. Бояд тафсиргар дониши комил дошта бошад ва боз аз илмҳои дигар, фарҳангу адаби халқҳои мухталифи кишварҳои ислом вуқуфи тамом дошта бошад. Кошифӣ аз ин илмҳо бархурдор буд ва тавонист ин асари бузургро офарад. Кошифӣ пеш аз

3. Ҳусайн Воизи Кошифӣ соли 1470, яъне дар 50- солагиаш ба тафсиркорию тарҷумаи асарҳои ахлоқию динӣ даст задааст. Ӯ чил ҳадиси Расули акрамро аз забони арабӣ ба тоҷикӣ ба назму наср баргардонида, онҳоро бо далелу бурҳонҳои қотеъ шарҳ додааст. Ҳадисҳои пайгамбар Муҳаммади Мустафо, ки дар мавзӯъҳои ахлоқӣ будаанд, аз тарафи Кошифӣ бо абёти адибони бузурги гузашта ва муосираш ба хонандагон фаҳмонда шудаанд. Ин рисола бо номи «Рисолатулилмия фи аҳодисиннабавия» машҳур мебошад. Мазмун ва мӯҳтавои

ҳодисаҳои он ин аст, ки Расули Худо дарёфти дониш ва амалӣ гардондани онро зарур медонад.

4. Номанависӣ ё иншонигорӣ яке аз илмҳои муҳими асрҳои миёна буд. Вале дар бораи хусусиятҳои илмӣ ва назарии ин фан маълумот хеле кам буд ва аҳли қалам ба чунин асарҳои назариявӣ ниёзи сахт доштаанд. Кошифӣ ин камбудиро дарк кард ва доир ба ҳамин илм «Махзанулиншо»-ро офарид. Асари мазкур ҳам ҷанбаи назарӣ ва ҳам амалӣ дорад. Муаллиф аз нигоҳи назарӣ хусусиятҳои иншонигорӣ, номанависӣ, сабку усули хосаи ин фанро баён намуда, пасон доир ба ҳар як навъи он мисолҳои мушаххас меорад, ки бисёр андешаҳои мутафаккир имрӯз ҳам қобили қабуланд ва аҳамияти калони назарӣ ва амалиро доро мебошанд.

5. «Бадоеъулафкор фи саноеъулашъор». Ин асар ҷанбаи назарӣ ва ҳам амалӣ дорад. Мусаллам аст, ки доир ба илми адабиётшиносӣ ҳанӯз дар асрҳои X-XI асарҳои пуразриш офарида шуда буданд. Ин анъана дар асри XV ҳам давом ёфт. Асари «Бадоеъулафкор» маҳз ба ҳамин мавзӯъ бахшида шудааст. Аз нигоришоти Кошифӣ равшан мегардад, ки ӯ ин мавзӯи мураккаби адабиро хеле хуб медонистааст. Кошифӣ андешаҳои муҳаққиқони асрҳои пешинро омӯхта, онҳоро аз нигоҳи нав, аз нуқтаи назари танқидӣ ҳаллу фасл намудааст. Кошифӣ дар бораи 300 санъати бадеӣ маълумот дода, ҳар як санъати бадеиро бо мисолҳои мушаххас ба хонанда мефаҳмонад. Ҳусайн Воиз ин асарро соли 1489 иншо намудааст.

6. «Саргузашти Ҳотам». Ин асар дар байни мардум машҳур аст. Дар бораи Ҳотами Тай дар байни халқҳои Арабу Аҷам нақлу ривоятҳои зиёд мавҷуд аст. Ҳотам ҳамчун шахси таърихӣ дар асри VII дар Арабистон зиндагӣ мекард. Ӯ марди саховатпеша ва накӯкор буд. Вале ба ин дараҷае, ки дар бораи ӯ ровиёну ноқилон, адибону таърихнигорон нигоштаанд, набудааст. Яъне дар масъалаи ҷуду саховат нигорандагони асрҳои пешин ба муболиға роҳ додаанд ва беҳтарин андешаҳои хешро доир ба мавзӯи ҷуду сахо дар нақши Ҳотам ба қалам додаанд ва ӯро ба як шахси афсонавӣ монанд кардаанд.

Ин асари Ҳусайни Воизи Кошифӣ бо чанд ном зикр шудааст. Онро гоҳ «Ҳотамия», «Саргузашти Ҳотам» ва «Ҳотами Тай» ном мебаранд. Шояд дурусттараш «Саргузашти

Ҳотами Тай» бошад. Дурустии ин ном аз он хотир аст, ки воқеъан Ҳотам ҳамчун шахси таърихӣ ба қабилаи Тайи араб мансуб аст. Ҳотам шоир буду марди саховатпеша, ана ҳамин чиз ӯро дар дунё машҳур кард. Ӯ пеш аз вуруди Ислом рӯзгор дошт. Пас аз маргаш дар байни мардуми араб дар бораи саховатмандии Ҳотам нақлу ривоёт пайдо шудаанд. Баъд, бо омадани Ислом ба сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон, дар байни аҳолӣ нақлу ривоятҳо дар бораи Ҳотам паҳн шуд ва ҳамин тавр то асри XV, то замони Ҳусайни Воизи Кошифӣ омада расидаанд. Бештари ин нақлу ривоятҳо бо забони арабӣ буданд. Кошифӣ онҳоро гирд овард, омӯхт ва ба забони тоҷикӣ тарҷума намуд. Ҳамин тавр, дар натиҷаи саъю талошҳои зиёд, меҳнату заҳмати нависанда китоби хондание бо номи « Саргузашти Ҳотами Тай» ба вуҷуд омад.

Аз нигоҳи сабки нигориш «Саргузашти Ҳотами Тай» мисли асарҳои насрӣ ривояти қисса андар қисса ё ҳикояти андар ҳикоят аст. Барои фаҳмидани мазмуну моҳияти як ҳикояти аввал чандин ҳикояти дигарро бояд мутолиа кард. Онҳо ба ҳам чун лаълпораҳои ба як ришта кашидашуда ё донаҳои тасбеҳ шабеҳ ҳастанд. Аммо як фарқи назарраси асари Кошифӣ аз онҳо дар он аст, ки ҳамаи ҳикояту ривоят дар гирду атрофи як шахси таърихӣ – Ҳотам шомил гардидаанд. Бисёр навоварию тозакориҳо аз лиҳози забон ва тарзи гуфтор ба сабки баёни Ҳусайн Воизи Кошифӣ хос аст. Метавон асари Кошифиро аз нигоҳи забону тарзи баён дар байни насри ривоятӣ ва насри адабӣ ба як шоҳпул монанд кард. Баъзе қиссаҳои он ба повесту романҳои имрӯза монанд мебошанд. Чунин асарҳо дар рӯзгори пешин барои мардуми оддӣ, камсавод дастрас буд ва суди беш ҳам меовард. Дар маъракаву ҷамъомадҳо, дар масҷиду бозорҷойҳо бозори қиссахонон хеле гарм буд, ки яке аз асарҳои хондани ҳамин «Саргузашти Ҳотами Тай» маҳсуб шуд. Бештари адибони бузурги мо аз ин файз баҳра бурда бурданд ва пасон бо камоли ифтихор он рӯзҳоро ба ёд меоварданд.

«Саргузашти Ҳотами Тай» аз ҳафт боб иборат аст. Ҳар як қисм мустақил буда, дар онҳо кору рафтори Ҳотам инъикос ёфтааст. Агарчи ин ҳафт боб мустақиланд, боз бо ҳам аз нигоҳи мавзӯъ, мақсади ягона доштанашон ва қаҳрамони асосӣ Ҳотам буданашон пайванданд.

«АХЛОҚИ МӮҲСИНӢ»

Асари мазкур низ дар мавзӯи панду ахлоқ аст. Он соли 1500 иншо гардидааст. Асар аз муқаддима ва чил боб таркиб ёфтааст. Ҳар як боб ба мавзӯъи алоҳида бахшида шудааст. Нависанда дар оғози ҳар як боб мавзӯъро аз нигоҳи назариявӣ матраҳ менамояд ва пасон барои тасдиқи фикраш ҳикояти пандомезе меорад. Дигар, дар мобайн ва анҷоми ҳикоёт порчаҳои шеърӣ аз эҷодиёти худаш ё аз эҷодиёти адибони пешин, мисли Шаҳиди Балхӣ, Абӯшакури Балхӣ, Абӯлқосим Фирдавсӣ, Ҳоқонии Шервонӣ, Низомии Ганҷавӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Ибни Ямин, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон намунаҳо меорад, ки дар бисёр маврид ин порчаҳо фикри нависандаро ҷамъбаст менамоянд. Бобҳои «Ахлоқи Мӯҳсинӣ» ба ҳаё, сидқу вафо, шуҷоат, тавозӯъ, адлу дод ва амсоли ин доир буда, инсонҳоро ба некӣ, ростӣ ҳидоят менамоянд.

Забони асар сода ва барои кулли хонандагон дастрас мебошад. Ҳоло барои намуна муқаддимаи боби «Дар саховат ва эҳсон»-ро меорем.

САХОВАТ ВА ЭҲСОН

Саховат сабаби некномӣ ва эҳсон муҷиби дӯстикомӣ ва хушчистафарҷомист. Ва аз фазилати ҷуд яке он аст, ки дилҳои халоиқ ҷавонмардонро дӯст дорад, ҳарчанд аз эҳсон баҳрае бадэшон нарасида бошад. Масалан, агар мардуми Хуросон бишунаванд, ки дар Ироқ марде карим ва ҷавонмард аст, ҳама ӯро дӯст хоҳанд дошт ва ба ӯ офарин хоҳанд гуфт. Балки каримеро, ки дар қайди ҳаёт набошад, ёд кунанд, ҳама кас санои ӯ гӯянд. Чунончи Ҳотами Тайро, ки дар таърихи таълифи ин рисола, ки 907 сол гузашта, ҳанӯз баҳори зикраш ба раёҳини офарин ороста аст ва чамани некномиаш бо пирояи сано ва таҳсин пироста.

Фард:

Намонд Ҳотами Той, валек то ба абад
Бимонд номи баландаш ба некӯӣ машҳур.

Пас аз ин гуфтор ё гузориши назария бевосита ҳикояти «Ҳотам ва подшоҳи Рум» огоз меёбад. Намунаи боло гувоҳи

он аст, ки забони гуфтори нависанда ширин, бетакаллуф аст. Дар бисёр мавридҳо Кошифӣ аз санъати сачъ моҳирона истифода бурдааст.

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ҒОЯВИИ «АНВОРИ СУҲАЙЛӢ»

«Анвори Суҳайлӣ» яке аз шоҳкориҳои шоистаи адабиёти тоҷику форс маҳсуб шавад. Он соли 1501 бо хоҳиши вазири хирадманди Султон Ҳусайни Бойқаро Шайх Аҳмади Суҳайлӣ (1444-1502) иншо гардид. Аз ин хотир номи асар ҳам ба номи ӯ гузошта шуд. «Анвори Суҳайлӣ» маънои нурҳои Суҳайлиро дорад, ки дар ин мавриднном маънои маҷозиро гирифтааст. Яъне ин асар аз нуру зиё, аз гуфтору хоҳиши Суҳайлӣ нигориш ёфтааст.

Пеш аз он, ки дар бораи мазмуну мӯҳтавои асар таваққуф намоем, шоиста аст шуморо аз таърихи асар ва сарчашмаи он огоҳ созем. «Анвори Суҳайлӣ» нусхаи тозаэҷоди «Калила ва Димна»-и нависандаи асри XII Абулмаолии Насруллоҳ мебошад. Аммо «Калила ва Димна» ҳам ба тамом асари Абулмаолӣ набудааст. Сарчашма ё бунёди он аз мардуми Ҳинд аст. Онро ҳанӯз дар замони ҳукмронии Хусрави I, ки бо номи Анушервони Одил (531-579) машҳур аст, Барзуяи Табиб аз Ҳиндустон ба Эрон оварда ва ба забони паҳлавӣ тарҷума намуд ва дар байни хосу ом паҳн гашт. Чун арабҳои бадавӣ мулки Эронро соҳиб шуданд, дар байни ғаниматҳои сершумор аз кишвари мо кутуби фарҳангӣ ва адабии зиёдеро ба Арабистон ганимат гирифта бурданд, ки дар байнашон ҳамин «Калила ва Димна» низ буд. Он чо нависанда ва олими тоҷику форс Абдулло Ибни Муқаффаъ онро ба забони арабӣ баргардонд. Дар асри X, дар замони салтанати Сомониён боз нусхаи арабии «Калила ва Димна» ба Бухоро оварда мешавад ва бо хоҳиши Насри Сомонӣ ва вазири хирадманди ӯ Абулфазли Балъамӣ Рӯдакӣ онро ба тоҷикӣ тарҷума намуда, ба назм мегардонад. Ин асар бо байти машҳури устод Рӯдакӣ

Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.

Оғоз меёбад. Аммо ин шоҳасар то замони мо омада нарасидааст. Пас бори дигар дар асри XII «Калила ва Димна» аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ баргардонида шуд, ки мутарҷими он Абулмаолии Насруллоҳ будааст.

Азбаски дар асри XII насри маснӯъ пайдо шуда, инкишоф ёфт ва аксарияти нависандагон ба ин сабки нигориш майл доштанд, Абулмаолӣ ҳам «Калила ва Димна»-ро дар ҳамин сабк нигориш дод. Яке аз хусусиятҳои асосии сабки насри маснӯъ мураккаббаёнист. Калимоту иборoти арабӣ, оёту ҳадисҳо хеле фаровон мавриди истифодаи нависандагон қарор доштанд. Осори ононро омма камтар мефаҳмид. Ин тарзи нигориш ҳатто ба аҳли илм низ чандон маъқул набуд. Бинобар ин бо хоҳиши онон адибон ба содабаёнӣ майл намуданд. Мисоли барҷастаи он хоҳиши вазири донишманд Шайх Аҳмади Суҳайлӣ шуда метавонад. Ӯ ҳамин мураккаббаёнии «Калила ва Димнаро» хеле хуб эҳсос карда, аз Ҳусайни Воизи Кошифӣ сода кардани онро хоҳиш намуд. Кошифӣ ин хоҳишро бо камоли эҳтиром пазируфт ва сомон ҳам дод. Акнун бубинед, ки Кошифӣ дар ин росто чӣ корҳоеро ба анҷом расонид. «Анвори Суҳайлӣ» аз «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳ чӣ тавофут ва чӣ монандиҳо дорад.

1. Як фарқи ҷиддии «Анвори Суҳайлӣ» аз «Калила ва Димна» пеш аз ҳама, дар он аст, ки Кошифӣ аз забони персонажҳои асар фикру мулоҳизаҳои шахсии худро дар бораи тарбияи инсон дар оила ва дар ҷамъият, нуқтаи назари худро дар бораи принсипҳои давлатдорӣ, ахлоқ ва ғайра баён мекунад.

2. Забон ва тарзи баёни «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳро мувофиқи шавқу завқи хонандагони асри худ тағйир дода, хеле сода ва фаҳмотар мегардонд.

3. Ба ҷои шеърҳои арабӣ, ки дар «Калила ва Димна» хеле зиёд буданд, шеърҳои пандуахлоқии адибони маъруфи форсӣ-тоҷикро дохил менамояд.

4. Аҳамияти «Анвори Суҳайлӣ» дар он аст, ки нависанда дар зимни ҳар як ҳикоят, ҳар як персонаж ахлоқи ҳамидаи инсониро ташвиқу тарғиб намуда, инсонро ба роҳи рост ҳидоят мекунад. Афкори таълимию тарбиявии «Анвори Суҳайлӣ» пурдомана аст. Он дар зимни нақшҳои асосии ҳикоёти воқеӣ ба қалам дода шудааст. Дар ин ҳикоёту қиссаҳо рӯзгори мардуми

тоҷику форс инъикос ёфтааст.

5. Ғайр аз ин, миқдори бобҳои асарро кам кард. Агар «Калила ва Димна» -и Абулмаолӣ аз 16 боб иборат бошад, миқдори бобҳои «Анвори Суҳайлӣ»-и Кошифӣ ба 14 расид. Кошифӣ ду боби аввали «Калила ва Димна»-ро ихтисор кард.

6. Дар асари Кошифӣ расму оин, хусусиятҳои милии мардуми тоҷик бештар инъикос ёфт. Ҷанбаҳои миллӣ қувват гирифтанд. Вале метавон гуфт, ки бештари бобҳои ин ду асар бо ҳам монанданд ва танҳо забони ҳикоёту ривоёт дар «Анвори Суҳайлӣ» содда карда шудаанд. Дигар, абёти шоиста ва ҷавобгӯйи мазмуни ҳикоёт дар асари Кошифӣ бештар ворид гаштаанд. Ҳикояти «Саховати Рой Добшилим» аз ҷумлаи онҳост. «Бо ин ҳама азамат ба таври кори раият расид ва худ қазияи (дарди дили) ҳар яке аз додхоҳон расидӣ ва пурсидӣ. Рой баъд аз вуқуф дар ин масъала бифармуд, то дари ганҷи гаронмоя баркушоданд ва силаи киром (тӯҳфаҳои арзанда) ба хосу ом доданд. Ғарибу шаҳриро (бегонаю худиро) бо насиби тамом хурсанд гардониданд». Аз ин накӯкорию саховаташ баҳри дилаш кушода шуд ва боз давлаташ зиёд гашт. «Подшоҳ сари фарогат ба болини осоиш ниҳод». Хоби хуше дид, ки пири хирадманде ба ӯ гуфт: «Имрӯз ганҷ дар роҳи Худо нафақа (сарф) кардӣ .... ва Худованд бар ивази он садақа дод. Алассабоҳ пой дар рикоби давлат кун ва ба ҷониби шарқии доруссалтанат (пойтахт) таваҷҷӯҳ намой, ки ганҷи шойгону хазинаи ройгон ҳаволаи туст». Рой чун ин башорат шунид, аз хоб бедор шуд. Пас ибодат ба даргоҳи Худованд ба ҷо овард. Чун субҳ дамид, Хуршед баромад, Рой бо ҷамъе хизматгорон ва дӯстон озими роҳ гардид».

Ана ҳамин тасвири субҳ, баромадани Хуршед, рафтани шоҳро Кошифӣ бо як тавсифҳои зебо, бо як санъати баланди шоирона ҳам бо назму ҳам бо наср ба қалам додааст:

«То замоне, ки ганҷури қудрат дари хазонаи уфуқ бикшуд (яъне рӯз шуд) ва дасти зарафшони Офтоб ҷавоҳири кавокибро (ситораҳоро) аз махзани фалак ба зери домани шуъоъ кашид,

Байт:

Бомдодон, ки субҳи симандуд
Аз дари ганҷ қулфи зар бикшуд.

Шоҳ бифармуд то маркаби роҳвори бадрафторро бо зини зарфу лаҷоми мурассаъ ба гавҳар биёростанд, фоли фаррух ва толеъи саъд савор шуда, рӯй ба Машриқ ниҳод».

Аз ҳамин пора мусаллам гардид, ки нависанда маънӣ ва мазмунҳои баландро бо зевари сухан бисёр зебо оростааст. Дар мисраи дувуми байт баромадани Хуршедро пурҷозиба тасвир кардааст. Яъне, дари ганҷ бо қулфи зарин кушода шуд – Офтоб сар боло кард. Худи калимоти ганҷ, қулф, зар маҷоз оид ба ин ҷо киноя шуда омадаанд. Дар ин маврид санъати истиора хеле хуб корбаст шудааст. Ё ки дар мисраи аввал бомдодро ба субҳи симандуд ташбеҳ намудааст. Умуман, ҳамин як пора хонандаро ба шавқ меорад ва ба ӯ лаззату кайфият мебахшад. Ҳамин тавр, шоҳ ба он манзил, ба он ғор, ки хазина он ҷо буд, расид ва дарвешеро дид бисёр меҳрубон ва нисбати шоҳ ихлосманду эътиқодманд. Ӯ калиди ганҷи шойгонро ба шоҳ дод ва барои бандanавозӣ, накӯкорӣ ва саховату бахшишҳояш, ки дар ҳаққи мазлумон ва камбизоатон карда буд, миннатдорӣ ва сипосгузорӣ намуд: «Ки подшоҳон назари раҳмат шомили ҳоли додхоҳон доштаанд ва гӯшанишинонро аз камоли ахлоқу авсофи бузургона шинохта

Байт:

Назар кардан ба дарвешон мунофиӣ[57] *бузургӣ нест*
Сулаймон бо ҳама ҳашмат назарҳо буд бо мӯраш.

Ин ҳикоя ё қисса бо ин анҷом намеёбад. Анҷоми он боз аҷибтар ва ибратомӯзтар мебошад. Чун Добшилим дари ганҷ кушод, дар байни тиллову ёқут ва зару зевар васиятномаеро дид, ки бо хатти нохоно навиштаанд. Оҷиз монданд. Пас аз ҷустуҷӯи зиёд марди донишмандеро пайдо карданд, ки ӯ ин хатро бихонд ва эшонро аз мазмуни он огоҳ бикард. Дар васиятнома омада: «Ганҷномаро ман, ки Ҳушанги подшоҳам ба ёдгор ба Ройи аъзам, ки ӯро Добшилим хонанд, гузоштам. Ин васиятнома, дар миёни зару ҷавоҳир табъияи ҷой кардам, то чун ин ганҷро бардорам ва ин Васиятнома мутолиа кунад, ба худ андеша намояд, ки ба зару ҷавҳар фирефта шудан на кори оқилон аст. Он матоест ориятӣ, ки ҳар рӯз фарсудаи дасти дигаре хоҳад шуд ва бо ҳеҷ кас роҳи вафо ба сар нахоҳад бурд:

57 мунофӣ – нафикунанда, инкоркунанда

Давлати дунё кӣ таманно кунад?
Бо кӣ вафо кард, ки бо мо кунад?

Аммо Васиятнома дастурамалест, ки подшоҳонро аз он гурез нест. Пас он подшоҳи оқили давлатёр, ки ба ин васиятҳо кор кунад ва бидонад, ки ҳар султоне, ки бошад, 14 қоидаро, ки баён мекунад, ки манзури назари эътибор насозад, бинои давлати ӯ истеҳком (мустаҳкамӣ) нахоҳад ёфт».

Пас аз ин дар «Анвори Суҳайлӣ» дастурамал оварда мешавад. Ин дастурамалро метавон як раҳнамо ё як нақшаи мукаммали кори подшоҳ донист, ки дар он ахлоқу саховат, тарбияи шоҳону ҳокимон шомил аст.

Дар анҷоми васиятнома боз шоҳ Ҳушанги Пешдодӣ ба Ройи бузург Добшилим ёдрас намудааст: «Ва ҳар якеро аз ин 14 васият, ки ёд кардем, достонест муқаррару мӯътабар ва агар Рой хоҳад, ки ба тафсилоти он ҳикоёту ривоёт иттилоъ ёбад, ба ҷониби кӯҳи Сарандеб, ки қадамгоҳи Абулбашар (Ҳазрати Одам) таваҷҷӯҳ бояд фармуд, ки уқда он ҷо хоҳад кушуд».

Дар масъалаи рафтану нарафтани Рой ба Сарандеб Добшилим вазиронашро даъват менамояд ва аз эшон маслиҳат мепурсад. Онҳо доир ба зарару зиёни сафар ҳикоёти зиёдеро ба Рой нақл мекунанд. Худи Рой бар зидди гуфтори онон ҳикоёти пандомӯз оиди фоидаи сафар меорад. Ҳамаи ин бо усули ҳикоят андар ҳикоят нақл мешавад ва қиссаро ҷолиб гардондаанд.

Ҳамин тавр, Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар ин қисса андешаҳои хешро доир ба масъалаҳои муҳими давлатдорӣ, саховату накӯкорӣ ва амсоли ин овардааст. «Васиятнома» дар нигориши Кошифӣ барои шоҳон ва умуман аҳли ҷоҳ раҳнамо ва дастури пуразишест. Имрӯз ҳам роҳбарони кишварҳо ба он ниёз доранд ва аз он панди судманде хоҳанд гирифт.

«ФУТУВВАТНОМА» - ДАСТУРИ ОДОБ

Метавон «Футувватномаи султонӣ»-ро давоми мантиқии «Ахлоқи Мӯҳсинӣ» ва «Анвори Суҳайлӣ» донист. Онҳо чун шаддаҳои марҷон ва ё чун занҷирҳои тиллоие ҳастанд, ки бо ҳам аз нигоҳи мазмун ва мундариҷаи гоявӣ пайванданд, якдигарро пурра мегардонанд. Ба тарзи дигар, агар бигӯем, ин се шоҳасар се бародаранд ва ин се бародар се фарзанди

накӯноми нависандаи зиндаёд Ҳусайн Воизи Кошифиянд. Дар боло ба мазмуну мӯҳтавои мухтасари ду асари нависанда - «Ахлоқи Мӯҳсинӣ» ва «Анвори Суҳайлӣ» ошно шудем. Акнун китоби сеюми Кошифӣ - «Футувватномаи султонӣ»-ро бо ҳам варақ мезанем.

Нахуст, бояд тавзеҳ дод, ки чаро нависанда ба асараш чунин ном гузошт? «Футувватномаи султонӣ» чӣ маъно дорад? Калимаи футувват вожаи арабист. Кошифӣ онро чунин шарҳ додааст: «Бидон, ки футувват аз рӯи луғат ҷавонӣ бошад ва баъзеҳо дар шарҳи ин луғат бар онанд, ки футувват ҷавонмардӣ бошад. Аттор дар ин маънӣ гуфтааст:

Дидаи дил аз футувват равшан аст,
Равзаи ҷон аз футувват гулшан аст.
Гар бувад илми футувват бар сарат,
Ҳар замон бахшад сафои дигарат.

Футувватро се мартаба аст. Аввал, сахо, ки ҳар чӣ дорад, аз ҳеҷ кас дарег надорад. Дуюм, сафо, ки синаро аз кибру кина поку покиза созад ва сеюм вафост, ки бо халқ нигоҳ дорад. Салмони Форс[1] низ дар хусуси футувват фармудааст: «Футувват инсоф додан аст ва инсоф наситондан, яъне ҳар айбе, ки бошад, онро ба худ нисбат бояд кард ва ҳар чизе, ки дар вуҷуд ояд, худро дар миён набояд дид».

Ҳамин тавр, «Футувватнома»-ро маҷмӯи гуфтор, кирдор ва рафтори ҷавонмардони накӯкор метавон донист. Ин асар аз муқаддима ва 12 боб таркиб ёфтааст. То замони мо ҳамагӣ бобҳои 1 то 8 расидаанд. Илова бар ин, ҳар як боб боз ба фаслҳо ҷудо шудааст. Ҳатто муқаддимаи асар ба се фасл қисмат гардидааст.

Доираи мавзӯъоти асар хеле васеъ мебошад. Муҳимтарин мавзӯи асар тарбия, одобу ахлоқ, фазилатҳои неки ҷавонмардӣ: меҳнатдӯстӣ, покию ростӣ, бо меҳнати ҳалол зиндагӣ кардан, ба дуздию ғоратгарӣ, фисқу фасод даст назадан, ба мазлумон, камбизоатон дасти ёрӣ дароз кардан, илму ҳунар омӯхтан, дар тиҷорат бо харидорон муомилаи хуш доштан, нисбат ба устод

---

1 Салмони Форс- яке аз наздикони Ҳазрати Муҳаммад буд. Ӯ аз мардуми форс аст ва барои ҳамин Салмони Форсаш гӯянд.

эҳтиром варзидан, одоби сухан ва салому алейкро нек ба ҷой овардан, ба қадри волидайн расидан ва ҳамин барин масъалаҳо дар асар бо мисолу ҳикоёти ширин, бо овардани абёти адибони бузурги гузашта ва худи муаллиф дар асар инъикос ёфтааст.

Алҳол чанд намуна доир ба мавзӯъҳои алоҳидаи асарро аз назар хоҳем гузаронид. Яке аз масъалаҳое, ки Ҳусайн Воиз ба он бештар диққат додааст, ин муносибати устоду шогирд ё ба тарзи дигар дигар гӯем, рафтори байни омӯзгору талаба мебошад, ки дар шароити имрӯза ҳам андешаҳои нависанда басо арзишманданд. Нахуст «Дар баёни устод ва шароити он» мақому манзалати омӯзгорро ба ёд меорад ва ба шогирдон ва толибилмон хитоб карда чунин мегӯяд: «Бидон, ки ҳеҷ коре бе устод муяссар намешавад ҳар кӣ бе устод коре кунад, бебунёд бошад. Аз шоҳи вилоят манқул (ишорат) аст, ки агар касе ба мартабаи кашф ва каромат расад ва корҳое аз ӯ дар вуҷуд ояд ва ӯро устоди дуруст набошад, аз ӯ ҳеҷ коре наёяд ва кори ӯ ҳеҷ чизро нашояд ва ин ҷо гуфтаанд:

Ҳар киро устод набвад, кор бар бунёд нест,
Дар раҳи маънӣ рафиқе беҳтар аз устод нест.»

Бинобар ин, ҳар кӣ хоҳад ба дараҷаи камол бирасад, бояд устод дошта бошад:

Ҳар кӣ бе устод кард оғози кор,
Кору бори ӯ надорад эътибор.
Домани устод гиру шод шав,
Муддате хизмат куну устод шав!

Ин ҷо нависанда ба шогирдон гӯшзад менамояд, ки хизмати устодро ба ҷо биёред, аз ӯ илму дониш омӯзед ва чун ба камол расидед, шумо ҳам устод мешавед ва соҳибном хоҳед гашт. Баъд нависанда хислатҳои устодро баён мекунад, ки ӯ кадом шарту шароитро бояд доро бошад. Аввал, устод бояд покизамазҳаб бошад. Яъне дар роҳи хеш устувор бояд бошад. Дувум, донишманд бошад ва аз илм ё фанни дарсмегуфтагиаш вуқуфи комил дошта бошад. Сеюм, ахлоқи пок, рафтору кирдори накӯ дошта бошад, бо шогирдон муомилаи ҳасана карда тавонад. Чорум, ҳар хисоли арзишманде, ки дар ҳаққи футуввати ҷавонмардон арз кардем, бояд аз он бархурдор бошад.

Муҳимаш он ки дар дил кинаю кудурат нисбат ба шогирд нагирад, ба онон баробар назар кунад.

Шогирд бояд чӣ гуна бошад? Ба назари нависанда шогирд бояд бо чунин сифатҳо ороста бошад:

1. Назди устод бо камоли эътиқоду боварӣ ба хондан шурӯъ намояд.

2. Ба устод содиқона хизмат кунад.

3. Дилу забонаш рост, яъне як бошад.

4. Ҳар чӣ устод гуфт, дар гӯш бигирад ва ҳар кор, ки фармуд, онро бояд содиқона сомон диҳад.

Шогирд ё талаба бояд дар назди устод чӣ гуна одоб дошта бошад?:

1. Пеши устод (омӯзгор, муаллим) кам сухан гӯяд.

2. Устодро эҳтиром кунад, ибтидо салом диҳад.

3. Чун устод сухан гӯяд, хомӯш бошад ва бо камоли майлу хоҳиш ба гуфтори омӯзгор диққат диҳад.

4. Агар суол дошта бошад, аз устод иҷозат пурсад.

5. Дар назди устод (дар синфхона) бо касе гӯшакӣ ё сӯҳбат накунад.

6. Эътироз ба гуфтори устод накунад.

7. Дар назди устод ва волидайн ва калонсолон ҳамеша боодобу ботамиз бошад.

Адаб тоҷест аз нури илоҳӣ,
Бинеҳ бар сар, бирав ҳар ҷо, ки хоҳӣ.

Чунонки дидем, андешаҳои нависанда дар бораи вазифаҳои устоду шогирд имрӯз ҳам қимату арзиши худро гум накардаанд. Ҳар як хонанда бояд омӯзгорро ҳурмату эҳтиром кунад, зеро танҳо омӯзгор, муаллим дар дили шогирд шамъи илму донишро фурӯзон хоҳад кард, ӯро ба ростию покӣ, ахлоқи ҳамидаи инсонӣ ҳидоят менамояд. Аз ин нигоҳ қадри устод дар назди шогирд басо баланд аст. Агар шогирд ба гуфтаҳои устод амал кунад, албатта, донишу камолоташ зиёд хоҳад шуд ва, ба гуфтаи адиб, адаб чизи муқаддас аст, адаб мисли тоҷ аст, ки аз нури Худованд ҷило медиҳад. Ана ҳамин тоҷро бар сар куну ҳар ҷо, ки хоҳӣ бирав! Бешубҳа обрӯву мақому манзалат хоҳӣ ёфт.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар одоби сухан гуфтан андешаҳои судманде гуфтааст. Шогирдони азиз, шумо хуб медонед, ки доир

ба ин масъала адибони бузурги гузашта: устод Рӯдакӣ, Абӯшакури Балхӣ, Фирдавсӣ, Низомии Ганҷавӣ ва, бахусус, Саъдии Шерозӣ суханони лоиқ гуфтаанд. Бештари бузургон андешаҳои хешро бо назм ёд кардаанд. Кошифӣ бошад, аввал фикрашро ба наср ифшо намуда, пасон онро бо назм боз ҳам қувват бахшидааст. Таваҷҷӯҳ намоед: «Бидон, ки шарафи одамӣ ба нутқ (сухан) аст ва ҳар кӣ дар нутқ адаб риоят накунад, аз ин шараф бебаҳра бошад. Барои он ки нутқ ба савоб ояд ва илло хомӯшӣ беҳ аз он бувад». Ин фикрро Шайх Саъдӣ ба тариқи зайл баён кардааст:

Ду чиз тираи ақл аст: дам фурӯ бастан
Ба вақти гуфтану гуфтан ба вақти хомӯшӣ.

Кошифӣ шаш мавриди сухан гуфтанро таъкид намудааст:

1. Дар ҳар ҷамъомад, ҳар маҷлис, ҳар нишаст ҳар фард мувофиқи ҳолаш, мақомаш, донишаш, дарку идрокаш бояд сухан гӯяд: «Бо ӯ бо забони ӯ сухан бояд гуфт».

2. Бо лутфу хушрафторӣ бо касон, бо дӯстон, бо рафиқон бояд сухан гуфт, на бо дагаливу дуруштӣ.

3. Дар вақти сухан гуфтан кас бояд кушодарӯй бошад.

4. Сухане гӯяд, ки ба муроди дили шунаванда бошад, шунаванда малоли хотир нашавад, губори маломат ба дилаш наангезад.

5. Сухан бояд судбахшу бомағз бошад, инсонҳоро ба покиву ростӣ дар роҳи Ҳақ ҳидоят намояд.

6. То аз ӯ сухан напурсанд, сухан нагӯяд.

7. Дар вақти сухан гуфтан овоз баланд накунад.

8. Дар вақти сухан гуфтан ба чапу рост назар наафканад. Яъне, ба ҳар тараф нанигарад.

9. Бо ғаразу киноя сухан нагӯяд.

10. Аввал хуб андеша кунад ва пасон сухан гӯяд, то пушаймон нашавад.

11. Сухани гӯяндаро набурад. Чун суханашро ба охир расонид, он гоҳ лаб ба сухан кушояд.

12. Сухан кӯтоҳу андак бояд гуфт. Сухан бисёр гуфтан хорӣ орад. «Бисёр гуфтан нишонаи андакақлӣ аст». Чунончи Шайхи Ганҷанишин (Низомии Ганҷавиро дар назар дорад) дар «Лайлӣ ва Маҷнун» фармояд:

Кам гӯю гузида гӯй чун дурр,
То з-андаки ту ҷаҳон шавад пур.
Лоф аз сухани чу дур тавон зад,
Он хишт бувад, ки пур тавон зад.
Об арчи басе зулол хезад,
Аз хӯрдани пур малол хезад.

Хулоса, нависанда, чунонки дидем, фасли шартҳо ва одоби сухан гуфтанро бо абёти шоири бузург Низомии Ганҷавӣ ҷамъбаст намудааст ва боз дар қисмати охир ё анҷоми боб андешаҳои хешро дар бораи сухани нек ва баъд ба тариқи зайл ба қалам додааст: «Агар пурсанд, ки сухан аз ту аст, ё ту аз суханӣ?, бигӯй: Ман аз суханам ва сухан аз ман аст, ки меваи дарахти инсонӣ сухан аст». Агар пурсанд, ки сухани нек кадом аст?, бигӯй ки: Аз он нафъ ба касе расад. Агар пурсанд, ки «Сухани бад кадом аст?», бигӯй: «Он кӣ аз он зарараре ба касе оид шавад». Хулласи калом, «Футувватнома» асари пуразриш ва судмандест, ки имрӯз ҳам аҳамияти бузурги таълимию тарбиявӣ дорад. Суханоне, ки дар бораи гуяндаҳои халқӣ, расму оини мардуми тоҷик гуфтааст ва маълумоти назарию амалӣ додааст, барои муҳаққиқони имрӯза басо арзишманд мебошанд. Бисёр гиреҳҳои нокушода кушода мегарданд. Масалан, дар бораи санъати варзишгарон, дар бораи гӯштин ва қоидаи гӯштингирон, дар бораи одоби хариду фурӯш, ҷома пӯшидан, салом доданд, таом хӯрдан, ба меҳмонӣ рафтан, меҳмонро қабул кардан ва ғайра фикрҳои ҷолиб гуфтааст, ки онҳо дар ҳаёти ҳаррӯзаи мо ба назар мерасанд ва бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки бояд имрӯз ҳар як фарди ҷомеа аз панду андарзи ин нависандаи хушбаёни бисёрдидаву бисёршунида дар зиндагии хеш бамаврид истифода барад. Иншоаллоҳ, рӯзгораш боз ҳам нуру зиё мегирад ва хушбахт мегардад.

САВОЛУ СУПОРИШ

1. Кадом лаҳзаҳои рӯзгори Кошифӣ ба шумо хотирмон буданд?

2. Дар он замон ба чӣ хотир бисёр ҷавонон аз ҳар кишвару аз ҳар шаҳр ба Ҳирот меомаданд?

3. Ҳусайни Воизро мо энсиклопедист гуфтем, шумо дар ин боб чӣ ақида доред?

4. Шумо дар бораи фарзанди нависанда Фахриддин Алии Сафӣ чӣ медонед? Вобаста ба ҳамин байти «Калила ва Димна»

Гирди номи падар чӣ мегардӣ?
Падари хеш бош, агар мардӣ!

-ро маънидод намоед.

5. Асарҳои илмии Кошифиро номбар кунед ва дар бораи ҳар кадоми онҳо маълумот диҳед.

6. Восифӣ дар бораи устоди хеш чӣ мегӯяд?

7. Дар бораи илми иншонигорӣ Кошифӣ кадом асарро нигоштааст?

8. Асарҳои бадеии Ҳусайн Воизро номбар кунед.

9. Чаро адиб ба асараш «Ахлоқи Мӯҳсинӣ» ном гузоштааст?

10. Асар дар кадом мавзӯъ баҳс мекунад?

11. Забон ва тарзи баёни Кошифӣ чӣ хел аст?

12. «Анвори Суҳайлӣ» бо «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳ чӣ муносибат дорад?

13. Фарқи байни ин ду асарро гӯед.

14. Устухонбандии асар чӣ маъно дорад? Дар мисоли «Анвори Суҳайлӣ» ин иборараро шарҳ диҳед.

15. Қиссаи «Рой Добшилим»-ро повест гуфтан равост?

16. Устухонбандӣ чӣ тарз корбаст шудааст?

17. Сабаби ганҷ ёфтани Рой дар чӣ буд?

18. Моҳияти дастурамалро нақл кунед.

19. Оё имрӯз он гуфтаҳои нависанда қобили қабуланд? Агар қобили қабул бошанд, бо мисол фаҳмонед.

20. Чаро Кошифӣ ба асараш «Футувватнома» ном гузоштааст?

21. Аз назари Кошифӣ шогирд бояд чӣ хел бошад? Гуфтаҳои нависандаро ба гӯш бигиред ва ҳифз намоед.

22. Ҳусайни Воиз дар одоби сухан гуфтан чӣ мегӯяд?
23. Шартҳои гузоштаи адибро азёд намоед.

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1. С. Айнӣ. Куллиёт, ҷ. 11; қисми 1, «Ирфон», Душанбе, 1963.
2. А.Мирзоев, Биноӣ, Нашрдавтоҷик, Сталинобод, 1957.
3. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Футувватномаи султонӣ, Ахлоқи Мӯҳсинӣ, Рисолаи Ҳотамия. «Адиб», Душанбе, 1991
4. Т.Миров, Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9», «Маориф», Душанбе, 1986.

КАМОЛИДИНИ БИНОӢ
(1453-1512)

Ҳаёти шоир. Соли 1453 дар оилаи усто Муҳаммадхони Сабз тифле ба дунё меояд, ки аз он хурсандии волидайн ҳадду канор надошт. Падар ба ӯ Шералӣ ном мегузорад. Муҳаммадхон марди ҳунарманд, бинокору меъмор буд ва зиндагиашон фақирона мегузашт. Шералӣ дар мактаб нағз мехонд, ба сухани устодонаш диққат медод. Натиҷаи ҳамин саъю кӯшиш буд, ки ӯ бисёр илмҳои замонаашро ба хубӣ аз худ кард. Ӯ бештар ба забону адабиёт, таърих ва мусиқӣ майлу рағбат дошт. Ҳанӯз дар айёми мактабхониаш шеърҳои хуб менавишт. Дар ин бора худи шоир чунин мегӯяд:

Ёдам омад, ки баҳри касби адаб,
Мешудам тифл ҷониби мактаб.
Табъи мавзун маро гаризӣ буд,
Фаҳми ман дар камоли тезӣ буд.

Пайваста осори адибони гузашта ва муосири худро мутолиа карда аз бар менамуд. Баъд ба худ тахаллуси Биноӣ ва Холиро интихоб мекунад. Вале ӯ бештар бо тахаллуси Биноӣ машҳур аст.

Биноӣ дар шаҳри Ҳирот зиндагӣ мекард ва дар он рӯзгор Ҳирот яке аз марказҳои асосии илму адаб ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, дар сабзиши ӯ роли мактаби адабии Ҳирот басо бузург аст. Биноӣ яке аз шогирдони беҳтарини Абдураҳмони Ҷомӣ буда, баъдтар ба дарбори Ҳусайни Бойқаро даъват мешавад.

Мақому шӯҳрати Биноӣ дар байни хосу ом, аҳли илму адаб зиёд мегардад. Биноӣ на танҳо бо шеърҳои намакинаш дар байни мардум машҳур мегардад, балки дар донистану иншо намудани илмҳои мусиқӣ, таърих ва гайра ангуштнамои замонаш буд. Ӯ доир ба илми мусиқӣ ду рисолаи илмӣ таълиф намуд. Илова бар ин, ба шеърҳояш оҳанг баста, суруд мехонд.

Биноӣ гумон дошт, ки дарбор ҷои олимон ва шоирони бузург аст. Дар он ҷо кас метавонад асарҳои шоиста эҷод кунад. Вале баъд аз он, ки бо аҳли дарбор шинос мешавад, мебинад, ки дар байни олимон, донишмандон ва адибони бузург як гурӯҳ лаганбардорон, хушомадгӯён ва, ниҳоят, одамони пасту разил

низ ҷамъ омада, ҳамеша аз пайи озори якдигар мебошанд. Ба муқобили аҳли фазлу хирад шеърҳои ҳаҷвӣ эҷод карда, онҳоро масхара менамояд. Биноӣ дар байни онҳо чанде зиндагӣ карда, аз фитнаю найранги ҳасудон, шоирони маддоҳ ба фарёд меояд ва азобу ранҷи зиёде мекашад. Байтҳои зерин ҳаёти онрӯзаи шоирро хеле барҷаста инъикос намудаанд:

Ситамгаро, фалако, каҷраво, ҷафокоро!
Нагӯямат, ки маро мулки подшоҳӣ деҳ.
Туию кӯҳнаработи хароб бар сари роҳ,
Зи ҳар кӣ хоҳӣ, ситонӣ, ба ҳар кӣ хоҳӣ, деҳ!

Биноӣ аз ҳасудон халосӣ ҷуста, соли 1487 аз шаҳри Ҳирот баромада, ба Табрез меравад. Шоир баъд аз 4 сол, яъне соли 1491 боз ба Ҳирот меояд. Вале дар ин вақт Осиёи Миёна ва Хуросон майдони ҳарбу зарбҳои хунин қарор гирифта буд. Ҳуҷуми Муҳаммади Шайбонӣ ва Шоҳ Исмоили Сафавӣ мамлакатро нотинҷ ва халқро қашшоқ гардонид. Биноӣ маҷбур шуд, ки як макони осудае ёбад, то ки солҳои охирини ҳаёти худро каме оромтар гузаронад. Аввал ба Самарқанд меравад. Чанд муддат зиндагӣ мекунад. Вале аҳволаш беҳ намешавад.

Аз ҳамин сабаб ба Қаршӣ меравад. Вале дар тирамоҳи соли 1512 Шоҳ Исмоили Сафавӣ бо сардории Наҷми Сонӣ барои забти Мовароуннаҳр лашкар кашид. Бисёр шаҳру ноҳия ва деҳаҳои ободро вайрон карда, мардумро бехонумон гардонд. Аз ҳама ваҳшонияте, ки ин сардори мутаассиб дар ин кишвар кард, қатли оми мардуми Қаршӣ буд. Дар ин куштор, ки соли 1512 ба амал омад, Камолиддини Биноӣ дар қатори садҳо ҳазор мардуми бегуноҳ дар айёми ҷӯшу хурӯши эҷодӣ аз байн рафт.

МЕРОСИ ИЛМИВУ АДАБИИ ШОИР

Дар мероси адабии шоир қариб ҳамаи жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, қасида, қитъа, рубоӣ ва ғайраро дидан мумкин аст. Аммо ғазал дар мақоми аввал меистад. Биноӣ дар ғазалсароӣ пайрави Амир Хусрав ва Ҳасани Деҳлавист.

Мавзӯи ғазалиёти шоир гуногунанд. Шоир муҳаббати поки инсон ва саодату меҳнати ӯро дар ғазалиёташ хеле зебо ба қалам додааст.

Тавре ки аз тарҷумаи ҳоли шоир бармеояд, бештари ҳаёти адиб дар ғарибӣ, дурӣ аз ватану ёру диёр гузаштааст ва дар ғарибӣ зиндагиро падруд гуфтааст. Албатта, ин ба эҷодиёти адиб таъсири калон расонид. Аз ин ҷост, ки мавзӯи ғарибӣ - ёди ватан, хешу ақрабо дар лирикаи ӯ мавқеи калон дорад. Қаҳрамони лирикӣ ёди ёру диёр карда, оби чашмаш шашқатор мерезад, оҳи сард аз дили пурдард мекашад ва худашро ба шахси мотамзада, ғамзада, аламзада монанд мекунад:

Дар ғарибӣ ҳама шаб ғамзадаеро монам,
Ваҳ, куҷо ғамзада, мотамзадаеро монам.
Рӯз ҳам аз ситами гардиши гардун чу ҳилол,
Шаҳрбигрехта, мотамзадаеро монам.

Биноӣ намояндаи табақаи поёни ҷамъият аст. Табиист, ки зиндагии мардуми ин табақа бо азобу машаққат мегузашт. Нони серӣ ва тани пӯшидаро намедиданд. Рӯзгори Биноӣ чӣ дар ватан ва чӣ дар ғарибӣ ҳамин тавр қашшоқона мегузашт. Ӯ саъю кӯшиш карду илм омӯхт, дар ин роҳ ранҷу сахтиҳои зиёде дид, аммо ба муроди дил нарасид. Бинобар ин шикояти қаҳрамони лирикӣ аз замонаи бемурурват на танҳо ба рӯзгори адиб дахл дорад, балки шикояти садҳо, ҳазорҳо мардуми бечораю бенавост:

Дар умри худ муроди дили ҳосилам набуд,
В-аз умр як нафас ба муроди дилам набуд.
Бе дарду ғам наям нафасе, гӯйӣ аз азал
Ҷуз дарду ғам сиришта дар обу гилам набуд.

Бештари қитъаю рубоиёти шоир мавзӯъҳои пандуахлоқӣ доранд. Биноӣ дар онҳо ахлоқи ҳамидаи инсониро ситоиш намуда, инсонҳоро ба поквичдонию ростқавлӣ, хоксорию накӯкорӣ ҳидоят мекунад. Дар баробари ин дар бисёр қитъаю рубоиёташ ашхоси мутакаббир, дилсиёҳ, золим ва беадолатро мазаммату накӯҳиш намудааст. Биноӣ баъзан дар рубоиёташ ҳаёти қашшоқонаашро тасвир намуда, таъкид менамояд, ки агар шахс барои қонеъ намудани қути лоямути худ ва аҳлу аёл чизе надошта бошад, ӯ наметавонад илму фарҳанг омӯзад, асар эҷод кунад, умуман, рӯзгорашро пеш барад.

Биноӣ дар қасидасароӣ низ дасти тавоно доштааст. Шоир асосан дар ин масъала ба анъанаи қасидасароёни гузашта пайравӣ кардааст. Дар эҷодиёти адиб қасидаҳои мадҳӣ ва ҳасбиҳолӣ бештаранд.

Яке аз муҳимтарин хусусияти қасидаҳои шоир дар он аст, ки содаю равонанд. Онҳоро кас хонда бузургӣ, зебоӣ ва назокату латофати инсонро дарк мекунад. Махсусан, ташбиби қасидаҳо пуробуранг буда, дилро ба шӯру ҳаяҷон меоранд. Ин қисмати қасидаҳо бештар ба ғазал шабеҳанд. Ба тамом риоя кардани таносуби сухан, истифода кардани санъатҳои шеърӣ ва калимаю ибораҳои рехтаи халқӣ ба каломи шоир ҳусну таровати махсус бахшидаанд. Барои исботи фикр ташбиби қасидаи зерро гирем:

Лола рух бинмуд, оламро гулистон кард боз,
Кӯҳро доман пур аз лаъли Бадахшон кард боз.
Ғунчаи гул бар гиребон тугмаи ёқут дошт,
Гул ба нохунҳои рангинаш гиребон кард боз.
Бо асои сабз омад сабза бар атрофи ҷӯй,
Хизр, пиндорӣ, ҳавои оби ҳайвон кард боз.
Ғунчаи наргис зи тоби гул назар барбасту гуфт:
«Бар рухи хуршеди рахшон дида натвон кард боз».
Ҷоми зар мондаст бар симин табақ наргис, нигар
Хешро аз соқиёни базми султон кард боз.

Чуноне ки мебинед, дар ин ташбиб ҳар як калимаю ибора дар ҷояш, бамавқеъ омадааст. Хонанда аз ин намуна зебоии забони модариашро ба хубӣ эҳсос мекунад. Дар пеши чашм баҳор бо тамоми шукӯҳаш ҷилвагар мешавад. Шукуфтани лола, сабзу хуррам гардидани дашту ҳомун, аз нав эҳё гардидани зиндагии инсонҳо ва олами набототу ҳайвонотро шоирона ситудааст. Ба ин восита адиб таъкид менамояд, ки ҳар як шахс аз ин зебоиҳо оқилона бояд истифода барад.

Достони “Беҳрӯзу Баҳром”

Достони «Беҳрӯзу Баҳром» дар эҷодиёти шоир мақоми аввал дорад. Асар дар муддати 10 сол навишта шудааст ва 7702 байтро дар бар мегирад. Тахмин меравад, ки соли 1507 маснавӣ ба анҷом расидааст. Мақсади шоир аз эҷоди достон дар чист? Худи Биноӣ ба ин савол ҷавоб дода чунин мегӯяд:

Ҳар китобе, ки буд дар ахлоқ,
Ҷустам, аз ҳар кӣ буд дар офоқ.
Бар сару пои он кутуб[1] *гаштам,*
Бар баду неки халқ бугзаштам,
Ҷамъ кардам фавоид[2] *аз ҳад беш,*
Бар гирифтам тариқи мақсади хеш.
Ки чу маҳсули ман ба рафъ[3] *расад,*
Хӯшачине аз ӯ ба нафъ расад.

Масъалаи тарбияи шахс дар замони шоир яке аз проблемаҳои умда ба ҳисоб мерафт. Зеро ахлоқ, ва махсусан ахлоқи табақаи болои ҷомеа бад шуда, ислоҳ металабид. Шоир хостааст, ки бо ин роҳ аҳли ҷомеаро тарбия намояд ва бо ҳамин васила дар назди виҷдон ва халқ хизмати худро адо кунад. Аммо барои ба мақсад расидан усули анъанавии бузургони гузаштаро такмил додааст. Достони шоир аз асарҳои ахлоқии гузашта, пеш аз ҳама, бо он фарқ мекунад, ки шоир барои баёни афкори ахлоқиаш на танҳо бо суханони умумии қаҳрамони лирикӣ қаноат мекунаду халос, балки бо роҳи додани сужет дар рафти воқеаю ҳодисаҳои асар андешаҳои ахлоқии шоир характери ҷамъбастӣ мегиранд. Аз рафти ҳодисаҳои ибратбахш хонанда панд гирифта ба хулоса меояд.

Композитсия ва сужети асар. Достони «Беҳрӯзу Баҳром» аз наъту муноҷот шурӯъ мегардад. Пас аз ин шоир дар сабаби назми китоб, мақсаду мароми хеш аз таълифи асар сухан мегӯяд. Баъд ду боби ба ҳам алоқаманд, ки яке ба масъалаҳои ахлоқи нек ва дигаре ба ахлоқи бад бахшида шудаанд, меоянд. Дар ин қисматҳо шоир ҳамчун қаҳрамони лирикӣ намудор шуда, муносибати худро ба ин ду масъала баён кардааст. Сипас бевосита сужети асар шурӯъ мегардад.

Дар шаҳри Ҳамадон ду бародар - Хоҷа Хусрав ва Хоҷа Азиз дӯстона зиндагӣ мекарданд. Хусрав Гулчеҳр ном духтари соҳибҷамол ва Азиз бошад ду писар - Баҳром ва Беҳрӯз дошт. Ҳар се дар мактаб якҷоя мехонданд. Гулчеҳр ва Беҳрӯз бисёр нағз хонда, ба сухани устодон бо мароқ гӯш мекарданд. Дар

---

1 Кутуб – шакли ҷамъи китоб.
2 *Фавоид* – фоидаҳо.
3 *Рафъ* – баланд шудан, маълум шудан, шӯҳрат ёфтан.

сари вақт вазифаҳоро иҷро менамуданд. Боақлу боодоб буданд. Саъю кӯшиш, меҳнату машаққати Гулчеҳр ва Беҳрӯз зоеъ нарафт. Онҳо бисёр илмҳои маъмули замонаашонро ба хубӣ аз худ карда, аз илму фарҳанг бархурдор гардиданд. Баҳром танбалу коргурез буд, ба мактаб, ба омӯзиши илму дониш майл надошт. Ӯ бо одамони бадахлоқ ҳамроҳ шуда, вақти худро ба корҳои беҳуда мегузаронид. Ба ҳамин тариқ, ӯ ба як шахси сиёҳдил, бефарҳанг ва, умуман, зарарноки ҷомеа табдил ёфт. Дар баробари ин Баҳром мехоҳад ба Гулчеҳри зебо издивоҷ кунад. Аз ин рӯ, падарашро маҷбур менамояд, ки ба хонаи амакаш рафта, духтарашро барояш хостгорӣ кунад. Гулчеҳр ва падараш ба издивоҷ розӣ намешаванд. Гулчеҳр Баҳромро бад мебинад. Аммо ба Беҳрӯз майлу рағбат ва муҳаббат дорад. Беҳрӯз ҳам Гулчеҳрро нағз мебинад. Вале ишқашро изҳор намекунад. Хусрав муҳаббати ҳар дуи онҳоро фаҳмида, ба бародараш Азиз мегӯяд, ки ман духтарамро танҳо ба Беҳрӯз медиҳам.

Баҳром ин хабарро шунида, ба хашму газаб меояд. Бадкирдориаш боз ҳам зиёд мегардад. Одамкушӣ ва дуздӣ мекунад. Аз зиёнкории ӯ мардум ба дод меоянд. Ӯро борҳо ба маҳкамаи қозӣ бурданд. Падараш Хоҷа Азиз тамоми дороию сарваташро дар ивази бадкирдориҳои содиркардаи Баҳром ба товон медиҳад. Падару модар ба фарзанд ҳарчанд насиҳат мекунанд, аммо зиёнкориаш боз зиёдтар мегардад. Пас аз ин Хоҷа Азиз аз Беҳрӯз, ки дар он рӯзгор ҳамчун яке аз шахсони донишманду хирадманд эътироф шуда буд, хоҳиш мекунад, ки ӯро насиҳат карда, ба роҳи рост раҳнамун созад. Сипас қисмати дуюми достон шурӯъ мегардад. Ин қисматро «Насиҳатномаи Беҳрӯз» гуфтан равост. Насиҳатнома аз 20 боб иборат буда, қариб ҳамаи масъалаҳои тарбиявию ахлоқиро дар бар мегирад. Ҳар як боб ба масъалаҳои алоҳида бахшида мешавад. Шоир ҳангоми кушодани масъалаҳо барои тақвияти фикр ҳикояю масалҳои ахлоқии зиёдеро меорад, ки онҳо бобҳоро шавқовар гардонидаанд.

Вале бояд гуфт, ки дар ҳамин ҷо хати сужети асар канда мешавад. Ҳаёти минбаъдаи қаҳрамонҳои асосии достон – Гулчеҳр ва Беҳрӯз ба хонанда норавшан мемонад. Маълум намешавад, ки «Насиҳатномаи Беҳрӯз» ба Баҳром то чӣ андоза

таъсир расонд. Оё ӯ ислоҳ шуд, аз роҳи бад баргашт? Хулосаҳои дақиқ баровардан ро адиб ба хонанда ҳавола кардааст.

Образҳои асосии достон

Дар достони «Беҳрӯзу Баҳром» образи анъанавии адабиёти гузашта, муборизаи қувваҳои бадию некӣ мавқеи асосӣ дорад. Баҳром бадкирдор, бадтинат, вале Беҳрӯз нексиришт аст ва Камолиддини Биноӣ ҳам беҳтарин ақидаҳои пешқадами худро дар симои Беҳрӯз нишон додааст. Биноӣ ба воситаи кушодани характерҳо муносибаташро ба ҷомеа ва таълиму тарбияи инсон нишон додааст. Шоир дар достон ҳамчун рӯҳбардору мададгор ва ҳимоятгари омма, шахсони бечораю мазлум ба назар мерасад. Беҳрӯз дилсоф ва поквиҷдон аст. Ӯ меҳнат кардан ва бо меҳнати ҳалол нон хӯрданро хислати бузургу вазифаи муқаддаси ҳар як фард ҳисоб мекунад. Аз меҳнату дастранҷи дигарон нон хӯрдан нашояд. Албатта, ҳамаи ин суханон ба муфтхӯрон ва золимони замонааш дахл доранд:

Рахши давлат ба зулм агар ронӣ,
Ҳамчу хар дар халоб дар монӣ.
Поймоли ҷафо ба кас маписанд,
Ки ба мехи ҷафо шавӣ побанд.

Барои ҳамин шоир ба золимон таъкид карда мегӯяд, ки ту худатро ба ҷои мазлум гузор, дар ҷои ӯ тасаввур кун, пас он зулме, ки дар ҳаққи ӯ раво дидаӣ, дар худат имтиҳон карда бин, ки ту тоқати онро дорӣ ё не:

Зулм бар худ агар раво н-орӣ,
Даст боре зи халқ во дорӣ.
Ба хато бар касе ҷафо накунӣ,
Даст аз пои худ хато накунӣ..,
Қадам аз ҳадди худ бадар наниҳӣ,
Пой аз андоза пештар наниҳӣ.

Барои ба роҳи бад нарафтан бояд ақлу хирадро пешаи зиндагӣ намоӣ. Мисли Беҳрӯз хирадманду софдил, ҳалолкор ва ба инсонҳо нафърасон бошӣ. Аз ин ҷост, ки Биноӣ ҷанбаи ахлоқии асарашро пурқувват намуда, «Насиҳатномаи Беҳрӯз»-

ро дар анҷоми достон меорад. Ӯ ба ин восита мехоҳад инсонҳоро тарбия намояд. Шоир дар ин қисмат, пеш аз ҳама, дар бораи пайдоиши ахлоқ, сабабҳои объективии он фикру андешаҳои пурқимати худро дар симои каҳрамони асосии асар - Беҳрӯз баён кардааст.

Биноӣ рӯирост баромад карда, сабаби пайдоиши ахлоқи одамони ҷамъиятро дар асоси далелҳои эътимодбахш дар образҳои қаҳрамонҳои асосии достони «Беҳрӯзу Баҳром» равшан менамояд. Шоир доир ба сабабҳои пайдоиши ахлоқ ду ақида дорад. Ӯ чун бисёр бузургони гузашта ахлоқу одобро дар аввал ирсӣ мегӯяд. Вале дар охир бар хилофи фикри боло баромада, назарияи нави материалистии худро ба миён мегузорад. Ӯ қайд мекунад, ки ахлоқи инсон, хоҳ вай бад бошад, хоҳ нек, дар натиҷаи таъсири муҳит ташаккул меёбад:

Ҳар кӣ сар зад ба гулхани пурдуд,
Ҷомааш бӯи дуд гирад зуд.
Нашавӣ, хоҷа, ҳамнишини бадон,
То нагардӣ зи хайли бехирадон.
В-он ки бо гулхане шавад ҳампой,
Ҷуз ба хоки сияҳ нагирад ҷой.
Ҳар кӣ атвори неку бад гирад,
Ҳама аз ҳамнишини худ гирад.

Биноӣ барои исботи фикраш ҳамеша кӯшиш мекунад, ки аз зиндагии одамон мисолҳои зиёд оварад. Мисолҳои овардашуда бештар воқеӣ буда, онҳоро ё худи шоир бевосита аз сар гузаронидааст, ё ин ки ягон дӯсташ ба ӯ ҳикоят кардааст. Чунончи, доир ба масъалаи таъсири муҳит ба шахс дар маснавии «Беҳрӯзу Баҳром» чор ҳикоят оварда шудааст, ки ҳар кадом хулосаҳои шоирро тасдиқ мекунанд. Дар ҳикояти дуюм Биноӣ саргузашти як рафиқашро нақл мекунад. Ин рафиқаш дар давраи мактабхониаш ниҳоят ҷавони нағз, ҳалим, боадаб ва аз ҳамаи корҳои ношоиста парҳезкор буд. Вале баъд, ҳангоме ки бо одамони бад нишастухез мекунад, тағйир ёфта, таҳсилро тарк мекунад ва рафта-рафта, дар натиҷаи таъсири онҳо ба як нафар шахси хиёнаткор, разил ва ниҳоят ахлоқан вайрон табдил меёбад.

Ягона роҳи халосӣ аз ин кирдорҳои разилона, ба фикри

шоир, тарки ҳамсӯҳбатон кардан ва бо одамони хуб ҳамнишин шудан мебошад:

Гуфт:- Бигзар аз ин сияҳрӯзон,
Пой баркаш зи оташи сӯзон!
То аз ин ҳамдамони бадгуҳарат
Чӣ бало хоҳад омадан ба сарат!

Ба ҳамин тариқ, Биноӣ доир ба пайдоиши ахлоқ ақидаи мутафаккирони гузаштаро давом додааст. Агар шоир, аз як тараф, ирсӣ будани шахсияти фардиро тарафдорӣ карда бошад, рафта-рафта, дар натиҷаи омӯхтани ҳаёту зиндагии одамон ба хулосаи ҳаётӣ омада, таъсири муҳиту ҳамсӯҳбатонро барои дигар шудани ахлоқ эътироф мекунад.

Биноӣ дар «Беҳрӯзу Баҳром» ба масъалаи кибру ғурур аҳамият додааст. Албатта, дар он замоне, ки шоир зиндагонӣ мекард, аҳли сарват ва табақаи доро бештар соҳиби чунин хусусият буданд. Ҳатто дар байни аҳли илму ҳунар пайдо шудани кибр ҳам як ҳодисаи воқеӣ гардида буд. Олим ва ё ҳунарманде, ки ба дониши худ мағрур мешавад, - мегӯяд ӯ, -аз самари он дониш асаре боқӣ наемонад. Олим бояд аз кибр дурӣ ҷуста, ба тавозӯъ ва хоксорӣ рӯ орад, зеро фақат ба ҳамин роҳ мақбули омма шуда метавонад:

В-он ки кибр оварад зи илму ҳунар
Ҳунару илмро намонад асар.
Гар тавозӯъ ба илм натвонӣ,
Аҳли дониш най ту, нодонӣ.

Албатта, сарчашмаи пайдоиши ахлоқи бад бидуни сабабҳои объективӣ ва субъективие, ки дар боло зикрашон рафт, ба ақидаи Камолиддини Биноӣ истеъмоли май ё арақ низ будааст. Сарчашмаҳои илмӣ ва адабӣ пурра собит менамоянд, ки касалии майнӯшӣ дар замони адиб, махсусан дар байни табақаи боло хеле вусъат ёфта буд. Биноӣ дар рӯзгори хеш аз таҷриба зиёну зарари майнӯширо бисёр дидаву мушоҳида кардааст. Ба ақидаи Биноӣ аксарияти гуноҳҳои содиркардаи одамон пас аз майнӯшӣ ба амал меоянд. Ба ақидаи нависанда ин як касалии сахт ва зараровар аст, ки инсон бояд аз он даст кашад:

Эй бародар, маёр рӯ ба шароб!
Баҳри андӯҳу меҳнат аст ин об.
Душмани ақлу хасми ҷон аст ин,
Хонавайронкуни ҷаҳон аст ин.
Кист майхора? - Марди маҷнунваш,
Зада дар худ ба дасти худ оташ.

Воқеан суханони оқилонаи Биноӣ имрӯз аҳамияти боз ҳам зиёдтар пайдо кардаанд.

Ғайр аз ин, шоир он шахсонеро, ки аз пушти хешутаборӣ савлат мекунанд, низ мазаммат мекунад:

Мард бояд, ки худ падар бошад,
Боиси фахри сад писар бошад.
В-арна фазли падар чӣ суд кунад,
Фазли шахси дигар чӣ суд кунад?
Чанд аз пои хеш мегӯӣ,
Фазли бобои хеш мегӯӣ?

Биноӣ мақоми сухан ва одоби сухан гуфтанро ҳам муҳим мушуморад. Аз ҳамин сабаб як боби алоҳидаи маснавии «Бехрӯзу Баҳром»-ро маҳз ба ҳамин масъала мебахшад. Биноӣ мегӯяд, ки айб ва нуқсонҳои одамӣ бисёранд. Ин нуқсонҳо дар навбати худ ба воситаи забон зоҳир мешаванд. Бинобар ин, дар вақти сухан гуфтан эҳтиёт кардан лозим аст.

Суханеро, ки гуфтанӣ бошад,
Дар маҳал ё нуҳуфтанӣ бошад,
Як таассуф хӯрӣ, ки мебоист
Гуфтанаш, хомӯшӣ намешоист.
Лек агар як нагуфтанӣ гӯӣ,
То қиёмат кашӣ сияҳрӯӣ.

Аз ҳамин сабаб, барои он ки хиҷил нагардӣ, - мегӯяд шоир, - аввал он суханро дар тарозуи ақл бисанҷ, пасу пеши онро мулоҳиза кун ва пас аз он, ки ба дуруст будани он боварӣ ҳосил кардӣ, ба забон ор:

Бар ту бодо, ки чун сухан гӯӣ,
Бо тааммул раҳи сухан пӯӣ.

Дилат аввал сухан қарор диҳад,
Баъд аз он бар забон гузор диҳад.
Суханеро, ки дар мақол орӣ,
Аввал он беҳ, ки дар хаёл орӣ.

Ба ҳамин тариқ, Камолиддини Биноӣ қисмати асосии эҷодиёти худро ба манфиати омма бахшида, орзую омоли онҳоро тараннум намудааст. Шоир чи дар жанрҳои хурди лирикӣ ва чи дар достони «Беҳрӯзу Баҳром» аз нуқтаи назари синфии худ тарзи давлатдорӣ, зулми золимони замонаашро танқиду мазаммат менамояд. Дар баробари ин ба ҳимояи мазлумону ситамдидагон бармехезад. Инсонро аз ҳама мавҷудот баландтар мегузорад, Роҳҳои ба даст овардани илму дониш, одобу ахлоқи накӯро ба воситаи образҳо, ҳодисаю воқеаҳои ҳаётӣ боварибахш нишон медиҳад.

Дар масъалаи ташаккул ёфтани шахсият нисбат ба гузаштагон хеле пеш меравад ва материалистона собит менамояд, ки ҷамъият, муҳит дар ташаккули инсон роли калон мебозанд.

Дуруст аст, ки Биноӣ фарзанди замони худ буд. Адиб ба муқобили ҳама гуна беадолатиҳо муборизаи беамон бурда, инсони покро ситоиш намуд. Одамонро ба илмомӯзӣ, накӯкорӣ, парҳезкорӣ, поквиҷдонӣ ҳидоят кард, ки имрӯз ҳам фикрҳои тарбиявӣ-ахлоқии шоир қимати худро гум накардаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар бораи ҳаёти Биноӣ нақл кунед.
2. Биноӣ дар бораи илмомӯзиаш чӣ мегӯяд?
3. Шоир чаро ба дарбор меравад?
4. Сабаби дарборро тарк намудани адиб дар чист?
5. Поёни умри Биноӣ чӣ хел гузашт?
6. Биноӣ кадом асарҳои илмию адабиро иншо кардааст?
7. Дар қитъаю рубоиёти шоир кадом мавзӯъҳо мавқеи асосӣ доранд?
8. Мавзӯъҳои ғазалиёти адибро гӯед ва бо мисолҳо фаҳмонед.
9. Бо чӣ мақсад шоир «Бехрӯзу Баҳром»-ро иншо кард?
10. Масъалаҳои асосии достон кадомҳоянд?
11. Ба шумо номи достон маъқул аст? Чаро?
12. Назари шумо дар хусуси таъсири муҳит ба ҷамъият дар тарбияи шахс чӣ гуна аст?
13. Аз хондани достон чӣ манфиат бардоштед?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ:

1. С. Айнӣ, Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъулвақоеъ», Куллиёт, ҷилди 13. «Ирфон», Душанбе, 1978.
2. А. Н. Болдырев. Зайниддин Васифи, Сталинабад, 1957.
3. Т. Миров. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф», Душанбе, 1986.

БАДРИДДИНИ ҲИЛОЛӢ
(1475-1529)

Моро ба ҷафо кушта пушаймон
шуда бошӣ,
Хуни дили мо рехта ҳайрон
шуда бошӣ?

Шарҳи ҳоли шоир

Барои мардуми Ҳирот шаби ҷумъаи соли 1529 шаби бехосият буд. Дору гир, доду фарёд, гиряву лобаи кӯдакону занон хомӯшии шабро халалдор мекард. Ясавулон ва сарбозони Убайдуллохон хонаҳои мардумонро талаву тороҷ мекарданд, одамони «гарданкаш», «ёғӣ» ё шиъамазҳабонро ба зиндону қозихона мебурданд. Чор сарбози Убайдуллохон ба назди дарвозае омаданд. Тақ-тақ карданд.

- Кист?
- Кушо, мо одамони хон!

Марде дарвозаро кушод.

- Хонаи кист?! - пурсид яке аз одамони хон.
- Бадриддини Ҳилолӣ.
- Хабар кун, биёяд!
- Ман?
- Ҳа, ту! Шиъаи хар!
- Даҳон нигоҳ доред! Одоб ҷавҳари инсон аст. Аввал пурсиш, баъд кушиш!
- Бас сафсата. Рафтем ба маҳкамаи қозӣ. Дар ҳамон ҷо мефаҳмӣ.

Чокарон ба забон кушодани шоир имконият надода, ӯро гирифта кашон-кашон ба маҳкамаи қозӣ оварданд. Қозихона дар ин ними шаб хеле серодам буд. Пас аз интизорӣ Ҳилолиро ба назди қозикалон Шамсиддини Қаҳтонӣ даровардаид. Чор нафар дар рӯи кӯрпачаҳои махмалин нишаста, тасбеҳ мегардонданд.

Ҳилолӣ шарту русуми инсонӣ ба ҷо оварда салом дод. Аммо салом беҷавоб монд. Қозикалон ба ҳуҷум гузашт:

- Шумо, шоир Ҳилолӣ? Чунин бандаҳои осӣ ба худ лақабҳои осмонӣ ҷуста меёбанд. Садқаи ҳилоли Худои мутаъол шавед!

- Ман гуноҳе надорам ва сабаби ба марҳамати шумоён расиданамро намедонам.

- Намедонӣ?! Ҳамаашро нағз медонӣ! Ҳоло ба ёдат меорем. Аввалан, дар як шеърат хони покдину маъдалатгустар, ҳомии шариати ислом Убайдуллохонро танқиду мазаммат кардаӣ. Магар ин гуноҳ нест?! Сониян, аз рӯи кору рафторат шиамазҳаб ҳастӣ. Ба шиа буданат ин ҳомиёни дину диёнат гувоҳ ҳастанд ва шиа буданатро тасдиқ мекунанд.

Мавлоно Бақоии Ланг ва Мавлоно Гулчеҳр, ки дар назди қозикалон ҳузур доштанд, аз ҷой бархеста, суханони Мавлоно Шамсиддинро тасдиқ карданд.

- Баред! Пагоҳ дар бозори Чорсӯ амри моро амалӣ кунед! Хуршеди оламтоб кайҳо аз паси қуллаҳои кӯҳ баромада, саховатмандона нурпошӣ мекард. Вале офтоби зиндагии шоир Ҳилолӣ рӯ ба гуруб оварда буд. Шоири номуродро ясавулон кашон-кашон ба сӯи бозори Чорсуи Ҳирот мебурданд. Як гурӯҳ мардуми авом ба ҳоли шоир гиря мекарданд ва баъзе ҳасудон, нотавонбинон ва рақибони шоир ба сари Ҳилолӣ санг мепартофтанд. Сари шоир хуншор шуда буд. Қатраҳои хун ба рӯи гандумгунаш таровида, риши мошубиринҷии шоирро лолагун мекарданд. Ӯ бо сари баланд пеш мерафт. Аз байни ҳасудону нотавонбинон, дӯстон, хешу акрабояшро меҷӯсту медид, ки онҳо гирён буданд. Шоир бо ишорат бо онҳо хайру хуш менамуд ва байти зерро бо дарду алам мехонд:

Ин қатраи хун чист бар рӯи ту, Ҳилолӣ,
Гӯё, ки дил аз гусса ба рӯи ту давида.

Ниҳоят Ҳилолиро ба бозорҷой оварданд. Дар назди ӯ ҷаллод Сайфулло шамшер дар даст меистод. Қатлгоҳ баландтар буд. Шоир издиҳомро хуб медид. Чанд дақиқа хомӯшӣ ҳукмфармо гардид. Сонӣ ба шоир иҷозат доданд, ки чанд сухан гӯяд:

- Хешу табор, дӯстон! Бо Шумо худоҳофизӣ мекунам. Онҳо дар касди ҷони ман буданд. Имрӯз ба мақсад мерасанд. Гуноҳе надорам, ҳасудон, нотавонбинон, амири бехирад душмани ҷони ман шуданд.

- Кушед шоири бадмазҳабро! Бас лаққидан, - ба Сайфулло фармон дод шахси масъули Убайдуллохон. Сайфулло фармонро ба ҷо овард.

Соли қатли Ҳилолӣ 936 ҳичрист, ки ин ба соли 1529 мелодӣ рост меояд.

Падару бобои Ҳилолӣ дар шаҳри Астаробод зиндагии хоксоронае доштанд. Ҳилолӣ дар ҳамин ҷо, тахминан соли 1475 ба дунё омадааст. Ӯ таҳсили ибтидоияшро дар Астаробод гузаронида, пас ба маркази илму адаб шаҳри Ҳирот меояд. Дар ин ҷо дар як муддати кӯтоҳ илмҳои калом, мусиқӣ, таърих, нуҷум ва ғайраро ба хубӣ аз худ мекунад. Чуноне ки ҳамзамононаш қайд кардаанд, Ҳилолӣ ҳанӯз аз хурдӣ хушзеҳн буда, истеъдоди бузурги сухандонӣ доштааст. Аз ин ҷост, ки дар синни 15-16-солагӣ овозаи шеъри ӯ баланд мешавад ва ба сӯҳбати Ҷомию Навоӣ барин бузургони илму адаби замонаш шарафёб мегардад. Муаллифи «Таърихи хулосатулахбор» Муҳаммад Хондамир дар ин бора чунин мегӯяд: «Мавлоно Ҳилолӣ дар назми газал бебадал аст. Лекин дар ин айём забон аз гуфтори ашъор фурӯ баста ва аксар авқотро ба таҳсили улум сарф мекунад».

Ҳилолии ҷавон абёти адибони бузурги гузаштаро аз бар намуд. «Хамса»-ҳои Низомию Амир Хусрав ва достонҳои Абдураҳмони Ҷомиро ба тамом аз ёд медонист.

Бадриддин Ҳилолӣ бештари ҳаёташро дар Ҳирот гузаронд. Оиладор шуда соҳиби фарзанд гардид. Доир ба ин масъала адиб дар достони «Лайлӣ ва Маҷнун» ба тарзи зайл ишорат кардааст:

Эй дурри шарар зи баҳри кавнайн,
Фарзанди азиз – қурратулайн.[1]
Бишнав сухани маро, ки панд аст,
Панди падар аст, судманд аст.

Ҳилолӣ хеле кам сафар кардааст. Аз сарчашмаҳои таърихӣ ва адабӣ равшан мегардад, ки ӯ танҳо як маротиба ба Қандаҳор сафар карда, бо аҳли адаби он ҷой сӯҳбатҳо оростааст. Шоир марди сӯҳбаторо ва ҳозирҷавоб будааст. Чунонки муаллифи «Акбарнома» Муборак Алломӣ дар асараш зикр кардааст,

---

1 Қурратулайн - нури дида, фарзанд

ҳокими Қандаҳор Мирзо Комрон базме ташкил мекунад. Дар он шоирон, олимон ва дигар аркони давлат иштирок доштанд. Ҳилолӣ ҳам ба базм ҳозир шуда, аз Мавлоно Наргисӣ болотар менишинад. Аз ин болонишинии Ҳилолӣ Мулло Наргисӣ меранҷад ва байти зерро навишта, ба дасти Ҳилолӣ медиҳад:

«Нокасе гар аз касе боло нишинад, бок нест,
З-он ки хас бар рӯи обу зери дарё гавҳар аст».

Ҳилолӣ фавран ҷавоб мегардонад:

Ҳар кӣ ӯро табъ бошад, ҷои ӯ болотар аст,
Ҳар киро табъе набошад, ҷои ӯ зери дар аст.

Мирзо Комрон воқиф шуда, гуфт: «Чӣ гуфтугӯ доред?» Мулло Наргисӣ арз кард: «Имрӯз мулло Ҳилолӣ ҷои худро надониста».

Мирзо гуфтанд:

- Эй мулло Ҳилолӣ, чаро надониста боло нишастӣ?

Мулло Ҳилолӣ гуфт:

- Ман дар ин ҷо тавзеҳҳо[2] дорам.

Мирзо гуфтанд:

- Бигӯ!

Гуфт:

- Номи ман Ҳилол аст, номи эшон Наргис. Ҳилол дар осмон аст ва наргис дар замин бирӯяд. Дигар, шоирон Абрӯро ҳилол гӯянд ва чашмро наргис, абрӯ болои чашм аст. Аз ин сабаб боло нишастаам».

Ҳамин тавр, шоир дар айёми ҷӯшу хурӯши эҷодӣ аз дасти шоҳони ҷоҳилу золим ҷони азизи хешро ба Ҷонофарин супорид, ки мо дар боло ҳикоят кардем. Имрӯз қабри шоир дар шаҳри Ҳироти Афғонистон барҷост, зиёратгоҳи аҳли хирад аст.

Мероси адабии Ҳилолӣ. Бадриддини Ҳилолӣ асосан дар байни хосу ом ҳамчун шоири газалсаро машҳур гардидааст. Дар ин бора худи адиб чунин мегӯяд:

Нақди ганҷинаи сухан газал аст,
Шукри Борӣ, ки назми ман газал аст.

---

2 Тавзеҳ — сабаби чизе ё кореро шарҳ додан.

Он кӣ назми ғазал тавонад гуфт,
Маснавиро чу дур тавонад суфт!

Аз ин рӯ, қисмати зиёди девони Ҳилолиро, ки соли 1521 бевосита худаш тартиб додааст, ғазал ташкил медиҳад. Девони ӯ қариб аз 360 газал, 32 рубоӣ, 8 қитъа, чистони «Шамъу фонӯс» ва дигар жанрҳои хурди лирикӣ иборат аст, ки миқдори абёти он ба 2700 байт мерасад.

Мавзӯи қитъа ва рубоиёти шоир мухталиф буда, дар онҳо ақидаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоии адиб инъикос ёфтаанд. Масалан, дар рубоии зер Ҳилолӣ таъкид мекунад, ки дар ин рӯзгор инсони беғам вуҷуд надорад. Таҷрибаи ҳаёт, рӯзгори одамони ҷамъият адибро ба чунин хулоса овардааст. Ҳилолӣ дид ва мушоҳида намуд, ки истеҳсолкунандагони неъматҳои моддӣ хору забунанд:

Дар олами бевафо касе хуррам нест,
Шодию ишрат дар бани одам нест.
Он кас, ки дар ин замона ӯро ғам нест,
Ё одам нест, ё аз ин олам нест.

Дар қитъаоти шоир нуқсонҳои ҷомеа фош гардида, шикоят аз зулм, нобаробарии иҷтимоӣ ва ғайра баланд садо медиҳанд:

Оҳ аз ин рӯзгори баргашта,
Ки зи ман лаҳза-лаҳза баргардад!
Гар фалакро ба коми худ хоҳам,
Ӯ ба коми каси дигар гардад.

Табиист, ки хунрезиҳо, зулму истисмори табақаи боло сабаби қашшоқии омма мегардид. Аҳвол бад буд, боз бадтар мешуд. Барои ҳамин дар анҷоми қитъа шоир аз он шукр мекунад, ки дар оянда аҳвол аз ин ҳам бадтар нашавад:

Лек бо ин хушам, ки толеи ман,
Натавонад, к-аз ин батар гардад.

Ҳилолӣ дар солҳои охири ҳаёташ се достон эҷод кардааст, ки ин сабаб дорад. Боре дар як анҷумани шоирон сухан аз Ҳилолӣ рафт. Аксарияти устодони сухан шеъри ӯро таъриф карданд ва дар эҷоди жанрҳои хурди лирикӣ, махсусан

газалсаройӣ бебадал будани шоирро ёдовар шуданд. Дар байни онҳо адибе буд, ки танҳо маснавӣ ё достон мегуфт. Ҳамин шахс Ҳилолиро мазаммат намуда мегӯяд, ки ӯ фақат ғазал мегӯяд. Дар достон гуфтан дасткӯтоҳ аст. Пас аз ин Ҳилолӣ ба навиштани достон шурӯъ мекунад. Дар ин бора Ҳилолӣ чунин мегӯяд:

Буд шахсе ба маснавӣ машҳур,
Дар фунуни сухан ба худ магрур.
Гуфт: «Оре, агарчи бебадал аст,
Шеваи шеъри ӯ ҳамин ғазал аст.
Нест ӯро зи маснавӣ хабаре,
Дар раҳи мо зи пайравӣ асаре»
Бетааммул аз он миён ҷастам.
Ба тааммул миёни худ бастам.
Бозуи фикрро қавӣ кардам,
Рӯй дар кори маснавӣ кардам.

Ҳилолӣ дар қисмати охири достони «Лайлӣ ва Маҷнун» дар бораи се маснавияш чунин мегӯяд:

Аввал сухане, ки гуфт аз ин пеш,
Афсонан шоҳ буду дарвеш.
Зебо гуҳаре зи баъди он суфт,
Назме зи сифоти ошиқон гуфт.
Гуфт аз пайи он китоби мавзун,
Афсонаи ҷонгудози Маҷнун.

«Шоҳу Дарвеш». Маснавӣ аз 1444 байт ва 28 боб иборат аст. Се боби аввал, чун анъана, ба Худову расул, ситоиши онҳо бахшида шудаанд. Боби 4-ум дар таърифи сухан ва боби 5-ум дар сабаби назми китобанд. Пас аз ин мавзӯи асосии асар шурӯъ мегардад. Мавзӯи асосии «Шоҳу Дарвеш» ирфонӣ буда, сухан аз ишқу муҳаббати шоҳ бо дарвеше меравад.

Аз ҷиҳати идея маснавӣ қимати баланд надорад. Ҳанӯз ҳамзамононаш, аз ҷумла Бобур Мирзо маснавиро танқид карда, қайд карда буд, ки ишқу муҳаббат бояд дар байни марду зан шавад, на мард бо мард (Шоҳ ва Гадо). Аммо бояд гуфт, ки маснавӣ аз лиҳози зебоӣ, содагӣ, равонӣ, истифодаи таъбир,

зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, умуман, санъати суханварӣ хеле хуб иншо шудааст. Шоир баъзан дар руҷӯъҳои лирикиаш сифлагон, муддаиён, золимонро, ки ба халқ ҷабру ситам мекунанд, ба зери тозиёнаи танқид мегирад.

«Сифотулошиқии». Маснавӣ аз 1200 байт иборат буда, дар мавзӯи панду ахлоқ суруда шудааст. Асарҳои ахлоқии Низомии Ганҷавӣ, Хусрави Деҳлавӣ ва Саъдии Шерозӣ ба адиб илҳом бахшидаанд. Ба ҳамин маънӣ Ҳилолӣ ишорат карда мегӯяд:

Навиштам номае дар некномӣ,
Ки Хусрав офарин карду Низомӣ.
Калиди «Махзануласрор» бо ӯст,
Фурӯғи «Матлаъуланвор» бо ӯст,
«Гулистон»-ест дар вай «Бӯстон»-ҳо,
Дар авроқаш ҳазорон достонҳо.

Маснавии Ҳилолӣ мисли асарҳои Низомию Амир Хусрав сужети ягона надорад. Асар аз 20 боб иборат аст. Ҳар боб мустақил буда, ба мавзӯи алоҳидае бахшида шудааст. Мавзӯи умумии асар таърифу тавсифи хислатҳои ҳамидаи инсонӣ буда, шоир дар баробари ситоиши хислатҳои нек рафтори бади одамонро накӯҳиш мекунад. Як ҷиҳати муҳими маснавӣ боз дар он аст, ки Ҳилолӣ мувофиқи мазмуни боб ҳикояҳои тамсилӣ ва ахлоқӣ меорад ва ба ин восита фикрҳои худро қувват медиҳад. Махсусан бобҳое, ки доир ба масъалаҳои сидқу вафо, саховату ҷавонмардӣ, сабр, қаноат, одоб, ҳаё, адолатхоҳӣ, ҳиммatбаландӣ бахшида шудаанд, қимату арзиши баланд доранд ва имрӯз ҳам аҳамияти тарбиявии худро гум накардаанд.

Ҳамеша росткорон растагоранд,
Ки ғайр аз ростӣ коре надоранд.

Сафо меборад аз мардони содиқ,
Ки қавлу феълашон омад мувофиқ.

Боби 4, ки «Дар хулқи хуш» ном дорад, ба муқобили одобу ахлоқи пасти ҷавонони рӯзгори шоир равона карда шудааст. Шоир ҷавононеро, ки намуди зебо, сару либоси пурдабдаба доранд, вале одобу ахлоқашон ношоиста ва разилона аст, сахт мазаммат мекунад.

Ҷавоно, чанд бадхӯй тавон кард,
Зи хӯи бад ҷафоҷӯй тавон кард?
Ту инсонӣ, тариқи деву дад чист?
Ба он рӯи накӯ ин хӯи бад чист?
Накӯхӯ аз дари роҳат дарояд,
Чу гул ҳар ҷо ки бошад, хуш барояд.

Ҳилолӣ ҷавононро даъват менамояд, ки дар роҳи саодати халқ, ободиву ягонагии мамлакат ҳамеша тайёр бошанд. Ба душманони Ватан зарбаҳои ҷонкоҳе задан ва қаҳрамониву фидокорӣ нишон додан вазифаи муқаддаси ҳар як ватандӯст аст:

Биё, эй бедили аз кор монда,
Зи бим андар паси девор монда.
Далерӣ кун, ки майдон аз далер аст,
Агар рӯбаҳ далер афтод, шер аст.
Қавидил шав, ки дар майдони мардӣ,
Гар аз куштан битарсӣ, кушта гардӣ!

Суханони боло ба замони Ҳилолӣ вобастагии қавӣ доранд. Дар рӯзгори адиб Моваруннаҳру Хуросон саҳнаи ҷангҳои шадид, кушторҳои зиёд гардидаанд. Бинобар ин, шоир оқибати фоҷиавии ин тохтутозҳоро ҳис карда, ба воситаи сухан ҳамватанонашро ба далерию қаҳрамонӣ, ба ҳимояи ватан даъват намудааст.

Достони охирини Ҳилолӣ «Лайлӣ ва Маҷнун» аст, ки шоир онро дар пайравии достонҳои ҳамноми Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ иншо намудааст. Дар бораи достони мазкур дар поёнтар алоҳида таваққуф хоҳем намуд.

Мавзӯъ ва мундариҷаи идеявии ғазалиёти шоир. Ғазал дар асрҳои XV- XVI яке аз жанрҳои маъмултарини адабиёти бадеӣ ба шумор мерафт. Аксарияти адибони ин давр ғазал эҷод карданд.

Саромадони ин жанр Ҷомӣ, Биноӣ ва Ҳилолӣ буданд. Бадриддини Ҳилолӣ дар сурудани газал асосан пайрави Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Ҳасани Деҳлавист:

Ҳилолӣ аз камоли шеър дорад мансаби шоҳӣ,
Ки сӯзи Хусрав асту нозукиҳои Ҳасан бо ӯ.

Ғазалҳои шоир бо салосат, равонию содагӣ ва хушоҳангӣ аз дигар адибони ҳамзамонаш фарқ мекунанд. Аз ҷиҳати мазмун ва сохти композитсионӣ нисбат ба даврaҳои гузашта дар байни онҳо фарқе дида намешавад. Аксарияти ғазалҳои шоир аз 6-7 байт иборатанд. Махсусан матлаъ ва мақтаи ғазалҳои адиб бо камоли маҳорат иншо шудаанд.

Мавзӯи ғазалиёти Бадриддини Ҳилолӣ ғуногун буда, ба масъалаҳои ҳаёту зиндагии инсон, ғаму андӯҳ, орзую омоли вай бахшида шудааст. Дар бештари ғазалҳояш шоир ишқи пок, муҳаббату садоқати инсонро сурудааст. Ба ҳамин маънӣ шоир ишорат карда, дар ғазали зер худашро подшоҳи майдони ишқ мегӯяд:

Кори ман аз ҷумлаи олам ҳамин ишқ асту бас,
Оламе дорам, ки дар олам надорад ҳеҷ кас.
Подшоҳи аҳли дардам бар сари майдони ишқ,
Ман миёни фитнаву хайли бало аз пешу пас!

Маҳбубаи шоир олиҳаи зебоест. Ӯро ситоиш мекунад. Бе ӯ зиндагӣ кайфиятеву лаззате надорад. Шоир дар тавсифи ҳусну малоҳати ёраш гӯё оҷизӣ мекашад. Адиб аниқ менамояд, ки ҷон аз ҳама чиз бароям азизтар аст, вале ту аз он ҳам хуштарӣ ва барои ман умри ҷовидон ҳастӣ.

Ҷон хуш аст, аммо намехоҳам, ки ҷон гӯям туро,
Хоҳам аз ҷон хуштаре бошад, ки он гӯям туро.
Ман чӣ гӯям, к-он чунон бошад, ки ҳадди ҳусни туст,
Ҳам ту худ фармо, ки чунӣ, то чунон гӯям туро.
Ҷони ман, бо он ки хос аз баҳри рафтан омадӣ,
Соате биншин, ки умри ҷовидон гӯям туро.
То рақибонро набинам хушдил аз ғамҳои хеш,
Аз ту бинам ҷабру бо худ меҳрубон гӯям туро!
Баски мехоҳам, ки бошам бо ту дар гуфту шунид,
Як сухан гар бишнавам, сад достон гӯям туро.
Хуштар аз меҳр аст ҳар ҷавре, ки бо ман мекунӣ,
Моҳи ман хуш нест, гар номеҳрубон гӯям туро.

Ҳилолӣ дар ғазали «Ошиқи зори кистӣ?» худашро ба нодонӣ зада, маҳбубаашро шоирона тавсиф мекунад. Ӯ ҳангоми тавсифаш аз санъати таҷоҳули ориф моҳирона истифода

кардааст, яъне худро ба нодонӣ зада, сифатҳои баркамоли маъшуқаро ёдовар мешавад, ки ин тарзи адо хусусиятҳои хоси ин санъат аст:

Эй зи баҳор тозатар, тозабаҳори кистӣ?
Ваҳ чӣ нигори турфаӣ, турфанигори кистӣ?
Ҳаст рухи ту моҳи нав, кавкаби туст шоҳи ҳусн,
Моҳи кадом кишварӣ, шоҳи диёри кистӣ?
Лолаву сарви ин чаман мунфаиланд пеши ту,
Сарви кадом гулшанӣ, лолаузори кистӣ?

Ғазалҳои ишқии шоирро бо як шӯру ҳаяҷон хонда, кас ба хубӣ эҳсос мекунад, ки ишқи шоир реалӣ, заминӣ, воқеӣ аст. Яъне духтари мавзунқомат, дилкашу моҳталъатест, ки дар назди қаҳрамони лирикӣ буда, зиндагии ӯро зеботар меғардонад:

Рӯзи наврӯз асту сарви гулъузори ман куҷост?
Дар чаман ёрон ҳама ҷамъанд ёри ман куҷост?
Гашта мардум ҳар яке имрӯз сайди чобуке,
Чобуки сайдафкани мардумшикори ман куҷост?
Нест як соат қарор ин ҷони нооромро,
Ё Раб, он ороми ҷони беқарори ман куҷост?

Вале боз шоир шукр мекунад, зеро ӯ ошиқ асту ғаму дарди ишқ дорад:

Дармони мо маҷӯй, Ҳилолӣ, ки дарди ишқ
Хос аз барои ҷону тани дардноки мост.

Ғайр аз ин дар ғазалиёти Ҳилолӣ мавзӯъҳои иҷтимоӣ, ахлоқиву тарбиявӣ низ ба чашм мерасанд. Шоир дар як ғазалаш ишорат кардааст, ки ҷомеаи онрӯза «олами харобобод» аст ва хуб мешавад, ки касе пайдо шавад ва он асоси зулму ситамро барканда, ҷамъияте барпо кунад, ки дар он адлу инсоф бошад. Яъне ӯ тарафдори шоҳи одилу халқпарвар аст:

Хушо касе, ки дар ин олами харобобод,
Асоси зулм фиканду бинои дод ниҳод!
Тавонгаре, ки дари хайр бар фақирон баст,
Даре зи олами боло бар рӯи он накушод.
Касе, ки ёфт бар аҳволи зердастон даст,
Ба зулм агар наситонад, Худош хайр диҳод.

Дар ин шеър, махсусан дар байти охир, фикри некандешонаи адиб нисбат ба бечорағон, зердастон хеле баланд садо медиҳад. Илова бар ин, шоир аҳли ҷамъиятро ба дӯстию рафоқат, ҳамдилию ҳамкорӣ, ба якдигар дар ҳар маврид мададгору рӯҳбардор будан даъват менамояд:

Бархез, то ниҳем сари худ ба пои дӯст,
Ҷонро фидо кунем, ки сад ҷон фидои дӯст.
Хошо, ки ғайри дӯст кунад ҷо ба чашми ман,
Дидан наметавон дигареро ба ҷои дӯст.
Аз дӯст ҳар ҷафо, ки расад, ҷои миннат аст,
Зеро ки нест ҳеҷ вафо чун ҷафои дӯст.

Барои ҳамин шоир ба хулосае меояд, ки бе ёру дӯсти ҳақиқӣ зиндағӣ кардан, ҳаёти хушбахтона гузаронидан муҳол аст. Ҳаёт бе ёру дӯсти ғамхор кайфияте, мақсаде надорад:

Бе ёр ба олам натавон буд, Ҳилолӣ,
Олам ба чӣ кор ояд, агар ёр набошад.

Умуман, Ҳилолӣ дар ғазалиёташ андешаву афкори умум, яъне одамони табақаҳои поёни ҷамъияти онрӯзаро инъикос намудааст. Дарди дил, ғаму андӯҳи шоир дарди дармондагон аст.

Баъзе хусусиятҳои бадеии ғазалиёти Ҳилолӣ. Пеш аз ҳама ғазалиёти Ҳилолӣ бо содагию равонӣ ва нафосату салосату назокати худ фарқ мекунад. Кор фармудани санъатҳои маънавӣ ва лафзӣ, истифодаи таъбир, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ ғазалҳои ӯро пурмӯҳтаво, ҷозибадор ва таъсирнок гардондаанд.

Шоир дар ғазалиёташ махсусан аз санъати талмеҳ, тафнис, муболиға, ташбеҳ, киноя, истиора, тавсиф бо камоли устодӣ истифода бурдааст. Барои мисол порчаи зерро гирем:

Дӯстон, имшаб давои ҷони маҳзунам кунед!
Бар сарам афсонае хонеду афсунам кунед!
Нест андӯҳи маро бо дарди Маҷнун нисбате,
Мешавам девона, гар нисбат ба Маҷнунам кунед.
Лолагун шуд хирқаи садчокам аз хуноби ашк,
Шарҳи ин сурат ба шӯхи ҷомагулгунам кунед.
Шаҳсавори ман ба саҳро рафтаву ман мондаам,
3-ин гунаҳ, аз шаҳр мехоҳам, ки берунам кунед.

Санъати тазоду муқобала ба ғазалиёти шоир таровати махсус бахшидааст. Дар байти зер дар мисраи дуюм санъати тазод хеле хуб қаламдод шудааст:

Хоҳам, ки ба зери қадамат зор бимирам,
Ҳарчанд кунӣ зинда, дигар бор бимирам.

Дар байти зер шоир аз санъати ташбеҳ («чу парӣ», «мани девона») ва тазод («дида, надида») устокорона истифода бурдааст:

Эй ҳамчу парӣ аз мани девона рамида,
Сад бор маро дидаву гӯё, ки надида.

Ҳилолӣ ғазали «Ба чашм»-ро дар пайравии ғазали Камоли Хуҷандӣ эҷод кардааст. Аз муқоисаи ин ду ғазал равшан мегардад, ки Ҳилолӣ ба ғазали Камол ҷавоби муносиб гуфтааст. Дар мавзӯъ, вазн, қофия ва радиф дар байни онҳо ҳамоҳангӣ ба хубӣ мушоҳида мешавад.

Ғазали Ҳилолӣ собит менамояд, ки ӯ аз ӯҳдаи ҷавоб ғуфтан ба хубӣ баромада тавонистааст. Асоси ғазалро санъатҳои саволу ҷавоб ва таҷнис ташкил медиҳанд. Ибораи «Ба чашм» ба ду маъно омадааст. Аввалан, ба маънои қабул ва, дуюм, ба маънои аслиаш.

Камол:

Ёр гуфт: «Аз ғайри мо пӯшон назар».
Гуфтам: «Ба чашм!»,
«В-он гаҳе дуздида бар мо менигар».
Гуфтам: «Ба чашм!».
Гуфт: «Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,
Ҳам ба мижгонат бирӯб он хоки дар».
Гуфтам: «Ба чашм!»

Ҳилолӣ:

Ёр гуфт: «Аз мо макун қатъи назар».
Гуфтам: «Ба чашм!»,
Гуфт: «Қатъан ҳам мабин сӯи дигар».
Гуфтам: «Ба чашм!».
Гуфт: «Агар бо мо сухан дорӣ, ба чашми дил бигӯ,
То нагардад гӯши мардумро хабар».
Гуфтам: «Ба чашм!».

Ҳилолӣ зарбулмасал ва мақолҳоро, ки имрӯз ҳам дар байни халқ маъмуланд, гоҳ айнан ва гоҳе мазмунан истифода бурдааст. Масалан, имрӯз ҳам дар байни халқ зарбулмасалу мақолҳои «Кори имрӯзаро ба фардо нагузор», «Ҷӯянда - ёбанда», «Дасти ману домони ту», «То дам аст, гам аст» ва ғайра машҳуранд. Зарбулмасалу мақолҳои халқиро Ҳилолӣ ба ин тарз истифода бурдааст:

Рӯзи васл аст ҳам имрӯз, фидои ту шавам!
Кори имрӯз нашояд, ки ба фардо афтад.
Касон гӯянд: «Ҳар ҷӯяндае ёбандае бошад»,
Туро меҷӯяму ҳаргиз намеёбам, чӣ ҳол аст ин?!

Дар ғазалиёти шоир табиати зебо бо тамоми рангорангиву ҳашаматаш пеши назар ҷилвагар мешавад. Махсусан баҳори нозанин, шукуфтани гулҳо, нағмасароии паррандагон дар дашту ҳомун, боғу бӯстонҳо чунон тасвир шудаанд, ки ба кас ҳаловат ва завқи эстетикӣ мебахшанд. Масалан, дар ғазали «Ту бошию ман» ин матлаб хеле зебо ифода ёфтааст. Қаҳрамони лирикӣ орзу дорад, ки дар замин, дар чаман, дар назди гулу ёсуман, дар Рум ё Чин, хулоса дар куҷое, ки бошад, бо ҳам бошем, аз дидору ҷамоли якдигар бенасиб нагардем:

Хуш он, ки дар ҳама рӯи замин ту бошию ман,
Ба ҷуз ману ту набошад, ҳамин ту бошию ман.
Баҳор мерасад, оё бувад, ки дар чамане
Нишаста пои гулу ёсумин ту бошию ман.
Маҳон ба ҷилвагаҳи нози худ рақибонро!
Ҳамин бас аст, ки, эй нозанин, ту бошию ман.
Хуш аст ҳамсафарӣ бо ту, хоса он вақте
Ки гар ба Рум равам ё ба Чин, ту бошию ман.
Баҳор омаду гашт ин ҳавас зи шавқ маро,
Ки бар канори гулу ёсумин ту бошию ман.

Пас аз марги шоир шӯҳрати ғазалҳои намакину рангинаш ба ҳар диёр паҳн мешавад, зеро хусусияти хушоҳангию мавзунияти онҳо бисёр баланданд. Ин аст, ки дар ҳар як маҳфил, базму сур аз забони ҳофизони хушхон ғазалҳои шоир садои фораму дилкаш дода, ба дилҳо дармон мебахшанд. Ва аксарияти ғазалҳои Ҳилолӣ ба асари класикии мусиқии тоҷик

«Шашмақом» дохил шудаанд ва имрӯз ҳам дар иҷрои ҳофизони шашмақомхон садо медиҳанд.

Достони «Лайлӣ ва Маҷнун». Достони «Лайлӣ ва Маҷнун» нуқтаи баландтарини эҷодиёти Бадриддин Ҳилолист. Мавзӯи достон нав нест. Қиссаи Лайлӣ ва Маҷнун ҳанӯз дар эҷодиёти шоирони асри X ёдрас шудааст. Ин қисса яке аз афсонаҳои маъмули мардуми араб буда, пас аз истилои арабҳо дар байни халқи мо паҳн мешавад. Бори аввал дар таърихи адабиёти тоҷику форс шоири асри XII Низомии Ганҷавӣ ин қиссаро ба риштаи назм даровардааст. Сониян, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҷомӣ, Навоӣ, Ҳилолӣ ва дигарон дар пайравии Низомӣ ва Амир Хусрав достонҳои худро иншо кардаанд. Мавзӯи асосӣ ё сужети қисса қариб дар ҳамаи достонҳо такрор меёбад. Тафовут баъзан дар эпизодҳо, характери қаҳрамонҳо ба назар мерасад. Мавзӯи қисса ишқист. Ишқи фоҷиавии ду дилдода - Лайлӣ ва Маҷнун асоси достонҳоро ташкил медиҳад.

Бадриддин Ҳилолӣ низ ба адибони гузашта, махсусан ба Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ пайравӣ карда, достонашро эҷод кардааст. Шоир дар хотимаи асар ба ин масъала ишорат намуда чунин мегӯяд:

Буданд сегонаи замона,
Ҳар як ба ягонагӣ фасона...
Ман кистам аз шумори эшон,
Корам нарасад ба кори эшон.
Эй ман саги остони Ҷомӣ,
Хоки дари Хусраву Низомӣ.
Эшон баҳранду ман саробам,
Эшон ганҷанду ман харобам.
Дорам ду-се гавҳаре парешон.
Он низ зи баҳру кони эшон.

Аз ин байтҳо ба хубӣ пайдост, ки шоир марди хоксору фурӯтан будааст. Ӯ худашро дар назди устодони гузашта ҳеҷ мешуморад, Албатта, ин бузургии инсон аст. Аз тарафи дигар, ин байтҳо ба муқобили шоирони маддоҳи худбин, ки худро ягонаи даҳр ва аз ҳама шоирони гузашта муқаддамтар ва бузургтар мегузоштанд, равона карда шудаанд.

Сужети достон. Достони «Лайлӣ ва Маҷнун» аз 1770 байт ва 34 боб иборат аст. Асар мисли достонҳои Низомиву Амир Хусрав дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф (- - V/ V - V -/ V - -) суруда шудааст. Сужети мухтасари он чунин аст: «Мири араб писараш Қайси хурдсолро ба мактаб медиҳад. Дар ин мактаб бо Лайлӣ ном духтараки зебое, ки аз қабилаи дигар аст, вомехӯрад. Онҳо бо ҳам унс гирифта муҳаббат пайдо мекунанд. Боре Қайс Лайлиро дида беҳуш шуда меафтад. Лайлӣ омада ӯро ба ҳуш меорад. Пас аз ин қиссаи ишқу муҳаббати онҳо дар байни мактабиён овоза мегардад. Ин хабар ба гӯши модари Лайлӣ мерасад ва ӯ духтарашро дигар ба мактаб рафтан намемонад. Қайс тагйир ёфта девонаавзоъ мешавад ва мардум номи Маҷнунро ба ӯ муносиб мебинад. Боре Маҷнун ба сурати гадоён даромада ба хонаи Лайлӣ меравад ва бо ӯ мулоқот мекунад. Сипас, мулоқоти ӯро падараш манъ мекунад ва Маҷнун маҷбур мешавад, ки ба дашту ҳомун барояд ва дар фироқи Лайлӣ нола кунад. Падар барои овардани фарзанд саъю кӯшиш мекунад ва бо маслиҳати пири хирадманд дар хонаи хоби Маҷнун сурати Лайлиро мегузорад. Пас Маҷнунро меорад. Ӯ чанд рӯз дар хона меистад ва аз тамошои сурати Лайлӣ то андозае таскин меёбад. Аммо боз ӯ тоқат накарда, ихтиёри дашту ҳомун карда, бо ҷонварон ва ваҳшиён унс мегирад. Боре Лайлӣ ба мақсади зиёрати мазоре аз хона берун шуда, Маҷнунро ҷустуҷӯ мекунад ва ниҳоят ӯро ёфта мулоқот мекунад. Пас аз ин ҳодиса падари Маҷнун рафта ӯро ба хона меорад ва барои муолиҷа табиби ҳозиқеро даъват мекунад. Табиб мегӯяд, ки ягона илоҷаш ҳамин аст, ки ба ӯ Лайлиро хостгорӣ кунед. Падар ба хонаи Лайлӣ меравад. Аммо волидайни Лайлӣ ҷавоби инкор медиҳанд ва мегӯянд, ки Қайс девона аст. Ин хабарро ба воситаи доя Лайлӣ шунида эътироз баён мекунад ва мегӯяд, ки ба ҷуз Маҷнун каси дигарро намехоҳад. Дар ҳақиқат, хангоме ки Ибни Салом барои писараш Лайлиро хостгорӣ мекунад, Лайлӣ ҷавоби рад медиҳад ва мегӯяд, ки ба ӯ ҷуз Маҷнун каси дигар лозим нест.

Сардори қабила Навфал дар биёбон Маҷнунро дар ҳолати мадҳушӣ дида, ӯро ба ҳуш меорад, парастории мекунад ва ҳамаи саргузашти Маҷнунро аз ӯ мефаҳмад ва мехоҳад, ки ба ӯ ёрӣ расонад. Барои ҳамин ба падари Лайлӣ мактуб навишта хоҳиш

мекунад, ки бояд ин ду дилдода ба мурод расанд. Агар ҷавоби рад шавад, дар байни мо ҷанг ногузир ба вуқӯъ меояд. Падари Лайлӣ қабул намекунад ва дар байни ин ду қабила ҷанг огоз мегардад. Навфал галаба мекунад ва асирони зиёд мегирад. Дар байни асирон Лайлӣ ҳам ганимат меафтад. Вале Маҷнун намехоҳад, ки бе ризояти падару модари Лайлӣ бо ӯ издивоҷ кунад. Пас аз ин Навфал Лайлӣ ва дигар асиронро ҷавоб медиҳад. Ҳангоме ки хешу табори Лайлӣ аз рафтори Маҷнун огоҳ мешаванд, муносибати онҳо ба Маҷнун тағйир меёбад. Падару модари Лайлӣ барои издивоҷи онҳо ризоят медиҳанд. Тӯйи арӯсӣ огоз меёбад. Ҳар ду қабила дар ин рӯзи хурсандӣ иштирок мекунанд. Вале дар охири тӯй, ҳангоме ки арӯсу домод ба якдигар вомехӯранд, аз хурсандӣ шодимарг мешаванд. Тӯй ба мотам табдил меёбад. Аз ин ҳодисаи фоҷиавӣ мардуми ҳар ду қабила, падару модари онҳо мутаассир гашта, ашки ҳасрат мерезанд, ҷасади онҳоро дар як қабр дафн мекунанд.

Ғояи асар. Тавре ки зикр кардем, мавзӯи достон ситоиши ишқи поки инсонист. Ишқи номуроди ду дилдода - Лайлӣ ва Маҷнун. Шоир ба ин восита нишон додааст, ки ҷомеа, ашхоси бефарҳанг ва урфу одатҳои аҷдодӣ имконият надоданд ин ду ҷавон, ки якдигарро дӯст медоштанд ва бе якдигар зиндагӣ карда наметавонистанд, ба мурод расанд. Ишқу муҳаббат ва худи онҳоро ҷомеа нобуд кард. Оре, зан дар ҳар як самти зиндагӣ бесадо, беҳуқуқ ва мазлум буд. Аммо шоир дар ин достон ба воситаи образҳои асар муносибаташро нисбат ба ин масъалаҳо баён карда, хотиррасон мекунад, ки инсон ва ишқи поки ӯро таҳқир кардан нашояд. Ҳатто ҳайвоноти ваҳшӣ ба Маҷнун унс гирифта, дӯстӣ карданд, вале ҷомеа ва афроди нолоиқ Қайсро таҳқир карда, девона хонданд. Чунин ҳодисаҳо дар рӯзгори пешин бисёр буданд. Аз ин ҷиҳат асари шоир дар асоси заминаҳои реалӣ ба вуҷуд омадааст.

Таҳлили нақшҳои асосии достон. Симои воқеии Лайлӣ бо бисёр хусусиятҳои худ аз Лайлиҳои достонҳои ҳамноми шоирони гузашта фарқ мекунад. Пеш аз ҳама, Лайлии Ҳилолӣ боақл, соҳибҷамол, бовафо, нотарс, қавиирода ва дар роҳи мақсад устувор аст. Муҳаббати ӯ ба Маҷнун пок ва самимист. Ҳангоме, ки ӯро ба писари Ибни Салом доданӣ мешаванд, Лайлӣ норизоии худро ошкор баён мекунад ва мегӯяд, ки ман

танҳо Маҷнунро мехоҳам. базм қатъ мегардад, Ибни Салом баромада меравад:

«Аз зери ҳарамсарои гардун
Бар кас нарасам, магар ба Маҷнун...
Обу гили мо якест бо ҳам,
Ҷону дили мо якест бо ҳам.
Чун Ибни Салом з-он хабар ёфт,
Баргашту инони азм бартофт.

Аммо дар Низомӣ ва дигарон Лайлӣ фаъол нест ва мутеи дигарон аст. Дарди дилаш бисёр, вале ошкор гуфта наметавонад. Лайлӣ дар достони Ҳилолӣ нотарсу далер нишон дода шудааст. Ин далериву нотарсӣ барои муҳофизати ишқи пок, барои амалӣ гардидани нияту орзуҳои начиб аст. Ӯ ба Маҷнун хитоб карда мегӯяд, ки биё, аз байни ин ҷамъият ишқи покамонро гирифта меравем. Дунё васеъ аст. Ба ҷое мерасем, ки ба ғайри мо каси дигаре набошад:

Бархез, ки гум кунем раҳро,
Чун бод ниҳем рӯ ба саҳро.
Бошем ба зери чархи даввор,
Ҷое, ки тиҳӣ бувад зи агёр.
На дӯст ба мо расад, на душман.
Ман бошаму ту, ту бошиву ман!

Садоқату муҳаббати Лайлӣ нисбат ба Маҷнун чунон бузург аст, ки ба ҳар роҳу восита мехоҳад Маҷнунро бинад. Лаҳзае бошад ҳам, бо ӯ сӯҳбат намояд. Барои ин бо баҳонаи зиёрати мазоре ба мулоқоти Маҷнун меравад ва ӯро дар биёбон пайдо мекунад. Ба ин восита, агар аз як тараф, беҳуқуқӣ, зулму таадии гурӯҳи табақаи болои ҷомеаро нисбат ба зан нишон дода бошад, аз тарафи дигар, ӯ таъкид менамояд, ки зан дар ҳаёт бояд мавқеъ дошта бошад. Барои ишқи пок, амалӣ гардидани мақсаду маром ӯ бояд мубориза барад.

Ба ҳамин тариқ, шоир дар образи Лайлӣ хислатҳои беҳтарини занони Шарқро инъикос намудааст.

Маҷнун ҳам ишқи пок дорад ва дар садоқат устувор аст. Ҳангоме ки ӯро падараш ба зиёрати Каъба мебарад, Маҷнун

ба Каъба сачда карда хоҳиш мекунад, ки ишқи Лайлиро дар дилаш устувортар кунад. Орзу менамояд, ки ба висоли маҳбубааш расад:

«Ё Раб, ки маро ба ғайри Лайлӣ
Ҳаргиз ба касе мабод майле!
Майле, ки ба ӯст, беш бодо!
Ҳар лаҳза фузун зи пеш бодо!

Ҳангоме ки Лайлӣ ба Маҷнун гурехтанро таклиф мекунад, Маҷнун розӣ намешавад. Барои он розӣ намешавад, ки шарафу исмати Лайлӣ барояш аз ҳама муҳимтар аст. Намехоҳад, ки Лайлӣ бадном шавад:

Маҷнун гуфто: «Бале, фааммо,
Бадномии туст ин муаммо.
Тарсам, ки миёни ҷамъи авбош,
Ин қисса ба тӯҳмате шавад фош.
Дар маъракаҳо фасона гардад,
Дар майкадаҳо тарона гардад.

Аз ин лаҳза ва лаҳзаҳои дигари достон хислатҳои хирадмандӣ, дурандешӣ, покниятӣ ва содадилии Маҷнун ба хубӣ эҳсос мешаванд. Вақте ки Навфал аз ишқи Маҷнун огоҳ мешавад, мехоҳад, ки ба ӯ дасти ёрӣ дароз кунад. Ҳамин тавр ҳам мешавад. Ӯ бар қабилаи Лайлӣ ғалаба мекунад. Аз рӯи мантиқ бояд дилдодагон ба мурод мерасиданд. Вале Маҷнун ба Навфал ҷавоби рад медиҳад ва намехоҳад, ки бо зӯрӣ ба висоли ёр расад.

Он қавм ба ҷон шуданд мамнун,
Гуфтанд: «Зиҳӣ вафои Маҷнун!
Он беҳ, ки вафо кунем бо ӯ,
То чанд ҷафо кунем бо ӯ?
Хотир ба салоҳи ӯ гуморем,
Лайлӣ ба никоҳи ӯ дарорем».

Ҳилолӣ ба воситаи образи Маҷнун хислатҳои ғуманистӣ, поквичдонӣ, софдилӣ, вафодории одамони пешқадами ҷомеаро нишон додааст.

Дар достон Навфал образи мусбат тасвир ёфтааст. Навфал

ҳам мехоҳад ба Маҷнун некӣ кунад ва дар ҳақиқат некӣ ҳам кард. Зеро ӯ бо вуҷуди мақому мартабааш ба дарди ишқ гирифтор буд. Аз ин рӯ, дарди Маҷнунро дуруст дарк кард:

Бо ин ҳама мулку сарфарозӣ
Медошт саре ба ишқбозӣ.
Ишқи зи қиёс дошт берун,
Ӯ низ чу Қайс буд Маҷнун.

Аммо ӯ ҳам аз поктинатию инсондӯстии Маҷнун моту мабҳут гашт.

Падари Маҷнун ҳам нисбат ба фарзанди ҷигарбанд муҳаббати бепоён дорад. Ӯ мехоҳад ба фарзандаш бо кадом роҳе, ки бошад, ёрӣ расонад.

Ба ҳоли Маҷнун дилаш месӯзад. Ба назди хирадманд, табиб меравад, то ки фарзандашро аз ин «бало» наҷот диҳад. Ӯро ба Каъба мебарад. Маҷбур мешавад, ки барои хостгорӣ ба хонаи падари Лайлӣ равад.

Падари Лайлӣ аз бисёр ҷиҳат мухолифи падари Маҷнун гузошта шудааст. Ӯ ба зан ҳамчун ба махлуқи паст нигоҳ мекунад. Аз ин ҷост, ки бар хилофи хоҳиши духтараш Лайлиро ба шахси доро, сарватманд доданӣ мешавад. Дар симои падару модари Лайлӣ шоир ашхоси мағруру худписанд, чизпараст ва волидайни бераҳму шафқатро ба қалам додааст. Чунин падару модарон расму оинҳои номатлубро асос карда, бахту саодат ва ояндаи фарзандони худро фикр намекунанд.

Бадриддини Ҳилолӣ пеш аз навиштани достони худ «Лайлӣ ва Маҷнун»-ҳои зиёдеро омӯхта, мутолиа карда ба хулосаи даркорӣ меояд. Аввалан, дар асараш лаҳзаҳои нав дохил намуда, ба ин восита характери қаҳрамонҳои асосиро тақвият медиҳад. Махсусан образи Лайлӣ бозёфти шоир аст. Ба воситаи образи Лайлӣ шоир муносибаташро ба зан нишон медиҳад. Дар симои Лайлӣ ақидаҳои пешқадами Ҳилолӣ ҷамъбаст гардидаанд. Аз ин рӯ, доир ба ин масъала адиб нисбат ба ҳамасрон ва шоирони гузашта қадами ҷиддие ба пеш гузоштааст.

Дуюмин хусусияти фарқкунандаи достон боз дар он аст, ки инсонпарварӣ, яъне масъалаи одамият бо тамоми хусусиёташ дар дараҷаи аввал гузошта шудааст. Ин гуманизми Маҷнун аст. Маҷнун ишқи пок дорад. Дар роҳи ба мақсад расидан азобу

машаққат мекашад, чора меҷӯяд, вале одамиятро аз даст намедиҳад. Аз рӯи ақлу хирад рафтор карда бо зӯрӣ, бе ризогии падару модари Лайлӣ ба мурод расиданро раво намебинад. Бо ҷангу хунрезӣ ба муҳаббат, ба васли ёр расиданро барои худ нанг мешуморад:

Васле, ки ба зӯри ҷанг бошад,
Номест, ки ҷумла нанг бошад.
Бе майлу ризои қавми Лайлӣ,
Моро набувад ба васл майле...

Шоир бо ин таъкид менамояд, ки инсон дар кадом лаҳзаи душворе бошад, бояд аз рӯи хирад, одамият рафтор кунад. Бешубҳа, кору амалиёти Маҷнун ба рафторҳои ношоиста, кибру ғурур, беандешагӣ, фисқу фуҷури ашхоси нолоиқи рӯзгори шоир муқобил гузошта шудааст.

Ғайр аз ин достони Ҳилолӣ бо як сабку услуби равон иншо шудааст, ки ба хонандагони имрӯза дастрасу фаҳмост. Аз ин ҷиҳат ҳам аз достонҳои ҳамноми адибони гузашта фарқ мекунад.

Шоир дар тасвири табиат, зебоиҳои он суханро ба ҳадди камол расонидааст. Масалан, адиби нозукадо дамидани субҳ, баромадани Офтобро бисёр рангин ва ҷозибу дилкаш ба қалам додааст.

Чун субҳ дарид пардаи шаб,
Пурғулғула шуд ҷаҳон чу мактаб.
В-ин луҷҷаи чархи лоҷувардӣ,
Аз мӯҳраи зар гирифт зардӣ.
Чун аз дами субҳи оламоро
Шуд меҳри нуҳуфта ошкоро,
З-ин меҳр, ки синасӯз афтод,
Сад роз ба рӯи рӯз афтод.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Ҳилолӣ бештар ба омӯзиши кадом илмҳо майл дошт ва чаро?

2. *Дар бораи зеҳни тез ва табъи баланди Ҳилолӣ ҳамасронаш чӣ гуфтаанд?*

3. *Ҳилолӣ чӣ гуна хислатҳо дошт?*

4. Шумо марди сӯҳбаторо ва ҳозирҷавоб будани Ҳилолиро аз чӣ пай бурдед?

5. Сабаби кушта шудани шоирро дар чӣ мебинед?

6. Мероси адабии Ҳилолиро номбар кунед.

7. Чаро Ҳилолӣ ба асари худ «Сифотулошиқин» ном гузоштааст?

8. Шоир дар асар бештар ба кадом масъалаҳо аҳамият додааст ва чаро?

9. Ҳилолиро чаро шоири лирик мегӯянд?

10. Чаро Ҳилолӣ ғазалро аз ҳамаи навъҳои адабӣ баландтар мегузорад? Шумо ба фикри шоир розӣ ҳастед?

11. «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Ҳилолӣ бо кадом хусусиятҳояш аз достонҳои ҳамноми шоирони гузашта фарқ дорад?

12. Ҳилолиро дар ин масъала навовар гуфтан мумкин аст?

13. Образи Лайлиро шарҳ диҳед.

14. Одамияти Маҷнунро шумо дар чӣ мебинед? Ин амали Маҷнунро чӣ тавр мефаҳмед?

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ:

1. К.Айни.Бадриддин Хилоли.Таджикгосиздат, Сталинабад, 1957.

2. А.Афсаҳзод. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XV. «Дониш». Душанбе, 1987.

3. Т. Миров. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф». Душанбе. 1986.

ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ
(1485-1556)

Тарҷумаи ҳол. «Мирзобайрам ва Шоҳқосим бо чашми гирён ва лаби нолон аз ман ҷудо шуда рафтанд. Ман дар он мазор, дар ғарибию бекасӣ ва дар ҳолате, ки таб тамоми даруну берунамро месӯхт, танҳо мондам ва дар он ҳол байтҳоеро, ки дар ёд доштам, бар забон оварда нолаи ғарибона мекардам...

Намедонам, маро хоб рабудааст ё таб бурда, ки аз худ рафтаам. Як вақт шунидам, ки касе бар сари қабре бо овози ҳазин ин байтҳоро бо навҳаи ҷонсӯз мехонд:

Кош он рӯз, ки дар пои ту зад хори аҷал,
Дасти гетӣ бизадӣ санги ҳалокам бар сар.
То дар ин рӯз ҷаҳон бе ту надидӣ чашмам,
Ин манам бар сари хоки ту, ки хокам бар сар.

Гӯянда навҳагарии худро бо ин гуна байтҳо давом медод. Ин нолаҳои ҳазинона маро дар хоби мадҳушӣ фиристод. Як вақт ҳушёр шудам, ки зани хубрӯе дар ғояти ҳусну ҷамол бар сарам нишаста, ба рӯймоле ашк аз рӯй пок мекунад.

Чун ӯ маро чашмкушода дид, пурсид:

- О, ҷони модар! Аз кучоӣ ва инчунин афтодаву хору зор чароӣ?

Гуфтам:

Эй, модари меҳрубон! Аз Хуросонам ва ғарибу бемору нотавонам.

Гуфт:

-Эй фарзанди дилбанд! Ғам махӯр, ки ман модари туям, туро ғамхорӣ ва бемордорӣ мекунам. Инак, аз барои ту касе фиристода, туро ба хонаи худ мебарам.

Он зан рафту баъд аз замоне ғуломе шутуре оварда ва маро бар он савор карда, ба хонаи он зани меҳрубон бурд. Аммо бемории ман шиддат ёфт ва оташи таб танӯри пайкарамро тамоман битофт, ба ҳадде, ки касеро намешинохтам. То чил

рӯз дар ҳолати беҳушӣ ва бетоқатӣ будам. Баъд аз он арақоби сарде бар оташи табам рехт ва беморӣ аз баданам чун дуд аз оташ гурехт.

Меҳрубониҳои он занро бо ҳеҷ қалам тасвир ва таҳрир кардан ва бо ҳеҷ забоне такрир намудан мумкин нест. Як модари мушфиқу меҳрубон ба фарзанди навзоди худ чӣ гуна бо дилсӯзӣ нигоҳубин кунад, ӯ ба ман, ки аз он бемории ҷонфарсо халос шуда, гӯё ба олами ҳаёт ба тозагӣ қадам ниҳода будам, ба ҳамон дараҷа, балки зиёдатар аз он дилсӯзӣ ва меҳрубонӣ мекард».

Ин як лаҳзаи гамангези ҳаёти нависандаи бозарофат Зайниддин Маҳмуди Восифӣ буд. Соли 1512, ҳангоме ки Шоҳ Исмоили Сафавӣ ба Хуросон лашкар кашида, Ҳиротро мегирад, бисёр олимон, шоирон ва нависандагон тарки ватан намуда, роҳи Мовароуннаҳру Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳоро пеш мегиранд. Восифӣ ҳам ҳамроҳи дӯстони наздикаш якумрӣ зодгоҳашро тарк менамояд.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ соли 1485 дар шаҳри Ҳирот ба дунё омадааст. Хешу табори Восифӣ низ аз табақаи миёнаҳоли шаҳр буда, бо меҳнати ҳалоли худ зиндагиашонро пеш мебурданд. Масалан, Мавлоно Амонӣ, ки табъи шоирӣ дошт ва яке аз хешовандони наздики Восифӣ ба ҳисоб мерафт, ба касби нахудбирёнкунӣ машғул буд.

Восифӣ дар байни ҳамин гуна ашхос ба камол расид. Таҳсили ибтидоиро дар Ҳирот гирифт. Падари Восифӣ Абдулҷалил марди донишманду илмдӯст буд ва орзу дошт, ки фарзандаш босавод шавад. Дар оянда Восифӣ таҳсилашро дар назди донишмандони маъруфи замон давом дод. Масалан, дар назди Мавлоно Исомуддин Иброҳим илмҳои мантиқ, маонӣ ва баёнро меомӯзад. Вай қобилияту истеъдоди аҷибе дошт. Дар синни 12-13-солагӣ илми назмшиносӣ ва муамморо ба хубӣ аз худ карда буд, ки ҳатто ҳусну қубҳи шеърҳои шоирони бузургро мефаҳмид.

Дар андак муддат Восифӣ дар Ҳирот шӯҳрат ёфта, овозаи донишу камолоти ӯ ба гӯши намояндагони мактаби адабии Ҷомӣ мерасад. Онҳо Восифиро даъват карда, дар назди уламо ва удабои замон имтиҳон мекунанд. Восифӣ аз имтиҳон бомуваффақият мегузарад.

Ба ҳамин тариқ, Восифӣ дар Ҳирот то соли 1512 ба касби

камолот машгул шуда, шоҳиди задухӯрдҳои сулолаҳои Темуриён бо Шайбониён ва барҳам хӯрдани сулолаи Темуриён мегардад. Дере нагузашта Шоҳ Исмоил ба муқобили Шайбониён лашкар кашида, Ҳиротро ишғол мекунад. Онҳо он касонеро, ки суннимазҳаб буданд, таҳқир мекарданд ва бисёриҳоро мекуштанд. Ҳатто қабри Абдураҳмони Ҷомиро оташ зада буданд. Бинобар ин аксарияти одамони суннимазҳаб Хуросонро тарк мекунанд. Восифӣ ҳам бо як машаққати зиёд, ҳамон зайле, ки дар боло гуфтем, гурехта, ба Самарқанд меояд. Он вақт 27-сола буд.

Восифӣ 10 соли ҳаёти худро асосан дар шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро гузаронд. Ӯ ба дарбори Убайдуллохон роҳ ёфта, чанд муддат ба корҳои эҷодӣ машғул шуд. Убайдуллохон, ки табъи шоирӣ низ дошт ва бо тахаллуси Убайдӣ шеър мегуфт, барои шӯҳрату дабдабаи дарбори худ шоирони зиёдеро ҷамъ намуда буд. Пас аз чанд муддат ҳокими Тошканд Севунҷхоҷахон барои таълиму тарбияи фарзандонаш Восифиро ба Тошканд даъват кард. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар Тошканд танҳо як сол ба писарони Севунҷхоҷахон Келдимуҳаммад ва Наврӯзаҳмад таълим доду халос. Вай боз ба Самарқанд баргашт. Сабаби аз дарбор рафтани ӯ, пеш аз ҳама, дар он будааст, ки аҳли дарбор, шоирони маддоҳ ва дигар шахсони олирутбаи дарбор нависандаро таъқиб намуда, ҳар гуна корҳои ношоистаро дар ҳаққи ӯ раво дидаанд. Тӯҳмату бӯҳтон, мунофиқию бадкирдории аҳли дарбор қалби адибро маҷрӯҳ кард, бинобар ин ӯ маҷбур шуд, ки мусофират намояд.

Восифӣ дар Самарқанд дар масҷиди Атторон ба касби муаллимӣ машгул гардид. Ин давраи ҳаёти нависанда то як андозае ором ва осуда буд. Баъди як сол шогирди Восифӣ Келдимуҳаммад ҳокими Шоҳрухия таъйин гардид. Вай аҳли илму адабро аз ҳар гӯшаю канори мамлакат ба дарбор даъват намуд. Дар ин маврид муаллими худ - Восифиро низ аз ёд набароварда.

Зиёда аз 15 соли ҳаёти нависанда дар ин дарбор гузашт. Дар ин муддат Восифӣ ба навиштан ва тартиб додани асари бузурги худ «Бадоеъулвақоеъ» пайваста машғул гардид.

Соли 1524 Севунҷхоҷахон вафот мекунад ва Келдимуҳаммад аз Шоҳрухия ба Тошканд омада, ба тахти подшоҳӣ менишинад.

Восифӣ ҳам ҳамроҳи Келдимуҳаммад ба Тошканд омада, боз ба ҳамон кори пештарааш машғул мегардад. Акнун Келдимуҳаммад хеле заиф ва касалманд шуда буд, ба корҳои давлатӣ камтар машғул мешуд, бисёртар вақти худро ба айшу нӯш сарф мекард. Восифӣ аз ин истифода бурда, бештар ба корҳои эҷодӣ машғул мегардад.

Ниҳоят, пас аз вафоти Келдимуҳаммад ба ҷойи ӯ писари 6-моҳааш Ҳасансултон хон таъйин мегардад, вале дар ҳақиқат бошад, идораи давлатро бародари Келдимуҳаммад Наврӯзаҳмад ба ӯҳда дошт.

Вақте ки Ҳасансултон 6-сола шуд, Восифӣ ҳанӯз дар дарбор буд. Восифиро муаллими ӯ таъйин мекунанд. Чанд муддат Восифӣ ба ӯ таълим медиҳад. Ғайр аз ин ёддоштҳои худро ба охир расонида, ба Ҳасансултон мебахшад. Вале, дере нагузашта, Ҳасансултон вафот мекунад. Он вақт Восифӣ ба 55 даромада буд, ҳаёти минбаъдаи нависанда дар Тошканд мегузарад ва дар пиронсолӣ, чунонки муаллифи тазкираи «Музаккирулаҳбоб» Хоҷа Ҳасани Нисорӣ мегӯяд, Восифӣ, тахминан, дар соли 1556 дар шаҳри Тошканд вафот мекунад.

«Бадоеъулвақоеъ».
Мазмун ва сохти композитсионии асар.

Восифӣ дар «Бадоъулвақоеъ» сафарҳои тӯлонии худро ба шаҳрҳои Машҳад, Нишопур, Самарқанд, Бухоро, Тошканд ва ғайра бо тафсил нақл кардааст. Аз сар гузаронидани ҳодисаҳо, воқеъаҳо, сӯҳбату вохӯриҳои нависанда бо шахсони гуногун, иштироки ӯ дар базму маҷлисҳои шоҳону ҳокимон, фаъолона иштирок намудани вай дар ҳодисаҳои сиёсию иҷтимоии давр мазмуну мундариҷаи «Бадоеъулвақоеъ»- ро ташкил додаанд. Дар адабиётшиносӣ ингуна асарро асари ёддоштӣ ё жанри ёддошт мегӯянд. Дар асари ёддоштӣ қаҳрамони асосӣ худи муаллиф мебошад.

Эҷодиёти Зайниддин Маҳмуди Восифӣ гуногун ва серсоҳа аст. Вай ҳам дар назм ва ҳам дар наср қувваозмоӣ кардааст. Адиб қариб дар аксарияти жанрҳои адабиёти классикӣ табъозмоӣ намудааст. Вале Восифӣ дар таърихи адабиёт ҳамчун нависанда маълуму машҳур аст. Аз ӯ то замони мо «Бадоеъулвақоеъ» ном асараш мерос мондааст. Ин асар куллиёт

ё маҷмӯи осори баргузидаи ӯст. «Бадоеъулвақоеъ» дар давоми қариб 20 сол навишта шудааст. Ҳаҷми асар 90 ҷузъи чопиро ташкил медиҳад. Асар аз 46 боб иборат буда, ба ҳар боб мувофиқи мазмуни он ном гузошта шудааст. Бештари бобҳо бо ифодаҳои «Гуфтор дар бораи...» шурӯъ мегарданд. Ҳаҷми баъзе бобҳо хеле калон буда, дар он қиссаву ривоят, ҳикоят, ки ба повестҳои имрӯза хеле монандӣ доранд, оварда шудаанд. Вале ин бобҳо ба ҳамдигар узван ва мазмунан алоқаманд нестанд. Ҳар кадоме дар алоҳидагӣ мустақил буда, ба худ мазмуну идеяи хос доранд. Танҳо чанд боби аввал то андозае ба ҳам алоқаманданд. Дар ин бобҳо нависанда дар бораи ҳуҷуми Сафавиён ва аз Хуросон ба Мовароуннаҳр гурехтан, дар бораи ҳаёти минбаъдаи худ дар Самарқанд, Бухоро, Саброн, Шоҳрухия, Тошканд батафсил нақл менамояд. Аз боби 11 сар карда, ин алоқамандӣ канда мешавад. Восифӣ дар ин маврид ба 32 қадам монда буд ва дар дарбори Келдимуҳаммад хизмат мекард. Акнун Восифӣ дар бобҳои минбаъда базму маҷлисҳои шоҳонаро нақл карда, бо хоҳиши Келдимуҳаммад аз ҳаёти мардони бузурги гузашта: Абулқосими Фирдавсӣ, Абуалӣ Сино, Исмоили Сомонӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Мавлоно Котибӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Мирзо Улуғбек ва дигарон ривояту ҳикоятҳои дилангез нақл мекунад. Бештари бобҳои асар ба ҳодисаҳои сиёсиву иҷтимоии замони Восифӣ бахшида шудаанд, ки дар ин воқеаю ҳодисаҳои таърихӣ муаллиф низ иштирок кардааст. Аз ин ҷост, ки «Бадоеъулвақоеъ» ҳамчун асари ёддоштӣ эътироф шудааст.

Фикрҳои сиёсиву иҷтимоии Восифӣ. Восифӣ қариб тамоми ҳаёти худро дар байни табақаи болоӣ гузаронидааст. Аз ин ҷост, ки вай характеру авзои онҳоро хуб медонад ва дар «Бадоеъулвақоеъ» аз ҳаёти онҳо ҳикояту саргузаштҳои аҷиберо нақл мекунад. Дар ин нақлу ҳикоятҳо адолатхоҳӣ, дурандешӣ, хирадмандии баъзе шоҳон ва золимӣ, гумроҳию нодонӣ ва пастфитратии подшоҳону ҳокимон ва дигар соҳибмансабони рӯзгор, гоҳ бо номҳои аслиашон ва гоҳ зимни персонажҳои манфии ҳикоятҳо ба зери тозиёнаи танқид гирифта шудаанд.

Восифӣ ҳаргиз дар гуфтани сухани ҳақ ибо намекард. Ӯ шоҳони рӯзгор Келдимуҳаммад, Ҳусайни Бойқаро, Абусаид Мирзо ва вазирону ҳокимонро бо номҳои ҳақиқиашон

мазаммат мекард, нодонию гумроҳии онҳоро фош менамуд. Масалан, Восифӣ дар ин бора ҳикояти «Кимёгар»-ро меорад. «Овоза дар шаҳри Ҳирот афтод, ки дар вилояти Нишопур шахсе пайдо шуд, ки илми иксир ва кимиёро некӯ медонад. Ва қудрати вай дар ин фан то ба ҳаддест, ки дар як шабонарӯз сад ман мис ва сад ман қалъагиро тиллову нуқраи холис месозад». Подшоҳ кимёгарро ба Ҳирот даъват мекунад. Ҳамаи аркони давлат ба пешвози ӯ мебароянд. Худи Ҳусайни Бойқаро таассуф мехӯрад, ки «Эй дареғ, пойҳоям итоат намекунанд, ки дар рикоби он ҳазрат (кимёгар) пиёда равам». 40 рӯз кимёгарро иззату эҳтиром мекунанд. Дар рӯзи 41 сирру асрори кимёгар фош мешавад ва ӯро сангсор мекунанд».

Восифӣ ба воситаи ҳикояти мазкур пулпарастӣ, нодонию гумроҳии шоҳони замонро дар симои Ҳусайни Бойқаро нишон медиҳад. Худи муаллиф дар охир ба хулосаи зерин меояд: «Касеро ақлу тамиз ин бошад, ки ин навъ муҳилотро[1] қабул кунад, чӣ гуна қобили аморат ва салтанат хоҳад буд?».

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ сабаби ҳамаи ин қашшоқии мардум, ноободии кишвар, вайронии ахлоқи одамони рӯзгорро дар суст будани пояи давлат ва ноӯҳдабароии шоҳон медид. Нависанда гуфтан мехоҳад, ки бе шоҳи бомаърифат, адолатпарвар ва сиёсатмадор муваффақият ба даст намеояд.

Восифӣ нақл мекунад, ки дар давраи ҳукмронии Ҳусайни Бойқаро қозиеро барои пора гирифтан ва ноодилона ҳукм баровардан аз кор дур карданд. Вале баъд аз чанд муддат бегуноҳии ӯ дар назди шоҳ собит гардид. Подшоҳ мехоҳад, ки боз ӯро ба кораш маъмур созад. Вале қозӣ «Ба ҳазрати подшоҳ арз доред, ки таклифи эшон вақте воқиб ва лозим аст, ки ба гайри ман лоиқ ба амр касе набошад. Дар мулки ҳазрат касоне, ки мутасаддии ин амр тавонад шуд, аз ҳадду каср берун аст».

Чунонки аз ин суханони қозӣ маълум мешавад, ӯ дар ҳукмбарорӣ соҳибихтиёр набудааст. Бевосита, чунонки аз «Бадоеъулвақоеъ» равшан мегардад, қозӣ ҳамон чиноятро бо амри наздикони худи шоҳ содир намудааст. Бинобар ҳамин қозӣ мегӯяд, ки ман ҳамон вақт ба хизмат меравам, ки дар ҳукмбарорӣ соҳибихтиёр бошам. Ҷавоби подшоҳ хеле аҷиб аст:

---

1 Муҳилот- сафсата, ҳила, макру фиреб.

«Ба ҷаноби қозӣ арз доред, ки эшонро дар ҳар диёре, ки бошад, гурез нест. Пас дар ҳар вилояте, ки тарҳи иқомат андохтанд, бар ҳокими ин вилоят ин амр лозим хоҳад омад. Агар ҳамин ҷо ин амрро қабул фармоянд, чӣ шавад».

Ҳамин тавр, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ пас аз нақли ҳодисаҳои ҳақиқии ҳаёти онрӯза ба хулосаи аҷибе меояд. Ӯ боварии комил дорад, ки ҳамин зайл фитнаю найрангбозӣ, зулму золимӣ, ба шахсони бегуноҳ ва поквиҷдон тӯҳмату бӯҳтон намудан будааст ва ҳамин хел мондан мегирад: «Оре, то ҷаҳон будааст, расм чунин будааст».

Аммо бо вуҷуди ҳамаи ин Восифӣ орзу кардааст, ки подшоҳ бояд одил бошад ва зулму золимӣ, фиребу найрангбозиро барҳам дода, ба халқи мазлум осудагӣ ва ҳаёти хуррам бахшад.

Тарғиби илму ҳунар, панду андарзҳои ҳакимона. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, ки худ марди донишманду ҳунарманд буд, барои пешрафту камолоти инсон илму ҳунарро зарур мешуморид. Аз ин ҷост, ки дар «Бадоеъулвақоеъ» аҳли илму ҳунар ситоиш карда мешавад. Нақлу ривоятҳое, ки дар бораи шоири бузург Абулқосими Фирдавсӣ, мутафаккири барҷаста Абуалӣ Сино, Абдураҳмони Ҷомӣ ва дигарон овардааст, пурра фикри болоро тасдиқ менамоянд. Нависанда дар ин нақлу ривоятҳо кору зиндагии ин мардони бузургро моҳирона ба қалам додааст. Восифӣ дар бораи онҳо бо камоли эҳтиром, бо муҳаббату самимияти беандоза сухан меронад. Нависанда ба эҷодиёти Фирдавсӣ ва Сино баҳои ҳаққонӣ ва арзанда медиҳад ва меҳнату заҳмати онҳоро дар ин роҳ қадр менамояд.

Қаҳрамони асосии бисёр ҳикоятҳо, ки дар «Бадоеъулвақоеъ» оварда шудаанд, маҳз аз ашхоси табақаҳои поёни ҷомеаанд. Масалан, ҳикояти «Ёқут ва Ҳиндухоҷа»-ро мегирем. Мазмуни мухтасари он чунин аст: - Ёқут ва Ҳиндухоҷа ду бародарон буданд, ки халифа Муътасим эшонро харида буд. Ёқутро ба тир андохтан ва Ҳиндухоҷаро ба хат навиштан супурда буданд. Аммо Ёқут майл ба хат навиштан дошт ва Ҳиндухоҷа тир андохтанро нагз медид.

Бинобар ин, устодонашон ҳарчанд кӯшиш менамоянд, меҳнаташон зоеъ рафта, на Ёқут касби тир андохтанро ёд мегираду на Ҳиндухоҷа касби навиштанро. Баъд аз ин халифа ҳар кадомеро барои омӯхтани касби дӯстдоштаашон раҳнамун

месозад. Онҳо дар як муддати кӯтоҳ тамоми хусусиятҳои касби тирандозӣ ва хаттотиро аз худ менамоянд ва дар рӯзгор чунон машҳур ва маъруф мешаванд, ки ҳама аз кору ҳунари онҳо ба ҳайрат меоянд. Намоиши ҳунарнамоиҳои ин ҳар ду бародар асоси ҳикоятро ташкил намуда, онро доманадор кардааст.

Бояд гуфт, ки гояи асосии ҳикоятро тарғиби илму ҳунаромӯзӣ ташкил медиҳад. Маҳз бо меҳнату машаққати зиёд Ёқут ва Ҳиндухоҷа ҳунар омӯхта, соҳиби номи баланд шуданд.

Қаҳрамонони асосии ҳикоят намояндагони табақаи поёнии ҷамъият буда, маҳз бо меҳнати ҳалол, бо азобу машаққати беандоза ҳунар омӯхтаанд ва шахсони пешқадам, ҳунарманд ва нафърасони халқ гардидаанд, ки ҳатто халифа мӯҳтоҷи ҳунари онҳо мебошад.

Восифӣ ҳикояти мазкурро дар маҷлиси Султон нақл мекунад. Он рӯз дар он маҷлис намояндаи ду аҳли ҳунар - Мавлоно Ҷалолиддин Юсуфи Наққош, Мавлоно Обиди Хаттот низ иштирок доштанд. Онҳо ба аҳли маҷлис намунае аз эҷодиёти худро пешкаш намуда буданд. Дар сурати кашидаи Юсуфи Наққош сайёде акс ёфта буд, ки палангеро бо найза мезанад. Расм хеле зебо ва табиӣ кашида шуда буд ва аҳли маҷлис ба кори ӯ таҳсину офарин мегӯянд. Восифӣ ҳам ба ваҷд омада менависад:

Ба рӯзгори ту суратгарони ҳафт иқлим
Қаламшикаставу дар сурати ту ҳайронанд!

Мавлоно Обиди Хаттот қитъаоти як гурӯҳ шоиронро бо хати ниҳоят зебо ба қалам оварда, онро ба аҳли маҷлис мебахшад. Азбаски дар замони пеш чопхона набуд, асарҳо дастӣ навишта мешуданд, ба касби хаттотӣ аҳамияти калон дода мешуд. Ба қадри хаттотон ва меҳнати пурмашаққати онҳо мерасиданд. Инак, дар назди подшоҳ намояндаи ду навъ санъат - наққошӣ ва хаттотӣ, ки онҳо низ монанди Ёқут ва Ҳиндухоҷа аз аҳли ҳунаранд, истодаанд. Восифӣ дар ин ҷо ҳам аз мавриди истифода бурда, барои ба қадри ҳунармандон расидани подшоҳ ҳикояти «Ҳиндухоҷа ва Ёқут»-ро нақл мекунад.

Ба ин восита нависанда агар, аз як тараф, ҳомию мададгор будани худро нисбат ба мардуми оддии ҳалолкору дилсоф нишон дода бошад, аз тарафи дигар роҳҳои мушкилеро, ки

санъаткорони ҳақиқӣ тай мекарданд, хотирнишон сохтааст. Восифӣ воқеан дуруст таъкид менамояд, ки барои ба мақсад расидан аз ҳама хубтараш боҳиммат шудан ва аз сидқи дил меҳнат кардан зарур аст:

Ба ҳар коре, ки ҳиммат баста гардад,
Агар хоре бувад, гулдаста гардад.

Дар он сурат ҳаёту зиндагии ӯ шоду хуррам гузашта, аз касе маломат намешунавад.

Восифӣ инсони ҳунарманду меҳнаткашро инсони комил ҳисоб мекунад. Он касоне, ки бо фиребу найранг аз ҳисоби мардуми меҳнатӣ зиндагӣ мекунанд, лоиқи номи бошарафи инсони ҳақиқӣ нестанд, мегӯяд нависанда ва ба онҳо нафрат дорад.

Нависанда дар «Бадоеъулвақоеъ» ба муқобили зоҳирпарастӣ мебарояд, ки ин масъала дар замони Восифӣ ниҳоят муҳим буда, дар сабзиши инсони поку некӯсиришт монеаи калоне ҳисоб мешуд. Одамоне буданд, ки фақат ба ороиши худ машғул шуда, аз донишу ҳунар бебаҳра буданд. Масалан, Восифӣ дар як ҷои асараш танороии Қозӣ Низомиддинро ба тариқи зайл овардааст: «Ва он аммомаро печ дар печ он чунон бузург сохтӣ, ки чархи барин. Нафосати ҷомаҳояш ба масобае буд, ки ҳар гоҳ худро бад-он либосҳои фохир биёростӣ,худро садри маҳкамаи дорулқазои фалак пиндоштӣ».

Ин касалӣ табақаи болоии ҷамъияти Ҳироти онрӯзаро фаро гирифта буд. Дар он рӯзгор ба шахс аз рӯи либос, аз рӯи намуди зоҳирӣ баҳо медоданд. Шахсе, ки либосҳои фохир медошт, марди донишманд ҳисоб мешуд. Ҳатто бештари онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ин роҳ ба мартабае расанд.

Дар «Бадоеъулвақоеъ» Қозӣ Ҷодак, Амир Арғун, Ҳофизи Меросӣ ва боз бисёр персонажҳои дигар вомехӯранд, ки саллаҳои калон-калон баста, ҷомаҳои фохир мепӯшидаанд, ришҳои дароз мемондаанд, вале аз ақлу дониш орӣ будаанд. Ба чунин шахсон Восифӣ нафрат дошт ва онҳоро дар асараш мазаммат кардааст.

Восифӣ нишон доданӣ шудааст, ки зоҳирбинӣ, танорӣ ба пешрафти ҷамъият халал мерасонад. Ба ақидаи нависанда ба

инсон аз рӯи донишу қобилият, аз рӯи ҳунар бояд баҳо дод. Ба корҳои давлатӣ шахсонро на аз рӯи саллаю ҷома, балки аз рӯи дониш ва ҳунарашон таъйин кардан лозим аст.

Дар баробари ин нависанда зимни бисёр ҳодисаҳои рӯзгор ашхоси хубсириштро мадҳу ситоиш кардааст. Нависанда орзу доштааст, ки одамон ҳамеша росткору ростқавлу покахлоқ, ба ҳамдигар мададгору дӯст бошанд:

Аз ростист ҷои алиф дар миёни ҷон
Вов аз каҷӣ ҳамеша бувад дар миёни хун.

Дар байни соҳибмансабони дарбори Убайдуллохон низоъ, зиддият, душманӣ ва кинаю адоват ба дараҷаи олӣ мерасад. Мири Араб аз Саброн ба Бухоро омада, бо роҳҳои гуногун дар байни онҳо сулҳ ва дӯстӣ барқарор мекунад. Вай дар поёни сӯҳбати худ бо онҳо шоҳбайти машҳури Шамсиддин Ҳофизи Шерозиро овардааст:

Дарахти дӯстӣ биншон, ки коми дил ба бор орад,
Ниҳоли душманӣ баркан, ки ранҷи бешумор орад.

Зеро, ба ақидаи нависанда, ҷангу ҷидол дар байни ҳамин навъ ашхос боиси вайронии мамлакат ва хонахароб шудани халқи бечора мегардад. Аз ин рӯ, тифоқ гардидани онҳо барои ободии кишвар кӯмак хоҳад расонид.

Восифӣ дар бисёр ҷои «Бадоеъулвақоеъ» дӯстию бародариро тараннум менамояд. Нависанда ашхосеро, ки барои молу чиз шуда бо касе дӯстӣ мекунанд ва дар мавридҳои тангдастӣ аз дӯсти худ канорҷӯӣ менамоянд, мазаммати сахт кардааст. Восифӣ барои исботи фикри боло аз ҳаёти худ саргузаштеро нақл менамояд, ки аз таъқиби сафавиён бо чанд дӯсташ гурезон шуда, ба хонаи ёрони ҷониашон барои пинҳон шудан рафтанӣ мешаванд: «Дувоздаҳ кас ба хотир расид. Мутаваҷҷеҳи эшон шудем. Баъзе рӯ пинҳон карданд ва баъзе узр гуфтанд». Пас фикрашро бо суханони Саъдии бузург ҷамъбаст мекунад:

Дӯст машмор он кӣ дар неъмат занад
Лофи ёрию бародархондагӣ.

Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонҳолию дармондагӣ.

Восифӣ марди ҷаҳонгаштаю бисёрдида, марди сӯҳбаторо ва шахси фозил аст. Вай дар ҳар як анҷумани шоирону фозилон гули сари сабад будааст. Нависанда тарзи сухан гуфтан ва одоби онро хеле хуб медонистааст. Восифӣ он касонеро, ки одоби сухан гуфтанро риоя намекунанд, сахт танқид кардааст.

Восифӣ мегӯяд, ки ҳар як баду неке, ки ба сари инсон меояд, пеш аз ҳама ба забони ӯ вобаста аст. Бинобар ин, агар ту он суханро надонӣ, беҳтар аст, ки чизе нагӯӣ: «Чун туро нест воқифӣ, чӣ беҳ зи хомӯшист».

Дигар, ҳар як суханвар бояд кӯшиш кунад, ки суханаш бамаънӣ бошаду мухтасар:

Лоф аз сухани чу дурр тавон зад,
Он хиштбувад, ки пур тавон зад.

Ғайр аз ин, Восифӣ дар бисёр ҷои «Бадоеъулвақоеъ» хотирнишон мекунад, ки бо ашхоси нодон сухан кардан нашояд. Зеро чунонки халқ мегӯяд: «Қадри зар заргар бидонад, қадри ҷавҳар - ҷавҳарӣ». Баръакс, бояд кӯшиш кард, ки бо шахсони аз худ донотар ҳамнишин бошӣ.

Ҳамнишини ту аз ту беҳ бояд,
То туро ақлу дониш афзояд.

Аҳамияти «Бадоеъулвақоеъ» ҳамчун сарчашмаи илмиву адабӣ. Фикрҳои пандуахлоқии Восифӣ қимату арзиши зиёд дошта, инсонро ба ростию накӯкорӣ, илму ҳунаромӯзӣ ва дигар хислатҳои нек ҳидоят мекунанд.

Восифӣ дар тӯли ҳаёти худ ба бисёр мамлакатҳо ва шаҳрҳо сафар карда, бо аҳли илму адаби доираҳои адабии Ҳирот, Бухоро, Самарқанд, Шоҳрухия ва Тошканд вохӯрда, сӯҳбатҳои адабӣ ороста буд. Аз ин рӯ, нависанда дар асараш дар бораи шоирону олимони машҳури замон ва ҳаёти илмиву адабӣ ба тафсил маълумот медиҳад. Маълумотҳои Восифӣ эътимодбахш буда, барои муайян намудани ҳаёту фаъолияти як зумра нависандагон: Ҷомӣ, Навоӣ, Биноӣ, Дарвеши Деҳакӣ ва вазъияти илмиву адабии асрҳои XV-XVI аҳамияти муҳими илмӣ доранд.

Масалан, дар «Бадоеъулвақоеъ» оварда шудааст, ки Камолиддини Биноӣ ба Табрез сафар намуда, бо аҳли илму адаби он кишвар вохӯрда, сӯҳбатҳо мегузаронад. Махсусан, маълумоти ӯ дар бораи Дарвеши Деҳакӣ аҳамияти калони илмиву адабӣ дорад. Дарвеши Деҳакӣ соҳибистеъдод буда, ашъори олӣ мегуфтааст, вале аз хату савод бенасиб будааст. Ӯ ба касби бофандагӣ машгул шуда, рӯзгорашро аз ҳамин даромад таъмин мекардааст. Султон Яъқуб ҳарчанд саъю кӯшиш кардааст, аммо Дарвеш ба дарбори ӯ нарафта, дар деҳаи Деҳак то охири умр зиндагӣ намудааст.

Аз ӯ девоне боқӣ мондааст. Ҳамзамононн Дарвеши Деҳакӣ, аз ҷумла Биноӣ, Восифӣ ба эҷодиёти ӯ баҳои баланд додаанд.

Восифӣ дар баробари нақли тарҷумаи ҳол аз эҷодиёти онҳо намунаҳо меорад ва дар бораи осори онҳо фикру мулоҳизаҳои шахсии худро низ баён мекунад.

Восифӣ на танҳо дар бораи ҳамзамононн худ, балки доир ба ҳаёту фаъолияти аксарияти адибони бузурги гузашта маълумоти пурқимат додааст. Нависанда он маълумотҳоро аз асарҳои илмию таърихӣ омӯхта, дар асоси мутолиаи осори онҳо ба хулоса омадааст. Чунончи пеш аз он, ки дар бораи Фирдавсӣ нақл кунад, чунин меорад:

«Баъд аз он хон (Келдимуҳаммад) ба фақир гуфт:

- Он чизе, ки ҳазрати Ҷомӣ дар «Баҳористон» ва дигар муаллифон дар китобҳои худ дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ навиштаанд, бисёр кӯтоҳ аст. Аммо ин хусусро ба тафсил ҳикоят кунед, бисёр матлуб ва марғуб аст».

Фақир мувофиқи хоҳиш он чизҳоро, ки дар бораи Фирдавсӣ дар китобҳо дида будам, нақл намудам».

Нақли Восифӣ хеле муфассал аст. Нависанда ба ин ривоят баъзе эпизодҳои нав дохил кардааст. Масалан, Султон Маҳмуд пас аз он, ки ҳаҷви Фирдавсиро мехонад, ба хашму ғазаб омада, вазири худ Ҳасани Маймандиро ба қатл мерасонад. Аммо дар асл вазир ҷазо намебинад. Шояд ин иловаи худи Восифӣ бошад, зеро Восифӣ ба Фирдавсию «Шоҳнома»-и ӯ меҳру муҳаббати бепоён дошта будааст. Бинобар ин, ӯ нахостааст, ки чунин як шахси бадкирдор шоири бузургро тӯҳмат карда, фитна ангезаду бечазо монад. Аз ин ҷост, ки ӯро ба марг маҳкум менамояд.

Восифӣ ривоятро бо илтимоси Келдимуҳаммад дар яке аз мачлисҳои ӯ нақл мекунад, ки дар он чо аҳли дарбор иштирок доштанд. Табиист, ки дар байни онҳо баъзе ашхоси соҳибмансаб буданд, ки дар хоинӣ, фиребу найрангбозӣ ҳаргиз аз Ҳасани Маймандӣ камӣ надоштанд. Ба ҷазои ҳаққонӣ расондани вазири бадкирдор барои аҳли дарбори Келдимуҳаммад як ҳодисаи пандомӯзе буд.

Як хусусияти муҳими «Бадоеъулвақоеъ» боз дар он аст, ки муаллифи он на фақат бо овардани асарҳои халқӣ маҳдуд мешаваду халос, балки бевосита ҳаёти воқеии гӯяндагонро бо сӯзу гудоз ва бо як таваччӯҳи беандоза нақл менамояд. Нависанда қариб ҳамаи онҳоро некахлоқу некӯсиришт мешуморад.

Восифӣ пеш аз он ки асари халқиро ба хонандагон ҳикоят кунад, аввал гӯяндаи онро шинос менамояд. Вай дар бораи гӯяндагону масхарабозони халқӣ, аз қабили Носири Рангрез, Мулло Девонаи Шамърез, Бобоҷамоли Бузбоз, ки дар ҳунарнамоӣ ва масхарабозӣ мардуми Хуросонро шефта карда буданд, маълумоти хеле муфассал медиҳад. Аз ин маълумотҳои нависанда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҳанӯз дар ҳамон асрҳо ин намуди санъат, ки бо таъбири имрӯза сирк ном дорад, дар байни мардуми тоҷик равнақу ривоҷе доштааст. Монанди Бобоҷамолу Ҳасаншаҳриёр дар байни халқи тоҷик масхарабозоне буданд, ки онҳо намоишномаҳо ташкил намуда, мардумро бо ҳикояту латифаҳои ширин ва дигар ҳунарнамоиҳои дилписандашон механдонданд. Бо ин роҳ каме бошад ҳам, ғаму гуссаи халқи мазлуми ситамкашро сабуктар мегардонданд.

Восифӣ дар мавридҳои даркорӣ асарашро бо шоҳбайтҳои шоирони бузурги гузашта зебу зинат додааст. Ин шоҳбайтҳои бузургон имрӯзҳо дар байни халқ хеле серистеъмоланд ва аз тарафи мардум дар ҳар ҷо ва дар ҳар мавриd барои исботи фикр истифода бурда мешаванд. Вале муҳимаш ин аст, ки намунаҳои дар «Бадоеъулвақоеъ» овардашуда собит менамоянд, ки ин суханони пурқимат ҳанӯз дар асрҳои XV ва XVI дар байни халқ маълуму машҳур гардида будаанд.

Услуб ва забони «Бадоеъулвақоеъ». Бояд гуфт, ки услуб ва забони «Бадоеъулвақоеъ» якранг нест. Ҳангоми мутолиа ҳам услуби содаи оммафаҳм ва ҳам услуби мураккаби душворфаҳм ба назар мерасад. Ҳангоми таърифу тавсифи подшоҳон, аҳли дарбор, маҷлисҳои онҳо забон ва тарзи баёни Восифӣ ниҳоят мураккаб мешавад. Дар ин ҷо ҷумлаҳои печ дар печ, ибораҳои арабӣ, калимаҳои душворфаҳм бештар мавқеъ пайдо мекунанд. Вале, хушбахтона, қисми асосии эҷодиёти Восифиро насри сода ташкил медиҳад. Вақте ки сухан аз ҳаёти мардуми меҳнатӣ меравад, услуби баёни Восифӣ низ дигар мешавад. Махсусан, ҳангоми нақли асарҳои халқӣ забони «Бадоеъулвақоеъ» ниҳоят сода ва ба забони гуфтугӯӣ хеле наздик мегардад. Дар ин ҳолат акнун ба ҷои ибораҳои мураккаб таъбиру ибораҳои сода, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ асарро зебу зинат медиҳанд. Маҳз бо ҳамин хусусиятҳои худ, чунонки А. Н. Болдирев қайд кардааст: «Восифӣ проблемаи офариниш – эҷоди услуби нави адабиро амалан ҳаллу фасл кард»[2].

Дар «Бадоеъулвақоеъ» ифодаҳоеро пайдо карда метавонем, ки имрӯзҳо дар забони зиндаи халқ истифода мешаванд, вале дар забони адабии ҳозира камистеъмоланд. Масалан, калимаю ибораҳои «қариби хуфтан», «аҳлу аёл», «ҳаволаи фарқи сар», «як сари мӯй» дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ хеле серистеъмол мебошанд. Илова ба ин, дар асар бисёр ҷумлаҳоеро дидан мумкин аст, ки онҳо аз ҷиҳати таркибу сохтор ва оҳангу равиши худ ба ҷумлаҳои халқӣ шабоҳати комил доранд. Инак, ба ин ҷумлаҳо диққат диҳед:

«Куҷоӣ! Роҳро сар кун. Ӯ дар пеши Султон аз қафои ӯ мерафт. То ба хонаи ӯ расид. Шамъ дар лаган месӯхт. Султон фармуд, ки дарой ва шамъро бикуш! Он шахс шамъро бикушт. Баъд аз он Султон даромад...»

Ба ҳамин тариқ, Восифӣ ҳангоми истифодаи асарҳои халқӣ на фақат ба сужет ё мазмуни онҳо диққат медодаасту халос, балки саъю кӯшиш менамудааст, ки ба услуб, тарзи баёни асарҳои халқӣ аҳамияти калон диҳад. Зеро танҳо бо ҳамин восита қимату арзиш ва халқияти асарҳои нависанда дар пеши

2 А. Н. Болдырев. Зайниддин Васифи. Сталинабад, 1957, саҳ,. 301.

чашми хонанда муҷассам мегардад. Маҳз ҳамин воситаҳои тасвир барои баёни фикрҳои олӣ ба нависанда кӯмаки калон мерасонанд. Аз тарафи дигар, ҳар як хонанда пас аз мутолиаи чунин асарҳо завқи эстетикӣ мебарад.

Восифӣ дар тасвири табиат, зебоиҳои он маҳорати комил дорад. Бештари ин тасвирҳо бо забони содаю санъати мусаҷҷаъ ба қалам дода шудаанд. Восифӣ табиатро бо мақсади муайяне тасвир мекунад. Зеро тасвирот барои кушодан ва хубтар дарк намудани ҳодисаю воқеаҳо ва персонажҳои асар ёрии калон мерасонанд. Бо ибораи дигар, ин тасвирҳо бо мазмуну мундариҷаи «Бадоеъулвақоеъ» сахт алоқаманданд. Масалан, Восифӣ соли 1514 дар моҳи ҳут ба Бухоро сафар мекунад.

Сафари нависанда ихтиёрӣ буда, ӯ муштоқи тамошои шаҳри бостонии Бухорост. Аз ин рӯ, дар бораи он бо як ҳиссиёти баланд сухан меронад.

«Хулоса, мо бо хурсандӣ раҳсипор гардида, ба шаҳри Бухоро наздик расидем. Чун ба он шаҳри хуррамбаҳор як фарсах роҳ монд, манораи он, ки бо камоли азамат аз ҳама биноҳо ба қадри чандин найза баланд шуда рост истода буд, моро бо виқору тамкини одамиёна пешвоз гирифт. Зебу оростагӣ ва зинату перостагии он шаҳр ба дараҷае буд, ки биҳишти анбарсиришт аз шарми ӯ дар пардаи ҳаё ҷамоли худро пинҳон карда, рӯй ба касе наменамуд. Дарвозаи баландовозааш ба забони ҳол ба гӯши сайёдон нидо медод:

- Ин аст ҷаннати адн, биёед, ба вай ҷовидона дароед!»

Восифӣ ҳамчун шоир

Мазмун ва мундариҷаи идеявии ашъори Восифӣ. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, чунонки дар боло ишорат рафт, на танҳо нависандаи бомаҳорат, балки олим, муаррих, забоншиносу адабиётшиноси мумтоз низ будааст. Дар «Бадоеъулвақоеъ» намунаи осори ӯ доир ба ин илмҳо оварда шудаанд. Муаллифи тазкираи «Музаккирулаҳбоб» Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, ки соли 1566 онро ба анҷом расонидааст, дар бораи ҳаёту фаъолияти Восифӣ маълумот дода, ба назми ӯ баҳои баланд медиҳад. Ҷавобияҳои ӯро ба қасидаю ғазалҳои шоирони гузашта ва муосир аъло ҳисоб мекунад.

Восифӣ дар ҳамаи жанрҳои адабии адабиёти классикӣ: қасида, ғазал, рубоӣ, қитъа, байт, фард ва ғайра асар эҷод кардааст.

Як ҷиҳати муҳими назми Восифӣ дар он аст, ки ӯ кай, дар кадом маврид ва ба чӣ мақсад эҷод шудани онҳоро дар ёддоштҳояш ба тафсил нақл мекунад. Масалан, аз нақли Восифӣ равшан мегардад, ки дар соли 1514 дар Бухоро 100 ғазал эҷод кардааст, ки онҳо дар «Бадоеъулвақоеъ» пурра оварда шудаанд. Ин хусусият ба эҷодиёти адибони гузашта чандон хос нест. Як мисоли дигар. Восифӣ сабаби ба вуҷуд омадани қасидаи қаҳтӣ ва сардиро чунин ҳикоя мекунад: - Соли 1512 дар Самарқанд зимистон сахт омад:

Рӯз аз хунукӣ кашида дарҳам
Худрову намуда кутаҳу кам.
Аз сардии об мурғи обӣ
Оварда паноҳ бар кабобӣ.

Қаҳтӣ ва гаронӣ ниҳоят авҷ гирифт. Зиндагии мардум ниҳоят вазнин ва аҳволи Восифӣ бад шуд. Илова бар ин 10 толибилми қашшоқ ва гурусна ба назди Восифӣ омада, имдод металабанд. Дар ин бора муаллиф чунин мегӯяд: «Аммо кори толибилмон ба ҷое кашид ва аҳволи онҳо ба дараҷае расид, ки ду тан аз онҳо пӯстинҳои худро фурӯхта хӯрданд ва аз сахтии сармо ҷон ба Ҷонофарин супурда мурданд.

Мавлоно Алии Балхӣ, ки яке аз ёрони ҷонӣ буд, шабе ба ҳуҷраи фақир омада гуфт:

- Ин толибилмон ҳама ҳалок мешаванд, дар бораи онҳо чӣ андеша бояд кард?

- Гуфтам: - Ман низ ҳайронам ва чорае намедонам.

-Дар таърифи соли қаҳт, - гуфт ӯ, - ба мадҳи Абусаидсултон[3] қасидае бояд гуфт, то ки аз вай сила (мукофот) гӯён чизе рӯяд ва ба он восита сафинаи умри ин фақиронро аз ин баҳри бепоёни сармо ба соҳили фарогат гузаронем.

Гуфтам: - султон Абусаид туркест, ки асло форсӣ намедонад, чунонки мо туркӣ намедонем.

Мавлоно Алӣ гуфт:

---

3 Султон Абусаид - ҳокими Самарқанд, соли 1533 вафот кардааст.

- Ман рафиқе дорам, ки имом ва ноиби султон аст. Ӯ қасидаро ба султон таъриф кунад, кифоя аст.

Пас аз ин Восифӣ дар як шаб қасидаи «Қаҳтӣ ва сардӣ»-ро иншо мекунад. Рӯзи дигар қасидаро дар назди Абусаид мехонад ва ӯ 10 гӯсфанд, 20 ман орд, ба маблағи 600 танга пул ва чаҳор дарахт барои ҳезум инъом медиҳад.

Восифӣ он чизҳоро ба мадраса оварда, талабагони гуруснаро аз марг наҷот медиҳад, ки албатта, ин як кори хайр, некии инсони бузург нисбат ба дармондагон ва бечорагон аст.

Қасидаи мазкур аз рӯи мазмуну мундариҷаи идеявӣ на мадҳӣ, балки ҳасбиҳолӣ аст. Дар он гуруснагӣ, ҳаёти вазнини омма ва худи муаллиф ба хубӣ инъикос ёфтааст.

Восифӣ дар қасида, қитъа, рубоӣ ва газалҳояш инсонро ба некномию некандешӣ даъват намуда, хислатҳои ҳамидаи онҳоро ситоиш мекунад. Дар баробари ин одамони бахил, ҳасуд, тамаъкор ва золимро сахт мазаммат кардааст.

Восифӣ дар сурудани ғазал қобилияти аҷиб доштааст. Ғазалҳои ӯ дар равонӣ, ширинӣ ва санъати сухан баланд буда, намунаҳои барҷастаи асарҳои лирикии асри XVI-и адабиёти тоҷик ба ҳисоб мераванд.

Инак, барои исботи ин ақида чанд байт аз ғазали «Хайр бод»-и шоир:

Меравам аз кӯи ту бо ҷони пурғам, хайр бод!
Бо дили пуроташу бо чашми пурнам, хайр бод.
Аҳли оламро зи ман гар буд дар хотир губор,
Ман зи олам меравам, бар аҳли олам хайр бод.
Он парӣ дар вақти рафтан аз сари меҳру вафо
Восифии хастаро мегуфт ҳар дам: «Хайр бод»!

Восифӣ ба ғазалиёти шоирони бузурги гузашта Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Котибии Нишопурӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Мавлоно Унсӣ, Камолиддини Биноӣ ва дигарон назира гуфта, аз ӯҳдаи ҷавоб гуфтан ба хубӣ баромадааст. Барои исботи ин фикр ба намунаи зер диққат кунед:

ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ:

Чаман чун бӯи ту дорад, ба бӯят дар чаман мирам,
Ба ёди қадди ту дар сояи сарву суман мирам.

ВОСИФӢ:

Чу ман аз бевафоиҳои он паймоншикан мирам,
Барафтад аз ҷаҳон расми вафо рӯзе, ки ман мирам.

КАМОЛИДДИНИ БИНОӢ:

Бисӯхт оташи нойи дили балокаши ман,
Магар найи нафаси медамад бар оташи ман?

ВОСИФӢ:

Ба рақс гарм чу гардид сарви маҳваши ман,
Зи боди домани ӯ даргирифт оташи ман.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро Восифӣ сафар кард?
2. Бо адиб чӣ ҳодиса рӯй дод?
3. Кадом сифатҳои зан ба шумо маъқул шуданд?
4. Вазъияти сиёсии замони адиб чӣ хел буд?
5. Чаро Восифӣ хизмати дарборро рад мекунад?
6. Ҳаёти Восифӣ дар Тошканд чӣ хел мегузарад?
7. Восифӣ кай ва дар куҷо вафот мекунад?
8. Чаро Восифӣ ба асараш номи «Бадоеъулвақоеъ»-ро мегузорад?
9. Сохти композитсионии асарро шарҳ диҳед.
10. Чаро «Бадоеъулвақоеъ»- ро асари ёддоштӣ мегӯем? Хусусиятҳои онро баён кунед.
11. Ақидаи Восифӣ дар бораи интихоби касбу ҳунар чӣ гуна аст?
12. Барои беҳтар шудани ҳаёти мардум ва ободии кишвар Восифӣ аз подшоҳ ва дигар соҳибмансабон амалӣ гардидани кадом масъалаҳоро талаб мекунад?
13. Ақидаи Восифӣ дар бораи аҳли ҳунар чӣ гуна аст?
14. Фикрҳои пандуахлоқии Восифӣ дар ҳаёти имрӯза чӣ аҳамият доранд?

15.«Бадоеъулвақоеъ» ҳамчун сарчашмаи илмиву адабӣ ба адабиётшиносон ягон кӯмаке расонда метавонад?

16. Муносибати Восифӣ ба адибони гузашта ва гӯяндагони халқӣ чӣ гуна аст?

РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИЛМӢ ВА МЕТОДӢ

1.С. Айнӣ. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъулвақоеъ». Куллиёт, ҷилди 13. «Ирфон», Душанбе, 1978.

2.А. Н. Болдырев. Зайнаддин Васифи. Сталинабад, 1957.

3.Т. Миров. Дастури методии «Адабиёти тоҷик барои синфи 9». «Маориф», Душанбе, 1986.

МУНДАРИҶА

АДАБИЁТИ АСРҲОИ XIII-XIV

Вазъи сиёсӣ–иҷтимоӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон.....5
Ҳаёти илмӣ ва маданӣ.....6
Шакл ва навъҳои адабӣ дар ин асрҳо.....10

САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Зиндагиномаи Саъдӣ.....15
Мероси адабии шоир.....19
Мазмун ва мундариҷаи ғазал, қасидаҳои Саъдӣ.....20
Мундариҷаи ғоявии «Бӯстон».....29
Мазмун ва устухонбандии «Гулистон».....35
Гуманизми Саъдӣ.....41
Андешаҳои ахлоқӣ ва тарбиявӣ дар асар.....45
Забон ва тарзи баёни Саъдӣ.....55

ҶАЛОЛИДДИНИ БАЛХӢ

Рӯзгори Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ).....60
Мероси адабии шоир.....62
Мазмун ва мундариҷаи ғоявии ғазалиёти шоир.....66
Андешаҳои ахлоқии Мавлоно.....75
Таркиб ва устухонбандии «Маснавии маънавӣ»-и
Ҷалолиддини Балхӣ..... 78
Таҳлили ҳикоёти «Маснавии маънавӣ».....82

АМИР ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ

Рӯзгори Хусрави Деҳлавӣ.....95
Мероси адабии шоир.....98
Маълумоти мухтасар дар бораи «Хамса»-ҳои Амир Хусрави Деҳлавӣ.....100
Мазмун ва ғояи достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»-и Хусрав.....103
Мавзӯъ ва мундариҷаи ғоявии ғазалиёти шоир.....109

САЙФИ ФАРҒОНӢ

Зиндагиномаи шоир.....115
Таҳлили осори боқимондаи шоир.....117

МУҲАММАДИ АВФИИ БУХОРОӢ

Ҳаёти нависанда.....124
Мероси адабии Авфӣ.....126
Таҳлили ҳикоёти «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт».....128

ЗИЁИДДИНИ НАХШАБӢ

Ҳаёт ва фаъолияти адабии Зиёи Нахшабӣ.....134

Сохт ва устухонбандии «Тӯтинома»....138
Таҳлили ҳикоёти асар....142

ИБНИ ЯМИН

Рӯзгори шоир....146
Мероси адабии Ибни Ямин....147
Ибни Ямин – шоири қитъасаро....152

УБАЙДИ ЗОКОНӢ

Шарҳи ҳоли Убайд....159
Мероси адабии шоир....160
Таҳлили рисолаи «Дах фасл»....166

ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ

Рӯзгори Ҳофиз....171
Мероси адабии шоир....176
Мавзӯъҳои ғазалиёти Ҳофиз....178
Хусусиятҳои бадеии ғазалиёти шоир....193
Шӯҳрати ҷаҳонии Ҳофизи Шерозӣ....195

КАМОЛИ ХУҶАНДӢ

Ҷон ба сахтӣ медиҳад мискин Камол....202
Мероси адабии Камоли Хуҷандӣ....206
Мавзӯъҳои ғазалиёти шоир....208
Мавзӯъҳои ватандӯстӣ дар осори адиб....212
Услуб ва санъатҳои бадеии газалиёти Камол....216

АДАБИЁТИ АСРИ XV ВА ИБТИДОИ АСРИ XVI

Вазъи сиёсии кишвар дар ин асрҳо....220
Ҳаёти адабӣ....224
Навъҳои шеър дар ин давра....229

АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ

Тарҷумаи ҳол....233
Мероси адабӣ....237
Мазмун ва мундариҷаи идеявии ғазалиёти шоир....240
«Ҳафт авранг» ва таркиби он....244
Достони «Юсуф ва Зулайхо»....249
Достони «Хирадномаи искандарӣ» ва фарқи
он аз дигар «Искандарнома»-ҳо....255
Пайдоиш ва ташаккули идеяи ҷамъияти хаёлӣ дар
адабиёти шифоҳӣ ва китобӣ....260
Тасвири ҷамъияти хаёлӣ дар «Хирадномаи искандарӣ»....265
Ақидаи Ҷомӣ дар бораи устоду шогирд....268
«Баҳористон». Сабаби навиштани асар, сохт ва таркиби он....270

Мазмун ва мундариҷаи идеявии ҳикояҳои «Баҳористон»....271
Боби ҳафтуми «Баҳористон» ва аҳамияти илмиву бадеии он....276
Мавқеи латифаҳои халқӣ дар асар....278
Услуб, воситаҳои тасвир ва аҳамияти асар....281
Назарияи адабиёт. Мусаммат ва навъҳои он....283

АЛИШЕРИ НАВОӢ (ФОНӢ)

Тарҷумаи ҳол....287
Мероси адабии Навоӣ (Фонӣ)....288
Мундариҷаи идеявии ашъори форсӣ-тоҷикии Навоӣ (Фонӣ)....289
Дӯстиву ҳамкории Ҷомию Навоӣ....292

ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ

Рӯзгори Ҳусайн Воизи Кошифӣ....295
Мероси илмӣ ва адабии Кошифӣ....297
«Ахлоқи мӯҳсинӣ» ва мундариҷаи ғоявии он....300
«Анвори Суҳайлӣ» ва мундариҷаи ғоявии он....301
«Футувватномаи султонӣ» -дастури одоб....305

КАМОЛИДДИНИ БИНОӢ

Ҳаёти шоир....313
Мероси илмиву адабии шоир....314
Достони «Беҳрӯзу Баҳром»....316

БАДРИДДИНИ ҲИЛОЛӢ

Шарҳи ҳоли шоир....325
Мероси адабии Ҳилолӣ....328
Мазмун ва мундариҷаи идеявии ғазалиёти шоир....332
Хусусиятҳои бадеии ғазалиёти Ҳилолӣ....335
Достони «Лайлӣ ва Маҷнун»....338
Таҳлили нақшҳои асосии достон....340

ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ

Тарҷумаи ҳол....346
«Бадоеъулвақоеъ». Мазмун ва сохти композитсионии асар....349
Фикрҳои сиёсиву иҷтимоии Восифӣ....350
Тарғиби илму ҳунар, панду андарзҳои ҳакимона....352
Аҳамияти «Бадоеъулвақоеъ» ҳамчун сарчашмаи илмиву адабӣ....356
Услуб ва забони «Бадоеъулвақоеъ»....359
Мазмун ва мундариҷаи идеявии ашъори Восифӣ....360

Тӯйчӣ Миров, Суннатуллоҳи Давлатзода

АДАБИЁТИ ТОҶИК

китоби дарсӣ барои синфи 9

Роҳбари нашр: *Зоҳир Давлатов*
Муҳаррирон: *Рустами Ваҳҳоб*
Соҳибназар Сафаров
Мусаҳеҳ: *Нарзуллои Олим*
Муҳаррири техникӣ: *Нӯъмони Аслиддин*
Ороишгар: *Ҳамидулло Азизов*

Ба чопаш 2.11.09 имзо шуд
Чопи офсет. Андозаи 60/90 1/16. Коғази офсетӣ.
Ҳаҷмаш 23.0 ҷузъи чопии аслӣ
Супориши №11/09. Адади нашр 120 000.

Нашриёти «Мавлавӣ»
Шаҳри Душанбе, хиёбони С. Шерозӣ, 16.
Тел/факс: (992 37) 238-52-73
E-mail: mavlavi@mail.ru